

UiT

NORGES
ARKTISKE
UNIVERSITET

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap

Svikt og endring etter 22. juli-terroren

Truls Tunby Kristiansen

Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor – Juli 2017

Det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap

Svikt og endring etter 22. juli-terroren

Truls Tunby Kristiansen

Avhandling levert for graden Philosophiae Doctor
UiT Norges arktiske universitet
Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning
Juli 2017

Forord

Etter drøye fire år som stipendiat er avhandlingen ferdig. Det er nesten ikke til å tro. Det er klart at et så omfattende prosjekt som en doktorgradsavhandling hviler på innsatsen til flere personer. I den forstand er det også snakk om kollektiv handling. Alle som på ulike måter har bidratt, fortjener derfor takk. Ikke minst hovedveileder Roar Hagen, som utrettelig har lest utkast, kommentert og diskutert med meg, alltid utfordrende og nytenkende. Interessen for systemteori, og etter hvert også den kollektive handlingens problem, startet for meg med dine forelesninger over Luhmanns fremmedartede tanker en gang på 2000-tallet. Det er et utvilsomt privilegium å bli introdusert for faglige problemer interessante nok til å kreve full fokus i flere år. Dessuten vil jeg takke biveileder Anne Britt Flemmen, som har gitt meg viktige innspill og tro på at prosjektet ville lykkes. I sluttfasen fikk jeg også god hjelp av Per Morten Schiefloe, som sa seg villig til å kvalitetssikre avhandlingen. Jeg vil også takke bordtennisgjengen Martin, Piotr, Magnus, Åshild og Even for verdifulle avbrekk og stressreduksjon i første del av stipendiatperioden, og for den nyttige og motiverende skrivegruppa vi etablerte i andre del av perioden. Dessuten vil jeg takke Trond Petersen for å ha ordnet meg et flott kontor på ISSI, UC Berkeley, og Jonathan Ortheden for hjelp til å sprengte tekniske grenser i møte med NVivo. Til slutt må jeg takke familien. Guttene mine, Aksel og Egil, som har holdt ut med en pappa som stadig jobbet sent. Og min egen mamma, pappa og bror, som har hatt tro på meg alle disse årene. Den som har bidratt mest til å gjøre avhandlingsarbeidet mulig er likevel Janne, som har håndtert lange perioder med fravær og ujevn byrdefordeling på hjemmebane. Din innsats og støtte har vært aller viktigst, og avgjørende for at det i det hele tatt skulle kunne være mulig å gjennomføre et doktorgradsprosjekt. Tusen takk!

Larkollen, 27. juli 2017

Truls Tunby Kristiansen

Sammendrag

Avhandlingen skal gi ny kunnskap om hvordan det norske samfunnet håndterte terrorangrepene i Oslo og på Utøya 22. juli 2011. Forskningsobjektet er den samfunnsmessige erkjennelsen av at "vi sviktet som samfunn", og den kollektive håndteringen av denne erkjennelsen. For å få til dette skal avhandlingen betrakte samfunnet med en systemteoretisk modell av *samfunn som handlingsdyktig fellesskap*. Modellens viktigste begrep for generering av data er begrepet "funksjonsproblem". Funksjonsproblemer oppstår når en samfunnsdel skuffer forventninger om problemløsning for samfunnet. Gjennom analyser av fire empiriske caser – kommunikasjon om myndighetenes evne og vilje til å *sikre regjeringskvartalet i Oslo* i forkant av terroraksjonen, kommunikasjon om politiets evne og vilje¹ til å *beskytte menneskene på Utøya*, kommunikasjon om problemene knyttet til *byggingen av et nasjonalt minnested på Sørbråten i Hole kommune*, og kommunikasjon om problemer vedrørende *massemedienes dekning av 22. juli-terroren* – viser avhandlingen hvordan samfunnsmessig refleksjon over funksjonsproblemer blir startpunkt for en prosess som peker fram mot, og eventuelt ender opp med, utvikling av nye ordninger eller institusjoner, som skal sikre bedre problemløsning. Slik institusjonell endring kan samfunnet presumptivt få til på flere måter, og avhandlingen prøver å spore én mulig slik "vei", en vei som går gjennom *kommunikasjon om den kollektive handlingens problem*.

Den analytiske "kjernen" i prosjektet er todelt. For det første skal vi anta at kommunikasjon om funksjonsproblemer gjør det klart at funksjonsproblemenes løsning krever at samfunnsmedlemmene *handler annerledes*. Men dersom samfunnsmedlemmene skal handle annerledes må samfunnet stille opp nye handlingssituasjoner for individene. Én måte å gjøre dette på er ved å bygge nye eller endre på institusjoner.

¹ 22. juli-kommisjonen bemerker, på side 128, at det er "reist spørsmål ved politipatruljens aksjonsvilje". Patruljen det er snakk om er P-30, som var første politipatrulje på landsiden ved Utøya 22. juli 2011 (NOU2012:14).

Det andre punktet er at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet kan virke *integrerende* i denne sammenhengen. Det vil si at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet gir mening og retning til arbeidet med å *få til* de institusjonelle endringene som skal skape andre handlingsbetingelser, slik at samfunnsmedlemmene velger handlinger som fører til at funksjonsproblemene opphører. De institusjonelle endringene har derfor som funksjon å gjøre kollektivt rasjonelle handlingsalternativer tilgjengelige for aktørene.

Avhandlingen utvikler og presenterer en modell som skal gjøre det mulig å analysere denne typen prosesser empirisk. De empiriske analysene skal vise hvordan kommunikasjon om sviktende *beredskap* følges opp med konkrete endringer i den institusjonelle reguleringen av myndighetenes, politiets og redningsetatenes handlinger. Vi skal også se hvordan kommunikasjon om kritikkverdige aspekter ved den massemediale offentligheten rundt 22. juli-terroren følges opp med endringer i det vi kanskje kan kalle massemedias "kollektive selvforvaltning", eller i hvordan aktører innenfor massemediene regulerer seg selv med referanse til "samfunnsoppdraget". Dessuten skal vi se at kommunikasjon om problemene rundt utviklingen av nasjonale minnesteder også refererer til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Blant annet skal vi se at forsinkelsene har ført til refleksjon over partenes vilje til å legge kollektive hensyn til grunn for valg av handling.

Avhandlingens siste del presenterer en "komparativ teorianalyse", hvor modellen som benyttes i de empiriske analysene forankres i den sosiologiske litteraturen om kollektiv handling og institusjonell endring.

Innholdsfortegnelse

FORORD	3
SAMMENDRAG	5
INNHOLDSFORTEGNELSE	7
DETALJERT INNHOLDSFORTEGNELSE	8
DEL A: SAMFUNNSANALYSE	13
KAPITTEL 1: TERRORAKSJONEN	14
KAPITTEL 2: SAMFUNNMESSIG REFLEKSJON OG BETYDNINGEN AV TEORI	28
KAPITTEL 3: LUHMANNS SYSTEMTEORI OG EN OVERRASKENDE VENDING.....	43
KAPITTEL 4: DEN ANALYTISKE MODELLEN	60
KAPITTEL 5: EKKOET ETTER TERRORAKSJONEN	73
KAPITTEL 6: KASUS 1. POLITIAKSJONEN	81
KAPITTEL 7: KASUS 2. SIKRINGEN AV REGJERINGSKVARTALET	108
KAPITTEL 8: KASUS 3. NASJONALT MINNESTED	135
KAPITTEL 9: KASUS 4. MEDIEDEKNINGEN	146
DEL B: METODE OG METODOLOGI	155
KAPITTEL 10: INNLEDNING	156
KAPITTEL 11: EPISTEMOLOGISK OG METODOLOGISK KONSTRUKTIVISME	158
KAPITTEL 12: SELEKSJON AV KILDER TIL DATA TIL DE EMPIRISKE ANALYSENE	180
DEL C: TEORIANALYSE	191
KAPITTEL 13: INNLEDNING	192
KAPITTEL 14: VALGET AV LUHMANNS SYSTEMTEORI.....	202
KAPITTEL 15: BEGRENSNINGER OG REKONSTRUKSJON	215
KAPITTEL 16: DEN NYE SYSTEMONTOLOGIENS FORTRINN	225
KAPITTEL 17: KAN MODELLEN GJØRE EN FORSKJELL?.....	284
KAPITTEL 18: MODELLEN OG DEN ØVRIGE 22. JULI-SOSIOLOGIEN.....	301
KAPITTEL 19: KONKLUSJON. ET BEDRE BLIKK FOR SYSTEMPROSESSER VED KOLLEKTIVE HANDLINGER?	319
DEL D: AVSLUTNING	332
LITTERATUR	335
VEDLEGG	341
VEDLEGG 1: TRANSKRIPSJON STATSMINISTERENS INNLEGG PÅ TOPPLEDERMØTET	341
VEDLEGG 2: TRANSKRIPSJON DAGSNYTT18, 15.03.2012	352
VEDLEGG 3: PHP-SKRIPT FOR OPPSPLITTING AV NYHETSARTIKLER	364
VEDLEGG 4: STOPPORDLISTE NVIVO.....	364

Detaljert innholdsfortegnelse

FORORD	3
SAMMENDRAG	5
INNHOLDSFORTEGNELSE	7
DETALJERT INNHOLDSFORTEGNELSE	8
DEL A: SAMFUNNSANALYSE	13
KAPITTEL 1: TERRORAKSJONEN	14
1.1 <i>Fredag 22. juli 2011</i>	14
1.2 <i>Leserveiledning</i>	17
1.3 <i>Erkjennelsen av svikt: modning og motstand</i>	19
KAPITTEL 2: SAMFUNNSMESSIG REFLEKSJON OG BETYDNINGEN AV TEORI	28
2.1 <i>Teori for refleksjon</i>	28
2.2 <i>Sosiologi og helhet</i>	30
2.3 <i>Hva med vårt eget bidrag?</i>	36
2.4 <i>Valg av empiri</i>	39
2.5 <i>Om modellen</i>	41
KAPITTEL 3: LUHMANN'S SYSTEMTEORI OG EN OVERRASKENDE VENDING	43
3.1 <i>Overraskelsen</i>	50
3.2 <i>Ulike typer samfunnsproblemer</i>	53
3.3 <i>Offentlighet og kollektive handlingsproblemer</i>	55
KAPITTEL 4: DEN ANALYTISKE MODELLEN	60
4.2 <i>Funksjonsproblemer</i>	62
4.3 <i>Kollektive intensjoner</i>	62
4.4 <i>Kollektiv bevissthet</i>	63
4.5 <i>Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet</i>	64
4.6 <i>Kollektive følelser</i>	65
4.7 <i>Rasjonell solidaritet</i>	65
4.8 <i>Kollektiv makt</i>	66
4.9 <i>Kollektiv anerkjennelse</i>	67
4.10 <i>Institusjonell endring</i>	68
4.11 <i>Modellens sentrale distinksjon</i>	69
4.12 <i>Hva er samfunnet som helhet?</i>	69
4.13 <i>Forskningsspørsmål til den empiriske analysen</i>	72
KAPITTEL 5: EKKOET ETTER TERRORAKSJONEN	73
5.1 <i>Mediedekningen som konstruksjon av virkelighet</i>	73
5.2 <i>Første kasus: politiaksjonen som problem for det norske samfunnet</i>	75
5.3 <i>Andre kasus: sikringen av regjeringskvartalet</i>	76
5.4 <i>Tredje kasus: minnearbeid som problem for det norske samfunnet</i>	76
5.5 <i>Fjerde kasus: mediedekning som problem for det norske samfunnet</i>	78
5.6 <i>Fire caser - fire funksjonsrelasjoner</i>	79
KAPITTEL 6: KASUS 1. POLITIAKSJONEN	81
6.1 <i>Bakgrunn</i>	81
6.2 <i>Analyse</i>	81
KAPITTEL 7: KASUS 2. SIKRINGEN AV REGJERINGSKVARTALET	108
7.1 <i>Bakgrunn</i>	108
7.2 <i>Funksjonsproblemer skaper virkelighet</i>	110
7.3 <i>Statsminister Jens Stoltenbergs innlegg for statsforvaltningen</i>	115
7.3.1 <i>Notasjon</i>	117
7.3.2 <i>Innlegget</i>	117

7.3.1 Funksjonsproblem.....	128
7.3.2 Kollektiv bevissthet.....	129
7.3.3 Konflikt mellom individuell og kollektiv rasjonalitet.....	129
7.3.4 Kommunikasjon om kollektiv handling versus kollektiv handling.....	130
7.3.5 Kollektiv makt.....	131
7.3.6 Beslutningsprosessen.....	133
KAPITTEL 8: KASUS 3. NASJONALT MINNESTED.....	135
8.1 Statens styringsevne.....	135
8.2 Kunstverkets funksjon.....	139
8.3 Statens og lokalbefolkningens offervilje.....	141
8.4 Forsinkelse og solidaritet.....	143
8.5 Oppsummering.....	146
KAPITTEL 9: KASUS 4. MEDIEDEKNINGEN.....	146
9.1 Kjøreregler for sakprosa.....	150
DEL B: METODE OG METODOLOGI.....	155
KAPITTEL 10: INNLEDNING.....	156
10.1 Etske problemstillinger.....	156
KAPITTEL 11: EPISTEMOLOGISK OG METODOLOGISK KONSTRUKTIVISME.....	158
11.1 Epistemologiske eksperimenter.....	159
11.1.1 Illustrasjon.....	160
11.1.2 Epistemologiske eksperimenter og empirisk relevans.....	160
11.2 Metodologisk konstruktivisme.....	162
11.3 Program for teorianalyse.....	163
11.4 Program for empirisk analyse.....	167
11.4.1 Virkelighetskontakt?.....	169
11.5 Hva slags kilder trenger vi?.....	173
11.6 Samfunnets avtrykk i kildene.....	174
11.7 Dokumenter som handlinger.....	175
KAPITTEL 12: SELEKSJON AV KILDER TIL DATA TIL DE EMPIRISKE ANALYSENE.....	180
12.1 Seleksjon av avisartikler som kilder til data.....	180
12.1.1 Den tekniske dimensjonen.....	180
12.1.2 Hvorfor ordtelling med NVivo?.....	182
12.1.3 Massemedier som tilslutningsmedium.....	184
12.2 Seleksjon av offentlige dokumenter som kilder til data.....	185
12.2.1 22. juli-kommisjonens rapport.....	185
12.2.2 Sønderland-utvalgets rapport.....	186
12.2.3 Annen offentlig dokumentasjon av beslutningsprosesser.....	186
12.3 Muntlige kilder til data.....	186
12.4 Institusjoner som kilder til data.....	187
12.5 Oversikt over kilder.....	188
DEL C: TEORIANALYSE.....	191
KAPITTEL 13: INNLEDNING.....	192
13.1 Den faglige utfordringen - kollektiv handling som sosiologisk "nøtt".....	196
13.2 Intensjoner og konsekvenser.....	198
13.3 Et begrep om smarte normer?.....	199
KAPITTEL 14: VALGET AV LUHMANN'S SYSTEMTEORI.....	202
14.1 Ydmykhet på menneskenes vegne.....	202
14.2 "Goodness of fit".....	204
14.3 Gjennomført, og derfor nøktern, teori om sosiale systemer.....	204
14.4 Materiale for en teori om rasjonell kollektiv handling.....	205
14.4.1 Kommunikasjonsteori og den kollektive handlingens problem.....	208
14.4.2 Konstruksjonen av egoisme og solidaritet.....	211
KAPITTEL 15: BEGRENSNINGER OG REKONSTRUKSJON.....	215
15.1 Luhmanns styringspessimisme.....	216
15.2 Samfunnets styringsoptimisme.....	217
15.3 Luhmanns tomme helhetsreferanse.....	220

15.4	<i>Rekonstruksjon – samfunnet som helhet</i>	222
KAPITTEL 16:	DEN NYE SYSTEMONTOLOGIENS FORTRINN	225
16.1	<i>Funksjonsproblem</i>	227
16.2	<i>Kollektiv intensjonalitet</i>	228
16.2.1	Hva i menneskeontologien stenger?	229
16.2.2	Hvordan peker de analyserte begrepene mot den nye ontologien?.....	238
16.2.3	Hvordan gjorde den nye ontologien det nye begrepet mulig?.....	240
16.3	<i>Kollektiv bevissthet</i>	241
16.3.1	Hva har vi fått til med modellen?.....	241
16.3.2	Hva i menneskeontologien begrenser?.....	242
16.3.3	Hva er tendensielt overskridende?.....	248
16.3.4	Hvordan gjør systemontologien det nye begrepet om kollektiv bevissthet mulig?	248
16.4	<i>Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet</i>	249
16.4.1	Hva vi har fått til	249
16.4.2	Hva i menneskeontologien stenger?	249
16.4.3	Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?	250
16.4.4	Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?	250
16.5	<i>Kollektive følelser</i>	251
16.5.1	Hva vi har fått til	251
16.5.2	Hva i menneskeontologien stenger?	252
16.5.3	Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?	258
16.5.4	Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?	258
16.6	<i>Rasjonell solidaritet</i>	258
16.6.1	Hva vi har fått til	258
16.6.2	Hva i menneskeontologien stenger?	259
16.6.3	Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?	262
16.6.4	Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?	263
16.7	<i>Kollektiv makt</i>	265
16.7.1	Hva vi har fått til	265
16.7.2	Hva i menneskeontologien stenger?	266
16.7.3	Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?	267
16.7.4	Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?	267
16.8	<i>Kollektiv anerkjennelse</i>	269
16.8.1	Hva vi har fått til	269
16.8.2	Hva i menneskeontologien stenger?	269
16.8.3	Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?	272
16.8.4	Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?	273
16.9	<i>Institusjonell endring</i>	274
16.9.1	Hva vi har fått til	274
16.9.2	Hva i menneskeontologien stenger?	274
16.9.3	Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?	276
16.9.4	Hvordan gjorde den nye systemontologien det nye begrepet mulig?.....	276
16.10	<i>Oppsummering</i>	278
KAPITTEL 17:	KAN MODELLEN GJØRE EN FORSKJELL?	284
17.1	<i>Refleksjonsteorier</i>	285
17.2	<i>22. juli-kommisjonens teori om kollektiv handling</i>	286
17.2.1	Hvor kommer holdningsteorien fra?	290
17.2.2	Diskusjon.....	294
17.3	<i>NKVTS-rapportens teori om kollektiv handling</i>	295
17.4	<i>Konklusjon</i>	300
KAPITTEL 18:	MODELLEN OG DEN ØVRIGE 22. JULI-SOSIOLOGIEN.....	301
18.1	<i>Meningstap og -restabilisering</i>	301
18.2	<i>Minnesmerker og spenningen mellom det private og det kollektive</i>	303
18.3	<i>Symboler, ritualer og maskering – kampen om ansvaret</i>	305
18.4	<i>Funksjonsproblemer og etterpåklokskap</i>	308
18.5	<i>Oppsummering: sosiologien som ressurs</i>	313
KAPITTEL 19:	KONKLUSJON. ET BEDRE BLIKK FOR SYSTEMPROSESSER VED KOLLEKTIVE HANDLINGER?	319
19.1	<i>Hva er felles for de fire kasus-analysene?</i>	320
19.2	<i>Alle ser det, men ingen forstår det?</i>	322
19.3	<i>Har vi sett det?</i>	323

19.3.1 Forklaringskraft.....	324
19.4 <i>Modellen som konstruktiv sosiologi: Hva åpner den for?</i>	325
19.4.1 Minnestsarbeid.....	326
19.4.2 Mediedekningen.....	328
19.4.3 Sikringen av regjeringskvartalet.....	329
19.4.4 Politiaksjonen.....	330
DEL D: AVSLUTNING	332
LITTERATUR	335
VEDLEGG.....	341
VEDLEGG 1: TRANSKRIPSJON STATS MINISTERENS INNLEGG PÅ TOPPLEDERMØTET	341
VEDLEGG 2: TRANSKRIPSJON DAGSNYTT18, 15.03.2012	352
VEDLEGG 3: PHP-SKRIPT FOR OPPSPLITTING AV NYHETSARTIKLER	364
VEDLEGG 4: STOPPORDLISTE NVIVO.....	364

Del A: Samfunnsanalyse

Kapittel 1: Terroraksjonen

1.1 Fredag 22. juli 2011

Den 22. juli 2011 utførte den da 32 år gamle Anders Behring Breivik / Fjotolf Hansen² et todelt terrorangrep, først i regjeringskvartalet i Oslo sentrum, deretter på Utøya i Tyrifjorden, Hole kommune. Angrepet omtales ofte som det verste på norsk jord etter andre verdenskrig. 77 mennesker ble drept, de fleste av dem regelrett henrettet. Utkledt som politimann og med en hvit varebil plasserte terroristen først en 950 kilos kunstgjødselbombe i regjeringskvartalet i Oslo. Da bomben eksploderte, klokken 15.25, drepte den åtte mennesker momentant, mens ti mennesker måtte til sykehus med livstruende skader. Totalt ble minst 200 mennesker fysisk skadd av bomben. Terroristen møtte ingen hindringer, verken fysiske sperringer eller i form av inngripen og vakt hold, og kunne fortsette til neste del av aksjonen, på Utøya i Hole kommune. Mens politi og redningsetater var opptatt med redningsaksjonen i Oslo sentrum, kjørte terroristen mot Utøya, hvor Arbeiderpartiets ungdomsfylking, AUF hadde sin årlige sommerleir. Ved hjelp av forkledning og løgn fikk han ordnet båttransport over til øya. Etter å ha kommet i land skjøt og drepte terroristen uskyldige mennesker i over en time, fra ca. klokken 17.20 og fram til klokken 18.34, da politiets beredskapstropp pågrep ham. Terroristen overga seg uten dramatikk, etter å ha drept 69, samt skutt og skadet ytterligere 33 mennesker, de fleste av dem barn og ungdommer (NOU2012:14).

Mens terrorhandlingene pågikk 22. juli 2011 ble noen problemer viktigere enn andre. Helsevesenets og politiets innsats ble naturlig nok spesielt viktig. Andre samfunnsdeler fikk imidlertid også betydning, og over tid skulle så å si alle samfunnets deler på en eller annen måte respondere på 22. juli-terroren. Rettssystemet fikk betydning gjennom rettsaken mot

² 9. juni, helt i slutten av arbeidet med avhandlingen, meldte VG at masseorderen hadde skiftet navn, fra Anders Behring Breivik til Fjotolf Hansen. Navneskiftet har ingen betydning for dette prosjektet, men av hensyn til fremtidige lesere velger jeg å inkludere begge navn i avhandlingens innledning.

terroristen, en sak hvor viktigheten av at terroristen fikk en rettsak i tråd med rettsstatlige prinsipper ble fremhevet. Prinsippene ble imidlertid satt på prøve da det oppstod debatt om koblingen mellom psykiatri og rett i forbindelse med at de rettsakkyndige først vurderte terroristen som strafferettslig utilregnelig. Konklusjonen var kontroversiell, og en ny gruppe sakkyndige ble oppnevnt som kom til motsatt konklusjon: terroristen kunne straffes. Debatten fikk sin egen offentlige utredning: *"NOU 2014: 10, Skyldevne, sakkyndighet og samfunnsvern"* (NOU2014:10). Massemediene fikk fra første stund betydning gjennom sin dekning av hendelsene og som arena for offentlig meningsdannelse, men etter hvert også som gjenstand for etisk refleksjon og selvkritikk. Blant annet oppstod det en debatt om motsetningen mellom behovet for informasjon og behovet for å beskytte publikum mot den samme informasjonen. Debatten ledet blant annet over i en ny debatt om forholdet mellom presseetikk og etisk bevissthet i sakprosa-feltet, og om behovet for såkalte "etiske kjøreregler for sakprosa". Utdanningssystemet responderte på flere ulike måter. En av tilpasningene kom som utvikling av nye utdanningstilbud. Eksempler er studiepoenggivende kurs rettet mot beredskap og samvirke mellom beredskapsaktører³, og om håndtering av sorg⁴. Utdanningsinstitusjoner gjorde tilpasninger for å imøtekomme behovene til elever som hadde vært på Utøya eller hadde en annen tilknytning til hendelsene, for eksempel i form av mer romslige frister⁵. Religiøse institusjoner fikk betydning for gjennomføringen av minnemarkeringer. Blant annet ble kirker åsted for rituell bearbeiding av sorg, for eksempel gjennom det såkalte "blomsterhavet" utenfor Oslo Domkirke. Ordningen med "åpne kirker" ble, i følge kirkens representanter, spesielt viktig i etterkant av terrorangrepene⁶. Familierelasjoner ble, i tillegg til den åpenbare betydningen for de etterlatte, tematisert gjennom ulike oppfatninger om hvordan foreldre skulle fortelle barna om hendelsene, refleksjon over betydningen av terroristens oppvekst, samt over samfunnets ordninger for og evne til å gripe inn overfor familier hvor barn blir utsatt for skadelige oppvekstforhold.

³ Aftenposten Morgen 05. okt 2012. "Politi og forsvar i nødvendig samvirke"

⁴ Bergens Tidende mandag 24. mars 2014. "Tilbyr 15 studiepoeng i sorg"

⁵ Aftenposten 19. jan. 2012. "Skryter av Utøya-oppfølgingen - 25 av 26 fullførte skolesemesteret"

⁶ <http://pacem.no/2012/kirken-etter-22-juli-erfaringen-med-riter-og-ritualer/>

Markedsøkonomien ble tematisert gjennom offentlig fordømmelse av ulike forsøk på å tjene penger på terrortragedien, for eksempel gjennom salg av minnearmbånd⁷ og profittdrevet journalistikk⁸. Kunstsystemet ble aktuelt gjennom tilbud om kunstverker som tematiserte terrorhandlingene. Det mest opplagte eksempelet er det, i skrivende stund ennå ikke realiserte, nasjonale minnesteedet "Memory Wound" på Sørbråten i Hole kommune. Andre eksempler er Nico Widerbergs minnesmerker, som ble gitt i gave til norske kommuner av en anonym sponsor, og danske Christian Lollikes teaterstykke "Manifest 2083". Terroren virket også i en viss forstand tilbake i tid, da Vanessa Bairds malerier "Lyset forsvinner – Bare vi lukker øynene"⁹ ble inndratt i en refleksjon over grensene for hvordan 22. juli-terroren kunne uttrykkes gjennom kunst, selv om verkene ble utformet før 22. juli 2011 og derfor ikke hadde noen *intendert* relasjon til 22. juli-angrepene¹⁰. Også innenfor idrett fikk terrorangrepet betydning. Norway Cup ble vurdert avlyst, men fikk i stedet ny betydning som kilde til samhold og glede¹¹. Fotballkamper ble spilt med sørgebånd¹², krigslignende lek a la paintball ble uakseptabelt¹³, og skytesport generelt problematisk¹⁴. Vitenskapssystemet kom på banen gjennom ekspertuttalelser og opprettelse av nye forskningsprosjekter som skulle produsere ny, sann og anvendelig kunnskap om 22. juli 2011.

Så å si alle samfunnets deler responderte på terrorhandlingene, på hver sine måter og til ulike tider. Med et begrep om *funksjon*, som helt allment betegner en relasjon mellom en

⁷ <http://www.aftenposten.no/norge/Drapstruet-etter-salg-av-minnearmband-575721b.html>

⁸ E24 21. sep. 2011 10:53. "Et lønnsomt samfunnsoppdrag".

⁹ <https://koro.no/kunstverk/lyset-forsvinner-bare-vi-lukker-oynene/>

¹⁰ "Etter 22. juli skal enkelte departementsansatte ha fått assosiasjoner til terrorangrepet 22. juli når de så bildene" Klassekampen 26. nov. 2013 16:31. "Baird jubler ikke ennå"

¹¹ Aftenposten 30. juli 2011. "Mer enn fotballfest"

¹² Stavanger Aftenblad 1. aug. 2011. "Minnemarkering på Randaberg stadion"

¹³ Adresseavisen 28. mars 2014. "Nerder fikk avslag på søknad om å bli mer aktive"

¹⁴ Avisa Nordland 30. juli 2011 "Velkommen til LS [Landskytterstevet] 2011 - Det blir et annerledes stevne enn vanlig."

del og en helhet, og hvor delen har en gunstig virkning for *helheten*¹⁵, kan vi si at de også løste problemer for samfunnet. I alle fall kan vi si at de, i samfunnet, ble omtalt innenfor rammen av en forventning om at de skal løse problemer for samfunnet. Dette ble tydelig da den umiddelbare krisehåndteringen etter hvert gikk over i refleksjon og etterspill, og det ble klart at ikke alle delenes problemløsning hadde vært like tilfredsstillende. Særlig politiet fikk kritikk for håndteringen av terroraksjonen, mens myndighetene fikk kritikk for å ha styrt på en måte som gjorde samfunnet sårbart. Terroren aktualiserte på denne måten det norske samfunnet som *handlings-udyktig* overfor bestemte beredskapsoppgaver¹⁶ 22. juli 2011.

1.2 Leserveiledning

Vi har allerede presentert den empiriske konteksten for avhandlingen, og presenterer i fortsettelsen resultatet av en åpen induktiv lesning av nyhetsartikler, hovedsakelig lederartikler fra VG, Aftenposten og Klassekampen, fra og med terroraksjonen 22. juli 2011 og fram til og med overleveringen av NOU2012: 14 – Rapport fra 22. juli-kommisjonen, i august 2012. Denne innledende analysen skal gi mening til en påfølgende teoretisk diskusjon og konstruksjon av den analytiske modellen avhandlingen benytter. Begrepsapparatet som gjør den innledende analysen mulig presenteres således etter resultatet av analysen, med de kostnader det innebærer for leseren. Valget har likevel som mål å gjøre avhandlingen mer tilgjengelig for leseren. Den innledende fremstillingen skal helt kort vise leseren *hvorfor* den påfølgende teoridiskusjonen og –utviklingen er relevant og nødvendig. Alternativet, å presentere den analytiske ramma først, kunne nok gjort leseren bedre i stand til å forstå den innledende analysen. Imidlertid ville vi da endt opp med en annen ulempe: Valg og utvikling av analytiske rammer må begrunnes, og i denne

¹⁵ Funksjonsbegrepet leder dermed oppmerksomheten bort fra de utallige andre virkninger et fenomen har, for å få frem nettopp relasjonen mellom fenomenet og helheten det inngår i (Østerberg, 2012, s. 105).

¹⁶ "Beredskap" refererer både i dagligtalen, i forskning og i offentlige dokumenter til langt mer enn beskyttelse mot terror (for eksempel har vi beredskap mot virkningene av dårlig vær), men her skal "beredskap" forstås med referanse til forskningsobjektet for avhandlingen, det vil si som håndtering av terroraksjonen 22. juli 2011.

avhandlingen ønsker jeg å vie spesiell oppmerksomhet til hvordan ramma utvikles i vekselvirkning med empiriske analyser, og hvordan teoriutvikling kan være svar på overraskelser avdekket gjennom empiriske analyser. Den påfølgende teoridiskusjonen svarer på et behov avdekket gjennom empirisk analyse, og en diskusjon av hvilke grep som er nødvendige for å dekke dette behovet kan fremstå som mindre relevant dersom leseren ikke kjenner behovet.

Sagt på en annen måte: Noe må man kastes inn i, og i denne avhandlingen har jeg valgt å begynne med resultatet av en empirisk analyse. Selv om denne analysen, som all empirisk analyse, er avhengig av teori, prøver jeg å fremstille resultatet på en måte som skal være tilgjengelig også for lesere som ikke kjenner teorien. Fremstillingen har som mål å gjøre leseren kjent både med den overordnede empiriske konteksten for avhandlingen, og å etablere behovet for, og i den forstand *bære*, den påfølgende teoridiskusjonen.

Avhandlingens metoderefleksjon kommer i Del B. Vanlig praksis er at metodedelen presenteres før de empiriske analysene, og det finnes argumenter for at dette burde gjøres også her. Det sentrale argumentet er at leseren uten å kjenne avhandlingens metodiske grep kan få problemer med å forholde seg til empirien. Dette er en gyldig innvending. Likevel har jeg valgt å begynne med de empiriske analysene, for så å presentere metodedelen i "midten", før avhandlingens teorianalytiske og avsluttende del. Rekkefølgen er resultat av en omdisponering av teksten midtveis i arbeidet med avhandlingen, og sprang ut av en erkjennelse av at de empiriske analysene kom vel langt bak i teksten. Fremstillingen slik den nå er, følger i stedet et overordnet prinsipp om å presentere det viktigste – altså hva man har funnet ut – først, for deretter å vise *hvordan* man har gått fram for å finne det ut. Målet er at man skal kunne lese de empiriske analysene først og deretter forholde seg mer kritisk og reflekterende til empirien når man leser metodedelen. I tillegg er rekkefølgen på de ulike delene i fremstillingen i tråd med avhandlingens metodiske opplegg, som betoner hvordan metodisk og teoretisk refleksjon ofte kan komme *etter* at forskeren har gjort seg relevante erfaringer gjennom den empiriske analysen.

1.3 Erkjennelsen av svikt: modning og motstand

Som vi så ble særlig politiaksjonen og arbeidet med samfunnssikkerhet gjenstand for kritikk etter 22. juli 2011. Erkjennelsen av at det norske samfunnets beredskap hadde sviktet tvang fram refleksjon over *hvorfor* "vi-som-samfunn" ikke hadde klart å beskytte oss bedre mot terror, samt over vårt ansvar som samfunn for å sørge for at dette ikke skjer igjen. Dette samfunnsmessige vi-et kom i stand på en bestemt måte. Først som en vektlegging av at vi som samfunn måtte stå, og sto, samlet. Gjennom både statsministerens taler¹⁷, spontane folkelige sorgmarkeringer¹⁸ og mediedekningen¹⁹, kom det viktige, og i internasjonal målestokk spesielt sterke, norske samholdet til uttrykk. Politisk rivalisering ble tonet ned og erstattet med samhold. For eksempel ble de politiske partiene enige om å utsette valgkampen og avstå fra partipolitiske utspill i tiden rett etter terroren, for å legge til rette for en samlet bearbeidelse av sjokket og sorgen. Stortingets egen 22. juli-komité (Stortinget, 2012) omtalte både arbeidet sitt og konklusjonene sine som spesielt konstruktive og samstemmige²⁰. Enda et eksempel fikk vi da Fremskrittspartiets Siv Jensen erklærte at "*i kveld er vi alle AUF-ere*"²¹.

Men samholdet hadde også en bakside, som det på viktige måter fikk sin mening fra: Vi hadde ikke klart, som samfunn, å avverge de verste angrepene på norsk jord siden andre verdenskrig. Denne erkjennelsen av svikt var til å begynne med kontroversiell. Ingen ønsket å være "etterpåklok" eller å utpeke "syndebukker". Det å antyde at noe ikke hadde fungert ble oppfattet som upassende i den situasjonen samfunnet befant seg i. Daværende justisminister Knut Storbergets formaning den 27. juli 2011, om å la kritiske betraktninger

¹⁷ Se (Rafoss, 2015) for en omfattende analyse av meningstap og -rekonstruksjon gjennom statsministerens taler etter terroraksjonen.

¹⁸ Se (Agedal, Botvar, og Høeg, 2013) for analyser av ulike aspekter ved den kollektive sorghåndteringen.

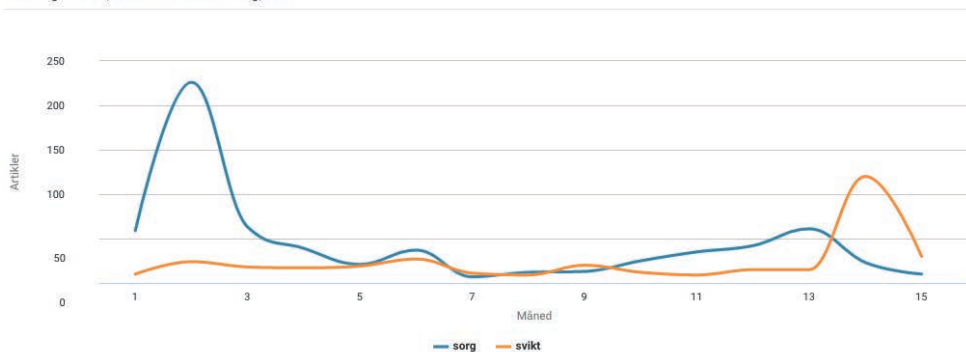
¹⁹ Se (Brurås, 2012) om mediedekningen den første tiden etter 22. juli 2011.

²⁰ Se for eksempel Aftenposten, 02.03.2012, "En aura av samstemmighet"

²¹ Aftenposten. 26. jul.2011, "Norge etter terroren"

vente, og ta tingene "til sin tid", kan forstås som uttrykk for en slik følsomhet²². Etter hvert ble likevel erkjennelsen av svikt mer akseptabel og tilgjengelig, og overleveringen av 22. juli-kommisjonens rapport (NOU2012:14) i august 2012 markerer et tydelig skille med hensyn til de sosiale betingelsene for kommunikasjon om svikt og ansvar. Figuren under viser den relative interessen for temaene sorg hhv. svikt i norske medier²³. Linjediagrammets to topper faller sammen med terroraksjonen 22. juli 2011 og overleveringen av 22. juli-kommisjonens rapport i august 2012.

Dekning over tid, totalt 1029 artikler: sorg, svikt

Linjediagrammet viser en tydelig overgang fra en tilstand preget av felles sorgbearbeiding (blå linje), til en tilstand preget av kommunikasjon om svikt og handlings-udyktighet (oransje linje), slik dette kom til uttrykk gjennom mediedekningen.

²² NTB. 27. jul. 2011: "Storberget sier beredskapstroppen er våre helter"

²³ Målt som hvor mange artikler Aftenposten, VG og Klassekampen skrev om "sorg", henholdsvis "svikt" fra og med 22. juli 2011 til og med 30. september 2012

En kvalitativ lesning av leder- og kommentarartikler ("side 2-artikler"²⁴) fra de tre papiravisene Aftenposten, VG og Klassekampen, publisert etter 22. juli 2011, gir oss en pekepinn på *hvordan* denne overgangen kom i stand. Tendensen viser også her en overgang fra en tilstand med bearbeiding av det kollektive sjokket og sorgen, til en tilstand hvor det ble mulig å reflektere over manglende handlingsdyktighet, og å finne løsninger. Det dreier seg imidlertid om en gradvis overgang: Referansen til sviktende beredskap lanseres i mediene nesten umiddelbart etter terroraksjonen, men har på det tidspunktet helt andre forutsetninger for å vinne tilslutning enn referanser til sorg og samhold. Som figuren over viser, var det samholdet og sorgen som først og fremst preget mediedekningen den første tiden etter terrorangrepene. Et viktig poeng i denne fasen var at man ikke måtte gi etter for frykt og hat, og "la terroristen vinne". Et utspill som fikk stor betydning i denne sammenhengen, for forståelsen av det norske samholdet som spesielt, handlet om hvor mye hat terroristen hadde skapt *alene*, og hvor mye kjærlighet vi som samfunn dermed ville kunne skape *sammen*²⁵. Men man lette også etter svar på *hvordan* 22. juli kunne skje. De viktigste forklaringsforsøkene fra den første tiden etter terroren la ikke vekt på samfunnets evne til å håndtere alvorlige hendelser, men tok utgangspunkt i terroristens politiske ståsted, og betingelsene det norske samfunnet hadde gitt for fremveksten av ekstreme holdninger. Løsningen på problemet, og veien samfunnet måtte ta for å hindre et nytt 22. juli, gikk derfor gjennom inkludering, samt en modig debattkultur. Ingen måtte havne i utenforskap, og vi-som-samfunn måtte tørre både å høre og å motsi ekstreme meninger.

²⁴ De tre avisene plasserer sine lederartikler, samt kommentarartikler, her. Det dreier seg altså om en praktisk avgrensning til artikler publisert på side 2 i de nevnte avisene. For å snevre inn kildetilfanget og finne egnede kilder til data om hvordan det samfunnsmessige vi-et kommer i stand, har jeg begrenset søket til side 2-artikler som inneholder frasene "vi må" og/eller "vi skal", i tillegg til "22. juli". Se for øvrig den analytiske modellen og begrepet om *kollektive intensjoner*.

²⁵ Aftenposten. 30. jul.2011. Side: 30. "Hun som sa det"

Avisa VG er tidlig ute med å trekke spørsmålet om funksjon og svikt inn i den offentlige refleksjonen over hvordan 22. juli kunne skje²⁶. Spørsmålet skiller seg ut i et mediebilde preget av sorg og samhold, og presenteres som vondt og vanskelig, men *nødvendig*. Og interessant nok, *”ikke for å peke på syndebukker, men for å bli bedre”*. VG reagerer blant annet på at PSTs daværende sjef Janne Kristiansen hevdet at terroristen *ikke kunne vært oppdaget*, og konkluderer med at våre folkevalgte må oppnevne en granskningskommisjon som kan gi svar på nettopp denne typen spørsmål. Underforstått er at spørsmålene *må stilles*, selv om de altså er vonde og vanskelige.

Det første eksempelet i mitt materiale på kritiske spørsmål til selve politiaksjonen, kommer to uker senere, i Aftenposten, når bistandsadvokat Mette Yvonne Larsen peker på de etterlattes behov for svar på vanskelige spørsmål rundt *politiets tidsbruk* 22. juli 2011²⁷. Dagen etter åpner også daværende politimester i Oslo Anstein Gjengedal, riktignok under overskriften *”Noe av kritikken synes jeg er urimelig”*, for refleksjon over politiets innsats, men vil ikke si noe ut over at man må *”være ydmyk”*²⁸. Hovedinntrykket hans er at befolkningen er positiv og stolt av politiets innsats, altså den samme betraktningen justisministeren gir uttrykk for 27. juli²⁹. Implikasjonen er at man *må vente med å stille spørsmål som kan gi andre svar*.

Kanskje den tydeligste referansen til en overgang mht. betingelsene for kommunikasjon om sviktende problemløsning er det Aftenposten som leverer i lederartikkelen *”En tid for alt”*³⁰, hvor det eksplisitt skiller mellom *legitime* spørsmål om svikt og funksjon på den ene siden, og en tid da spørsmålene *kan stilles* på den andre siden. Aftenposten legger til grunn at det er 22. juli-kommisjonen som skal utarbeide faktagrunnlaget disse spørsmålene skal besvares med. Før kommisjonsrapporten foreligger er altså tiden ikke inne.

²⁶ VG. 27. jul. 2011. Side: 2, *”Aldri mer 22. juli”*

²⁷ Aftenposten. 12. aug. 2011. Side: 2, *”- Politiet må svare de pårørende”*

²⁸ Aftenposten. 13. aug. 2011. Side: 2, *”«Noe av kritikken synes jeg er urimelig»”*

²⁹ NTB. 27. jul. 2011: *”Storberget sier beredskapstroppen er våre helter”*

³⁰ Aftenposten. 02. sept. 2011. Side: 2, *”En tid for alt”*

VGs tilnærming virker ved første øyekast helt motsatt. 17. september 2011, omtrent to måneder etter terrorangrepet, skriver VG om hvordan det har sneket seg inn en *"farlig undertone"* om at man ikke skal kritisere statsmakten, fordi menneskene der er hardt rammet³¹. VG lister allerede her opp de samme kritiske punktene som 22. juli-kommisjonen presenterer nesten et år senere, om PSTs sviktende innsats, om politihelikopteret som stod på bakken, den overleste gummibåten, om sivile redningsmenn som risikerte livet mens politiet sto på landsiden, problemene med nødnettet og den manglende stengingen av Grubbegata. Imidlertid opplever VG at *"spørsmålene ikke når fram"*, og at *"mange er blitt sinte når vi har hatt oppslag som reiser spørsmål ved politiets håndtering"*. Det vi ser her er at også VG må forholde seg til at *"tiden ikke er inne"* for kritiske spørsmål om samfunnsdelers evne til problemløsning. Spørsmålene er der, men de *kan ikke stilles*.

Analysen viser en overgang fra dårlige til gode betingelser for kommunikasjon om sviktende problemløsning. Men hvorfor er det slik? Hvem eller hva er det som bestemmer at tiden ikke er inne? Mulige tolkninger er at makthaverne motsetter seg spørsmålene for å beskytte *"sine egne"*, slik VG foreslår³², eller at andre nyhetsredaksjoner, som vi har sett, peker på grunner for å *vente* med spørsmålene, eventuelt at leserne kanskje reagerer på det smertefulle ved å lese om disse spørsmålene³³. Vi skal imidlertid tolke denne tregheten som uttrykk for en prosess der det samfunnsmessige vi-et så å si *"modnes"* for denne typen spørsmål. Med *"modning"* skal vi forstå en prosess hvor de nødvendige betingelser for kommunikasjon om svikt og funksjon etter hvert kommer på plass. Én slik betingelse knytter seg direkte til 22. juli-kommisjonen, og dens betydning som *"felles faktagrunnlag"*. 22. juli-kommisjonen utreder *på vegne av samfunnet*, og før rapporten foreligger mangler samfunnet derfor det felles faktagrunnlag som skal gjøre offentlig refleksjon over

³¹ VG. 17. sept. 2011. Side: 2, "Tar Storberget ansvaret?"

³² Begrepet om "jakt på syndebukker" har i følge VG blitt en hersketeknikk (VG. 12. nov. 2011. Side: 2, "En utstrakt hånd som ikke kom")

³³ En tilpasning til dette er de såkalte "terrorfrie sidene" som Dagbladet lanserte på sitt nettsted, hvor alle 22. juli-nyheter var filtrert bort.

funksjonsproblemer³⁴ mulig. I alle fall forstår 22. juli-kommisjonen det på denne måten³⁵. Rapporten skal tilby samfunnet en felles forståelse av hvordan situasjonen 22. juli 2011 ble håndtert. Det er alltid mulig, for hvem som helst, å rope opp om sviktende problemløsning, men det det skjer ingenting så lenge et kommunikasjonsforslag ikke overtas og legges til grunn for videre kommunikasjon. Empirien kan tyde på at betingelsene for dette ikke forelå i situasjonen da VG spilte ut sine *vanskelige spørsmål*. Selv om spørsmålene hadde åpenbar nyhetsverdi, "måtte" de tones ned. Enda en tolkning blir mulig om vi tar utgangspunkt i den nære koblingen mellom avvisningen av VGs spørsmål og *følelser*. Mange blir, i følge VG³⁶, "sinte" når man stiller spørsmål ved politiets, PSTs, helsevesenets og FADs³⁷ håndtering av terrorangrepet. VG tolker dette som utslag av en "farlig kultur" og som en "hersketeknikk". Med et begrep om *kollektive følelser* (se kapittel om den analytiske modellen) kan vi forstå dette som en form for *moralsk* forargelse. Følelsene retter seg da mot at VG, ved å stille disse spørsmålene bidrar til mistenkeliggjøring av noens vilje til å handle for det felles beste, og implikasjonen, som utløser følelsene, er at anklagen ikke er legitim. Det handler dermed ikke *kun* om samfunnets sorgbearbeiding og "behov for ro", eventuelt at man mangler et felles faktagrunnlag: Anklagen om at noen ikke har gjort jobben sin for samfunnet er nemlig også en anklage om svik, og til svik knytter det seg sterke følelser. Når en slik anklage oppleves som illegitim, utløser den en slags mot-følelse: moralsk aggresjon mot den som stiller spørsmålet. Dermed kan vi spørre videre om *hvorfor* anklagen om svik ikke er legitim, og et mulig svar får vi ved å kombinere de to forklaringene: Kanskje henger den følelsesladde avvisningen av VGs "vanskelige" spørsmål sammen med at det norske samfunnet ennå manglet en felles forståelse av hendelsene, og derfor ikke kunne forholde seg til dem som fellesskap. Denne betraktningen synes å være utgangspunktet for

³⁴ Et funksjonsproblem er en iakttagelse, i samfunnet, av svikt i en samfunnsdels evne til å løse problemer for samfunnet. Se kapittel 4 om den analytiske modellen.

³⁵ *En samlet, helhetlig framstilling av hva som skjedde 22/7, har etter kommisjonens oppfatning en stor verdi i seg selv. Det kan bidra til en felles forståelse av hvordan samfunnet håndterte situasjonen, og fjerne grunnlag for unødige spekulasjoner.* (NOU2012:14, s. 449)

³⁶ VG. 17. sept. 2011. Side: 2, "Tar Storberget ansvaret?"

³⁷ Fornyings-, administrasjons- og kirkedepartementet.

Aftenpostens lederartikkel andre september 2011, "En tid for alt"³⁸, hvor en opposisjonspolitikers krav om justisministerens avgang (med det som implikasjon at han ikke hadde gjort jobben sin) betegnes som "respektløst", "lettvint" og "syltynt", all den tid 22. juli-kommisjonens rapport ennå ikke forelå.

Uten å gå for dypt inn i dette ser vi altså at det i den innledende fasen av etterspillet etter 22. juli-terroren er *vanskelig* å "nå gjennom" med utspill som antyder at beredskapen sviktet, og som spør hva som må gjøres for å sikre bedre problemløsning. Og vi ser allerede noen elementer som kan ha forklaringskraft overfor hvorfor det er slik. Flere eksempler kunne vært trukket fram, men det interessante er nå hvordan situasjonen endrer seg. Hvordan går samfunnet fra en tilstand hvor tilløp til refleksjon over sviktende problemløsning utløser moralsk aggresjon og avvises som "uetisk" og "splittende", til en tilstand hvor refleksjon over sviktende problemløsning blir en legitim kilde til mening og retning for faktisk problemløsning? Eller, for å stille spørsmålet på en annen måte: Hva er egentlig forskjellen på en "splittende" og en "legitim" referanse til sviktende problemløsning etter 22. juli 2011? Aftenpostens leder 16. september 2011³⁹ gir oss et spor. Avisa skriver at *"vi må berømme politimester Gjengedal for at han nå erkjenner at det ble gjort feil, både i prioritering av politiets ressurser og i håndteringen av den aktuelle situasjonen"*. I følge Aftenposten er det riktig av Gjengedal å si at det ble gjort feil. Mens VG får kjeft, får Gjengedal ros. Dette viser at det ikke er *selve* påpekningen av sviktende problemløsning som er kontroversiell. Tvert imot har det betydning hvem som reiser spørsmålene. Svikt er en akseptabel og til og med berømmelig betraktning når den kommer fra en politimester. Men ikke når den kommer fra VG. Gjengedal setter sitt renommé på spill og innrømmer feil, mens VG påpeker feil i en situasjon hvor dette ennå er "for tidlig".

³⁸ Aftenposten. 02. sept. 2011. Side: 2, "En tid for alt"

³⁹ Aftenposten. 16. sept. 2011. Side: 2, "Beredskap med svikt"

Mot slutten av 2011 er funksjonsiakttakelser og implisitte og eksplisitte anklager om egoisme mindre kontroversielle i norske medier. Vi ser dette på lederplass i VG i november 2011, som igjen tar opp PSTs daværende sjef Janne Kristiansens påstand om at PST ikke kunne ha oppdaget terroristen mens han planla 22. juli. Påstanden tolkes nå eksplisitt som et forsøk på å *"avverge kritikk mot henne selv og tjenesten"*⁴⁰. Implikasjonen er at hun mangler vilje til å handle kollektivt, det vil si vilje til å sette samfunnets behov som mål for valg av handling, og altså bidra til plassering av ansvar, slik av vi-som-samfunn kan komme videre: *"Det er viktig å finne ut dette, fordi det legger føringer på hva slags PST vi skal ha i Norge etter 22. juli"*. I denne lederartikkelen ser vi også hvor tydelig svikten og funksjonsproblemet tvinger seg igjennom som en bestemt måte å stille spørsmål på. PST-sjefens henvisning til *"at lover og instrukser sto i veien for å overvåke Brevik"* avfeies med en konstaterting av at *"Når terroren er et faktum, har sikkerhetstjenesten ikke fungert"* (min understreking). Også da politiets egen evaluering forelå, ble det pekt på manglende vilje til å sette samfunnets behov som mål. Politiet evaluerte *"seg selv"*⁴¹ og ville ikke stille *"de vanskelige spørsmålene"*⁴². Aftenposten har nå inntrykk av at *"etaten mangler evne [og som implikasjon vilje] til selvkritikk, og at man er mest opptatt av å beskytte sine egne"*, og avviser politiets egen evaluering som grunnlag for arbeidet med å løse funksjonsproblemer. I stedet må vi vente på 22. juli-kommisjonens rapport, i følge avisa⁴³. For Aftenposten har det altså skjedd en tydelig endring, og tiden er nå inne for å stille kritiske spørsmål. I mars 2012 er det helt åpenbart for VG at mye av det som gikk galt 22. juli 2011, skyldes menneskelig svikt. Og igjen settes Sønderland-utvalgets tilskrevne manglende vilje til å gå inn på disse spørsmålene, som premis for en konklusjon om at vi-som-samfunn ikke kan

⁴⁰ VG. 29. nov. 2011. Side: 2, "PST-sjefen må forklare seg"

⁴¹ VG. 17. des. 2011. Side: 2, Politiet evaluerer seg selv"

⁴² Aftenposten. 17. des. 2011. Side: 2-3, "Politiet viker unna det aller viktigste"

⁴³ *"HELDIGVIS SKAL 22. juli-kommisjonen også vurdere politiinnsatsen. Alt tyder på at vi må vente på deres rapport før vi får den kritiske gjennomgangen som det norske samfunnet trenger"* (Aftenposten. 17.12.2011. Side: 2-3, "Politiet viker unna det aller viktigste").

komme videre før 22. juli-kommisjonens rapport foreligger⁴⁴. I juni samme år, to måneder før 22. juli-kommisjonen overleverer sin rapport, beskriver VG Søndreland-utvalgets evaluering, som *"en av de minst tillitvekkende rapportene som noensinne er levert fra en offentlig etat i Norge"*, samtidig som *"tilliten til sentrale samfunnsinstitusjoner"* fremheves som avgjørende for å komme videre. "Vi må kunne stole på politiet", skriver VG, og setter eksplisitt sin lit til 22. juli-kommisjonen⁴⁵.

Igjen og igjen ser vi hvordan Søndreland-utvalget beskrives som mest interessert i å beskytte "sine egne". Og igjen og igjen ser vi hvordan utvalgets evaluering avvises til fordel for 22. juli-kommisjonens rapport, som faktagrunnlag for arbeidet med å løse funksjonsproblemer. Hvorfor og hvordan de to rapportene skiller seg fra hverandre, gjør jeg en grundigere analyse av senere i avhandlingen. Poenget her er å få frem at det norske samfunnets selvransakelse etter terroraksjonen må forholde seg til meningsgrenser. Det er ikke bare å "hive seg rundt". Det samfunnsmessige vi-et, som skal reflektere over og løse sine problemer, må etableres, og det krever tid. I analysen over mener jeg både å ha fått frem denne "tregheten", samt antydning av noen av de betingelser det norske samfunnet betrakter som nødvendige for å komme i gang med refleksjonen. Gjennomgangen har vist hvordan terroraksjonen aktualiserte det norske samfunnet som handlings-udyktig fellesskap, og hvordan et intensjonelt samfunnsmessig vi kom i stand, først som "vi som sørger" og deretter som "vi som må sørge for at 22. juli ikke skjer igjen". Til å begynne med var "vi" ikke rede til å stille spørsmål ved aktørers evne og vilje til å handle for det felles beste. Mange piler peker deretter i retning av at samfunnet forholdt seg til 22. juli-kommisjonens rapport som en forutsetning for å kunne reflektere over funksjonsproblemer på en måte som kunne gi retning til arbeidet med å løse funksjonsproblemene.

⁴⁴ VG. 20. mar. 2012. Side: 2, "Ikke bare systemsvikt"

⁴⁵ VG. 18. jun. 2012. Side: 2, "Nødvendig gjennomgang"

Kapittel 2: Samfunnsmessig refleksjon og betydningen av teori

Før vi fortsetter de empiriske analysene og undersøker hvordan det norske samfunnet kommer videre med sine problemer etter 22. juli-terroren, skal vi presentere den analytiske modellen som gjør både den ovenstående og de videre empiriske analysene mulig.

Modellen skal svare på noen bestemte spørsmål, og før vi kan presentere modellen må vi derfor gjøre rede for disse. Det overordnede forskningsspørsmålet for avhandlingen som helhet er som følger:

Hvilken rolle spiller konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet for samfunnets evne til å løse funksjonsproblemer?

For å svare på dette spørsmålet skal vi formulere flere underspørsmål. Analysen i kapittel 1 skal fungere som kontekst for flere av disse spørsmålene, i en progresjon som ender opp med presentasjonen av modellen i kapittel 4. Det første spørsmålet dreier seg om en av innsiktene vi fikk gjennom den innledende analysen, nemlig at samfunnet bruker teorier om seg selv til å reflektere over seg selv.

2.1 Teori for refleksjon

I analysen over ser vi at samfunnet reflekterer over seg selv, og at det bruker teorier om seg selv til dette. Med teorier mener vi her ikke nødvendigvis *vitenskapelige* teorier, men mer generelt modeller og begreper samfunnet benytter for å iaktta og gripe inn overfor seg selv. Vi ser at 22. juli-kommisjonens rapport foretrekkes framfor Sønnerland-utvalgets rapport som refleksjonens faktagrunnlag, og vi ser at begrunnelsen for valget er at 22. juli-kommisjonen svarer på samfunnets spørsmål om seg selv, mens Sønnerland-utvalget svarer på andre spørsmål. Den samfunnsmessige refleksjonen over sviktens årsaker og løsninger kommer rett og slett ikke ordentlig i gang før 22. juli-kommisjonen leverer sin rapport. Dermed blir det også klart at samfunnet *trenger* teori om seg selv og at dette ikke kan være hva som helst. Kunnskapsressurser inndras i samfunnets refleksjon i den grad de svarer på bestemte spørsmål, nemlig samfunnets spørsmål om seg selv.

Dette forholdet kan gripes med begrepet refleksjonsteori. Hagen definerer refleksjonsteorier som *teori om systemet, i systemet, for systemet* (Hagen, 2006, s. 178). Refleksjonsteorier produseres av, fungerer i, og benyttes av, sosiale systemer, og setter systemet i stand til å regulere sine operasjoner, det vil si forholde seg til seg selv og sin omverden som problemløsende system (Nissen, 2014). Dette prosjektet legger til grunn at også *samfunnet* kan iakttas seg selv ved hjelp av teorier – refleksjonsteorier. Refleksjonsteorier bringes typisk på banen når forventninger skuffes, og tilbyr samfunnet forklaringer på svikten og retning til problemløsning. Begrepet om refleksjonsteorier presenteres grundigere i avhandlingens del C. Her skal begrepet hentes inn for å gi mening til det vi så i kapittel 1, nemlig at samfunnet både trenger og bruker teori om seg selv for å reflektere over problemer. Det hele kan reduseres til en antakelse om at *det eller den* som reflekterer trenger en teori om seg selv. Dersom det er *samfunnet* som reflekterer, følger det at også samfunnet benytter teorier om seg selv. Det neste poenget er knyttet til at slike teorier *kan være* samfunnsvitenskapelige teorier. Fra dette kan man slutte at sosiologien står i en særstilling: Som den av samfunnsvitenskapene som har *hele* samfunnet og det moderne⁴⁶ samfunnet som gjenstand, burde sosiologien også være spesielt godt egnet som leverandør av refleksjonsteorier for moderne samfunn⁴⁷. Mange interessante spørsmål dukker opp i lys av denne innsikten, men her skal vi begrense seg til de som følger av analysen i kapittel 1. For det første ønsker vi å *forstå* samfunnets refleksjon og bruk av refleksjonsteori i etterspillet etter 22. juli-terroren. For det andre skal vi, som sosiologer, forsøke å utvikle teori som kan inngå som ressurs i samme type refleksjon. Samfunnets spørsmål om seg selv er spørsmål sosiologien kan overta og gjøre til sine. Sosiologiens svar på samfunnets spørsmål er svar samfunnet kan overta og bruke på seg selv. I begge tilfeller dreier det seg om teori om samfunnet som helhet. Når samfunnet reflekterer over seg selv og forsøker å gripe inn overfor funksjonsproblemer trengs teorier om samfunnets

⁴⁶ I motsetning til antropologien som tradisjonelt har vendt blikket utover for å undersøke *andre*, og gjerne før-moderne samfunn (Hagen, 2006).

⁴⁷ Se Hagen 2006 for en drøfting av sosiologiens ”standing” vis a vis andre samfunnsvitenskaper som leverandør av refleksjonsteorier for det moderne samfunnet

organisering og om sammenhengen mellom samfunnsmedlemmenes handlinger og konsekvenser på samfunnsnivå. Når sosiologien utvikler teorier om samfunnets organisering og sammenhengen mellom handlinger og konsekvenser på samfunnsnivå, må den nødvendigvis ha en teori om samfunnet som helhet. Derfor gir det også mening å si at det er *behov for* sosiologisk teori om samfunnet som helhet. I neste avsnitt skal vi imidlertid diskutere noen problemer sosiologien støtter på når den vil utvikle slike teorier.

2.2 Sosiologi og helhet

Sosiologiens særegne forskningsobjekt, som selvstendiggjør den overfor andre samfunnsvitenskapelige disipliner, er samfunnet som helhet. Mens andre samfunnsvitenskapelige disipliner har ulike deler av samfunnet som gjenstand, for eksempel pedagogisk forskning på forskjellen mellom god og dårlig undervisning, statsvitenskapelig forskning på forskjellen mellom god og dårlig politisk styring, økonomisk forskning på forskjellen mellom sviktende og velfungerende markeder etc., er det sosiologiens "oppgave" å tilby empirisk fundert og teoretisk formidlet kunnskap om helheten (f.eks. Habermas, 1984; Hagen, 2006; Aakvaag, 2006). Forskning på hele samfunnet på én gang er imidlertid ikke mulig, og sosiologer må derfor, som forskere innen alle vitenskapsgrener, plukke sin gjenstand fra hverandre og iakttatte delene hver for seg. Inndelingen skal ikke være tilfeldig, men følge den inndeling samfunnet har organisert seg i. Den typiske inndelingen er mellom saksmessig avgrensede samfunnsområder som økonomi, politikk, utdanning, helse etc., gjerne kombinert med en teori om vertikal inndeling i sosiale sjikt eller klasser. Ulike sosiologer benytter riktignok ulike betegnelser, for eksempel institusjoner, sosiale systemer, felter, sfærer, diskurser, livsområder etc., men den empiriske referansen er stort sett sammenfallende: Samfunnet forstås som inndelt i saksmessig avgrensede områder, som følger hver sin logikk og er preget av større eller mindre autonomi overfor hverandre og samfunnet som helhet. Dermed blir samfunnet, som deler, tilgjengelig for analyse, og sosiologer kan spesialisere seg på analyser av én eller flere slike deler, eventuelt mønstre på tvers av delene. Denne konstellasjonen er åpenbart fruktbar (Aakvaag, 2013a), men den har også irritert mange sosiologer, som på sin side har utviklet en rimelig samstemt kritikk av både norsk og internasjonal sosiologi som såkalt bindestreks-sosiologi, og "elendighets-sosiologi" (f. eks. Hagen og Kristiansen, 2016; Aakvaag, 2013a; Aakvaag, 2013b). Begrepet

om bindestreks-sosiologi er mildt nedsettende og skal betegne sosiologiens differensiering, men først og fremst mangel på integrasjon. De ulike bindestreksdisiplinene interesserer seg for ulike tema, noe som regnes som en fornuftig arbeidsdeling, men faget mangler en felles ramme delanalysene kan gå opp i slik at de danner en helhetlig eller faglig integrert disiplin. Begrepet om elendighets-sosiologi (Aakvaag, 2013a) betegner en sosiologi som først og fremst interesserer seg for samfunnets problematiske sider, som regel i form av sosial ulikhet, noe som regnes som en rimelig og viktig forskningsinteresse, men som, når den bli enerådende, gir en sosiologi som ikke får tak i hva som faktisk fungerer i samfunnet. Denne skjevheten blir spesielt påfallende i møte med relativt vellykkede samfunn som det norske. I fortsettelsen er det først og fremst problemet med fragmentering vi skal interessere oss for. Bindestreks-sosiologi betyr faglig oppsplitting i deler som ikke henger sammen med hverandre. Inndelingen kan for eksempel følge samfunnets inndeling i saksmessig avgrensede områder. Vi får da en utdannings-sosiologi, en forbruks-sosiologi, en religions-sosiologi, en retts-sosiologi, en familie-sosiologi, en vitenskaps-sosiologi, en idretts-sosiologi etc. Stilt overfor denne inndelingen kan man innvende at begrepet om saksmessig differensiering ikke gjør det enkelt for sosiologien å si noe om samfunnshelheten⁴⁸. Når samfunnet "ordnes" som gjenstand, og gjøres tilgjengelig for analyser med utgangspunkt i saksmessige skillelinjer, følger det at "samfunnshelheten" kan nås analytisk ved en sammenstilling av et gitt antall bindestreks-analyser⁴⁹. Helhetlig samfunnsanalyse kan med andre ord bety koordinert eller gjensidig hensynsfull bindestreks-sosiologi. En slik manøver har imidlertid vist seg vanskelig å gjennomføre (Frønes og Kjølrsrød, 2005, 2006, 2010;

⁴⁸ Om man ønsker å holde fast ved ambisjonen om å si noe om samfunnet som helhet, er man nødt til å forsøke å se ut over bindestreks-sosiologiene. Den "elendighets-sosiologiske" ambisjonen er imidlertid forenlig med ambisjonen om analyser av helheten.

⁴⁹ I debatt med Gunnar C. Aakvaag prøver Ivar Frønes og Lise Kjølrsrød (2006) ut en lyskastermetafor for å vise hvordan man kan tenke en slik tilgang. Hver bindestreksanalyse representerer her en lyskaster som kaster lys inn over ett og samme samfunn. I 2016-utgaven er det selve verket DNS som tar rollen som lyskaster inn mot "dagens forskjellsskapende dynamikker" gjennom en rekke delanalyser hvor "klasse, mobilitet og sosial ulikhet er gjennomgående temaer." (Kjølrsrød og Frønes, 2016)

Kristiansen, 2008; Aakvaag, 2006). På samme måte som hele samfunnet på-én-gang er uegnet som forskningsobjekt, er en sammenstilling av delanalyser, uansett hvor uttømmende listen er, og hvor omfattende de enkelte analysene er, et dårlig utgangspunkt for å si noe om samfunnet som helhet, med mindre man, som Niklas Luhmann, gir opp tanken samfunnsmessig helhet og heller sier at samfunnet *er sine deler* (Luhmann, 2000b, 2012a, 2012b).

Denne faglige refleksjonen handler om sosiologiens mulighet til å iakttas sitt forskningsobjekt – samfunnet som helhet – og påstanden er at det er vanskelig. Mot kritikken kan det reises minst tre innvendinger. Den ene er at sosiologisk forskning ikke *trenger* å være helhetlig, i betydningen monokontekstural⁵⁰, for å være et fag om hele samfunnet, og at nettopp perspektivrikdommen er det som gjør faget helhetlig (Frønes og Kjølørød, 2006: 36). Den andre er at sosiologisk forskning allerede *er* rimelig helhetlig, og at oppmerksomme lesere av sosiologisk litteratur bør være i stand til å se denne helheten uten å få den eksplisert (op.cit.: 36 og 38). En tredje innvending er at sosiologisk forskning riktignok mangler helhet, men at det finnes en gangbar vei til helhet gjennom utvikling av samfunnsvitenskapelige *samtidsdiagnoser* (Aakvaag, 2006, 2009, 2013b), som i tråd med ordets etymologi⁵¹ betyr kunnskap om helheten utvunnet fra kunnskap om delene, eller altså at samfunnshelheten faktisk kan nås analytisk som en oppsummering eller reduksjon av kunnskap om de ulike samfunnsdelene.

Dette prosjektet trekker grenser mot alle disse tre posisjonene. Den første posisjonen avvises i den grad motstanden mot faglig "ensretting" også betyr å lukke øynene for samfunnshelheten de analyserte delene er deler av. Sagt på en annen måte: det er umulig å

⁵⁰ En kontekstur er summen av det som kan iakttas innenfor rammen av en tilgrunnliggende distinksjon (Luhmann, 2012b, s. 339-340). Perspektivrikdom kan settes som foretrukket kontrast til en situasjon der all sosiologi er samlet over en felles nevner.

⁵¹ "dia" kan oversettes til "delt", "gnosis" kan oversettes til "kunnskap"

analysere "deler" uten å implisere en helhet som altså er delt⁵². *Helhet* er derfor et rimelig og nødvendig forskningsobjekt i nøyaktig samme grad som *deler* er det. Den andre posisjonen må avvises i den grad den har som effekt å holde et implisitt "rimelig helhetlig utgangspunkt" (Frønes og Kjølørød, 2006: 36) implisitt og unna etterprøving. De to første posisjonene henger dermed sammen. Frykten for faglig "ensretting" og perspektiv-utarming virker demotiverende på arbeidet med å eksplisere den impliserte helheten i faget slik at den blir tilgjengelig for kritikk og utvikling. Den tredje posisjonen må avvises, eller i alle fall modifieres eller aksepteres på betingelser, med referanse til kompleksitet, og til det kontingente ved valget av skjema for kompleksitetsreduksjon, eller "diagnosens fokus". Samfunnsdelene, uansett hvordan man avgrensner dem, er uoverskuelig komplekse størrelser, og plassert ved siden av hverandre og sett under ett gjør de faren for kognitiv sammenbrudd overhengende. En samfunnsteoretisk diagnose kan ikke ta høyde for alle samfunnsdelenes samlede kompleksitet, men må velge noe, for eksempel, slik Gunnar Aakvaag gjør det, frihet (Aakvaag, 2009, 2013b), på bekostning av alt annet, og så analysere samfunnsdelene på jakt etter frihetens hva, hvorfor og hvordan. Med valget følger et legitimt krav om begrunnelse – hvorfor dette og ikke noe annet? Kan man begrunne valget? Til en viss grad kan man det. Diagnosens fokus kan begrunnes med at "folk flest" interesserer seg for det valgte aspektet, eller at viktige samfunnsendringer lar seg knytte til det valgte aspektet. Det gjenstår likevel noe uavklart eller kontingent over valget av akkurat dette "noe", og ikke andre muligheter, som uttrykk for, eller rettesnor for analyser av, samfunnshelheten. Finnes det noe som logisk knytter ett aspekt sterkere til helhet enn andre aspekter? Og hvordan skal diagnosen forholde seg til alle andre, utelatte, aspekter? I en forstand er det diagnostiske perspektivet derfor et forsøk på å utvikle *helhetlige* analyser – analyser som følger ett kontingent valgt aspekt ved samfunnet, gjennom hele samfunnet – snarere enn analyser av helhet som empirisk fenomen. Forskjellen er subtil, men viktig.

⁵² Dette gjelder også om man, som Luhmann, erstatter skillet mellom del og helhet med skillet mellom system og omverden. Se Del C, og kritikken av (Roth og Schütz, 2015).

Teori om samfunnet som helhet trenger naturlig nok ikke være i forgrunnen i enhver sosiologisk delanalyse, men det bør i alle fall i prinsippet være mulig å eksplisere den ”større sammenhengen” en delanalyse impliserer for sitt forskningsobjekt, og utsette denne for et faglig kritisk blikk. I stedet for tilnærmingene til helheten jeg skisserer over – helhetlig samfunnsanalyse som analyse av hele samfunnet på én gang⁵³, som sammenklistring av et redaksjonelt eller faglig utvalg av bindestreks-analyser, eller som program for analyse av deler av en helhet som ikke finnes⁵⁴ – har jeg forsøkt meg med et begrep om samfunnsmessig helhet som *sammenhengen mellom delene* (Hagen og Kristiansen, 2016).

I det vi gjør denne avgrensningen løser vi med det samme flere av problemene som hefter ved de nevnte forsøkene på nærme seg helhet sosiologisk. Sammenhengen mellom delene skal forstås som et selvstendig forhold *i samfunnet*, som kan skilles ut og iakttas empirisk for seg selv. Det følger dermed at å analysere denne sammenhengen, dette forholdet *i samfunnet*, er noe ganske annet enn å analysere hele samfunnet, eller å oppsummere delene. Logisk trenger analyser av helheten med dette grepet ikke være mer kompliserte enn å gå i dybden på en enkelt samfunnsdel. Vi kvitter oss med kompleksitetsproblemer som oppstår når man forsøker å iakttas hele samfunnet – eventuelt alle dets deler – på én gang. I tillegg kan vi forholde oss til samfunnsdelene uten å, som Luhmann, måtte gi slipp på muligheten for empiriske undersøkelser av helheten delene henger sammen i og utgjør. Dessuten får vi en logisk tettere kobling mellom *begrepet* om helhet og helhet som *empirisk fenomen*, enn hva den samtidsdiagnostiske tilnærmingen tilbyr. Mens diagnosen motsatt er bindestreks-sosiologiske kunnskapssamlinger hver for seg og uten kryssreferanser (Aakvaag, 2006), har begrepet om samfunnet *som helhet* sitt definerende antonym i begrepet om *hele samfunnet*. Samfunnet *som helhet* er et forhold *i samfunnet*, mens *hele samfunnet* er det samme som summen av alt sosialt, eventuelt av alle delene (Hagen og Kristiansen, 2016). Samtidsdiagnosen kan på sin side forstås som en måte å organisere

⁵³ Som er umulig

⁵⁴ Som er hva Luhmann foreslår når han, med referanse til Bertalanffy (1945), erstatter del/helhet-paradigmet med skillet mellom system og omverden

sosiologisk analyse på: Tilnærmingen skal gjøre det mulig å gripe alle delene, og si noe samlet om dem. Dette blir mulig ved å stille inn blikket på ett bestemt aspekt, og gjennomføre dette for alle delene. Den viktigste forskjellen mellom den diagnostiske tilnærmingen og begrepet om samfunnet som helhet er dermed at den diagnostiske tilnærmingen er et forsøk på å utvikle *helhetlige analyser* av samfunnet, for eksempel med interesse for frihetens betingelser og betydning (Aakvaag, 2006, 2013b), mens begrepet om samfunnet som helhet skal åpne for analyser av helhet som *empirisk fenomen*. Helheten samtidsdiagnosen skal åpne for gjelder derfor sosiologiens⁵⁵ integrasjon, uten noen spesiell eller primær interesse for samfunnets integrasjon. Vi skal heller forsøke å få tak på hva som integrerer *samfunnet*, og antar samtidig at dette er en vei å gå også med tanke på integrasjon i sosiologifaget.

På tross av de utfordringer vi kan peke på for sosiologiens evne til å etablere en relasjon til sin særskilte gjenstand – samfunnshelheten – tar denne avhandlingen som utgangspunkt at sosiologien *må* kunne utvikle og tilby slik kunnskap og slike modeller. Dette har både teori-logiske og empiriske årsaker. Den teori-logiske årsaken har vi allerede gjort rede for, og handler om at samfunnet som helhet *må* være et rimelig forskningsobjekt i samme grad som samfunnet som *deler* er et rimelig forskningsobjekt⁵⁶. Den empirisk funderte begrunnelsen henger sammen med det vi har sagt om at *den eller det som reflekterer trenger en teori om seg selv*. Dersom vi åpner for at samfunnet kan reflektere over seg selv som helhet, følger det at samfunnet benytter teorier om seg selv *som helhet* til dette. Videre har vi sagt at slike teorier *kan* være sosiologiske teorier. Hvorvidt dette er tilfellet er et empirisk spørsmål vi skal belyse grundigere lenger ned i avhandlingen. Poenget er at *dersom* samfunnet reflekterer over sin problemløsning ved hjelp av teorier, kan sosiologien

⁵⁵ Aakvaags spørsmål "*Skal sosiologien være en enhetlig og integrert, eller en de-sentrert og fragmentert vitenskap?*" (Aakvaag, 2006, s. 7) kan tolkes som uttrykk for en slik interesse.

⁵⁶ En tilsvarende presisering overfor Luhmanns skille mellom system og omverden presenteres i avhandlingens Del C. Også med Luhmanns skille blir det vanskelig å la helhetsreferansen forbli tom.

vanskelig rettferdiggjøre seg som samfunnsvitenskapen om samfunnet som helhet uten å tilby anvendelige refleksjonsteorier for samfunnet som helhet.

Det ovenstående leder oss blant annet til betegnelsen ”konstruktiv sosiologi”. Relasjonen mellom sosiologisk teori og samfunnsmessig problemløsning kan belyses med dette begrepet, for eksempel (Kalleberg, 1992), eventuelt positiv sosiologi (Aakvaag, 2013a, 2013b). Til grunn for slike programmer ligger et premiss om at sosiologisk teori og analyse *kan* inngå som ressurs i samfunnsmessig problemløsning. Selv om maktkritikk er en grunnleggende oppgave for sosiologisk forskning, også med relevans for samfunnsmessig problemløsning⁵⁷, er en sosiologi som ikke tilbyr alternativer til det den kritiserer, med tanke på det aktuelle problemets løsning, per definisjon ubrukelig for samfunnet. Samfunnet kan selvsagt løse problemet på andre måter enn ved hjelp av sosiologisk teori, og sosiologien kan i så fall tilkjennes en indirekte betydning som betingelse for problemets oppdagelse og identifikasjon. Men samfunnet kan i slike tilfeller ikke trekke på sosiologisk kunnskap for å *løse* problemet. Kalleberg krever derfor av kritisk sosiologi at den også er *konstruktiv*.

2.3 Hva med vårt eget bidrag?

I denne avhandlingen skal vi legge en tilsvarende oppfatning til grunn, når vi gjennomgående diskuterer sosiologiske teorier og begreper med en forventning om at de skal kunne fungere som ressurser for samfunnsmessig problemløsning. Dette prosjektet kan således kategoriseres som konstruktiv sosiologi. I tillegg skal vi knytte an til evalueringen av norsk sosiologi fra 2010 (Ahrne, 2010). Evalueringen avdekker et behov for prosjekter drevet frem av nysgjerrighet rundt teoretiske problemer, eller *teoridrevne* prosjekter (Ahrne, 2010, s. 8). Det teoretiske problemet som driver denne avhandlingen er knyttet til utvikling og diskusjon av et begrep om kollektiv handling som sosialt system. Med en teori

⁵⁷ For eksempel ved å avsløre maktbruk som *skaper* sosiale problemer.

om kollektiv handling som sosialt system skal vi kunne kombinere rasjonalitet og kollektiv handling fra aktørens perspektiv. I denne forstand er avhandlingen drevet av et rent teoretisk problem. Dette kan ved første øyekast se ut til å være i konflikt med tanken om sosiologi som praktisk ressurs *for samfunnet*. Innvendingen kan hente støtte fra den problemorienterte empirismen Wilhelm Aubert (Aubert, 1969) lanserte, som advarer mot en sosiologi som blir for innadvendt og opptatt av egne problemer. Evalueringen av norsk sosiologi skiller på samme måte, men advarer tvert imot mot en *for* problemorientert sosiologi, som vender seg vekk fra sine egne problemer, og derfor svekker seg selv over tid (Ahrne, 2010, s. 7). Jeg skal imidlertid hevde at også fokus på teoridrevne prosjekter er i tråd med en problemorientert empirisme, i den forstand at det er et problem, ikke bare for sosiologien, men også for det norske samfunnet, dersom sosiologien svekkes som leverandør av ressurser for problemløsning. Dette betyr imidlertid ikke at samfunnet er avhengig av sosiologisk teori, men at sosiologisk forskning og teori kan betraktes som mer eller mindre nyttig sett i et samfunnsperspektiv. Også sosiologisk forskning kan iakttas med referanse til samfunnets behov for ny og anvendelig kunnskap, og jeg oppfatter at evalueringen også gjør dette. I en viss forstand konstituerer evalueringen det norske samfunnet som en helhet med behov, og reflekterer over sosiologiens evne til å dekke disse behovene. For liten fokus på egne problemer svekker sosiologien over tid, gjør den mindre "sought after" (Ahrne, 2010, s. 7, 102), og tvinger sosiologer til å reflektere over fagets relasjon til samfunnet: "To what extent do Norwegian sociologists take for granted the strength of sociology as a discipline and its high legitimacy in Norwegian society?" (Ahrne, 2010, s. 20). Dersom sosiologiens legitimitet i det norske samfunnet kan justeres opp og ned, kreves en betrakter som kan vurdere sosiologien som mer eller mindre nyttig for samfunnet. Evalueringen gjør dette på oppdrag fra Norges forskningsråd, som i skrivende stund årlig fordeler vel ni milliarder kroner til forskning og innovasjon i Norge. Forskningsrådet skal legge til rette for kollektiv handling i "FoU-feltet"⁵⁸ slik at forskningen

⁵⁸ "Forskningsrådet skal tilføre forskningssystemet meirverdi gjennom å realisere forskning som aktørane i forskningssystemet kvar for seg ikkje kan få fram"
http://www.forskningsradet.no/no/Forskningsradets_rolle/1138785796497.

kan løse problemer for samfunnet⁵⁹. Forslaget om økt fokus på *teoridrevne* prosjekter kan derfor forstås som et forslag til løsning på et problem *som også tilhører samfunnet*. En svekket sosiologi er svekket også i sin relasjon til samfunnet, og kan miste "its high legitimacy". Vi antar videre at legitimitet oppnås og mistes av en grunn, og at grunnen i dette tilfellet er knyttet til evnen til å løse problemer for samfunnet. I denne forstand kan vi si at vi *overtar det norske samfunnets problemer* også når vi overtar evalueringens forslag om teoridrevne prosjekter. På samme måte som i diskusjonen av begrepet om refleksjonsteorier, er det også her mulig å integrere interessen for teoriutvikling, eller sosiologiens *egne* problemer, med en interesse for *samfunnets* problemer.

Først og fremst er prosjektet imidlertid en empirisk analyse av samfunnsmessig refleksjon over og håndtering av funksjonsproblemer, og målet er å utvikle ny og relevant kunnskap om det norske samfunnet. Avhandlingens tilbud til det norske samfunnet er kunnskap om hvilken betydning *konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet* spiller for håndteringen av funksjonsproblemer etter 22. juli-terroren, samt et sett med begreper for å analysere dette empirisk. Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som sosiologisk problem, og den faglige bakgrunnen og grunnen for å interessere seg for den, presenteres i kapittel 3. I dette avsnittet interesserer vi oss for sammenhengen mellom teorier og deres praktiske betydning for samfunnet. Hvis konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet har betydning for samfunnets håndtering av funksjonsproblemer, kan kunnskap om hvordan dette skjer ha praktisk verdi i forbindelse med samfunnsmessig problemløsning, samt for å forstå hvorfor samfunnsmessig problemløsning også ofte mislykkes. Helt enkelt kan vi dermed si at jeg analyserer håndtering av funksjonsproblemer, som er tilfeller hvor samfunnets forventninger om problemløsning skuffes, for å vinne kunnskap som er relevant for funksjonsproblemenes løsning, eller at jeg analyserer en

⁵⁹ "Forskningsrådet skal bidra til eit heilskapleg FoU-system som leverer forskning av høg kvalitet, utviklar kunnskap for å møte sentrale utfordringar i samfunn og næringsliv, bidreg til dynamikk og samhandling nasjonalt og internasjonalt og legg til rette for læring, bruk og innovasjon" (http://www.forskningsradet.no/no/Forskningsradets_rolle/1138785796497).

prosess for å utvikle kunnskap som kan gjen-inntre i prosessen. Avhandlingen har i denne forstand verdi i den grad den lykkes med å utvikle ny kunnskap som kan inngå som element i det norske samfunnets refleksjon over, og håndtering av, funksjonsproblemer, for eksempel knyttet til terrorhandlingene 22. juli 2011.

2.4 Valg av empiri

Jeg gjennomfører i alt fire kasus-studier, pluss en innledende analyse av det jeg kaller "ekkoet" etter 22. juli, hvor jeg prøver å kartlegge hvilke problemer som fikk oppmerksomhet i massemediene etter 22. juli-terroren. Av disse velger jeg de fire som har generert mest oppmerksomhet⁶⁰, ut fra en tanke om at sosiologisk forskning må bestrebe seg på å overta *samfunnets* problemer som forskningsobjekt (Aubert, 1969). Denne tilnærmingen har noen svakheter som må adresseres før vi går videre. For det første er det slik at interessen for de problemer som genererer "mest" oppmerksomhet også leder meg til de problemer som er mest kontroversielle, og hvor kollektiv handling kanskje har minst sjanse til å lykkes. Denne skjevheten utstyrer prosjektet med empiri som potensielt peker i andre retninger enn hva en mindre "sensasjonspreget" tilnærming ville gitt. Imidlertid, all den tid skjevheten gjør det *mindre* sannsynlig å finne eksempler på vellykket kollektiv handling, skal vi tolke de eksempler vi finner som tilsvarende *sterkere* dekning for de antakelsene vi utleder fra modellen. Tilnærmingen kan med andre ord forstås som det motsatte av såkalt "cherry picking" (Goldacre, 2010)⁶¹. All den tid en fullstendig balansert tilnærming er utenfor rekkevidde, er det mest redelige og vitenskapelige å velge den skjevheten som gir prosjektet mest motstand.

For det andre kan tilnærmingen beskyldes for å bygge på naive eller positivistiske premisser. De problemene jeg gjennom seleksjonsmetoden skiller ut som "mest interesse-skapende" er

⁶⁰ De øvrige har funnet veien inn i avhandlingen i den innledende oversikten over hvordan ulike funksjonssystemer responderte på terroraksjonen (kapittel 1).

⁶¹ Kanskje "foul cherry picking" kan lanseres som motbegrep?

naturligvis også valgt og avgrenset på en måte som er avhengig av den analytiske modellen som ligger til grunn, og dermed i en forstand konstruksjon. Forskningsobjektet har likevel uavhengig eksistens og er tilgjengelig for iakttakelse uavhengig av modellen, men da gjennom andre begreper og distinksjoner⁶², som får fram andre ting. Imidlertid skal vi holde fast ved at denne vitenskapelige re-konstruksjonen av gjenstanden gjennom bestemte distinksjoner, representerer noe eget, som ikke foreligger ”der ute”. Interessen for funksjonsproblemer åpner for iakttakelse av systemer og funksjonsiakttakelser, men stenger for iakttakelse av andre typer problemer, for eksempel knyttet til fremveksten av ekstreme ideologier, kulturelle spenninger i den offentlige sorgbearbeidingen etc. Alle de fire kasus-analysene må forstås med disse forbeholdene.

Alle de fire kasusene omfatter samfunnsmessig refleksjon over funksjonssystemers evne til å løse problemer for det norske samfunnet. Funksjonssystemer er systemteoriens betegnelse for samfunnets horisontalt og saksmessig utdifferensierte ”deler”, som eventuelt også løser problemer for samfunnet, slik vi fremstilte det i kapittel 1. Jeg gjør grundigere greie for begrepet om funksjonssystemer i neste kapittel, samt i avhandlingens Del C. For hver kasus undersøker jeg hvordan kommunikasjon om svikt i et funksjonssystem evne til å løse problemer for samfunnet, ledsages av mer eller mindre vellykkede forsøk på handling rettet mot sviktens opphør. To av kasus-studiene undersøker samfunnsmessig refleksjon over politiets og myndighetenes evne til å beskytte samfunnet mot terror. Samfunnets refleksjon handler i disse to kasusene om det *politiske systemets* evne til å løse problemer for samfunnet, blant annet gjennom å utstyre seg med et embetsverk som kan iverksette politiske beslutninger. En tredje kasus-studie handler om samfunnsmessig refleksjon over *kunstens* samfunnsrelasjon og den kollektive produksjonen av det norske samfunnets minnesteder etter 22. juli. Fjerde kasus-studie ser nærmere på samfunnsmessig

⁶² Her introduseres begrepet *distinksjon* for første gang i avhandlingen. For den som ikke kjenner Luhmanns teorier om iakttakelse som distinksjon og handling, anbefales å lese kapittel 11, om epistemologisk og metodologisk konstruktivisme, før en går løs på den videre teoridrøftingen i kapittel 3 til 5 og de empiriske kasus-analysene i kapittel 6 til 9.

refleksjon over *massemedienes* evne til å legge til rette for en etisk forsvarlig offentlighet rundt 22. juli-terroren. Flere andre kasuser kunne vært valgt, for eksempel refleksjonen over *kirkens* rolle i det norske samfunnet ved alvorlige kriser (den såkalte "kirkelige beredskap")⁶³, eller om humanistisk forsknings betydning for samfunnet i møte med ekstremisme ("humanistisk beredskap")⁶⁴, eller om skolenes betydning for å hindre tilvekst til ekstreme miljøer. De fire kasusene jeg har endt opp med er imidlertid valgt etter en kartlegging av ulike funksjonsproblemers relative interesse i den norske selvransakelsen etter terrorhandlingene.

For kasusene jeg har valgt og avgrenset, og for det analytiske opplegget generelt, gjelder det at forskningsobjektet er *samfunnets iakttagelse av problemer* knyttet til samfunnsdelenes evne til å løse problemer for samfunnet. Dette er en viktig presisering som skal hindre en feillesing av avhandlingen, der problemiakttakelsen tilskrives forskeren. Iakttagelsen av problemer *gjøres ikke* av forskeren, men av samfunnet. Forskerens jobb er å iakttå hvordan samfunnet iakttar problemer. Avhandlingen interesserer seg med andre ord for hvordan *problemforståelser* får sosiale virkninger, noe som for øvrig er en etablert inngang til samfunnsanalyse, se for eksempel (Bacchi, 2009).

2.5 Om modellen

De empiriske analysene i kapittel 6, 7, 8 og 9 skal være avhandlingens viktigste bidrag, i form av ny kunnskap om det norske samfunnets kollektive problemløsning etter 22. juli-terroren. Avhandlingen presenterer derfor tidlig den analytiske modellen og begrepene som gjør den empiriske analysen mulig. Presentasjonen går ikke i dybden, men skal ha med det som trengs for å gjøre analysene. Den grundigere faglige begrunnelsen og redegjørelsen for oppbygningen og utviklingen av modellen kommer til slutt, i avhandlingens Del C. Dermed

⁶³ Se f. eks. "Rundskriv V-7B/2005: Avtale om beredskap for prester", eller Kvarme, Ole C. 2012: Kirken etter 22. juli – erfaringen med riter og ritualer (Kvarme, 2012)
⁶⁴ Se f. eks. "Hva skal vi med humaniora?" (Rem og Jordheim, 2014)

avslutter jeg avhandlingen med å utvikle og begrunne den modellen jeg åpner avhandlingen med å presentere og benytte.

I avhandlingens Del C posisjonerer jeg også modellen i den sosiologiske faglitteraturen, ut fra en tanke om at sosiologiske analyser og teori skal være ressurser for samfunnet i arbeidet med både å forstå og å løse samfunnsmessige problemer. Fremgangsmåten i denne delen er dels å knytte an til den generelle sosiologiske diskusjonen om kollektiv handling, og dels å identifisere sosiologiske teorier, begreper og modeller som på ulike måter *har gjort en forskjell* i den samfunnsmessige refleksjonen over, og håndteringen av, problemer etter 22. juli-terroren. For eksempel viser jeg at 22. juli-kommisjonen benytter en *sosiologisk* teori om holdninger og kultur for å utvikle sin viktigste forklaring på sviktende kollektiv handling under og forut for 22. juli-terroren, og at denne teorien har noen sosiologisk interessante egenskaper og begrensninger som dermed også blir *samfunnsmessig* interessante, når sosiologisk teori gjennom rapporten får konsekvenser for det norske samfunnets problemløsning. Minnestsdebatten preges på sin side av en sosiologisk teori som forklarer kollektive handlingsproblemer, det vil si problemene med å oppføre det norske samfunnets felles minnesmerke etter terrortragedien, med manglende involvering av berørte parter. I begge eksemplene er det klart at sosiologisk teori virker inn på samfunnet i den grad samfunnsendringer drives fram ved hjelp av sosiologisk teori. Dermed er det også behov, både av faglige og samfunnsmessige grunner, for sosiologisk refleksjon over sosiologiens samfunnsrelasjon, dens rolle som ressurs for det norske samfunnet, slik jeg blant annet forsøker i denne avhandlingen. I den forstand er avhandlingens bidrag ikke bare kunnskapen utvunnet gjennom de empiriske analysene, men også modellen som gjør analysene mulig, siden denne er utviklet som et forsøk på å overskride begrensninger avhandlingen mener å kunne påvise hos andre teorier.

Kapittel 3: Luhmanns systemteori og en overraskende vending

Analysen i kapittel 1 benytter, i likhet med avhandlingens øvrige empiriske analyser, en analytisk modell utviklet med utgangspunkt i Niklas Luhmanns systemteori (Luhmann, 2000b, 2012a, 2012b), samt Roar Hagens utvikling av et modifisert systemteoretisk begrepsapparat som skal gripe sammenhengen mellom rasjonalitet og kollektiv handling på samfunnsnivå (Hagen, 1999, 2006; Hagen, 2012). Dette kapittelet skal kort begrunne valget av systemteorien, samt peke på noen problemer ved Luhmanns teori som skal vise behovet for modifikasjoner. Kapittelet presenterer deretter de sentrale av Luhmanns begreper for empiriske analyser av funksjonssystemer, før disse settes i kontakt med analysen fra kapittel 1. Møtet ender med en overraskelse som blir grunnlag for videre refleksjon og teoriutvikling.

Luhmann åpner sin presentasjon av systemteorien med å erklære at *det finnes* systemer (Luhmann, 2000b, s. 48). Det finnes ulike typer systemer: bl.a. maskiner, organismer, psykiske systemer og sosiale systemer. Maskinene tar ingeniørene seg av, organismene er biologenes område, psyken er psykologenes domene, mens sosiologiens forskningsobjekt er *sosiale* systemer. Det finnes flere typer sosiale systemer: interaksjoner, organisasjoner, sosiale bevegelser, funksjonssystemer og samfunn. Det moderne samfunnet som omfattende sosialsystem er differensiert i funksjonssystemer. Hvert funksjonssystem har spesialisert seg på én oppgave for samfunnet, som det har monopol på. De viktigste funksjonssystemene er vitenskap, markedsøkonomi, politikk, kunst, familie, rett, sport, religion, massemedia, sykdomsbehandling og utdanning (Hagen, 2006; Luhmann, 2012a, 2012b; Roth og Schütz, 2015). Det er nærmest umulig å beskrive det moderne samfunnet uten å forholde seg til funksjonell differensiering, eksplisitt eller som implikasjon. Eksplisitte referanser til funksjonell differensiering finner vi overalt i samfunnet, for eksempel i departements-inndelingen i det politiske systemet, og ikke minst i differensieringen mellom ulike samfunnsvitenskapelige disipliner. Dessuten finnes mange ulike organisasjoner som

representerer funksjonssystemer, og som tilbyr utdanninger, rettslige ytelser, banktjenester, idrettsarrangementer, religiøse "større sammenhenger" for ellers ubegripelige hendelser, nyheter, anvendelig kunnskap etc. Funksjonell differensiering er også implikasjonen når brudd på funksjonelle skillelinjer betegnes som korrupsjon⁶⁵, for eksempel forsøk på å kjøpe politiske beslutninger eller rettslige avgjørelser, eller på å medisinerer seg til sportslige resultater.

Valget av systemteori henger blant annet sammen den forutgående drøftingen av spenningen i sosiologien mellom delanalyser, helhetlige analyser og analyser av helhet. Luhmanns samfunnsteori treffer spesielt godt overfor det funksjonelt differensierte moderne samfunnet, og kan i den forstand bringe delanalyser sammen i et slags teoretisk hele. Samfunnet som helhet i positiv forstand, altså som et eget system som kan skille mellom seg selv og en omverden, iakttatt og styrt av seg selv, er det imidlertid ikke plass til hos Luhmann. Som vi argumenterte for er det imidlertid behov for sosiologiske teorier om samfunnet som helhet, både som refleksjonsteori for samfunnet og for å svare på sosiologiens egne spørsmål, og Hagens modifikasjoner av Luhmanns systemteori er et forsøk på å bringe samfunnet som helhet og fellesskap tilbake i den systemteoretiske analysen – "bringing society back in". Valget om å knytte an til Hagen henger derfor også sammen med valget av forskningsobjekt, som skal være et særskilt tydelig eksempel på at det norske samfunnet reflekterer over seg selv som *helhet med problemer*. Som vi så i kapittel 1 reagerte samfunnet først med massive felles markeringer hvor "vi som samfunn" sørget sammen, før refleksjonen etter hvert endret seg til å handle om delenes sviktende problemløsning *for samfunnet* og dermed tematiserte samfunnet som *handlings-udyktig* helhet.

⁶⁵ Korrupsjon betyr å rive over, og som samfunnsmessig betraktning dreier det seg om at funksjonelle skillelinjer er brutt og relasjonen til samfunnet er "revet over".

Som vitenskapen om samfunnet som helhet må sosiologien forholde seg til spørsmålet om hvordan samfunn er mulig, også kjent som ordensproblemet. Dette er ikke først og fremst et empirisk spørsmål, men en bestemt måte å stille spørsmål eller problemer på, altså en type *problem-stilling* som er grunnleggende for sosiologien (Hagen, 2006, s. 38). Den kollektive handlingens problem er en variant av dette grunnleggende spørsmålet, og gjelder forholdet mellom frihet og orden, eller altså kollektiv handling. Den tredje begrunnelsen for valget av en ontologi om kommunikasjon og systemer er også en påstand om at ontologien om mennesker og handlinger setter uhensiktsmessige grenser for hvordan man kan forstå kollektiv handling (Hagen, 2006, s. 68-). Jeg behandler flere aspekter av menneske- og handlingsontologien og avgrensningen mot den i avhandlingens Del C. Her er poenget å vise handlingsontologiens begrensning for forståelsen av den sentrale distinksjonen i den analytiske modellen vi utvikler, nemlig distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet.

Utgangspunktet er den kollektive handlingens problem. Når individer er avhengige av hverandre for å løse felles problemer, konfronteres de med den kollektive handlingens problem. De kan enten velge handlinger som lønner seg for dem hver for seg eller som fellesskap. Alle forstår at de *bør* handle for å realisere fordeler for fellesskapet de er del av⁶⁶, men de forstår også at de andre kan svikte den kollektive handlingen, og at det tryggeste derfor er å svikte selv. Hvis aktørene er rasjonelle og det rasjonelle er å svikte, er kollektiv handling utelukket. Siden virkeligheten vil det annerledes – kollektiv handling forekommer og samfunn finnes – trengs en forklaring, og det ontologiske utgangspunktet bestemmer hvilke forklaringer som er mulige. Sosiologi som forutsetter at samfunnet består av mennesker, må løse ordensproblemet ved å forutsette at deltakerne har bestemte egenskaper som hindrer dem fra å svikte kollektive handlinger. Det rasjonelle fra aktørens ståsted er stadig svik, men av en eller annen grunn hindres hun fra å handle i tråd med det

⁶⁶ De forstår også at de kan svikte og tjene på det, men hypotesen er at også dette innebærer en forståelse av at de *egentlig bør* gjøre sin del.

hun vet. Mange ulike egenskaper kan forklare, og en av de vanligste er at aktørene har internalisert samfunnets normer, og derfor føler at det er galt å svikte. Fra utsiden kan forskeren observere at internaliserte normer i slike tilfeller har gunstige konsekvenser for aktøren fordi de fører til produksjon av fordeler for et fellesskap aktøren er del av. Disse gunstige konsekvensene spiller imidlertid ingen rolle for aktøren. Rasjonelle aktører kan ikke handle kollektivt, og en aktør som handler på en måte som lønner seg for fellesskapet hun er del av, handler slik fordi "det er noe med henne", for eksempel at hun har internalisert en norm, har en bestemt personlighetstype, gen-kombinasjon eller verdi-orientering, som *forårsaker* handlingsvalget. "Egentlig" hadde det vært rasjonelt for aktøren å handle egoistisk, men det skjer altså ikke. Rasjonalitet og kollektiv handling fremstår som gjensidig utelukkende, og årsaken er at teorien bygger på forutsetningen om at samfunnet består av mennesker. Et problem som følger av en ontologi kan løses ved å gjøre andre ontologiske forutsetninger. Hagen (2006) foreslår å knytte an til Luhmann og forslaget om at samfunnet består av kommunikasjon (Luhmann, 2000b). Kommunikasjon er syntese av tre seleksjoner, informasjon, meddelelse og forståelse. A meddeler noe, B skiller et informasjonsinnhold fra meddelelsen, forstår, og må deretter velge om han skal overta eller avvise kommunikasjonsforslaget som premiss for egen atferd. Tilslutningshandlingen, altså valget mellom overtakelse og avvisning bli nå meddelelse i en ny kommunikasjon. Ved å legge en ontologi om kommunikasjon og sosiale systemer til grunn, skal vi kunne overskride de reduksjonistiske løsningene som følger av menneske-ontologien. Poenget begrepene får fram er at bevissthet og kommunikasjon er ulike meningsssammenhenger, ulike distinksjoner i mediet mening, som danner ulike typer systemer: bevissthetssystemer og sosiale systemer. I følge Luhmann er sosiale systemer egne subjekter som skaper mening, og den mening sosiale systemer skaper kan kun gripes gjennom analyser av nettopp sosiale systemer.

Noen steder uttrykker Luhmann seg på en måte som gir inntrykk av at individuelle valg ikke spiller noen rolle for kommunikasjonsprosesser: Kommunikasjon kommuniserer autopoietisk og uten at individer kan gripe inn. Luhmanns systemontologiske alternativ til handlings- eller menneskeontologien kritiseres derfor for at den mister aktørens perspektiv av syne. Andre steder vektlegger Luhmann at forståelse ikke nødvendigvis betyr overtakelse (Luhmann, 2000b, s. 184; 2012b, s. 263). Etter å ha forstått hva A vil må B velge mellom avvisning og overtakelse. I denne situasjonen er det *tilslutningshandlingen* som avslutter

kommunikasjonen og leder over i neste. Grunnen til uklarheten kan være at Luhmann blander sammen to begreper om handling (Hagen, 2012; Hagen og Kristiansen, 2016, s. 216). For å skille dem fra hverandre kan vi hente en distinksjon fra filosofen John Searle. Searle deler handlingsbegrepet i to, i henholdsvis handlingsplaner, eller "prior intentions" (PI), og kroppslige bevegelser, eller "bodily movements" (BM). For å utvikle denne distinksjonen skiller Searle (Searle, 2010) mellom "prior intentions" (PI), "intentions in action" (IA) og "bodily movements" (BM) som elementer i handlinger (A). PI er det samme som beslutninger eller planer om A. A er tilfeller hvor IA forårsaker BM. IA er den anstrengelsen ("trying" eller "effort") BM krever for sin gjennomføring (Searle 2010). PI er derfor også intensjoner om intensjoner: Med en PI planlegger jeg å legge en innsats (IA) i å utføre en BM. Searle illustrerer forskjellen mellom PI og IA med forskjellen mellom 1. Jeg skal løfte armen, og 2. Jeg prøver å løfte armen. Et annet mulig eksempel er forskjellen mellom 1. Jeg skal gi mitt bidrag, og 2. Jeg prøver å gi mitt bidrag (men femtilappen vil ikke ned i bøssa).

Dersom vi forstår det siste eksempelet som *kollektiv* handling, for eksempel hvor et medlem gir et bidrag til en organisasjon han er medlem av, får vi øye på noe viktig. Ved kollektive handlinger og kollektive handlingsproblemer blir sammenhengen mellom intensjoner og konsekvenser en annen enn for "enkle" eller asosiale handlinger, som eksempelvis å løfte armen. PIs tilfredsstillelse, det vil si at den lykkes med å forårsake et tilfelle der en IA forårsaker en BM, og hvor denne BM er årsak til en intendert konsekvens, er nå avhengig av hva "de andre" gjør. De andre kan bidra eller la være, og konsekvensen av hvert enkelt bidrag avhenger av alle de andre. For den asosiale handlingen kan tilfredsstillelse oppnås i isolasjon, men for kollektive handlinger er tilfredsstillelsen avhengig av de andres valg, og aktøren må ta hensyn til dette om hun ønsker å handle med en konsekvens for øyet. Dette betyr evne til refleksjon: Aktøren må se sin PI i sammenheng med andres PI (jeg planlegger å bidra dersom de andre planlegger å bidra).

For kollektive handlinger kreves derfor også en forklaring på hvordan aktører tilegner seg en PI om å handle kollektivt, gitt den kollektive handlingens problem. Searles løsning er at aktørene rett og slett forutsetter at de andre gjør sitt (Hagen, 2012, s. 121). Vi skal imidlertid ikke gå ut fra at kollektivt orienterte Pler foreligger som egenskaper ved aktørene, men

kreve at forklaringen forklarer med egenskaper ved sosiale relasjoner. Sagt på en annen måte skal vi kreve at forklaringen lar aktørene utforme sine Pler samtidig som de er bevisste på at disse inngår som elementer i kollektive handlinger. Individuer kan forme Pler som sikrer mot kollektive goder, og samtidig ta andres Pler i betraktning. Aktøren planlegger å bidra, men innser at planen, med tanke på konsekvenser, er avhengig av andres planer.

Med begreper om sosiale systemer, kommunikasjon og tilslutningshandlinger som PI, skal vi kunne vise koblingen mellom Pler og konsekvenser også i kollektive handlinger. Den kollektive handlingens problem og distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet er tilgjengelig som erfaring for individene, og gjør det mulig for aktørene å reflektere over egne og andres Pler i lys av konsekvenser for fellesskapet. Konflikten kan også gjøres til gjenstand for kommunikasjon, eller det vi kan kalle for "kollektive talehandling": Aktørene kan peke på at de er avhengige av hverandre for å lykkes, og at individuelt rasjonelle ikke-bidrag dermed ødelegger for alle. Kommunikasjonsdeltakerne kan så utforme egne handlingsplaner (PI) som tar konflikten i betraktning, og utviklingen av slike planer innebærer at aktørene velger mellom overtakelse og avvisning av kollektiv handlingsrasjonalitet. I denne forståelsen kan vi overta Searles begrep om PI som et begrep om *tilslutningshandling*. En *kollektiv PI* er handling som *beslutning* om å overta eller avvise kollektiv rasjonalitet som handlingsorientering, mens den fysiske bevegelsen BM forblir "utenfor" samfunnet (Hagen, 2012, s. 123).

Med Searles distinksjon kan vi klargjøre kommunikasjonsbegrepet ved å si at det er den *kroppslige bevegelsen* som er utenfor samfunnet, mens den sosiale betydningen av handlingen er et kommunikativt produkt. Den *sosiale* betydningen av handlingen er nødvendigvis del av samfunnet, som nå består av kommunikasjoner og handlinger som tilslutningshandlinger. Modifikasjonen skal gi den gevinst at vi kan beholde Luhmanns skille mellom bevissthet og kommunikasjon som atskilte menings-sammenhenger, uten å gi slipp på handlingsbegrepet og aktørperspektivet. Forskjellen mellom bevissthet og kommunikasjon er en meningsforskjell, eller et skille mellom to typer systemer. Det ene reproducerer seg selv gjennom tanker, det andre gjennom kommunikasjon og *handling* forstått som tilslutningshandling. Psykiske systemer forutsetter handlings- og aktørtilskrivelse i sine valg, og den kommunikative konstruksjonen av handlingsmening

utgår fra den forutsetning at individene er bevisste sine valg. Uansett hva individene foretar seg vil den kommunikative prosessen iaktta valget som handling. Vissheten om at man blir iaktatt som aktør og ens valg som handlinger, inngår som premisser for individenes beslutninger. Som deltakere i kollektive handlinger kan individene forholde seg til systemmeningen av handlingene sine, og velge mellom avvisning og overtakelse av kollektiv handlingsrasjonalitet. Sammenlignet med handlingsontologien skal vi dermed kunne analysere kollektive handlingsproblemer som reelle konflikter aktørene forholder seg til og løser i fellesskap. Sammenlignet med Luhmann skal vi også kunne ha et handlingsbegrep som gjør det mulig å ivareta aktørens perspektiv. Modellen av rasjonell kollektiv handling som sosialt system forutsetter dette subjektive perspektivet på konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og systematiserer begreper for å undersøke empirisk hvordan aktører løser kollektive handlingsproblemer. Begrepene skal være anvendelige på alle typer kollektive handlinger, men er spesielt utviklet for analyser av kollektiv handling på samfunnsnivå.

Med disse klargjøringene skal vi vende tilbake til Luhmanns systemteori og gi et eksempel hvor hans begreper for empiriske analyser av funksjonssystemer kommer til kort på en måte som avdekker behovet vår modell er utviklet for å dekke. Luhmann har utviklet et omfattende begrepsapparat for å analysere og sammenligne funksjonssystemene. De viktigste er medium, kode, program, ytelse, funksjon og refleksjon. For funksjonssystemer er symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier sentrale (Luhmann, 2012a, s. 190-238), og hvert system har sitt eget. Mens språkmediet sannsynliggjør forståelse (Luhmann, 2012a, s. 123-), utbredelsesmedier øker kretsen av tilhørere (Luhmann, 2012a, s. 187-), øker symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier sannsynligheten for at kommunikasjon får *følger*. Et forslag om nytt fotgjengerfelt kan vinne tilslutning dersom det kan støtte seg på forskning på trafiksikkerhet (sannhet), er påbudt (lov) eller er billigere enn andre alternativer (penger). En *kode* deler verden i to, i for eksempel sant og usant, elsket og ikke elsket, betale og ikke betale etc., og tilbyr derfor også en "motverdi" eller et negativt

korrelat til enhver informasjon som omfattes av koden. Elsket har sin motsats i ikke-elsket, sant har sin motsats i usant, betale har sin motsats i ikke betale, etc. All informasjon som omfattes av koden, det vil si som faller på en av dens sider, fremstår derfor som *kontingent* på en bestemt måte: Den avhenger av en distinksjon som kunne vært trukket *annerledes*⁶⁷. Når det gjelder binære koder er ”annerledes” innskrenket til *motsatt*, eller altså kodens andre side. En empirisk testet og sann påstand om virkeligheten er sann fordi den kunne vært usann. Lovlig er kun meningsfullt som kontrast til ulovlig etc. Dermed trengs kriterier for å avgjøre hvilken side av koden som skal betegnes, og summen av slike kriterier for en gitt kode kaller Luhmann *programmer* (Luhmann, 2012a, s. 217). For kommunikasjon i funksjonssystemet *vitenskap* er teorier og metoder programmer. Ved hjelp av teorier og metoder blir vitenskapssystemet i stand til å skille mellom sant og usant, det vil si benytte systemets kode på det symbolsk generaliserte kommunikasjonsmediet sannhet. I rettssystemet er det lover og rettsnormer som regulerer bruken av koden lovlig og ulovlig på det symbolsk generaliserte kommunikasjonsmediet lov. Med ytelse mener Luhmann et systems relasjon til andre systemer i dets omverden, og med funksjon menes relasjonen mellom et subsystem og helheten det er del av (Luhmann, 2012a, 2012b; Roth og Schütz, 2015). Disse begrepene er generelle og skal gjelde for alle funksjonssystemer. Alle funksjonssystemene skal kunne analyseres med begreper om medier, koder og programmer, samt ytelse og funksjon.

3.1 Overraskelsen

Kapittel 1 presenterte resultatet av en systemteoretisk analyse av kommunikasjon i ett av samfunnets funksjonssystemer: massemedia. Analysen er resultat av en åpen lesning av et utsnitt av den norske mediedekningen av 22. juli-terroren, og interesserer seg for hvordan norske medier skrev om temaene sorg, samhold og manglende beskyttelse mot terror etter 22. juli 2011. Selv om lesningen er organisert ved hjelp av begreper som kommer fra en

⁶⁷ Luhmanns teori om iakttagelse som distinksjon gjør jeg nærmere rede for i Del C.

teori, samt forventninger som springer ut av teorien, og lesningen dermed har et deduktivt aspekt, er analysen også induktiv i den forstand at jeg har "latt datamaterialet vise vei" og interessert meg for "de selvbeskrivelser, genstandsområdet selv produserer" (Harste, 2014, s. 6). Gjennom lesningen har jeg prøvd å fange hvordan massemediene skriver om de tre temaene sorg, samhold og manglende beskyttelse, og jeg har vært åpen for overraskelser. Overraskelser er imidlertid avhengige av at man stiller med noen forventninger som kan brytes. Forventningene henter jeg fra systemteorien, og "overraskbarheten" er dermed teoriavhengig. For systemteoretiske analyser med fokus på funksjonssystemer er begrepet om systemers binære kode en kilde til forventninger som muliggjør overraskelser. Massemediens kode er informasjon eller ikke informasjon (Luhmann, 2000a, s. 17; Roth og Schütz, 2015, s. 24), og ett av programmene for bruk av koden dreier seg om nyhetsverdi. Massemediene skiller forhold som har nyhetsverdi⁶⁸ fra forhold som ikke har det, og kommuniserer om førstnevnte. Dersom en induktiv lesning av nyhetsdekningen av 22. juli-terroren får frem mønstre som bryter med dette skjemaet, det vil si dersom andre koder enn nyhetsverdi så å si "blander seg inn" og legger føringer på kommunikasjonens forløp i massemediene, trengs begreper for dette. Dersom Luhmann ikke kan tilby oss dette, kan funnet sorteres som en form for analytisk overraskelse. Den innledende analysen viste hvordan det skjedde en slags "glidning" mht. hva massemediene kunne skrive om på ulike tidspunkter etter terroraksjonen. I en viss forstand bryter dette med forventninger vi kan utlede av Luhmanns begrep om systemers binære kode, fordi den omfatter tilfeller hvor massemediene må velge bort mulige nyhetssaker av andre grunner enn at de mangler nyhetsverdi. I massemediene ble dette betegnet med begreper om presseetikk og om hva det var passende å skrive om på ulike tidspunkter etter terroraksjonen. Mønsteret lar seg for så vidt innpasse i systemteorien med begreper om massemediens selvrefleksjon og selvregulering gjennom ordninger som Vær-varsom-plakaten og Pressens Faglige Utvalg. Avhandlingen skal imidlertid holde fast ved overraskelsen og forsøke å forstå den ved hjelp

⁶⁸ Det finnes andre programmer for bruk av koden informasjon og ikke informasjon i massemedia, f. eks. underholdning.

av en bestemt analytisk modell, "Samfunn om handlingsdyktig fellesskap", som presenteres lenger ned i avhandlingen. Helt kort er antakelsen at terroraksjonen fører til en *samfunnsmessig erkjennelse* av sviktende problemløsning – funksjonsproblemer – og at denne erkjennelsen fører til endringer i "spillereglene" for alle samfunnets funksjonssystemer, inkludert massemediene. Den observerte glidningen skal med andre ord "analyseres inn" i en sammenheng som peker ut over massemediene. Enda mer fortettet kan vi si at terroraksjonen 22. juli 2011 skapte en "ny virkelighet" som alle samfunnets funksjonssystemer måtte forholde seg til, og at denne endringen ikke kan forstås fullt ut uten et begrep om samfunnet som helhet. Hypotesen er at det er det norske *samfunnet som handlingsdyktig fellesskap* som setter grenser – meningsgrenser – for de andre systemenes operasjoner. Grensene erfares av aktører på samme måte som for eksempel det økonomiske systemet setter grenser (mangler penger, kan ikke handle), eller massemediene (mangler nyhetsverdi, kan ikke handle⁶⁹) men ved et skille som trekkes i det symbolsk generaliserte kommunikasjonsmediet *solidaritet* (er ikke solidarisk, kan ikke handle).

Begrepene som skal la oss se denne dynamikken presenteres i kapittel 4 om den analytiske modellen, og tas opp igjen i en grundigere diskusjon og faglig forankring i avhandlingens del C. Overraskelsen over at "samfunnet bestemmer" sorteringen mellom nyhetsverdige og – uverdige saker blir dermed inngang til en drøfting av det systemteoretiske begrepsapparatet som gjorde den samme analysen og overraskelsen mulig, og den gir retning til endringer og tilpasninger. Metoden for teoriutvikling presenteres i avhandlingens Del B.

I fortsettelsen skal vi steg for steg diskutere oss gjennom og etablere den teoretiske ramma og bakgrunnen for den analytiske modellen, før modellen presenteres skjematisk i kapittel 4.

⁶⁹ I produsentrollen: kan ikke publisere. I publikumsrollen: vil ikke lese

3.2 Ulike typer samfunnsproblemer

For å gripe det vi så i kapittel 1 og som vi utdypet i forrige avsnitt, hvor massemedia må forholde seg til meningsgrenser etablert gjennom kommunikasjon om kollektiv handling på samfunnsnivå, er vi nødt til å ta i bruk et begrep om samfunn som handlingsdyktig fellesskap, og vi trenger begreper for sammenhengen mellom funksjonssystemene og samfunnet. Vi skal anta at det norske samfunnet iakttar sine problemer knyttet til 22. juli-terroren, ikke utelukkende, men like fullt, som konsekvenser av funksjonell differensiering og gjensidig avhengighet⁷⁰. Som blant andre 22. juli-kommisjonen påpeker: de nødvendige beredskapsressursene *fant*s 22. juli 2011, men de *fant* hverandre ikke⁷¹ og kunne derfor ikke virke sammen for å løse problemer for samfunnet. I tillegg, i et funksjonelt differensiert samfunn er funksjonsdelenes problemløsning avhengig av at samfunnsmedlemmene inkluderes på de ulike områdene. Manglende inklusjon av individer er derfor også et problem *for samfunnet*, i tillegg til at eksklusjon naturligvis også som regel er til ulempe for den ekskluderte⁷². Funksjonsdeling og gjensidig avhengighet skaper slik tre typer problemer (Hagen og Johnsen, 2013; Luhmann, 2000b, 2012a, 2012b; Roth og Schütz, 2015):

1. funksjonsproblemer – som angår relasjoner mellom funksjonssystemer og samfunnet⁷³,

⁷⁰ For eksempel anbefaler 22. juli-kommisjonen at politiet og forsvaret øker sin kompetanse på samarbeid seg imellom (NOU2012:14, s. 458), noe som skaper et behov for nye utdanningstilbud, samt støtte til studieplasser som tilbyr relevante eksamener (Politihøgskolen 2012: studieplan). Implikasjonen er at utdanningen må bli bedre, fordi den ikke har vært bra nok, for samfunnet.

⁷¹ Kommisjonsrapportens kapittel 6, om politiaksjonen på Utøya, har en egen del om dette, under overskriften "Ressursene som ikke fant hverandre" (NOU2012:14, s. 134-).

⁷² Et viktig unntak er sykdomsbehandling, hvor ikke-sykdom og eksklusjon vanligvis er å foretrekke. Men også her kan eksklusjon være problematisk for individer med problematiske helseilstander som ikke utløser noe behandlingstilbud, for eksempel såkalte "diffuse lidelser".

⁷³ Funksjon er et forhold mellom del og helhet, og i prinsippet kan vi bruke begrepet om funksjonsproblemer på funksjonsrelasjoner knyttet til andre helheter enn samfunnet. Dette prosjektet interesserer seg imidlertid for problemløsning på samfunnsnivå, og det er dette vi skal bruke begrepet til.

2. ytelsesproblemer – som angår relasjonene mellom funksjonssystemer, og
3. problemer med inklusjon av individer.

De tre problemtypene kan adresseres gjennom markedet eller det politiske systemet.

Samfunnsmedlemmene kan for eksempel kjøpe seg studieplasser på private utdanningssteder (inkludering) som tilbyr utdanninger som eksempelvis behandlingssystemet trenger (ytelse) for å løse befolkningens helseproblemer (funksjon). Tilbud og etterspørsel sørger for balanse: Helseproblemer som genererer etterspørsel etter behandling er de mest innbringende for private behandlingstilbydere og legemiddelutviklere, og dermed også et optimalt utdanningsvalg for en strategisk anlagt student. Slik løses også samfunnets eller befolkningens helseproblemer.

Den andre muligheten er at sviktende problemløsning gjøres til gjenstand for offentlig debatt om overføringer og rettigheter. Representanter for ulike funksjonssystemer, institusjoner, organisasjoner, sosiale bevegelser etc. kan peke på avhengighetsforhold mellom systemer, eller betydningen av inkludering av individer, for evnen til å løse problemer for samfunnet. Representanter for helheten, altså de som styrer på vegne av andre, kan peke på de samme sammenhengene, og sette problemløsning som betingelse for overføringer og bruk av fellesskapets midler. Referansen for alle disse tre problemforståelsene er *samfunnets* behov. Det er imidlertid alltid flere problemer og krav enn samfunnet har ressurser til å dekke, og samfunnet må derfor *prioritere* mellom de ulike systemenes behov, og mobilisere vilje i befolkningen til å gi avkall på individuelle muligheter (betale skatt) for å realisere felles goder, og til å benytte fellesskapets ressurser til å løse problemene (Hagen og Johnsen, 2013, s. 34). Spørsmålet er hvordan dette skjer. Hvordan kan samfunnet iakttas en vilje i befolkningen⁷⁴ til å bruke fellesskapets ressurser til å løse

⁷⁴ Her er det viktig å minne om at det ikke dreier seg om den relative utbredelsen av bestemte bevissthetstilstander hos en gruppe mennesker med tilhørighet i en bestemt "befolkning", men om betingelser for kommunikasjon. Under hvilke forutsetninger vinner kommunikasjon om nødvendigheten av kollektiv handling tilslutning?

felles problemer, og hvordan skiller samfunnet mellom legitime og illegitime måter å bruke felles ressurser på? Hypotesen er at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, som erkjennelsesledende distinksjon, spiller en viktig rolle mht. prioritering og legitimering, og dermed virker integrerende.

3.3 Offentlighet og kollektive handlingsproblemer

Hvis vil tilskriver samfunnet evne til refleksjon over ulike funksjonssystemers evne til å løse problemer, må vi også kunne vise "hvor" denne kommunikasjonen foregår. I moderne samfunn foregår konstruksjonen av offentlig mening i massemediene, og samfunnsmedlemmene kan følge med på den offentlige meningen ved å lese aviser eller tilsvarende⁷⁵. Offentlig mening har to funksjoner for kollektive handlinger. Felles problemer og formål bestemmes offentlig og den kollektive handlingen er et offentlig anliggende (Hagen, 1999, s. 182). Dette gjelder ikke minst for kollektive handlinger på samfunnsnivå. Massekommunikasjon formidler ikke *mellom* et stort antall mennesker, men *konstruerer* offentlige meninger⁷⁶. Offentlige meninger *harmoniserer* heller ikke individuelle bevissthetstilstander, men kan gjerne holdes oppe med *fiksjonen om at det er slik* som grunnlag⁷⁷. Massemediene gjør det mulig for samfunnsmedlemmene å iaktta den offentlige mening, og "få vite hva folk mener". En direkte gjenspeiling av den "egentlige" offentlige mening, som aggregat eller syntese av de berørte individenes bevissthetstilstander, er ikke mulig. Offentlige meninger kan dermed betegnes som *realreduksjoner*, eller konstruksjoner med virkninger.

Konstruksjonen av offentlig mening har betydning for andre systemer, for eksempel det politiske systemet. Offentlig mening gjør det mulig for det politiske systemet å iaktta

⁷⁵ For eksempel se TV eller følge med på sosiale media.

⁷⁶ Dette gjelder like mye for "sosiale medier" som for TV og aviser, selv om førstnevnte teknisk sett er mer interaktive enn tradisjonelle massemedier.

⁷⁷ Communication can therefore only assume that adequate understanding also has psychic correlates (Luhmann, 2012a, s. 42).

reaksjoner på beslutninger eller forslag om beslutninger, altså på bruk av makt. Politikere kan bygge fiksjoner rundt seg selv på reise rundt i landet for å "høre på folk", men i lys av det ovenstående må dette ses på som en måte å bygge legitimitet på snarere enn reell *informasjonsinnhenting*. Når alt kommer til alt er det offentlig mening, slik den konstrueres gjennom massemediene, som nyheter, debatt og meningsmålinger, som forsyner politikere med oppdatert informasjon om hva folk mener, og som setter grenser for politiske beslutninger. Valgresultater spiller en tilsvarende rolle, både som kilde til informasjon om velgernes reaksjoner og som kilde til legitimitet, i tillegg til at de bestemmer hvem som skal sitte i regjering og hvem som skal sitte i opposisjon. I denne sammenhengen er det imidlertid først og fremst interessant å følge konstruksjonen av *offentlig mening* omkring anvendelse av makt og felles ressurser for å løse problemer som samfunn, altså sammenhengen mellom offentlig mening og kollektiv handling på samfunnsnivå. Massemediene konstruerer offentlig mening, og forventninger om kollektiv handling som samfunn, ved å iakttas problemer ved hjelp av et skille mellom en ønsket og uønsket fremtidig tilstand. Den ønskede fremtidige tilstanden er en hvor svikten ikke inntreffer. Når ingenting skjer og problemet vedvarer, blir skuffelsen gjenstand for kommunikasjon. Skuffelsen kan så tematiseres som (reaksjon på) manglende kollektiv handling. Manglende kollektiv handling kan tematiseres som et spørsmål om aktørers vilje til å gi avkall på individuelle fordeler for å løse problemer sammen, altså som et spørsmål om solidaritet. Kommunikasjon om solidaritet øker den offentlige meningens handlingsmotiverende kraft. Gjennom referanser til særinteresser, egoisme, markedstenkning etc. advares det mot individuell rasjonalitet med referanse til negative virkninger for fellesskapet. Individuelt rasjonell handling blir moralsk forkastelig, og dessuten *irrasjonell* sett fra samfunnets side. Egoisme fører, som universell strategi, til problemer for fellesskapet de "egoistiske" aktørene er del av, og således også dem selv. Distinksjonen som dermed etableres går mellom *irrasjonell* egoisme og *rasjonell* solidaritet. Hagen (1999: 189) definerer rasjonell solidaritet som *en form som symboliserer skillet mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som enhet, som viljen til å gi avkall på egne interesser til fordel for det felles beste*. Samfunnsmedlemmene må gi avkall på egne muligheter for å realisere fordeler som fellesskap. Den massemediale etableringen av kollektive mål, kostnader, ansvarsfordeling etc., gjør det mulig å skille mellom individuelt og kollektivt rasjonelle handlinger, samt å registrere "hvem" som gir sin tilslutning til den kollektive handlingen. Manglende tilslutning

tematiseres som egoisme og irrasjonelt, mens tilslutning er rasjonelt og solidarisk. Imidlertid er det fremdeles snakk om distinksjon og ikke telling. Tilslutning og avvisning tematiseres, men ikke gjennom faktisk registrering av antallet samfunnsmedlemmer som velger det ene eller det andre. Som sagt foreligger ikke forutsetningene for dette i moderne samfunn⁷⁸. Dersom et samfunnsmedlem vil påvirke den offentlige mening kan dette kun skje på bestemte måter – strukturert av systemet. Vissheten om at det er slik kan i seg selv virke demotiverende: Det er krevende å skrive en kronikk. Dessuten har kanskje debattmiljøet hardnet til. Dette betyr i så fall at den individuelle handlingsovertakelsen ikke finner sted, og den som tier samtykker som kjent. Men enkeltindividene iakttar seg selv og sine egne valg i lys av den offentlige meningen, og forstår at de ved å handle egoistisk skader det fellesskapet de er del av. De har imidlertid ikke kontroll over andres handlingsvalg og derfor må de forholde seg til en fundamental usikkerhet med hensyn til konsekvensen av eget handlingsvalg. Individet innser kanskje, etter å ha lest om det i avisa, at plastposebruk har blitt et globalt problem med forurensede hav. Kanskje vil han bidra til å rense havene for plast ved å kutte ut plastposer. Imidlertid vet han strengt tatt ikke hva bidraget vil føre til, all den tid de andre gjør som de vil. Muligheten for gratispassasjerstrategier *forsterker* således konflikten for individene, og gjør offeret ved den solidariske eller kollektivt rasjonelle handlingen større. Aktørene iakttar den offentlige meningen og kravet om solidaritet som begrensning på sine handlingsmuligheter, men kravet er ikke nok til å motivere rasjonell kollektiv handling. Solidaritet forstått som massemedial konstruksjon har med andre ord svakere motiverende kraft enn hva man innenfor normososiologien kan tilskrive solidaritet som egenskap ved individet. En kommunikasjonsteoretisk modell av kollektiv handling

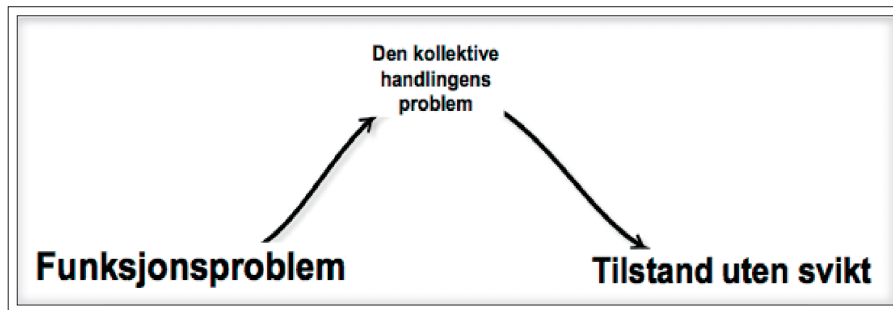
⁷⁸ Dette betyr ikke at det er umulig, ved hjelp av datateknologi, å overvåke individenes valg. For eksempel kan offentliggjøring av skattelister ses som offentlig-gjøring av individenes tilslutning til kollektiv handling gjennom velferdsstaten. Men offentliggjøringen av skattelister kan aldri bli gjenstand for noen finmasket offentlig "samtale" om de enkelte samfunnsmedlemmenes relative bidrag, som i sin tur kan strukturere individenes tilslutningshandlinger på samme måte som gjensidig synlighet i interaksjonssystemer kan.

trenger derfor flere begreper for å gjøre rede for vellykket kollektiv handling på samfunnsnivå. En vei går gjennom et begrep om kollektiv makt (Hagen, 2010).

Dersom vi vil rense verdenshavene for plastsøppel er det rasjonelt å velge papir- eller tøyposer framfor plastposer, men bare dersom mange nok andre også velger papir- eller tøyposer. Dersom de andre svikter har det ingen hensikt å gå over til papir. Og dersom de andre begynner med papirposer, kan jeg strengt tatt like gjerne fortsette med plast. Med dersom alle tenker slik, må alle velge å fortsette med plast, og verdenshavene bli ødelagt. Den rasjonelle solidariteten er dermed også truet av sin motsats, den individuelle rasjonaliteten eller egoismen. Muligheten til å velge gratispassasjerstrategier undergraver så å si det rasjonelle ved den solidariske handlingstilskrivelsen. Er man for eksempel eksemplarisk eller dum om man er den eneste som går over til papirposer? Usikkerheten som knytter seg til rasjonell solidaritet må derfor reduseres, for eksempel gjennom makt. Samfunnet kan bruke kollektiv makt i form av politiske beslutninger for å løse kollektive handlingsproblemer på samfunnsnivå. Kollektiv makt straffer individuelt rasjonelle handlinger, for eksempel gjennom en plastposeavgift, og belønner kollektivt rasjonelle handlinger, for eksempel ved å subsidiere papir- eller tøyposer. Maktbruk er imidlertid kontroversielt, og kollektiv makt må hente legitimitet med referanse til at den løser kollektive handlingsproblemer. En plastposeavgift kan for eksempel vinne legitimitet, eller kollektiv anerkjennelse, med henvisning til at den også finansierer subsidier av mer miljøvennlige, kollektivt rasjonelle, alternativer, og løser kollektive handlingsproblemer.

Den analytiske "motoren" og det grunnleggende analytiske grepet i avhandlingen handler altså om hvordan konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet konstruerer en sosial virkelighet hvor aktører kan velge mellom handlinger orientert mot individuell behovstilfredsstillelse og handlinger orientert mot kollektiv behovstilfredsstillelse. På samfunnsnivå har distinksjonen betydning med hensyn til funksjonsproblemer, og skiller mellom solidariske handlinger rettet mot funksjonsproblemets løsning og egoistiske handlinger som bidrar til å skape problemet. Sagt på en annen måte: referansen til den kollektive handlingens problem, eller til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, etablerer bestemte betingelser for handling, og gir dermed også mening og retning til arbeidet med å løse funksjonsproblemer. Vi kan si at distinksjonen, når den

trekkes i den sosiale virkeligheten, tilbyr samfunnet en "vei" videre fra en tilstand hvor det er rammet av et funksjonsproblem, over til en tilstand hvor svikten ikke inntreffer, og at "veien" blir til gjennom stadige operasjoner som tilgjengeliggjør solidariske handlingsalternativer ved å peke på deres egoistiske motsats. Figuren under skal illustrere denne "veien".

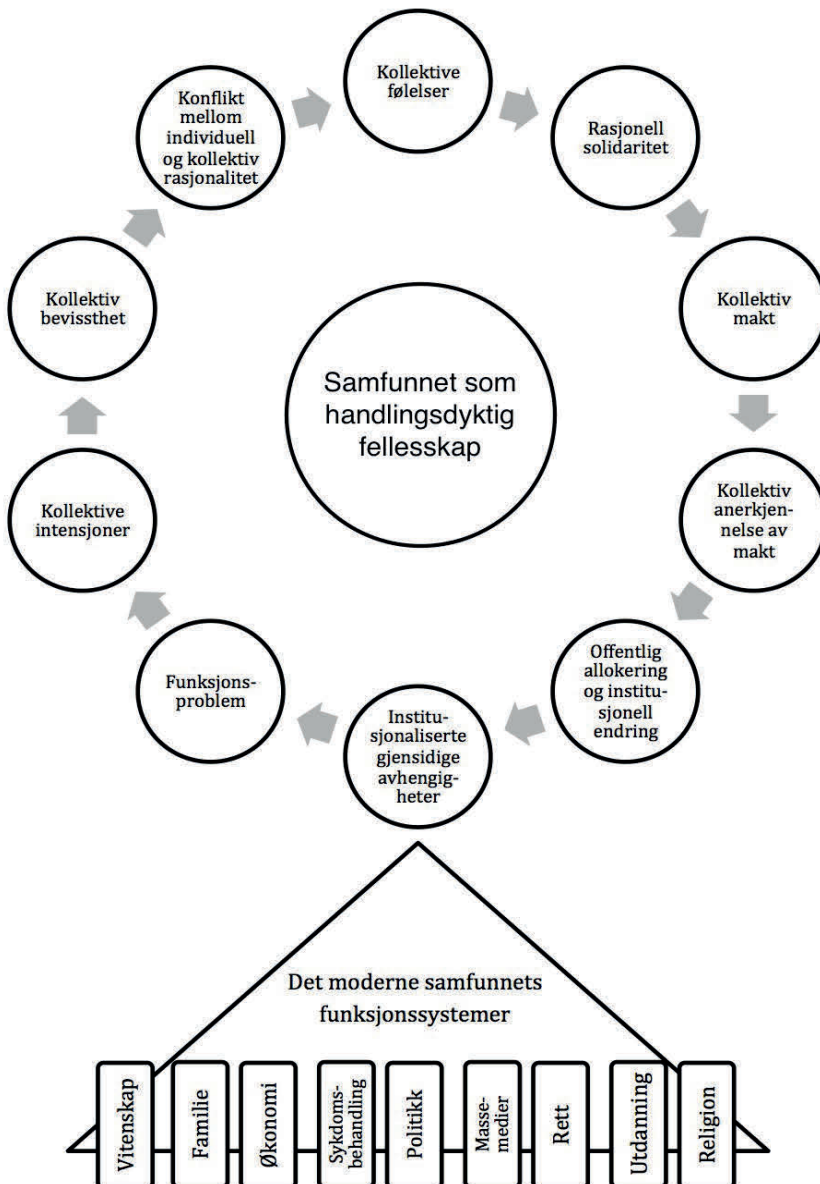
Kapittel 4: Den analytiske modellen

Med den teoretiske ramma vi nå har etablert, kan vi presentere den analytiske modellen av samfunnet som handlingsdyktig fellesskap. Det dreier seg om en modell for sosiologiske analyser av prosessen fra funksjonsproblemer ”oppdages”, via den kollektive handlingens problem, til institusjonell endring. Alle modellens begreper refererer til distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og de ulike referansene til ”kollektiv” i modellen betyr således ikke ”utbredt” eller ”shared”, men at fenomenet begrepet refererer til får sin mening fra konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. I tillegg dreier det seg, i tråd med drøftingen av begrepet om refleksjonsteorier i kapittel 2, om en modell som skal kunne gi praktiske anvisninger for håndtering av funksjonsproblemer gjennom mediene solidaritet og makt. Modellen skal vise sammenhengen mellom funksjonsproblemer og kollektiv handling på samfunnsnivå og gi retning til praktisk problemløsning.

Figuren under viser modellens begreper og på hvilken måte de tenkes mer eller mindre progressivt å bygge på hverandre. Figuren er en rent logisk konstruksjon, og ikke uttrykk for forestillinger om hvordan samfunnet er ordnet ”romlig”. Dette er en viktig presisering, fordi samfunnsvitenskapelige modeller av samfunnet gjerne benytter geometriske figurer nettopp på denne måten. Særlig er pyramide- eller trekantformen populær som symbol for klassesamfunnet, hvor en liten elite sitter på toppen og undertrykker massen. Dette er ikke tilfellet her. Trekantformen nederst i modellen uttrykker kun at det er en forbindelse mellom samfunnets funksjonssystemer og nettverket av institusjonelle ordninger gjennom hvilke samfunnet regulerer gjensidige avhengigheter mellom funksjonssystemene. De øvrige begrepene representeres ved sirkler forbundet med piler. Pilene skal illustrere at det dreier seg om en prosess. Prosessen kommer i gang ved erkjennelsen av et funksjonsproblem og ender eventuelt opp med institusjonell endring. Figuren antyder dermed også ”gangen” i de empiriske analysene. Rekkefølgen modellen antyder for prosessen skal imidlertid ikke forstås absolutt. Det er snakk om begreper og distinksjoner som forutsetter hverandre og bygger på hverandre, men det er et åpent spørsmål hva som kommer ”først” av for eksempel kollektiv intensjonalitet og kollektiv bevissthet, eller om de forutsetter hverandre og derfor i en viss forstand må opptre parallelt. Under figuren følger en presentasjon av begrepene hver for seg. Presentasjonen er *minimalistisk* i den forstand at den ikke skal

inneholde mer enn hva som kreves for å gjennomføre de empiriske analysene. En grundigere begrunnelse, faglig forankring og redegjørelse for konstruksjonen av den analytiske modellen kommer til slutt i avhandlingens Del C, sammen med en diskusjon av alternative modeller og teorier, eller med Yins ord: "plausible rival hypotheses" (Yin, 2009, s. forord) om hvordan samfunn oppnår handlingsdyktighet som fellesskap.

MODELL: Institusjonell endring gjennom rasjonell kollektiv handling

4.2 Funksjonsproblemer

Funksjonsproblem er den analytiske modellens viktigste begrep for generering av data. Et funksjonsproblem er en iakttakelse, i samfunnet, av svikt i en samfunnsdels evne til å løse problemer for samfunnet. Iakttakelsen av svikt trekker med seg, eller "potensialiserer"⁷⁹, sin andre side: en (fremtidig) tilstand der svikten ikke inntreffer. Funksjonsproblemer kan observeres empirisk som ulike uttrykk for skuffelse over at samfunnsdeler svikter, for eksempel overfor "samfunnsoppdraget".

Teknisk er funksjonsproblemer distinksjoner som reduserer kompleksitet og gjør det mulig for samfunnet som handlingsdyktig fellesskap å observere seg selv innenfor rammen av intransparens. Funksjonsproblemer er dermed ett av flere elementer i den kollektive handlingens autopoiesis. Tilsvarende gjelder for alle begrepene i modellen. Både kollektive intensjoner, kollektiv bevissthet, distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet, kollektiv makt og kollektiv anerkjennelse er slike distinksjoner. De gjør det mulig for samfunnet å iakttas selv som helhet, og muliggjør altså en representasjon av systemets enhet i systemet, selv om systemet altså er ugjennomsiktig for seg selv (se kapittel 4.12 for en utdyping av dette poenget).

4.3 Kollektive intensjoner

Funksjonsproblemer er felles problemer, og kan derfor være utgangspunkt for utvikling av kollektive intensjoner, altså intensjoner om å delta i kollektive handlinger for å løse felles problemer. Det *kollektive* ved kollektive intensjoner er ikke at de deles av "mange", selv om dette gjerne er tilfellet, men at de vokser frem fra en erkjennelse av at et "vi", for eksempel "vi som samfunn", må handle for å realisere konsekvenser som samfunnsmedlemmene ikke kan realisere hver for seg, for eksempel løse å et funksjonsproblem. "Vi som samfunn" må

⁷⁹ "Every actualization of meaning potentializes other possibilities." (Luhmann, 2012a, s. 82)

løse problemet, og samfunnsmedlemmene *kan* overta denne intensjonen i kraft av å være samfunnsmedlemmer. Som alltid er de frie til å avvise forslaget.

En kollektiv intensjon kan observeres empirisk som kommunikasjonsforslag av typen "vi må x", og for *funksjonsproblemer* mer spesifikt "y løste ikke problemer for samfunnet, og vi må x for at y ikke skal svikte også i framtiden", samt utspill som signaliserer tilslutning til slike intensjoner. Kollektive intensjoner peker mot et felles problem, for eksempel et funksjonsproblem, og *fram* mot en tilstand hvor samfunnsmedlemmene har løst eller ikke har løst det felles problemet, for eksempel funksjonsproblemet, gjennom *kollektiv handling*.

4.4 Kollektiv bevissthet

Kollektive intensjoner, altså intensjoner om å delta i kollektive handlinger for å løse felles problemer, kan lede til refleksjon over konsekvenser av individuelle bidrag, og det forhold at denne konsekvensen er medbestemt av andre deltakers valg, for realiseringen av den kollektive intensjonen. Et individ ønsker kanskje å gjøre sin del av den kollektive handlingen, men må se hen til hva andre velger, og hva dette har å si for det egne valgets konsekvens. Et forslag om å handle kollektivt for å løse funksjonsproblemer, altså om å "ha" en kollektiv intensjon, kan avvises med henvisning til at forslaget ikke er orientert mot den kollektivt intenderte konsekvensen, og årsaken til at det er slik kan plasseres sosialt, i de andres valg. En aktør kan for eksempel begrunne sin motstand mot kildesortering med at han tror at de andre ikke kildesorterer, eller han kan appellere til de andre om nødvendigheten av å gjøre sin del dersom "vi skal få det til". Kollektiv bevissthet følger således logisk av kollektiv intensjonalitet, og tar form av et slags forbehold som kan uttrykkes generelt som: "hvis vi må x, så må alle gjøre sin del".

Kollektiv bevissthet kan observeres empirisk som referanser til gjensidig avhengighet, for eksempel som metaforer om *lenker som ikke er sterkere enn sine svakeste ledd*, at alle bidrag derfor er like viktige, og til de konsekvenser denne gjensidige avhengigheten har for utsiktene kollektivet har til å handle slik at funksjonsproblemer ikke oppstår.

Kollektiv bevissthet peker mot tilfeller hvor aktører har handlet på måter som, innenfor rammen av gjensidig avhengighet, har ført til svikt, og *fram* mot mulige fremtider hvor aktørene enten tar hensyn til gjensidige avhengigheter og endrer sine handlinger slik at svikt ikke inntreffer, eller hvor situasjonen er motsatt.

4.5 Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet

Refleksjon over gjensidig avhengighet i problemløsning kan transformere funksjonsproblemer til kollektive handlingsproblemer preget av en grunnleggende konflikt mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Konflikten bygger i en forstand logisk på kollektiv bevissthet, men har sin egen distinksjon. Mens kollektiv bevissthet handler om gjensidig avhengighet, og sier at alle bidrag er nødvendige, får distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet fram at ikke bare er det rasjonelt at alle gjør sin del – også *sviket* har sin egen rasjonalitet. De to står i et grunnleggende motsetningsforhold, og individene må velge den ene eller den andre siden av distinksjonen. Distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet er den bærende distinksjonen for den kollektive handlingen, og er referanse for alle de andre begrepene i modellen.

Konflikten kan observeres empirisk som referanser til individuell rasjonalitet som forklaring på kollektive onder, til kollektiv selvbegrensning som premiss for realisering av kollektive goder og til egoisme som trussel mot kollektiv handlingsdyktighet.

Konflikten skaper mening ved å peke *tilbake* mot fortidige tilfeller hvor individuelt rasjonelle strategier har dominert over og ødelagt for kollektivt rasjonelle strategier, og frem mot potensielle fremtider hvor aktørene viser vilje til å legge kollektivt rasjonelle handlingsstrategier til grunn for valg av handling, og derigjennom blir handlingsdyktige som fellesskap. Skillet mellom fortid og fremtid kan også være motsatt, mellom fortidige tilstander hvor det kollektivt rasjonelle *har* vunnet frem og en uønsket fremtid hvor egeninteressen fører til problemer.

4.6 Kollektive følelser

Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet kan utløse følelser. Kollektive følelser får sin mening fra konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og retter seg mot sammenhengen mellom aktørers motivasjon og resultatet av den kollektive handlingen. Det kollektive ved kollektive følelser er således ikke at de deles av mange, men dreier seg om hvilken distinksjon de får sin mening fra. Det er individene som føler, men følelsene refererer til den kollektive handlingen og den særegne sosiale dynamikken som kjennetegner kollektive handlinger. Kollektive følelser utløses av opplevelsen av vellykkede kollektive handlinger, brudd på forventninger om kollektiv handling, eller andre forhold med betydning for produksjonen av fordeler og ulemper for det fellesskaper "den følende" er del av.

Kollektive følelser kan observeres empirisk som uttrykk for glede over vellykket kollektiv handling, skuffelse over mislykket kollektiv handling, frykt for å bli sviktet av de andre, forakt for og aggresjon mot gratispassasjerer og takknemlighet overfor aktører som utviser offervilje. Spesielt kan svikets betydning for produksjonen av kollektive goder utløse sterke negative følelser. En ikke-kommuniserbar, i betydningen uakseptabel, og derfor heller ikke direkte observerbar kollektiv følelse er stolthet og overlegenhet hos den som svikter den kollektive handlingen, over å ha "lurt" kollektivet. Denne siden kan imidlertid gjenfinnes indirekte, som attribusjon i forbindelse med moralsk fordømmelse av gratispassasjerstrategier: "Nullskatteytteren tror kanskje han er bedre enn oss!". Poenget er i alle tilfellene at følelsen henger sammen med den kollektive handlingens problem.

4.7 Rasjonell solidaritet

Den kollektive handlingens problem kan gi mening til og underbygge en innsikt om at kollektiv problemløsning forutsetter vilje hos aktørene til å gi avkall på individuelle muligheter. Rasjonell solidaritet er modellens betegnelse på kommunikasjon som tematiserer denne generelle innsikten, og kan defineres som det normative aspektet ved konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Rasjonell solidaritet er normativ kommunikasjon om viljen til å gi avkall på individuelle muligheter for å løse problemer som fellesskap. Slik vilje betegnes typisk som offervilje. Som symbolsk generalisert

kommunikasjonsmedium har rasjonell solidaritet samme funksjon som normer og moral: det sannsynliggjør handlingsovertakelse og dermed at kommunikasjon får følger.

Rasjonell solidaritet kan observeres empirisk som kommunikasjon om vilje til å gi avkall på egne fordeler for å få kollektive fordeler. Typiske eksempler er kommunikasjon som oppvurderer offervilje og som nedvurderer egoisme, eventuelt feighet, og som knytter begge sidene til konsekvenser for fellesskapet, for eksempel samfunnet.

Solidaritetskommunikasjon peker tilbake mot fortidige tilfeller hvor aktører har vist eller ikke vist vilje til å gi avkall på individuelle muligheter for å løse problemer for fellesskapet, og fram mot potensielle fremtider hvor funksjonsproblemer løses i samme grad som aktørene har slik vilje. Mediet symboliserer denne sammenhengen på ulike måter, for eksempel gjennom æresbevisninger og skandaler.

4.8 Kollektiv makt

Rasjonell solidaritet har som funksjon å sannsynliggjøre at kommunikasjon får følger.

Mediet "gjør" funksjonsproblemers løsning avhengige av aktørenes vilje til å gi avkall på individuelle muligheter, og anskueliggjør sammenhengen for individene ved å skille mellom aktverdige offervilje og moralsk forkastelig egoisme. Solidaritet er kommunikasjon, og individene velger mellom avvisning eller tilslutning. Vilje til å gi avkall på egne fordeler for å løse problemer sammen er imidlertid ikke nok. Den rasjonelle solidariteten er truet av den kollektive handlingens problem. Viljen til å gi avkall på individuelle muligheter for å løse felles problemer er kun rasjonell dersom de andre også bidrar. Slik vilje må derfor uttrykkes med forbehold om at de andre også gjør sin del. Jeg er villig til å bidra, men kun dersom de andre også bidrar. Sentralt her er at "de andre" er flertall. Det dreier seg altså ikke om en bytterelasjon, der hver aktør kan gi sitt bidrag (betaling eller gjenytelse) under forutsetning om at *den* andre også gjør det. Får man ikke varen, betaler man ikke. Får man ikke betaling, gir man ikke fra seg varen. Kontraktsforholdet er understøttet av lover. Kollektive handlinger er imidlertid ikke bytterelasjoner. Med tre eller flere deltakere forvandles forholdet mellom aktørene til et kollektivt handlingsproblem. I interaksjonssystemer kan tilslutning sikres gjennom gjensidig synlighet. I kollektive handlinger med mange deltakere må problemet

løses med makt. Organisasjoner setter betingelser for medlemskap, og samfunn bruker politisk makt til å binde samfunnsmedlemmene kollektivt. Kollektiv makt på samfunnsnivå er politisk makt som løser kollektive handlingsproblemer ved å straffe individuelt rasjonelle handlinger og belønne kollektivt rasjonelle handlinger (Hagen, 2010).

Kollektiv makt kan observeres empirisk som lover, regler, instruksjoner, rettigheter og overføringer, kriterier, påbud og forbud som griper inn i individenes frihet og krever at de handler i tråd med fellesskapets behov.

Kollektiv makt skiller mellom fortid og fremtid, mellom valgfrihet og kollektiv selvbegrensning, mellom mislykket og vellykket kollektiv handling, og binder samfunnsmedlemmene til den kollektive siden.

4.9 Kollektiv anerkjennelse

Maktbruk er kontroversielt fordi makt kan misbrukes. Kollektiv makt kan imidlertid, til forskjell fra distributiv og undertrykkende makt, vinne kollektiv *anerkjennelse* med henvisning til at *den løser problemer for fellesskapet*. Kollektiv anerkjennelse er kommunikasjon som mobiliserer støtte til bruk av kollektiv makt.

Kollektiv anerkjennelse kan observeres empirisk som referanser til *nødvendigheten* av makt for å løse problemer for samfunnet. Et vanlig eksempel er formuleringen om at politikere må våge å ta "upopulære beslutninger". Slike beslutninger er selvfølgelig ikke upopulære *utelukkende* i betydningen kritikkverdige. "Upopulær" betyr heller at mange er mot beslutningene fordi de ikke ser nødvendigheten av kollektiv handling for å løse funksjonsproblemet, og implikasjonen er at motstanden har egoistiske grunner. Implikasjonen er alltid at slike beslutninger, selv om de er upopulære, *løser problemer for samfunnet*. For eksempel ved å stenge for gratispassasjerstrategier.

Kollektiv anerkjennelse refererer bakover til funksjonell eller dysfunksjonell kollektiv maktbruk, om mot en framtid hvor kollektiv makt løser kollektive handlingsproblemer, eller

hvor kollektiv maktbruk opphører for å løse problemer på andre måter, for eksempel gjennom markedsmekanismen.

4.10 Institusjonell endring

Kollektive intensjoner, kollektiv bevissthet, konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, rasjonell solidaritet, kollektiv makt og kollektiv anerkjennelse gjør det mulig for samfunnet å observere seg selv, og dermed handle, som fellesskap, overfor funksjonsproblemer. Men samfunnet kan ikke holde oversikten med alle sine deler, og de gjensidige avhengighetsforhold mellom dem, til enhver tid. Når funksjonsproblemer eventuelt finner sin løsning, må sammenhengen derfor overlates til en *institusjon*. Kunstinstitusjonen KORO ("Kunst i offentlige rom") gjør det for eksempel mulig for kunstnere, med full kunstnerisk frihet, og full fokus på egen karriere, å utforme verker som svarer på samfunnets behov for offentlig utsmykning. KORO ivaretar en funksjonsrelasjon, og vil kunne bli gjenstand for refleksjon over funksjonsproblemer dersom kunstsystemets leveranse av kunst til det offentlige svikter. Institusjoner etablerer en kobling til samfunnet, åpner for handlinger ved å sette grenser for handlinger og gjør det mulig for aktører å velge handlinger som møter både funksjonssystemets krav og samfunnets behov. Samfunnets behov "finnes" imidlertid ikke før en skuffelse foreligger, og i en viss forstand er det prosessen med å bearbeide skuffelsen som eventuelt ender opp som en institusjonell endring. Når en institusjonalisert løsning på et samfunnsproblem er på plass, overlates funksjonsrelasjonen til seg selv "fram til neste svikt". Dette betyr også at alle distinksjonene den analytiske modellen systematiserer trer i bakgrunnen, eventuelt med unntak av samfunnsoppdraget, som gjerne blir en del av institusjonens identitet, spesielt dersom det dreier seg om en organisasjon. Dette betyr at funksjonssystemer vanligvis løser problemer for samfunnet uten at samfunnet som handlingsdyktig fellesskap "blander seg inn". Summen av institusjoner betegnes i modellen som "institusjonaliserte gjensidige avhengigheter".

4.11 Modellens sentrale distinksjon

Distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet er den bærende distinksjonen for den kollektive handlingen, og er referanse for alle de andre begrepene i modellen.

Kollektive intensjoner retter seg mot konsekvenser samfunnsmedlemmene ikke kan realisere hver for seg. Kollektiv bevissthet retter seg mot de grenser gjensidig avhengighet setter for individenes frihet, og hvordan individenes valg har kollektive konsekvenser.

Kollektive følelser retter seg mot den betydning handlinger får innenfor rammen av distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Rasjonell solidaritet handler om viljen til å gi avkall på egne fordeler for det felles beste i sosiale dilemma-situasjoner.

Kollektiv makt adresserer og blokkerer muligheten for å svikte kollektive handlinger i situasjoner der dette ellers er mulig. Kollektiv anerkjennelse handler om den kollektive maktens nødvendighet for å løse kollektive handlingsproblemer.

4.12 Hva er samfunnet som helhet?

Samfunnet som handlingsdyktig felleskap er et system som iakttar funksjonsproblemer og gjør det mulig å prioritere mellom ulike forslag om endringer. Noen endringer krever midler fra fellesskapet, noen krever nye regler eller andre institusjonelle endringer, og distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet gjør det mulig å prioritere mellom løsningsforslag. Modellen legger til grunn at moderne samfunn kan styre seg selv gjennom politisk makt og institusjonsbygging⁸⁰. Samfunnet utvikler ordninger for inklusjon av individer, ordninger som medierer mellom systemer og stabiliserer ytelsesrelasjoner, og ordninger som medierer mellom systemer og samfunnet, og stabiliserer funksjonsrelasjoner. Dette er hva som menes med begrepet om institusjoner. I kontrast til Luhmann, som opererer med ett omfattende, globalt sosialsystem (Luhmann, 2012a, s. 40-, 83-), skal vi interessere oss for summen av institusjoner, avgrenset i tråd med statlige grenser for maktutøvelse, og forstå disse som "velferdsstaten". Velferdsstaten defineres

⁸⁰ Noe som på ingen måte er en kontroversiell posisjon, jf. J. P. Olsen: *Governing through Institution Building* (Olsen, 2010)

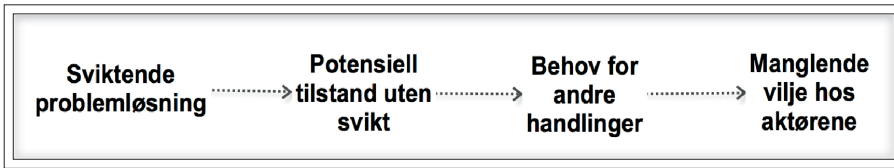
bredd og omfatter alt hva det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap gjør for samfunnsmedlemmene (Hagen, 2006, s. 149).

Samfunnet som handlingsdyktig fellesskap er system på samme måte som andre sosiale systemer, og deler dermed også en *empirisk* egenskap med sosiale systemer slik Luhmann definerer dem (Luhmann, 1997): som system er samfunnet som handlingsdyktig fellesskap *komplekst og intransparent*. Som system kan samfunnet ikke utvikle en komplett beskrivelse av seg selv og sine institusjonaliserte gjensidige avhengigheter, og styre seg selv i tråd med denne beskrivelsen. Systemets autopoiesis er imidlertid avhengig av at systemet håndterer sin egen intransparens (Luhmann, 1997). For å kunne operere under slike betingelser må samfunnet som handlingsdyktig fellesskap skille mellom fortid og framtid. Det trenger en hukommelsesfunksjon, som setter systemet i stand til å huske og å glemme (Luhmann, 2012a, s. 19). Fortiden kan ikke endres men kan huskes selektivt. Fremtiden kan ikke iakttas, men kan ordnes i tråd med distinksjoner (ibid.). Systemet kan selekere og huske fortidige tilstander, og forestille seg fremtidige tilstander som faller på den ene eller andre siden av distinksjoner. Distinksjoner mellom fortid og framtid, mellom husket og glemt, og mellom ulike potensielle fremtider, reduserer kompleksitet og gjør det mulig for samfunnet som handlingsdyktig fellesskap å iakttas seg selv⁸¹. Samfunnet som handlingsfellesskap har en rekke distinksjoner til disposisjon for konstruksjon av fortid og potensiell framtid, distinksjoner som gjør det mulig for samfunnet å operere, samt eventuelt å bli handlingsdyktig som fellesskap. Modellen skal omfatte og systematisere disse distinksjonene.

Samfunnet får øye på sine problemer når forventninger brytes. Utgangspunktet er en skuffelse. Med Harold Garfinkel kan vi bruke begrepet "breach" (Garfinkel, 1984, 1986).

⁸¹ No self-observation is [...] in a position to capture the full reality of the system that carries it out. It can only do something instead, only choose substitute solutions; and it does so by selecting distinctions with which the system observes itself (Luhmann, 2012a, s. 45).

Garfinkels begrep betegner en tilstand hvor sosiale forventninger brytes, eller destabiliseres, og samfunnsmedlemmene mobiliserer ulike såkalte "etnometoder" for å re-stabilisere den sosiale virkeligheten. Begrepet brukes vanligvis om et villet brudd som har til hensikt å eksponere de forventninger som tas for gitt i "hverdagslig" interaksjon, for eksempel på butikken eller på bussen. Men begrepet har også et mer generelt aspekt, når det får frem hvordan brudd med sosiale forventninger motiverer handling i retning av re-stabilisering. Forstått på denne måten kan begrepet også benyttes på samfunnet som handlingsdyktig fellesskap. Om denne adaptasjonen kanskje virker litt enkel, eller i verste fall "lettvindt", skal den begrunnes med en påstand om at det faktisk er så enkelt. Breach-begrepet og det analytiske verktøyet vi skal utvikle og benytte har det til felles at de lar oss få øye på hvordan brudd med forventninger motiverer handling i retning av re-stabilisering. Mens Garfinkel bruker breach-begrepet til å eksponere og kartlegge "etnometoder", skal vi bruke et tilsvarende begrep til å analysere funksjonsproblemer, kollektive handlingsproblemer og institusjonell endring. Vi skal altså interessere oss for en spesiell type forventningsbrudd: funksjonsproblemer. Funksjonsproblemer referer til funksjoner og iakttar sosiale systemer – systemdeler – med hensyn på deres funksjon. Funksjonsproblemer er brudd med forventninger om problemløsning for samfunnet. Skuffelsen holdes oppe gjennom referanser til den potensielle fordelene for samfunnet dersom funksjonsproblemet blir løst. For å løse problemet må imidlertid samfunnsmedlemmene handle *annerledes*, med andre konsekvenser for systemet. Men fordi problemet altså finnes, trekker funksjonsproblemet med seg erkjennelsen av at den samfunnsmessige fordelene ikke er tilstrekkelig til å motivere de involverte individene til handling. Funksjonsproblemet transformeres dermed til et kollektivt handlingsproblem: Meningstilskrivelsen er nå at samfunnsmedlemmene, i stedet for å handle på måter som gagnar *samfunnet*, handler på måter som gagnar *dem selv*. Alternativt er de inkompetente, men også inkompetansen er uttrykk for manglende vilje til å handle med samfunnets beste som mål (f. eks. å gjøre seg den umake å øve mer), og derfor en form for egoisme. Iaktakelse av funksjonsproblemer henger derfor sterkt sammen med attribusjon av egoisme, fordi manglende vilje hos individene til å gi avkall på egne muligheter for å realisere kollektive fordeler også betyr at de setter de egne mulighetene først. De fire attribusjonene henger logisk sammen og bygger på hverandre. Figuren under gir en skjematisk fremstilling av relasjonene mellom dem.

Figur 1

Samfunnet som helhet består dermed av sine funksjonssystemer, en uoverskuelig mengde ordninger som medierer mellom funksjonssystemer og samfunnet, pluss den tidvise refleksjonen over funksjonsproblemer som modellen gjør rede for. Institusjonene glir inn og ut av samfunnets oppmerksomhet i takt med erkjennelsen av funksjonsproblemer, og samfunnet forholder seg rasjonelt til funksjonsproblemer ved hjelp av distinksjonene modellen skal fange.

4.13 Forskningsspørsmål til den empiriske analysen

Forskingsspørsmålet for de empiriske analysene har samme form som det overordnede forskningsspørsmålet for avhandlingen, og er som følger:

Hvordan håndterer det norske samfunnet erkjennelsen av at "vi som samfunn sviktet 22. juli 2011", og hvilken rolle spiller konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet for samfunnets evne til å handle, som fellesskap, for å løse funksjonsproblemer og å unngå svikt "neste gang"?

Kapittel 5: Ekkoet etter terroraksjonen

I denne første empiriske analysen kartlegger jeg det jeg har valgt å kalle "ekkoet" etter 22. juli-terroren. Analysen skal være et første skritt mot en forståelse for hvordan det norske samfunnet responderte på hendelsene 22. juli 2011. Til denne analysen er det ikke nødvendig med en spesielt finmasket fremgangsmåte. Målet er ikke å få til noen uttømmende beskrivelse av hvordan ulike deler av samfunnet responderte på terroren. Jeg ønsker å skaffe meg et overblikk jeg kan ta utgangspunkt i når jeg etter hvert skal orientere meg mot en dypere og mer finmasket kvalitativ analyse. For å gi form til dette overblikket, og for å orientere analysen, skal jeg altså benytte "ekko" som metafor. Ekkometaforen leder oppmerksomheten mot hvordan så å si alle samfunnets subsystemer iakttar og responderer på terrorhandlingene på systemspesifikke måter. Spor av terroraksjonen skal kunne iakttas i "alle" deler av samfunnet, og som ved fysiske ekko skal vi anta at ekkoet i en viss forstand får sin form fra landskapet. Ved å analysere hvordan ulike sosiale systemer iakttar hverandre og terroraksjonen, skal vi også kunne si noe om de sosiale systemene. I den innledende ekko-analysen skal vi helt presist forsøke oss på en vitenskapelig iakttagelse av hvordan massemediene iakttar hvordan ulike sosiale systemer, inkludert det selv, iakttar terroraksjonen. Ekkometaforen skal åpne for, og orientere, en grovkornet kartlegging av *hvilke* sosiale systemer som ble relevante, samt *hvordan* de ble det, da det norske samfunnet måtte håndtere en alvorlig og sektorovergripende hendelse som terrorangrepet 22. juli 2011.

5.1 Mediedekningen som konstruksjon av virkelighet

Data for ekko-analysen er data om kommunikasjon i massemediene, hvor seleksjonskriteriet, i alle fall for nyhetsdelen av massemedia, er nyhetsverdi. Som vi så i kapittel 1 kan det være slik at andre seleksjonskriterier tilsynelatende "blander seg inn" og gir situasjoner hvor potensielle nyhetssaker velges bort av andre årsaker enn at de mangler nyhetsverdi. Over omtalte vi dette som en overraskelse. Vi trenger imidlertid ikke la oss overraske så voldsomt at vi gir opp autopoiesisbegrepet og tesen om nyhetsverdi som seleksjonskriterium. Autopoiesisbegrepet krever heller at vi spør om *hvorfor* en sak er nyhetsverdig eller -uverdig. Vi så at det i begynnelsen var vanskelig for VG å vinne tilslutning for sitt forslag om å tematisere håndteringen av terroraksjonen som svikt og manglende

vilje til å løse problemer for samfunnet. Samfunnet som fellesskap satte – blant annet med referanse til kollektive følelser, det vil si følelser som refererer til den kollektive handlingens problem – grenser for kommunikasjon i massemediene. Det var ”ufølsomt” av VG å kritisere politi og myndigheter rett etter terroren, fordi dette insinuerte mangel på solidaritet og derfor virket splittende i en periode der samfunnet sørget og holdt sammen. Senere var det et felles faktagrunnlag som manglet, og kritikk som forholdt seg utålmodig til tiden det tok å utvikle et slikt, og fordelte skyld ”prematurt”, kunne avvise som lettvtint og ”syltynt”.

Massemedia er et funksjonssystem (Roth og Schütz, 2015), og massemedienes funksjon er å utstyre samfunnet med en felles realitet (Hagen, 2006; Luhmann, 2000a). Ved å orientere analysen i tråd med massemedienes dekning, overtar jeg derfor i en viss forstand det norske samfunnets sortering av aspekter ved etterspillet etter 22. juli som henholdsvis viktige og mindre viktige. Jeg skal derfor anta at funksjonsproblemer har nyhetsverdi som nettopp funksjonsproblemer, samt at de beholder sin nyhetsverdi så lenge de finnes, altså så lenge de ikke blir løst, glemt eller oppgitt. Ved å legge denne sorteringen til grunn for mitt eget valg av data og kasuser, kan jeg hevde en virkelighetsorientering i datautvalget, som jeg ville gått glipp av om jeg skulle valgt kasuser ut fra hva jeg som forsker synes er interessant. Selv om jeg anerkjenner at mediedekningen er nettopp mediedekning, antar jeg at ekkoanalysen også kan gi informasjon om forhold i massemedienes omverden. Når analysen av mediedekningen har ledet meg mot de *nyhetsverdige* aspektene ved håndteringen av 22. juli-terroren, skal jeg også anta at de er nyhetsverdige *av en grunn*. Når referanser til funksjonsproblemer er tilstede i nyhetsbildet, er det 1. fordi samfunnet iakttar svikt og 2. fordi slike iakttakelser har nyhetsverdi. Sagt på en annen måte: Jeg velger kasusene jeg velger fordi modellen jeg bruker leder oppmerksomheten mot funksjonsproblemer, og fordi det offentlige etterspillet etter terrorhandlingene 22. juli 2011 omfatter refleksjon over bestemte funksjonsproblemer. Andre tenkelige funksjonsproblemer inntraff ikke. For eksempel sviktet ikke helsevesenet, selv om også helsevesenet benyttet kunnskap om sin egen aksjon 22. juli 2011 til å forbedre egne rutiner (Helsedirektoratet, 2012).

5.2 Første kasus: politiaksjonen som problem for det norske samfunnet

Som kapittel 1 viser finner det sted en dreining i mediernes dekning av 22. juli-terroren, fra en innledende motstand mot å ta opp spørsmål om sviktende beredskap, til en tilstand der spørsmål om svikt og problemløsning blir dominerende. En enkel kvantitativ innholdsanalyse⁸² (ordtelling) viser at saker som handler om *beredskap*, og spesifikt om *politiets* håndtering, har fått aller mest fokus. Ord som begynner på "politi-"⁸³, minus alle ord som refererer til *politikk*, er de aller hyppigst⁸⁴ forekommende i materialet, og forekommer ca. tjuen tusen ganger. Til sammenligning forekommer ord som begynner på "terror-" ca. elleve tusen ganger i samme materiale, og "breivik-" i underkant av åtte tusen ganger. Dersom vi avgrenser søket til artikler som også inneholder ord som begynner på "svikt-" (621 artikler), finner vi at ordet "politiet" (bestemt form entall) er det nest hyppigst forekommende ordet (1463 treff), etter ordet "juli" (2183 treff). Siden ordet "juli" er del av den opprinnelige søkestrengen i Atekst/Retriever, og derfor nødvendigvis forekommer i alle artiklene i materialet, gir det mening å si at artikler som inneholder søketermen "22. juli" og søketermen "svikt*", overveiende fokuserer på politiet. Selv om det ikke dermed er sikkert at mediene faktisk skriver om sviktende problemløsning for samfunnet, skal vi enn så lenge forutsette at det er slik, og overlate til de empiriske analysene å avkrefte eller bekrefte denne antakelsen. Ekko-analysen viser altså, med nevnte forbehold, at en bestemt del av det norske samfunnet, politiet, havnet i massemediernes fokus på en bestemt måte, nemlig som sviktende, i etterspillet etter 22. juli-terroren.

⁸² Ekko-analysen er utført på et materiale som består av alle publiserte nyhetsartikler fra de riksdekkende avisene (papirutgavene) Aftenposten, Klassekampen, og VG fra og med 22. juli 2011 fram til og med 29. februar 2016, som inneholder søketermene "22. juli" og/eller "22/7", til sammen 10 129 nyhetsartikler (se Del B: metode).

⁸³ En begrensning ved analyseprogramvaren gjør at jeg ikke kan telle ord som inneholder "-politi-", men ikke begynner med det. Denne begrensningen gjelder imidlertid alle bokstavkombinasjoner, og slår dermed noenlunde likt ut.

⁸⁴ Plasseringene på lista over hyppig forekommende ord, forutsetter at såkalte "stop words" er filtrert bort (se vedlegg 5).

5.3 Andre kasus: sikringen av regjeringskvartalet

De neste referansene på lista, etter "politiet" (1463 treff) som kan tolkes som uttrykk for massemedial interesse for et funksjonsproblem, altså referanser til en relasjon mellom en aktør, eller samfunnsdel, og en oppgave, er "utøya" (819 treff), "stoltenberg" (573 treff), "regjeringen" (465 treff) og "regjeringskvartalet" (274 treff). Mellom disse kommer mindre meningsbærende ord som "etter", "dette", "hadde", "eller" etc., samt referanser til 22. juli-kommisjonen og referanser til masseorderens navn. Siden første kasus allerede dekker politiaksjonen på Utøya, skal neste kasus derfor interessere seg for det andre funksjonsproblemet ordtellingen peker mot, nemlig koblingen mellom det politiske systemet og den manglende sikringen av regjeringskvartalet.

5.4 Tredje kasus: minnearbeid som problem for det norske samfunnet

Som Colbjørnsen (2016) skriver, drives det offentlige ordskiftet ofte fram av episoder som er av et omfang som gir dem betydning ut over seg selv, slik at enkeltstående hendelser blir transformert til kollektive referanser (Colbjørnsen, 2016:171). Terrorhandlingene 22. juli 2011 er en episode som åpenbart har betydning ut over seg selv. 22. juli-kommisjonen beskriver hendelsene som "kanskje det mest sjokkerende og ufattelige vi har opplevd i Norge" (NOU2012:14, s. 13).

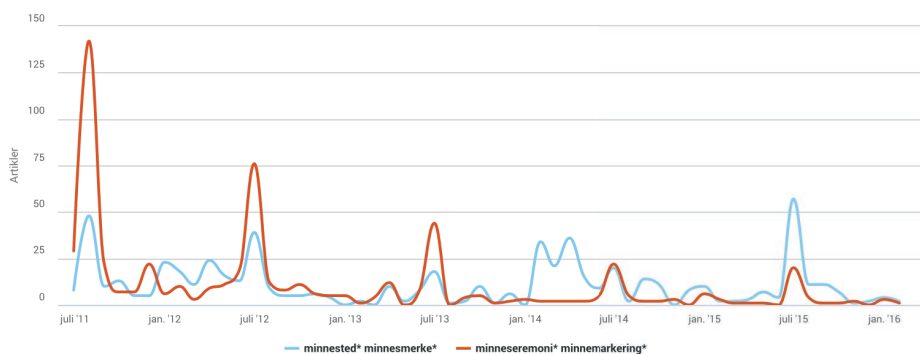
En viktig hendelse i etterkant av terrorangrepene er den offentlige sorghåndteringen, hvor ca. tre millioner nordmenn på ulike måter deltok i markeringer (Aagedal et al., 2013: 9). Mye er skrevet om denne delen av det norske samfunnets reaksjon på terroren, både samfunnsvitenskapelig og i massemediene. Ordene "rosetog", "rosehav" og "blomsterhav" forekommer i 263 nyhetsartikler i materialet. Ord som begynner på "minne-"⁸⁵ forekommer svært ofte, og i 1781 av 10129 artikler, altså ca. 18 % av artiklene i materialet. At ord som begynner på "minne-" er så mye brukt kan bety flere ting, men det er rimelig å anta at en

⁸⁵ 197 ulike ord og ordformer, hvorav de aller fleste refererer til minne- og sorghåndtering etter 22. juli-terroren

betydelig andel av artiklene jeg finner med dette søket, og som altså både inneholder termene "22. juli", eventuelt "22/7", og ord som begynner på "minne-" skriver om noe som har å gjøre med å minnes ofrene eller selve terrorhandlingene. Denne antakelsen får støtte fra det forhold at blant alle de benyttede ordene som begynner på "minne-"⁸⁶ i materialet, er det "minnesmerke*" (636) og "minnested*" (425) som forekommer oftest (totalt 1061 ganger). Ordet "minnemarkering*" forekommer 297 ganger og "minneseremoni*" forekommer 77 ganger (sammenlagt 374 ganger).

Vi ser også av figuren under at interessen for minnesteder og minnesmerker har økt relativt til interessen for minnemarkeringer.

Dekning over tid

Blant annet ser vi hvordan antallet artikler om minnemarkeringer går opp hver 22. juli de fire påfølgende årene. Toppene blir imidlertid lavere for hvert år, og i 2015, rundt femårsmarkeringen for terroren, er interessen for minnesteder vesentlig høyere enn interessen for minnemarkeringen.

⁸⁶ bortsett fra ordene "minne", "minner" og "minnes"

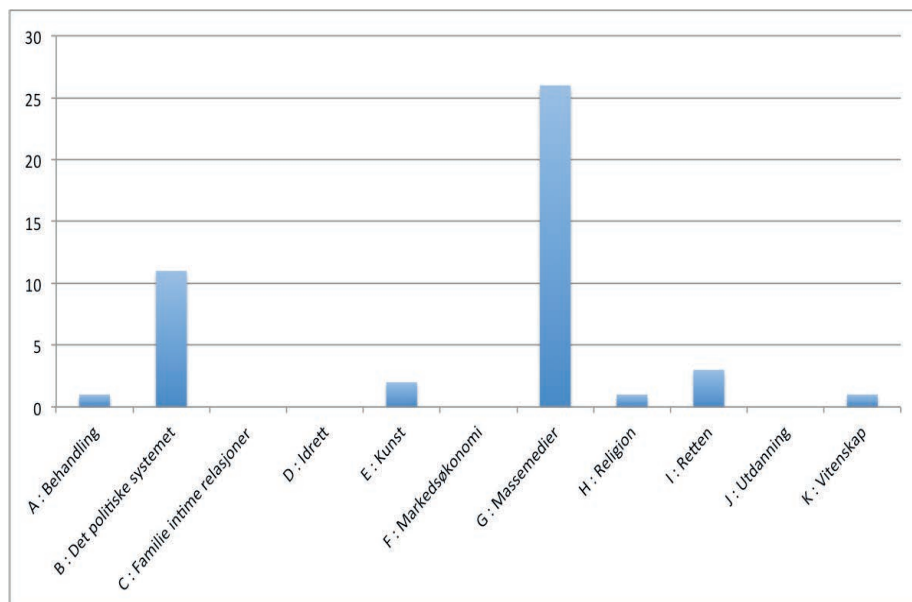
Vi kan tolke denne utviklingen som uttrykk både for det forhold at tiden går, hendelsene kommer på avstand og behovet for å markere selve terrordagen går ned, og for det forhold at utviklingen av et nasjonalt minneste har vært tidkrevende og konfliktfylt. Også dette siste kan tolkes som et uttrykk for at tiden går: Det blir kanskje mer og mer påfallende at det norske samfunnet ikke har klart å ordne seg med et nasjonalt minneste. Jeg skal bruke den åpenbare interessen for å minnes 22. juli 2011 (18 % av alle artiklene i materialet inneholder ord som begynner på "minne-"), og innenfor dette, den spesielle interessen for utvikling av minneste og minnesmerker, som er de oftest forekommende blant ord som begynner på "minne-", til å begrunne valget av *minneste* som en av tre caser i avhandlingen.

5.5 Fjerde kasus: mediedekning som problem for det norske samfunnet

Fremgangsmåten og bakgrunnen for valget av denne kasusen er noe forskjellig fra tilnærmingen over, hvor jeg teller ord og artikler som tematiserer bestemte funksjonssystemers funksjonsrelasjoner. I dette tilfellet har jeg forsøkt en tilnærming som er enda tettere knyttet til funksjonsbegrepet. Jeg har forsøkt å ta utgangspunkt i de ordene massemediene selv benytter for å betegne samfunnsdelers problemløsning for samfunnet. Min inngang har vært å søke gjennom hele materialet etter artikler som inneholder ord som begynner på "samfunns-"⁸⁷. Deretter har jeg lett gjennom disse på jakt etter ord som betegner problemløsning for samfunnet, og tallfestet forekomsten. Ordene jeg har stått igjen med, og som jeg har telt forekomsten av er: "samfunnsoppgave", "samfunnsoppdrag", "samfunnsbetydning", "samfunnsrolle" og "samfunnsforpliktelse". Flere ord for det samme

⁸⁷ Andre ord, som ikke begynner på "samfunns-" har også vært aktuelle i denne sammenhengen, for eksempel ordet "funksjon" eller "fungere". Ordet "fungere" brukes blant annet om ordninger som ikke fungerte 22. juli, og når mediene skriver om beskyttelse av "viktige samfunnsfunksjoner". Bruken er imidlertid inkonsekvent, slik at ordtelling gir upålitelige resultater. For eksempel skrives det mye om kommunikasjonsutstyr og varslingsystemer som ikke fungerte, i betydningen ikke virket, 22. juli 2011. Jeg har derfor valgt andre ord, som brukes i massemediene på en måte ligger tettere opp mot hva vi i sosiologien mener med funksjon, altså et forhold mellom del og helhet. For funksjonssystemer er det mest brukte og mest presise ordet "samfunnsoppdrag".

dukket opp, men forekom for sjelden til å bli med videre i seleksjonsprosessen. Det klart hyppigst forekommende av ordene var "samfunnsoppdrag". Med dette på plass kunne jeg i neste omgang spørre hvilke kontekster ordet "samfunnsoppdrag" ble brukt i. For å gjøre dette har jeg nærlest alle artiklene i materialet som inneholder ordet samfunnsoppdrag, og dersom artiklene tilordner samfunnsoppdraget til et bestemt funksjonssystem kodet dem i henhold til dette. Fordelingen ser slik ut:

Som vi ser er det mediernes eget "samfunnsoppdrag" som har fått størst oppmerksomhet. 26 av de 49 artiklene som inneholder ordet "samfunnsoppdrag", formulerer seg på en måte som gjør det rimelig å kode dem som omtaler av *massemedias* samfunnsoppdrag. Den felles referansen for artiklene er en påstand om at medieaktører, i sin iver etter å skaffe seg lesere, svikter sitt samfunnsoppdrag.

5.6 Fire caser - fire funksjonsrelasjoner

Dette første møtet med materialet tydeliggjorde en rekke referanser til atskilte og systemspesifikke reaksjoner på terroraksjonen. Artiklene i materialet skiller ulike

samfunnsdeler fra hverandre, og kobler dem til ulike oppgaver for samfunnet. Dessuten inneholder materialet flere eksempler på refleksjon over hvorvidt de ulike responsene var *hensiktsmessige*. Dette gjelder først og fremst for det politiske systemet og politiet, hvor referansen til svikt var spesielt framtrødende, minnstedts-kasusen hvor samfunnet ikke klarer å lage et nasjonalt minnsted, og med hensyn til massemedias samfunnsoppdrag, hvor refleksjonen handler om hvordan kommersialitet ødelegger for ivaretagelsen av samfunnsoppdraget.

Begrepene funksjonell differensiering og funksjonsproblem gjør det mulig å iaktta hvordan massemediene iakttar ulike samfunnssystemers respons på terrorhandlingene, pluss hvordan samfunnet iakttar responsen til subsystemene som mer eller mindre hensiktsmessig. Denne siste formuleringen er viktig, i og med at den skiller mellom massemedienes iakttagelser og offentlighetens eller samfunnets iakttagelser. Poenget er, i tråd med den analytiske modellen, å skille mellom to systemer: 1. massemediene som iakttar sin omverden på jakt etter nyhetsstoff, og 2. samfunnet som skiller mellom funksjoner og samfunnsdeler. Fra tid til annen blir det *nyhetsverdig* at en samfunnsdel har skuffet forventninger om problemløsning for samfunnet. Påstanden er nå at denne observasjonen av svikt ikke "kommer fra" massemediene, men fra samfunnet. Massemediene er ikke "egentlig" opptatt av hvilke samfunnsdeler som oppfyller sine samfunnsoppdrag, men når samfunnet "våkner til refleksjon" over denne typen spørsmål, er det nyhetsverdig. De fire debattene skal analyseres hver for seg. Andre caser kunne vært valgt. Som vi har vært inne på allerede, i kapittel 1 kan man i prinsippet tenke seg tilsvarende analyser for alle samfunnets funksjonssystemer.

Kapittel 6: Kasus 1. Politiaksjonen

6.1 Bakgrunn

Som vi så i kapittel 1, endret den massemediatiserte samfunnsmessige refleksjonen over responsen på 22. juli 2011 karakter etter den innledende unntakstilstanden og nasjonale sørgeperioden. Fra en altoverskyggende massemedial interesse for sorg og samhold, skjedde det en dreining i retning av de deler av håndteringen som hadde fungert mindre bra. Som vist i ekko-analysen over, er det først og fremst forhold knyttet til samfunnets *beredskap* som blir gjenstand for denne oppmerksomheten. De to første analysene handler om dette, og analyseres som *samfunnsmessig refleksjon over sviktende beredskap*. Den første analysen har refleksjonen over *politiaksjonen* som forskningsobjekt. Kilder til data for analysen er 22. juli-kommisjonens rapport (NOU2012:14), Sørderland-utvalgets rapport (Politidirektoratet, 2012) og radioprogrammet "Dagsnytt 18" om presentasjonen av Sørderland-utvalgets rapport (NRK, 2012). Kort fortalt dreier det seg om tre kilder som alle omhandler politiaksjonen, men som skiller seg fra hverandre på interessante måter. 22. juli-kommisjonens mandat er å utrede 22. juli 2011 på vegne av *samfunnet*, og legge til rette for *samfunnsmessig læring* (NOU2012:14, s. 449), mens Sørderland-utvalgets mandat er å utrede 22. juli 2011 for *politiet*, og legge til rette for *læring i politiet* (Politidirektoratet, 2012, s. 20)⁸⁸. Dagsnytt 18 er offentlig debatt og gir innblikk i noen av de spenningene som kom til overflaten ved overleveringen av Sørderland-utvalgets rapport. Den generelle fremgangsmåten og begrunnelsen for valg av kilder presenteres grundigere i avhandlingens Del B.

6.2 Analyse

En induktiv lesning av Sørderland-rapporten og 22. juli-kommisjonens rapport, samt radioprogrammet "Dagsnytt 18" om presentasjonen av Sørderland-utvalgets rapport, viser at erkjennelsen av *sviktende* problemløsning for samfunnet står i sentrum for

⁸⁸ Se s. 86 for en grundigere sammenligning av de to rapportenes mandater

kommunikasjonen om politiets aksjon. Ikke overraskende er det ingen av kildene som bruker selve ordet "funksjonsproblem", men ordet "funksjon" forekommer flere ganger, og alle kildene refererer til problemer knyttet til politiets evne til å aksjonere effektivt for å beskytte befolkningen. Deduktivt kan vi med modellen forstå dette som en referanse til *funksjon*, fordi kommunikasjonen dreier seg om en samfunnsdels evne til å løse problemer for samfunnet. Alle de tre kildene refererer på denne måten til funksjon, eller en forventning om problemløsning for samfunnet, som er skuffet, og til en konkret samfunnsdel som ikke svarer til forventningene. På denne måten gir begrepet funksjonsproblem god mening i møte med empirien.

Problemforståelsen er imidlertid ikke entydig knyttet til formen funksjonsproblem, slik vi har definert den i modellen. Spesielt interessant i denne sammenhengen er det at Søndreland-utvalgets rapport så å si snur problemet på hodet og ser samfunnets forventninger, eller *helhetens forventninger til delen*, som det egentlige problemet og årsaken til skuffelsen. Utvalget erkjenner at politiet skuffet, men forklarer skuffelsen med at samfunnet i etterkant av terroraksjonen har utviklet *for høye* forventninger til politiet. Med mer realistiske, som her betyr *lavere*, forventninger hadde skuffelsen blitt mindre, er implikasjonen. Som vi skal se gir dette Søndreland-utvalget en helt annen inngang til arbeidet med å finne løsninger, og en helt annen mulighet til å gjøre en forskjell i det norske samfunnets kollektive problemløsning etter 22. juli 2011, enn hva som er tilgjengelig for 22. juli-kommisjonen.

Motstand mot å se svikten som funksjonsproblem

15. mars 2012, omtrent åtte måneder etter terrorangrepet, leverte Søndreland-utvalget sin rapport til politidirektøren. Rapporten slår fast at politiet ikke var dimensjonert for den type hendelser terroraksjonen 22. juli 2011 representerte. Mest interessant i denne sammenhengen er imidlertid at rapporten også slår fast at politiet heller ikke *skal* være dimensjonert for slike hendelser:

"Kort etter hendelsene 22. juli ble det fra sentrale personer i ledende politiske posisjoner gitt uttrykk for at beredskapen sviktet. [...] For utvalget er det klart at hendelsene 22. juli ikke kan være målestokken for hva politiet som beredskapsetat

skal kunne være forberedt på å håndtere til alles tilfredshet, hele tiden og over hele landet. 22. juli kan ikke være dimensjonerende.” (Politidirektoratet, 2012, s. 28).

Med vårt metodiske utgangspunkt og begrep om dokumenter som en type handlinger (se kapittel 15.3), kan vi spørre hva utvalget ”gjør” med dette utspillet. Det som da blir klart er at utvalget *forstår* utspill fra ”*sentrale personer i ledende politiske posisjoner*” som et forslag om å se det slik at politiet *sviktet* den 22. juli 2011, samt at utvalget avviser denne forståelsen.

Med et distinksjonsanalytisk utgangspunkt skal vi også kunne si noe om hva det er Søndreland-utvalget avviser med dette utspillet. En måte å reflektere over avvisningen er med referanse til dens motsats. Hva ville skje dersom utvalget *overtok* forslaget om å betrakte 22. juli som et eksempel på sviktende politiberedskap? Dersom det aktuelle, altså tilfellet slik det ble 22. juli 2011, betegnes og konstrueres som ”svikt”, vil denne iakttakelsen, via sin konstituerende distinksjon, trekke med seg distinksjonens *andre side*. Som vi ser *forstår* utvalget forslaget som et uttrykk for en forventning om at politiet skal kunne forhindre all terror ”*til alles tilfredshet, hele tiden og over hele landet*”. Dette svarer til formen *funksjonsproblem*. Funksjonsproblemer er iakttagelse av sviktende evne til å løse problemer for samfunnet, og reflekterer over tilfellet med utgangspunkt i en tenkt fremtidig tilstand hvor svikten ikke inntreffer. Avsnittet viser at Søndreland-utvalget eksplisitt avviser denne måten å betrakte politiaksjonen 22. juli 2011 på.

I så måte kan vi i det siterte avsnittet observere hvordan Søndreland-utvalget iakttar samfunnets skuffelse og forventning som et forslag om å evaluere politiets innsats ved hjelp av formen *funksjonsproblem*. Samtidig er det helt tydelig at Søndreland-utvalget avviser forslaget om å legge formen *funksjonsproblem* til grunn for evalueringen.

Funksjonsiakttakelsen legger i følge Søndreland-utvalget for høye forventninger til grunn. Her er det viktig å presisere at det er selve *funksjonsiakttakelsen* som avvises. Utvalget avviser ikke samfunnets forventninger om beskyttelse mot terror. Politiet har en oppgave for samfunnet, og med oppgaven følger det at man kan bli stilt til ansvar:

Utvalget har søkt å ta utgangspunkt i de rammer og retningslinjer som samfunnet gjennom politiske føringer, krav og forventninger i styrende dokumentasjon har gitt for politiets beredskapskapsevne (ibid.).

I så måte overtar utvalget samfunnets forventninger om beskyttelse mot terror. Men også denne overtakelsen innebærer en avvisning av formen *funksjonsproblem*. Kontrasten til *nedfalte* forventninger, som altså forelå den 22. juli 2011, er *nye* forventninger, som har oppstått i kjølvannet av terroraksjonen. Disse nye forventningene er, som vi allerede har sett "for høye", og altså ikke del av hva utvalget overtar. Det som skal evalueres er politiets evne til å handle i tråd med de forventninger som forelå før 22. juli 2011, nedfelt i institusjonelle rammer.

Utvalget aksepterer samfunnets forventninger om problemløsning, men vil ikke reflektere over problemet som et funksjonsproblem, fordi funksjonsproblemet sammenligner med en tenkt situasjon hvor aktørene handlet slik at svikten ikke inntraff. Dette er ikke bare å legge lista urealistisk *høyt*, men også "spekulativt". På en pressekonferanse i forbindelse med igangsettelsen av evalueringsrapporten avviser utvalgets leder slike spørsmål som "hypotetiske"⁸⁹. Dette leder oss til følgende spørsmål. Dersom Sønderland-utvalget mener å se at formen funksjonsproblem ligger under dannelsen av offentlig mening om politiets aksjon, med "for høye" og "hypotetiske" forventninger som resultat, og derfor avviser funksjonsproblem som egnet erkjennelsesledende distinksjon for evaluering av politiinnsats, hvilken distinksjon er det da Sønderland-utvalget legger til grunn for sin analyse? Ett spor får vi i på pressekonferansen 15. mars 2012, samme dag som utvalgsrapporten ble overlevert politidirektøren.

⁸⁹ - Jeg vil ikke gå inn på spørsmål som «hvis», «såfremt» og «i fall», det er ikke vår oppgave, sa utvalgsleder Olav Sønderland, og avviste det han beskrev som «hypoteser». (pressekonferanse. Gjengitt i Aftenposten 17. jan. 2012)

Daværende politidirektør Øystein Mæland åpner pressekonferansen med å erklære at det *"...er et utvetydig faktum at politiets innsats denne dagen bidro til å redde mange liv"* (NRK, 2012). Motsetningen Mæland her trekker opp er ikke mellom svikt og en tilstand der svikten *ikke inntreffer*, en sammenligning Sønderland-rapporten avviser. Kontrasten Mæland trekker opp er i stedet mellom tilfellet slik det ble 22. juli 2011 og en tilstand der terroraksjonen forløper *uten politiets inn gripen*. Det er et utvetydig faktum at politiets innsats denne dagen bidro til å redde mange liv. Mange ble reddet, som ikke ville blitt reddet uten politiets innsats. Det er et faktum, betegnet innenfor rammen av en distinksjon. Tilfellets motsats, den meningsgivende andre siden, er en annen enn for funksjonsproblemet. Hvilken distinksjon det dreier seg om, kan vi forsøke å få grep om gjennom annenordens iakttakelse.

Politidirektørens åpningsord kan ses i sammenheng med politiets metodikk for evaluering av politiinnsats. Denne angir et eksplisitt *"pedagogisk og positivt utgangspunkt"*. Evalueringen *"skal ikke ha som formål å avdekke feil og finne syndebukker"* (Politidirektoratet, 2012, s. 20). Et positivt utgangspunkt for evaluering betyr å fokusere på virkningen av *at man var til stede og gjorde det man kunne* (og ikke motsatt), mens et *negativt* utgangspunkt i så fall betyr å fokusere på hva man *ikke* gjorde, men kunne ha gjort, og konsekvensen av dette avviket. Det første er positivt, også i ordets opprinnelige betydning. Det andre er negativt, også i ordets opprinnelige betydning. Sammenligningsgrunnlaget som følger av et positivt utgangspunkt er, slik politidirektøren fremstiller det i åpningen av pressekonferansen, *"ikke politi"*. Sammenligningsgrunnlaget formen funksjonsproblem legger opp til er *"ikke svikt"*.

Hva er så et *"positivt"* utgangspunkt? I én forstand er et *"positivt"* utgangspunkt uttrykk for et ønske om ikke å utsette mennesker for unødig og belastende kritikk. Jakt på *syndebukker* er per definisjon irrasjonell attribusjon av skyld, og tjener ingen. I en annen forstand henger et *"positivt"* utgangspunkt sammen med *delens* perspektiv på seg selv. Politiet evaluerer seg selv, som et subsystem i det norske samfunnet. Politiet er, som alle andre subsystemer *"rammet inn"* av en institusjonell kontekst som tilbyr en palett av handlingsalternativer politiet må forholde seg til som grenser for muligheten til å løse samfunnsoppdraget. Ikke alt er mulig å gjøre, men noe er mulig. Handlinger som ikke finnes innenfor rammene, er utenfor, og politiet gjør presumptivt så godt de kan innenfor rammene de har. Et positivt

utgangspunkt er å forstå problemene innenfor disse rammene. Dermed ser vi også hvordan et positivt utgangspunkt åpner og avgrenser et bestemt "rom" for kritikk. Politiet kan ikke kritiseres for ikke å ha valgt handlinger som lå utenfor rammene. Men dersom politiet, mot formodning, *ikke* gjorde så godt de kunne innenfor de rammene de hadde tilgjengelig, er dette kritikkverdige. For eksempel antyder utvalget på side 61 at bemanningssituasjonen 22. juli 2011 var slik den var fordi vaktlistene tok mer individuelle enn kollektive hensyn, slik at færre var på jobb: *"Bemanningssituasjonen i de ulike politidistrikter og særorganer var påvirket av ferieavviklingen. Det er ingen sentrale minimumskrav for bemanning eller kompetanse på taktisk og operasjonelt nivå. Det var ingen trusselvurdering som tilsa forsterket bemanning"* (Politidirektoratet, 2012, s. 61). En tolkning av dette er at politiet har prioritert ferie for sine ansatte fremfor samfunnets behov, i en situasjon hvor rammene *tillot høyere* bemanning. Faktoren er ferie og ikke økonomi. Samtidig ser vi hvordan et positivt utgangspunkt forstår orienteringen mot ferie som et utslag av rammer: Det finnes ingen minimumskrav. Dessuten kunne heller ikke samfunnsoppdraget bidra med grenser: Det fantes ingen spesiell trussel som tilsa at man burde begrense anledningen til å ta ferie. Utvalgets forslag retter seg mot de samme rammene: *"Det er manglende spesifikke krav, målekriterier eller standarder knyttet til politiberedskap. Utvalget mener dette bør gis økt oppmerksomhet"* (Politidirektoratet, 2012, s. 61).

Det positive utgangspunktet har sin kontrast i et "negativt" utgangspunkt. Vi har allerede antydning en sammenheng mellom et slikt "negativt" utgangspunkt og funksjonsproblemer. For å klargjøre forskjellen mellom formen funksjonsproblem og Sønnerland-utvalgets "positive" utgangspunkt, skal vi imidlertid snu litt på det første. Et "negativt" utgangspunkt er ikke opptatt av å *finne syndebukker*, men nettopp av å fokusere på hva man ikke gjorde, men kunne ha gjort, og konsekvensen av dette avviket – for samfunnet. Betegnelsen vi skal foretrekke i denne avhandlingen er *funksjonsproblem*. Et "negativt" utgangspunkt, eller en funksjonsiaktakelse er å se utover de foreliggende rammene og sammenligne det man gjorde med hva man kunne gjort, og reflektere over hva som da ville skjedd. Vektleggingen av et "positivt utgangspunkt" blir med denne klargjøringen også til en form for motstand mot å skifte perspektiv for å se hva man kunne gjort, eller, med vår analytiske modell, motstand mot å iakttas svikt som funksjonsproblem. Motstanden er forståelig, da funksjonsiaktakelsen kan anklages for å fjerne viktige premisser fra regnestykket, premisser

Sønderland-utvalget oppsummerer med begrepet om "sanntid" (Politidirektoratet, 2012, s. 88). Funksjonsiakttakelsen er villig til å spekulere og fordele skyld, mens delanalysens positive utgangspunkt vektlegger de faktisk foreliggende omstendighetene og det forhold at alternative scenarier må tilveiebringes gjennom spekulasjon. Selv om Sønderland-utvalget altså får frem forhold 22. juli-kommisjonen overser, ser vi hvordan Sønderland-utvalgets del-perspektiv på problemene ikke er tilstrekkelig i en situasjon der samfunnet som handlingsdyktig fellesskap har "våknet" til refleksjon over funksjonsproblemer. Vi ser også hvordan solidaritetsmediet, som blir "gangbar mynt" med funksjonsiakttakelsen, skaper særdeles dårlige betingelser for motstand mot (selv-)kritikk. Politiets motstand mot funksjonsiakttakelsen utløser kun dobbel kritikk av politiet: - Først sviktet de, og nå ønsker de å unndra seg kritikk.

Funksjonsproblemets gjenstridighet

Notasjon

Nøkkel: referansen (1-6) betyr linje 1 til 6 i vedlagt transkripsjon (Vedlegg 2).

Mottakelsen av rapporten gjør det også tydelig hvordan formen funksjonsproblem så å si har festet grepet i den norske offentligheten etter 22. juli 2011. I P2s "Dagsnytt 18" (vedlegg 2), 15. mars 2012 er Sønderland-utvalgets evaluering tema. Mye er bra med rapporten, i følge Trond Blattmann og Mette Yvonne Larsen, som representerer de etterlatte, men inntrykket er likevel at rapporten "ikke gir svar" på viktige spørsmål (295, 315-). Mens Mæland, med henvisning til Sønderland-rapporten mener man må se de mange ubesvarte spørsmålene i sammenheng med den fundamentale usikkerheten ved kontrafaktisk "hva hvis"-tenkning (251-256, 262-265), krever Blattmann og Larsen "konkrete svar". Uten å se politiinnsatsen 22. juli 2011 i lys av en potensiell tilstand der svikten ikke inntreffer, altså i sammenligning med *potensielle*, *spesifikke* og *andre* handlinger, "får vi ikke svar", er de etterlattes posisjon (248-249, 258-260). Når Larsen krever konkrete svar på *hvilke andre* handlinger som kunne ha ført til et bedre utfall, må Mæland svare at han "*ikke kan forholde seg til et annet faktagrunnlag*" enn det som er levert ham av Sønderland-utvalget (312, 327-330). Og siden Sønderland-utvalget har avvist funksjonsiakttakelser som "hypotetiske" og uegnede som skjema for evaluering av politiinnsats, kan Mæland ikke gi Larsen de svarene

hun etterspør på vegne av de etterlatte. I så måte strekker ikke Søndderland-utvalgets rapport til i møte med samfunnets og de etterlattes behov for svar. Utvalget har riktignok levert et faktagrunnlag, men det har stilt "feil" spørsmål. Med referanse til begrepet om dokumenter som "virker", redegjort for i metodedelen (kapittel 11.6 og 11.7), kan vi skille mellom dokumenter som "virker", i betydningen "gjør en forskjell", og dokumenter som ikke virker og ikke gjør en forskjell. Med denne distinksjonen kan vi si at Søndderland-utvalgets rapport er et eksempel på et dokument som "ikke virker" i en situasjon hvor samfunnet reflekterer over funksjonsproblemer. Funksjonsiakttakelsen kommer med forventninger Søndderland-utvalget ikke kan oppfylle.

Søndderland-utvalget evaluerer hendelsene slik de ser ut med politiets metodikk, og med blick for de institusjonelle rammene som forelå 22. juli 2011. Svarene den kan gi, følger av dette perspektivet. Men den gir ikke svar på de spørsmål som tvinger seg fram med iakttakelsen av sviktende problemløsning for samfunnet, og forventningen om sviktens opphør. Disse svarene er ikke tilgjengelige for Søndderland-utvalget. Når representantene for de etterlatte innvender at rapporten *ikke gir svar*, må politidirektøren derfor svare at det ikke finnes noe annet å si. Og som faktagrunnlag må politidirektøren forholde seg til at rapporten *gir svar* (323-330). Imidlertid åpner politidirektøren for at de spørsmålene representantene for de etterlatte stiller, kan få svar når 22. juli-kommisjonen leverer sin rapport, nettopp fordi denne stiller andre spørsmål enn Søndderland-utvalget (267-270, 337).

Funksjonsproblemer er kollektive onder, og de kan bare løses ved at individene handler annerledes. Når funksjonsproblemer iakttas som konsekvenser av handlinger, forvandles de derfor til kollektive handlingsproblemer. Problemet er felles, og dets løsning krever at de ansvarlige aktørene velger andre handlinger, med bedre konsekvenser for samfunnet. For individene betyr det at de må velge bort handlingsalternativer de kunne valgt for å ivareta sine private interesser. Når et problem iakttas med distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet får det derfor normativ karakter: Erkjennelsen av at problemet eksisterer og at det foreligger et behov for andre handlinger åpner for attribusjon av manglende vilje hos aktørene til å velge disse handlingene. Vilje og manglende vilje svarer til solidaritet og egoisme, og konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Mottakelsen av Søndderland-utvalgets rapport viser, som vi har sett, hvordan

funksjonsiakttakelsen, eller iakttakelsen av skuffende problemløsning, utstyrer den offentlige refleksjonen over 22. juli-terroren med bestemte spørsmål og bestemte forventninger, forventninger Søndderland-utvalgets rapport ikke innfrir. Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, symbolisert gjennom kravet om solidaritet samt attribusjon av egoisme, rammer derfor også Søndderland-utvalget. Refleksjon over funksjonsproblemer setter nemlig ansvarlige i en situasjon hvor de er sårbare for kritikk. Manglende *evne*, som Søndderland-utvalget påberoper seg ved ikke å *kunne* gå inn på "hypotetiske scenarier og spekulasjon", til å svare på de spørsmål samfunnet trenger tolkes derfor som manglende *vilje* til å svare på spørsmålene. Søndderland-utvalgets evaluering iakttas gjennomgående som et forsøk på å beskytte politiet mot kritikk, og attribusjonen er *manglende solidaritet*, eller altså egoisme⁹⁰. Vi har allerede sett hvordan dette spiller seg ut, i analysen i avhandlingens innledning. Distinksjonen trekkes imidlertid også i politisk kommunikasjon. Stortingets Kontroll- og konstitusjonskomite (*Innst. 210 S (2012–2013)*, 2013) skriver blant annet om Søndderland-utvalgets rapport at "*komiteen mener den manglende selverkjennelse Søndderland-utvalget uttrykte skadet politiets omdømme*", og at "*det er alvorlig at politiet fremstår som noe selvbeskyttende etter slike alvorlige hendelser*". I stedet for å forsøke løse problemer for samfunnet ved å avdekke hvilke feil som ble gjort (feil forstått som avvik fra hva som kunne vært gjort), med den belastningen det innebærer i form av kritikk, har politiet altså passet sine egne interesser og prøvd å unndra seg kritikk. Et annet tydelig eksempel gir Arbeiderpartiets Martin Kolberg⁹¹. Kolberg uttaler om Søndderland-utvalgets rapport, at "*...det knapt kunne spores kritikk av egen innsats, og hvordan noen representanter – noen representanter – for politiet også under høringen framsto med liten villighet til å erkjenne det ansvaret som påhviler dem*". Her ser vi hvordan

⁹⁰ Dersom man aksepterer analysen over, er det like riktig å si at svarene samfunnet etterspør ikke er tilgjengelige for Søndderland-utvalget, og altså ikke at Søndderland-utvalget mangler vilje til å gi samfunnet svar.

⁹¹ I møte på Stortinget tirsdag den 5. mars 2013 kl. 10, om "*Innstilling fra kontroll- og konstitusjonskomiteen om redegjørelse av statsministeren og justis- og beredskapsministeren i Stortingets møte 28. august 2012 om regjeringens oppfølging av rapporten fra 22. juli-kommisjonen*"

Sønderland-utvalgets rapport iakttas med referanse til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og hvordan utvalgets medlemmer, som representanter for politiet, tilskrives manglende vilje til å erkjenne feil og ta ansvar. Manglende vilje til å gi avkall på individuelle muligheter (til å unndra seg kritikk) for løse problemer som fellesskap er det samme som manglende solidaritet, og Kolbergs implikasjon er at samfunnet er avhengig av dette for å komme videre. Dersom vi-som-samfunn skal klare å løse funksjonsproblemer, må alle være villige til å gjøre sin del. Dette inkluderer at de ansvarlige må sette seg i en posisjon der de risikerer kritikk. Kun på denne måten kan samfunnet skaffe seg oversikt over hva som gikk galt, slik at hensiktsmessig endring blir mulig. I tillegg er det et spørsmål om kollektive følelser og skyld. Attribusjonen av manglende solidaritet er også en moralsk iaktakelse, og mens den offentlige meningsdannelsen, som vi så i kapittel 1, generelt er preget av forsiktighet og en ikke-fordømmende tone omkring politiets innsats 22. juli, er tonen langt skarpere overfor Sønderland-utvalget. I tillegg til behovet for kunnskap om hva som gikk galt synes det med andre ord også å foreligge et behov for å fordele skyld, samt et krav om evne og vilje til å erkjenne skyld. Manglende erkjennelse av skyld oppleves som moralsk forkastelig, eller lite tillitsvekkende. Vi ser altså at kommunikasjonsforslag som havner på "gal side" av solidaritetskravet iakttas som egoistiske, og selekteres bort som premiss for samfunnsmessig problemløsning. Heller ikke det politiske Norge vil benytte Sønderland-utvalgets rapport som grunnlag for arbeidet med å løse funksjonsproblemer.

Sønderland-utvalgets blinde flekk

Vi har allerede vist hvordan mottakelsen av Sønderland-utvalgets rapport er preget av oppfatninger om at politiet med rapporten fremstår som *selvbeskyttende*, og vi har antydnet en sammenheng mellom disse oppfatningene og avvisningen av rapporten som grunnlag for samfunnsmessig problemløsning etter 22. juli-terroren. Men en annen forklaring blir også synlig med den analytiske modellen. Som vi har argumentert for kommuniserer samfunnet etter 22. juli-terroren om funksjonsproblemer, og avvisningen av Sønderland-utvalgets rapport henger sammen med at utvalget ikke gir svar på slike spørsmål. Vi finner belegg for denne antakelsen også i Sønderland-utvalgets rapport. Sønderland-utvalget overlater nemlig helt eksplisitt, i presentasjonen av sin analytiske strategi, samfunnets perspektiv til 22. juli-kommisjonen (Politidirektoratet, 2012, s. 26):

Denne evalueringsrapporten [...] vil i mindre grad vurdere samfunnskonskvensene av hendelsene 22. juli. Utvalget legger til grunn at dette i større grad vil være tema i 22. juli-kommisjonens arbeid.” (Politidirektoratet, 2012, s. 26)⁹²

Denne presiseringen underbygger en antakelse om at Sønderland-utvalget i en viss forstand er blind for funksjonsproblemet. Attribusjonen fra samfunnet er selvbeskyttelse og kritikk-aversjon, men Sønderland-utvalget kan også sies å ha fulgt sitt mandat, samt at faktagrunnlaget utvalget presenterer følger av dette mandatet. Vi skal også merke oss at Sønderland-utvalgets forventning til politiets evne til å løse problemer for det norske samfunnet, i motsetning til 22. juli-kommisjonens forventning, *justeres* i møte med fakta. Forventningen til politiets problemløsning kan således betegnes som en såkalt *kognitiv forventning*, det vil si en forventning som nettopp justeres i møte med fakta (Luhmann, 2012b, s. 29). Når Sønderland-utvalget gjennom sin analytiske inngang til 22. juli-terroren erfarer at det ikke var realistisk (strengt tatt sier utvalget bare at det er umulig å si hva man ellers skulle gjort, og at konstruksjonen av et alternativt scenario er spekulativt og dermed urealistisk) å aksjonere betydelig raskere og uskadeliggjøre gjerningmannen på et betydelig tidligere tidspunkt, er løsningen å justere forventningene ned.

I tillegg skal jeg argumentere for at grunnen til at Sønderland-utvalget så å si gjør sin analyse opp-ned i forhold til samfunnets forventninger, er at den ikke har samfunnet men *politiet* som startpunkt for analysen. Og grunnen til at Sønderland-utvalget ikke har gjort noen forskjell for det norske samfunnet, er ikke at den er dårlig, eller at den ble fortrent av ”sterkere stemmer” i 22. juli-kommisjonen. Årsaken er at den med sitt delperspektiv og manglende funksjonsiaktakelse rett og slett er uinteressant som ressurs for problemløsning

⁹² ”Denne evalueringsrapporten har fokus på de fire første leddene i resultatkjeden [som er: 1. Forutsetninger/Ressurser, 2. Prosesser/Beslutninger, 3. Produkter/tiltak og 4. Brukerkonskvenser], og vil i mindre grad vurdere samfunnskonskvensene av hendelsene 22. juli. Utvalget legger til grunn at dette i større grad vil være tema i 22. juli-kommisjonens arbeid.” (Politidirektoratet, 2012, s. 26)

på samfunnsnivå, i en situasjon der det samfunnsmessige vi-et opplever skuffelse mht. beskyttelse mot terror. I forlengelsen av dette kan vi tenke oss at også andre etaters interne evalueringer, for eksempel Helsedirektoratets egen evaluering (Helsedirektoratet, 2012) ville ha møtt tilsvarende kritikk dersom den hadde blitt presentert i en situasjon der et *helsevesenets* funksjonsproblem preget det offentlige meningsdannelsen. Selv om den var utført etter alle kunstens regler. Men det skjedde altså ikke. Helsevesenet sviktet ikke, og dermed fantes det heller ingen tilsvarende sammenheng helsedirektoratets egen evaluering kunne fremstå som utilstrekkelig i.

Funksjonsproblem som erkjennelsesledende forskjell

Den 13. august 2012, litt over ett år etter terrorangrepet, og fem måneder etter Sønnerland-utvalget, leverte 22. juli-kommisjonen sin rapport. 22. juli-kommisjonen er Norges 71. statsoppnevnte granskingskommisjon, og dens mandat er å analysere hendelsene 22. juli 2011 i lys av forventninger om problemløsning for samfunnet, for derigjennom å legge til rette for samfunnsmessig læring:

Kommisjonens oppgave har vært å vurdere om samfunnets evne til å avverge, beskytte seg mot og håndtere angrepene var god nok, og legge et grunnlag for samfunnsmessig læring etter tragedien (NOU2012:14, s. 449).

22. juli-kommisjonens mandat har det til felles med Sønnerland-utvalgets mandat at målet er å legge til rette for "læring". Mandatene skiller seg fra hverandre ved at 22. juli-kommisjonen skal utvikle kunnskap som gjør det mulig for *samfunnet* å trekke lærdom, (NOU2012:14, s. 38), mens Sønnerland-utvalget skal utvikle kunnskap som gjør det mulig for *politiet* å trekke lærdom:

Oppdraget er å danne grunnlag for læring slik at politiet står bedre rustet til å håndtere alvorlige, omfattende og komplekse hendelser (Politidirektoratet, 2012, s. 20).

Det kanskje mest omtalte problemet i sammenheng med 22. juli-terroren er, med 22. juli-kommisjonens ord, at "myndighetenes evne til å beskytte menneskene på Utøya sviktet" (NOU2012:14, s. 15). Stilt overfor denne svikten sier utredningen at "Vi må holde fast ved alt som fungerte, og dette må utvikles videre. Der det sviktet, er det vårt felles samfunnsansvar å trekke lærdommer og iverksette endringer" (NOU2012:14, s. 449). Med modellen kan vi si at det norske samfunnet med 22. juli-kommisjonen reflekterer over sin egen beredskap, og over seg selv som mer eller mindre handlingsdyktig fellesskap. Samfunnet erfarer at dets beredskap har sviktet, og det dannes intensjoner om å løse problemet.

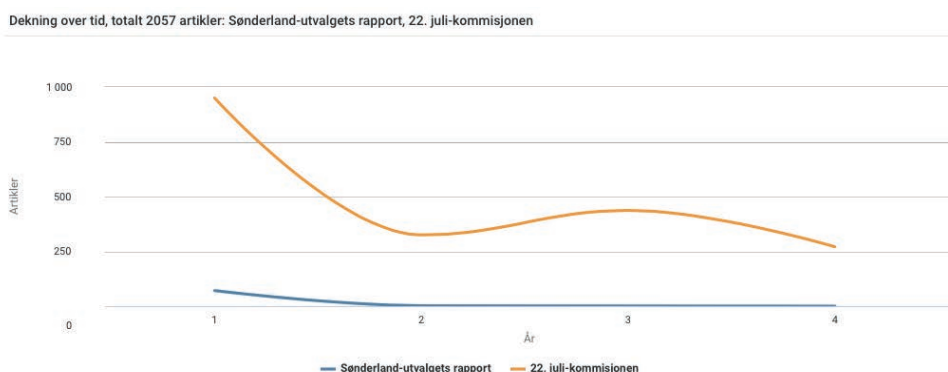
Med et mandat om å legge til rette for samfunnsmessig læring slik at funksjonsproblemer opphører, kan ikke 22. juli-kommisjonen annet enn å forutsette at politikk, statsforvaltning og politi (samt redningsetater) i alle fall potensielt kan organiseres slik at problemløsning for samfunnet blir mulig. Med hensyn til politiaksjonen kan vi si at 22. juli-kommisjonens utgangspunkt er at samfunnet har et politi *for å* beskytte samfunnsmedlemmene mot terror. Avvik fra dette utgangspunktet er svikt. En annen måte å si det på er at kommisjonen benytter et begrep om funksjon. Funksjonsiakttakelsen åpner for helt andre observasjoner enn de som var tilgjengelige for Sønnerland-utvalget. 22. juli-kommisjonen sammenligner tilfellet slik det ble 22. juli 2011 med en potensiell tilstand der svikten ikke inntreffer. Distinksjonen følger av funksjonsbegrepet og funksjonsiakttakelsen.

Funksjonsiakttakelser er tett knyttet til normative forventninger. I 22. juli-kommisjonens tilfelle er den normative forventningen at politiet skal løse problemer for samfunnet, i dette tilfellet beskytte samfunnsmedlemmene mot terror. Normative forventninger skiller seg fra kognitive forventninger ved at de er *kontrafaktiske*: De opprettholdes uavhengig av erfaring (Luhmann, 2012b, s. 29). Forventningen som ledsager funksjonsiakttakelsen justeres, som vi ser, ikke ned i møte med erfaringene 22. juli 2011. Det er ikke mulig for 22. juli-kommisjonen, slik det var for Sønnerland-utvalget, å tenke seg et politi som *ikke beskytter samfunnsmedlemmene mot terror*, selv om heller ikke 22. juli-kommisjonen aksepterer forestillinger om et politi som skal kunne avverge alle tenkelige trusler (NOU2012:14, s. 450). Men formen funksjonsproblem leder 22. juli-kommisjonen i en helt annen retning enn Sønnerland-utvalget. Forventningen om problemløsning opprettholdes i møte med erfaringen av svikt, og gjør det mulig for kommisjonen å se forbi de faktiske foreliggende

rammene og forutsetningene for politiets aksjon, og heller interessere seg for hva som *kunne, og burde*, ha skjedd.

Et interessant poeng i denne sammenhengen er at ingen av de to rapportene i utgangspunktet kan tilskrives et "bedre grep om virkeligheten" enn den andre, i form av en "riktigere" eller mer sann representasjon av tilfellet slik det ble og hvordan det kunne ha vært. 22. juli-kommisjonens funn er ikke mer sanne enn Søndreland-utvalgets funn. I alle fall besitter ikke denne avhandlingen verktøyene som skal til for å måle utredningenes mot et ideal om absolutt virkelighetskontakt. Tvert imot må vi akseptere at begge utredningene iakttar innenfor rammen av en erkjennelsesledende distinksjon, og får øye på det som dermed kommer til syne. Den sosiologisk interessante forskjellen mellom dem handler om hvilken forskjell de dermed kan gjøre i samfunnet.

Målt som oppmerksomhet fra mediene synes det i alle fall åpenbart at 22. juli-kommisjonen gjør en forskjell, mens Søndreland-utvalget, etter den innledende negative oppmerksomheten og avvisningen, i praksis er glemt. Antallet artikler som tematiserer Søndreland-utvalget faller raskt mot null. Linjediagrammet viser utviklingen fra og med 1. januar 2013, altså perioden etter den innledende interessen for og avvisningen av Søndreland-utvalget.

Figur 2: Alle norske aviser etter 1. januar 2013

Det samme mønsteret kan gjenfinnes offentlige dokumenter. 22. juli-kommisjonens rapport figurerer i referanselistene til, og dermed som premissleverandør for, alle etterfølgende offentlige dokumenter som har samfunnssikkerhet og beredskap som tema. Sønnerland-utvalgets rapport har sin foreløpig siste opptreden som referanse i 22. juli-kommisjonens rapport.

Den kollektive handlingens problem som erkjennelsesledende forskjell

Avhandlingen etablerer en iakttakerposisjon som skal gjøre det mulig å analysere hvordan det norske samfunnet løser problemer. Et kommunikasjonsteoretisk perspektiv på problemløsning tilsier at problemer er iakttakelse, og dermed betegnelse i konteksten av en distinksjon. Å iakttatte problemløsning er derfor iakttakelse av iakttakelse, eller annenordens iakttakelse, og krever at man får grep om den iakttatte iakttakerens blikk. Dette innebærer å spørre om hvilken distinksjon iakttakeren benytter for å iakttatte et problem. "Utgravingen" av en slik distinksjon kan begynne med at man spør om hva som befinner seg på den andre siden av distinksjonen.

Ved kommunikasjon om funksjonsproblemer kan vi si at "båndet" til samfunnet, i følge iakttakeren som iakttar funksjonsproblemet, er "revet over". Dette er utgangspunktet, og startskuddet for den samfunnsmessige refleksjonen. Som vi har sett av de to rapportene vi har valgt ut for analyse, er det kun 22. juli-kommisjonen som benytter formen funksjonsproblem som ledeforskjell. I den videre analysen skal vi se hvordan refleksjon over funksjonsproblemer, i 22. juli-kommisjonens rapport, leder over i refleksjon over konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. For å få øye på denne overgangen skal vi spørre om følgende: Hvis en aktør, i følge en iakttaker, ikke handler på en samfunnsnyttig måte, hva er det da som, i følge iakttakeren, orienterer aktørens valg? Vi forutsetter, som nevnt over, at iakttakelse av funksjonsproblemer gjør det klart at problemets løsning krever at individene handler annerledes. Med det distinksjonsteoretiske perspektivet vi har anlagt blir dette et empirisk spørsmål om hvordan handlinger iakttas, altså om hvilken distinksjon en iakttaker benytter for å se handlingen som årsak til den sviktende problemløsningen. For å svare på spørsmålet må vi derfor igjen vende oss til empirien.

Én mulig kontrast til samfunnsorientering er ”manglende evne” eller ”inkompetanse”⁹³. I stedet for å handle på en samfunnsnyttig måte, valgte aktørene unyttige handlinger som ikke førte til problemets løsning, fordi de *ikke fikk til annet*. Denne distinksjonen gir form til 22. juli-kommisjonens oppsummerende liste over forklaringer på hvorfor beredskapen sviktet. Denne lista refererer utelukkende til manglende ”evne”: Kommisjonen har avdekket *manglende evne* til risikoerkjennelse, til gjennomføring, til samordning, til å benytte IKT-utstyr, samt til å lede (NOU2012:14, s. 160). Som vi diskuterte i kapittel 4 kan inkompetanse betraktes som mangel på solidaritet når den ses som årsak til felles problemer, som for eksempel funksjonsproblemer, fordi den *kan* ses som manglende vilje til å ta byrden knyttet til å øke sin kompetanse.

Eksplisitte referanser til manglende vilje finnes også i utredningen. I stedet for å skille mellom samfunnsnyttig og –unyttig handling som et spørsmål om *evne*, kan en iaktta se felles problemer i sammenheng med individuell *vilje*. Vi finner denne typen betraktninger blant annet i 22. juli-kommisjonens diskusjon av politiets handleplikt og av hvordan første politipatrulje på stedet opptrådte på landsiden ved Utøya (NOU2012:14, s. 128). Det var i følge kommisjonen ikke manglende evne, men manglende *vilje* til å sette samfunnets behov (beskyttelse av mennesker) som mål for valg av handling som førte til den sviktende problemløsningen. Kommisjonen skriver blant annet at ”*patruljens opptreden etterlater [...] et entydig bilde av at den ikke var innstilt på å gå til øyeblikkelig aksjon*”, slik den i følge 22. juli-kommisjonens tolkning, var pålagt etter skyting-pågårsinstruksen⁹⁴ (NOU2012:14, s. 133).

⁹³ 22. juli-kommisjonen benytter også ordet ”slurv” (NOU2012:14, s. 170)

⁹⁴ Denne formuleringen er en direkte avvisning av Sønderland-utvalgets konklusjon om at patruljen *var* innstilt på øyeblikkelig aksjon, men at man faktisk manglet gode båt-alternativer.

Solidaritetsmediet og skyting pågår-instruksen

Som vi ser over skiller kommisjonen først mellom system og funksjon, og iakttar et funksjonsproblem. Samfunnet har et behov, og det er *politiet* som ikke tilfredsstillende behovet. Når svikten skal forklares, refererer kommisjonen til tjenestemennenes valg av handlinger, og ser valgene som utslag av manglende samfunnsorientering, manglende offervilje, eller "aksjonsvilje". Polititjenestemennene *valgte* å handle på en måte som bryter med handleplikten. For å underbygge dette poenget refererer kommisjonen til Bakgrunnsnotat til 22. juli-kommisjonen, av Henning Jakhelln (Jakhelln, 2012). Dette bakgrunnsnotatet har som funksjon å gi et rettslig avgrensning og tolkning av forholdet mellom innsatspersonells plikt til å utføre, og rett⁹⁵ til å nekte å utføre, arbeid som medfører særlig faregrad. Kommisjonen ser det slik at patruljen i situasjonen *hadde plikt* til å gå til øyeblikkelig aksjon, men at den handlet på en måte som etterlater et "entydig inntrykk" av at *viljen* til å gå til øyeblikkelig aksjon manglet. Selv om patruljen sto under ordre, "innskrenket [dette ikke] tjenestemennenes selvstendige handleplikt" (NOU2012:14, s. 132). Med utgangspunkt i handleplikten, og med denne som meningsgivende kontekst, skriver kommisjonen så om polititjenestemann som setter sin egen sikkerhet framfor sikkerheten til menneskene på Utøya, gjennom formuleringer om at betjentene "konkluderte med at de ikke fikk gjort noe" (NOU2012:14, s. 131) og "søkte dekning bak en container" (NOU2012:14, s. 29) + 131, fordi de, "siden det var fri sikt over til øya, var urolige for å bli beskyttet" (ibid.). De avgjørende handlingsvalgene føres ikke tilbake til manglende kunnskap om planer og instruks, manglende evne eller mulighet til å aksjonere, men til tjenestemennenes *vilje*. Kommisjonen ser det slik at polititjenestemennene manglet vilje til å legge samfunnets behov til grunn for valg av handling, altså en form for egoisme, selv om dette ikke skrives eksplisitt.

⁹⁵ Men også plikt.

Solidaritetsmediet og politiets HMS-håndbok

En tilsvarende interessant hendelse inntraff før 22. juli-kommisjonen leverte sin rapport. Bakgrunnen var at avisene skrev om politiets HMS-instruks, som instruerte landets politimestre om å sette polititjenestemenns helse og sikkerhet *over alle operative hensyn*. Implikasjonen, slik den ble tematisert i mediene, var at samfunnets og befolkningens behov for polititjenester aldri skulle komme foran polititjenestemenns behov for et trygt arbeidsmiljø. Det viste seg etter hvert at det dreide seg om en uheldig formulering, som uansett var i strid med politiloven. I alle tilfeller ble formuleringen gjenstand for offentlig debatt omkring politiets og polititjenestemenns vilje til å sette befolkningens sikkerhet over sin egen. Vinklingen i media var at politiet satte sin egen sikkerhet over befolkningens, og mediene koblet dette direkte til politiets opptreden på landsiden ved Utøya 22. juli 2011⁹⁶. Daværende politidirektør Øystein Mæland rykket ut i mediene og forsikret om at det kun dreide seg om en uheldig formulering, og at Politiloven og handleplikten var det som gjaldt også 22. juli. Den aktuelle HMS-forskriften ble endret umiddelbart, samtidig som politidirektøren avviste at endringen kunne ses i sammenheng med politiaksjonen 22. juli. Politiet hadde fremdeles handlet korrekt 22. juli 2011, og endringen var en ren formalitet, der en underordnet HMS-instruks skulle bringes i overensstemmelse med en overordnet lovtekst. Politidirektøren medga imidlertid at det fantes en forbindelse til 22. juli, i den forstand at 22. juli hadde bidratt til en *“økt oppmerksomhet omkring denne typen formuleringer”*.⁹⁷ Hva politidirektøren mener med “denne typen formuleringer” kan vi ikke vite, men det er vanskelig å se for seg økt oppmerksomhet spesifikt mot HMS-instruks, eller generelt mot formuleringsmessige uoverensstemmelser mellom styringsdokumenter på ulike nivåer. Med vårt perspektiv skal vi heller foreslå at den nevnte formuleringen så å si “ble oppdaget” og fikk nyhetsverdi nettopp fordi den ble meningsfull i konteksten av refleksjonen over et funksjonsproblem og konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. I så måte var det funksjonsproblemet og solidaritetsmediet som gjorde

⁹⁶ Aftenposten. 14. juni 2012 (leder). “Politiets selvmotsigende regelverk”

⁹⁷ Aftenposten 13. juni 2012. “Skjerper kravene til politiet”

formuleringen nyhetsverdig. Det kollektivt rasjonelle og solidariske, altså konstellasjonen som løser problemer for samfunnet og symboliserer offervilje, er at politiet setter befolkningens sikkerhet før sin egen, slik de er pålagt gjennom handleplikten. En formulering som eksplisitt setter polititjenestemennenes sikkerhet foran befolkningens ble i denne sammenhengen dypt problematisk. Dermed kan vi også komme med en mer presis analyse av betydningen av "formuleringsmessige uoverensstemmelser mellom styringsdokumenter på ulike nivåer", som vi nevnte over. Den økte oppmerksomheten retter seg rent faktisk mot slike uoverensstemmelser, men de formuleringsmessige uoverensstemmelsene er ikke i seg selv nok til å tiltrekke seg offentlighetens oppmerksomhet. Oppmerksomheten kommer med funksjonsproblemet og transformasjonen til et kollektivt handlingsproblem. Kritikken av formuleringsmessige uoverensstemmelser kommer i kjølvannet av denne transformasjonen, som *kollektiv anerkjennelse* av at regelverket (makt) ikke løser kollektive handlingsproblemer:

*"Regler og instruksjoner skaper holdninger over tid. Når regelverket ikke er entydig, blir også dette holdningsdannende. Uklarhet om hva som faktisk gjelder, kan føre til at politiets etatskultur og tjenestemenns grunnholdninger blir preget av for stor forsiktighet."*⁹⁸

Uklare regler løser ikke kollektive handlingsproblemer. Tvert i mot forsterkes problemet, både for samfunnet og for individene. Individene må velge mellom uavklarte handlingsalternativer, og samfunnet må se individenes handlinger i lys av den samme uklarheten. I dette eksempelet hentes HMS-instruksen inn som forklaringsbakgrunn i den samfunnsmessige refleksjonen over den første politipatruljens opptreden på landsiden ved Utøya. Det kan også tenkes at HMS-instruksen gjorde en forskjell for de involverte polititjenestemennenes valg, selv om dette strengt tatt er en annet spørsmål.

⁹⁸ Aftenposten. 14. juni 2012 (leder). "Politiets selvmotsigende regelverk"

Modellen gir en troverdig forklaring på hvorfor den nevnte HMS-instruksen ble tema på det aktuelle tidspunktet. Oppdagelsen, eller mer presist konstruksjonen, av et funksjonsproblem førte til kommunikasjon om gjensidige avhengigheter og behov for solidaritet og kollektiv handling, en kontekst den nevnte formuleringen så å si ikke kunne "overleve i". Uten terroraksjonen 22. juli og den sviktende politiaksjonen er det vanskelig å se for seg at den formuleringsmessige uoverensstemmelsen ville ha tiltrukket seg oppmerksomhet fra andre enn spesielt interesserte.

Kollektive følelser og politiets krav om overtidsbetaling

Kollektive følelser refererer til den kollektive handlingens problem og brudd på forventninger om solidaritet og kollektiv handling. Bruddene kan være både positive og negative: forventninger kan både overgå og skuffes. I innledningskapitlet så vi hvordan kollektive følelser kom til uttrykk i mediedekningen rundt både politiets aksjon og Søndreland-utvalgets rapport. Kollektive følelser var imidlertid i sving også før de to rapportene forelå. Et av de tydeligste eksemplene på hvordan brudd på forventninger om solidaritet utløser kommunikasjon om kollektive følelser kom rett etter terroraksjonen i forbindelse med at Politiets Fellesforbund (PF) reiste krav om økonomisk kompensasjon for polititjenestemennene som måtte avbryte feriene sine på grunn av terroraksjonen. Blant annet var Arbeiderpartiets Raymond Johansen "rystet", i Aftenposten⁹⁹. Solidaritetsmediet ga form også til det fremstillingstekniske ved den aktuelle nyhetsartikkelen, der det spesielle ved PFs opptreden ble tydeliggjort ved hjelp av en bestemt kontrast: *sykepleierforbundets* opptreden i samme situasjon. Sykepleierforbundet reiste ingen krav, men var tvert imot motivert av "et ønske om å hjelpe andre mennesker"¹⁰⁰. Her ser vi hvordan brudd med forventninger om solidaritet, altså om vilje til å gi avkall på individuelle fordeler for å løse felles problemer, blir gjenstand for *kommunikasjon om kollektive følelser*.

⁹⁹ Aftenposten 29. juni 2012. "Stilte krav om ekstra overtid i terrorhelgen"

¹⁰⁰ "- Sykepleierne slapp det de hadde i hendene 22. juli. Jeg tror ikke mange tenkte på hvilken lønn de skulle få. Vi har valgt vårt yrke ut fra et sterkt ønske om å hjelpe andre mennesker".

Følelseskommunikasjonen underbygger en offentlig oppfatning om at sykepleierne var solidariske, mens politiet var egoistiske, og kan således bidra som motiv for avvisning av politiets krav: - Det føles ikke riktig. Aktører som reiser krav må med andre ord navigere et landskap der kravene kan utløse sterke forventninger om vilje til å oppgi kravene, og hvor begrunnelsen for forventningen er at kravet oppleves som "ufølsomt". Med modellen kan vi vise den grunnleggende konflikten og prosessene slike følelser henter sin mening og tyngde fra.

Samfunnet som prioriteringsfellesskap

Samfunnet som helhet er verken hele samfunnet eller alle funksjonssystemene på en gang, men sammenhengen mellom dem. Sammenhengen mellom funksjonssystemene kan forstås med et begrep om *prioritering*. Aktører som ber om ressurser fra samfunnet må overbevise om at de er i stand til å løse problemer for samfunnet, og samfunnet må, med begrensede ressurser, prioritere mellom ulike krav. I 22. juli-kommisjonens rapport ser vi denne referansen når kommisjonen anbefaler samfunnet å avvente eventuelle justeringer av overføringer til politiet, fram til politiet har blitt bedre til å nyttiggjøre de ressursene de allerede får. Innen dette skjer er det, ifølge kommisjonen, "lite hensiktsmessig å diskutere bemanning" (NOU2012:14, s. 451). I dette tilfellet kan vi se hvordan 22. juli-kommisjonen oppfatter det slik at eksisterende institusjonelle rammer (budsjettposter) for politiet hittil har gitt for liten avkastning i form av politikraft. I denne situasjonen må politiet, i den grad 22. juli-kommisjonens forslag vinner tilslutning, noe vi i ettertid vet at det gjorde, forholde seg til nye betingelser når de gjør krav på ressurser fra samfunnet. Politiets funksjonsrelasjon blir aktualisert og destabilisert gjennom refleksjon over funksjonsproblemer, og *re*-stabilisering krever at politiet navigerer et nytt "landskap" av betingelser for legitimitet. Prioritering kan defineres som det å skille det nødvendige fra det ikke-nødvendige. Krav om ressurser kan "oppnå nødvendighet", og bli prioritert, ved å betegne seg selv innenfor rammen av forskjellen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. For eksempel må politiet på nytt vise, og overbevise om, at de kan bruke fellesskapets ressurser til å løse problemer for samfunnet, for eksempel i form av såkalte "beredskapsprodukter" (Politidirektoratet, 2012, s. 27), og ikke for å sikre fordeler for seg selv, for eksempel som ferie og overtidsbetaling. Alle som gjør krav på fellesskapets

ressurser, enten det er i form av penger, lovendringer, rettigheter etc., må overbevise om at kravet er kollektivt, og ikke individuelt, rasjonelt, og derfor *nødvendig*.

Institusjonell endring: PLIVO-instruksen

Dersom funksjonsproblemer skal opphøre, må individene handle annerledes, med bedre konsekvenser for samfunnet. For å få til dette har vi sagt at samfunnet kan konstruere nye handlingssituasjoner, som stiller opp nye handlingsalternativer for individene. Nye handlingsalternativer kan tilveiebringes overfor samfunnsmedlemmene ved at samfunnet bygger eller endrer det vi i modellen omtaler som *institusjoner*, som er ordninger som medierer mellom samfunnets deler og samfunnets behov som helhet. Hypotesen vår er at veien til institusjonell endring kan gå gjennom den kollektive handlingens problem, eller at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet kan gi prosessen retning og grenser. Flere institusjonelle endringer gjennomføres med relevans for politiet etter 22. juli-terroren, og den som mest direkte anferker de problemene vi har omtalt her, er utviklingen av den såkalte PLIVO-instruksen, som regulerer samhandlingen mellom politiet, helsepersonell og brann og redningsmannskaper, eller *nødetatene*, i situasjoner preget av pågående livstruende vold (Nødetatene, 2015). Instruksen ordner komplekse gjensidige avhengigheter mellom nødetatene og skal løse kollektive handlingsproblemer: "en felles nasjonal og tverretattlig modell for å håndtere denne typen hendelser anses som viktig for å sikre nødvendig samarbeid og samhandling" (Nødetatene, 2015, s. 3). Selve PLIVO-instruksen kan forstås som en handlingsplan og dermed en PI som systematiserer nødvendige BM i en felles instruks for nødetatene. En PI er en plan om å legge en innsats i en BM for å realisere en konsekvens, og aktørene kan slutte seg til PLIVO som en PI om å legge en innsats i BMer som inngår i en på forhånd gjennomtenkt kjede av BMer utformet for å løse en felles samfunnsoppgave. Her interesserer vi oss imidlertid ikke for konkrete politi- og redningsaksjoner som kjeder av BM, men for den samfunnsmessige refleksjonen omkring utvikling av nye institusjoner for å løse funksjonsproblemer. Både prosessen rundt utarbeidelsen av instruksen, og de delene av instruksen som omhandler dens implementering eller overtakelse, refererer til distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og det er disse aspektene ved PLIVO vi skal interessere oss for her.

Implementering

Som instruks fjerner PLIVO kollektive handlingsproblemer ved å gi aktørene et gjennomtenkt og praktisk handlingsmønster de kan slutte seg til eller avvise. Konflikten tematiseres kun med hensyn til overtakelsen. Aktørenes overtakelse av instruksens premisser for egen atferd går ikke av seg selv, men må understøttes av et tydelig krav i instruksens forord (mine understrekinger): *”For at innsatspersonell fra politi, brann og helse skal kunne samhandle i tråd med disse prosedyrene kreves det en betydelig og vedvarende innsats innen opplæring, implementering, samtrening og felles øvelse”* (Nødetatene, 2015, s. 3), og i det avsluttende avsnittet om implementering: *”Implementering av PLIVO-prosedyren vil kreve betydelig engasjement fra den enkelte etatsleder, ledere og ansatte i de tre nødetatene”* (Nødetatene, 2015, s. 31). Innsats og engasjement koster, men de ansvarlige må ta denne kostnaden fordi alternativet er at funksjonsproblemet består. Kravet legitimeres med referanse til instruksens hensikt som er å *”danne grunnlag for en bedret nasjonal beredskap for å håndtere hendelser der det utøves livstruende vold mot flere personer”* (Nødetatene, 2015, s. 3), og med referanse til alternativet som er svikt: *”Erfaringene fra 22. juli 2011 og flere episoder med skoleskyting i bl.a. Finland, Tyskland og USA de senere årene, har med all tydelighet vist viktigheten av en god beredskap for å håndtere situasjoner der befolkningens liv og helse blir truet”* (Nødetatene, 2015, s. 3). Vi ser at PLIVO impliserer seg som løsning på et funksjonsproblem, at problemet løses gjennom samhandling, og at samhandling krever solidaritet: Ved å overta instruksens premisser for egen atferd, tar aktørene en kostnad for å løse problemer for samfunnet. De er solidariske.

PLIVO i konstruksjonen av offentlig mening

Med begrepene i modellen blir det også tydelig hvordan ulike aspekter ved den massemediale offentlige debatten om PLIVO-instruksens aktualiserer den kollektive handlingens problem. Lederne for de tre nødetatene som omfattes av PLIVO presenterer prosedyren som et svar på *”noen av de viktige spørsmålene vi har måttet håndtere i*

*felleskap i oppfølgingen etter 22. juli*¹⁰¹. Dette kan betraktes som en kollektiv intensjon, i den forstand at den retter seg mot en konsekvens aktørene ikke kan realisere hver for seg. Realiseringen av den kollektive intensjonen har støtt på utfordringer, blant annet på grunn av *”at vi har forskjellig lovverk og utdanning”*, men etatene har funnet sammen i kraft av funksjonsproblemet, og samfunnsoppgaven funksjonsproblemet har tydeliggjort: Aktørene har *”et felles mål om å redde liv og begrense skade [...] Det gjør at vi har hatt et godt utgangspunkt for samarbeid. Alle vet hva vi vil. Derfor har samarbeidet fungert svært godt, sier Løfqvist*^{102 103}. I tillegg til de praktiske utfordringene knyttet til forskjeller i lovverk og utdanning, har utviklingen av PLIVO støtt på problemer direkte knyttet til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Nødetatenes innbyrdes arbeidsdeling øker evnen til å løse problemer for samfunnet, men skaper også gjensidig avhengighet. PLIVO adresserer problemer som følger av denne gjensidige avhengigheten. Blant annet må ambulanspersonell og brannjenestemenn etter innføringen av PLIVO akseptere et utvidet ansvar for å gripe inn og uskadeliggjøre gjerningspersoner før politiet ankommer. Selv om det nye ansvaret er begrenset til tilfeller der gjerningspersonen bruker kniv eller tilsvarende, og ikke dersom det brukes skytevåpen, innebærer endringen at brann- og helsemannskaper må ta større risiko enn tidligere. Endringen tematiseres i offentligheten som et tilfelle hvor samfunnet gjør mer omfattende krav på brann- og helsepersonells solidaritet. *”- Vi har ikke trening for slikt”*, innvender brannsjef i Stjørdal kommune Bjørn Rønning¹⁰⁴. Vi kan også lese¹⁰⁵ om situasjonen til en fortvilt barnehageansatt i Masfjord i Hordaland, som har en deltidsstilling i kommunens brann og redningsetat: *”Etter et dagskurs i Plivo [...] må hun være forberedt på å ta politioppgaver. - Du kan risikere å være alene og måtte rykke ut, sier [barnehageansatt]*¹⁰⁶.

¹⁰¹ NTB tekst. 01. jul. 2014 *”Nødetatene skal samarbeide tettere”*

¹⁰² Politiforum 21. aug. 2014 12:54 *”Slik skal politiet handle i ekstremsituasjoner”*

¹⁰³ Politioverbetjent Tom Løfqvist, omtales i Dagbladet. (30. jun. 2016) som *”Plivoens far”*.

¹⁰⁴ Klassekampen. 24. aug. 2016. *”Brannfolk får politijobber”*

¹⁰⁵ Klassekampen henter saken fra TV2

¹⁰⁶ Klassekampen. 16. okt. 2016. *”Brannfolk skeptiske til å overta politioppgaver”*

Politiets Tom Løfqvist rettferdiggjør imidlertid den økte risikoen med referanse til det felles samfunnsoppdraget: *”De løper en større risiko nå med dagens konsept. Dette ville vært utenkelig før 22. juli. Men jo tidligere helsepersonell får startet jobben sin, jo flere liv blir reddet.”*¹⁰⁷ I samme artikkel gjøres også solidaritet som offervilje og mot til tema når en PLIVO-instruktør uttaler til sine kursdeltakere: *”- Dere må bruke det utstyret dere har tilgjengelig. Dere må ha pondus til å være villige til å bruke det [...] En brannbil er som regel utstyrt med spade, øks og spett”*. Mot er en form for solidaritet, der aktørene gir avkall på egen sikkerhet for å løse problemer for fellesskapet, og implikasjonen er at PLIVO kun kan gi den ønskede virkningen for samfunnet dersom aktørene er solidariske. Med PLIVO har samfunnet konstruert en ny handlings situasjon for aktører i nødetatene. De stilles overfor nye handlingsvalg, som vil si valg mellom overtakelse og avvisning av kommunikasjonstilbud, og solidaritetsmediet kobler overtakelsen til ønskede konsekvenser for samfunnet. Flere liv kan reddes om redningsetatene kan uskadeliggjøre gjerningspersoner selv og dermed komme tidligere i gang med brannslukking og livredning. Samtidig forvandles handlingsalternativer (vente på politiet), som før PLIVO var en del av et innøvd handlingsmønster, til manglende solidaritet, og altså en form for egoisme.

Vi ser altså at PLIVO kan forstås som en institusjonell endring som skal løse problemer som følger av den funksjonelle differensieringen mellom politi og redningsetater. Endringen tilbyr aktører nye handlingsalternativer ved å sette betingelser for når redningsetatene skal utføre oppgaver som ellers tilhører politiet. Endringen retter seg direkte mot den gjensidige avhengigheten mellom nødetatene, med nye krav om nye handlinger som skal føre til at det felles samfunnsoppdraget blir løst. Tilslutning sikres gjennom solidaritetsmediet: brannmannskaper og helsepersonell *bør* utvise vilje til å ta en ekstra risiko *for å* løse problemer for samfunnet. Også forventningene til politiet blir skjerpet med referanse til

¹⁰⁷ Dagbladet. 30. jun. 2016. “Etter 22. juli: Nå skal politiet ta større risiko og helsepersonell skal vurdere å gå til angrep”

solidaritet: Deres særskilte handleplikt presiseres i PLIVO-instruksen som et krav om at de polititjenestemenn som kommer først til et åsted må gå direkte til aksjon selv om dette innebærer å utsette seg for betydelig risiko (Nødetatene, 2015, s. 16). Aftenposten omtaler endringen som en ny og tydeligere forventning om at *”politiet skal gå rett til angrep”*¹⁰⁸ for å uskadeliggjøre gjerningspersoner.

På bakgrunn av det ovenstående kan vi si at utviklingen av PLIVO er svar på en erkjennelse av at de institusjonelle rammene nødetatene opererte innenfor 22. juli 2011 ikke løste problemer for samfunnet, samt at endringen legger til grunn at svikten skyldes kollektive handlingsproblemer. Instruksen har blitt til gjennom refleksjon over forskjellen mellom hva nødetatene gjorde, og hva de burde ha gjort 22. juli 2011. Helt enkelt burde aktørene ha handlet slik at svikten ikke inntraff. For å sikre at aktørene velger bedre handlinger i fremtiden, trengs en ny instruks, og utviklingen av denne, refleksjonen over den i offentligheten, samt selve instruksene, legger til grunn at både årsaken til problemet og problemets løsning har karakter av en konflikt mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Om endringen fungerer som forutsatt vet man ikke før den settes i spill ved neste PLIVO-hendelse, men som svar på erkjennelsen av sviktende beredskap 22. juli 2011, får ordningen legitimitet med referanse til den forskjell den kunne ha gjort 22. juli 2011. Ledere ved Politihøgskolen legitimerer implementeringen av PLIVO i politiutdanningen med at *”politiaksjonen på Utøya [kunne] ha vært løst annerledes dersom politiet var drillet på nye aksjonsmetoder som kom som en konsekvens av terrorangrepet”*. De oppfatter det slik at *”[d]ersom Plivo-proseduren hadde vært implementert og trent før 22. juli 2011, ville tjenestemennene ha vurdert å gå i direkte aksjon for å nøytralisere gjerningspersonen, ikke observert.”*¹⁰⁹

¹⁰⁸ Aftenposten 11. juni 2015. “Politiet skal gå rett i angrep”

¹⁰⁹ Dagbladet. 02. jul. 2016. “Hadde vurdert å gå i direkte aksjon 22. juli”

De brutte forventningene 22. juli 2011 har med andre ord ført til utvikling av nye forventninger, skapt og formet av konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet og nedfelt i en instruks. Med den nye instruksen på plass kan samfunnet i følge skolelederne igjen ha tro på politiets evne til å gripe inn.

PLIVO-instruksen gjør nye handlinger tilgjengelig for aktører ansatt i nødetatene, og gjør det mulig å iakttå BM som resultat av bestemte nye PI. Refleksjonen over aktørenes PI kommer imidlertid først i gang i etterkant av en skuffelse. Bruddet vekker samfunnet til refleksjon. For samfunnet gjør instruksene det mulig å iakttå aktørenes valg innenfor en forventning om kollektiv handling. Handler man ikke som forutsatt, har man enten ikke øvd nok eller man vil ikke utsette seg for fare. Samtidig er PLIVO et skjema som skal gjøre det mulig for aktører å forholde seg til hverandre og til pågående livstruende vold uten å bli konfrontert med handlingslammende dilemmaer. Gjennom øvelse skal aktørenes samhandling gå automatisk: kompetanse og ferdigheter skal utvikles, og dilemmaer fjernes. Denne dobbeltheten viser til skillet mellom BM og PI. Tilslutning til instruksene motiveres og sanksjoneres av solidaritet og kollektiv makt. Med PLIVO-instruksene som premiss for nødetatenes samhandling reduseres samhandlingen imidlertid til komplekse kjeder av BM. A må gjøre x dersom p, og B må gjøre z dersom ikke-p. Ved eventuell fremtidig svikt vil samhandlingen igjen oppstå som et spørsmål om PI, og aktørenes motiver for valg av de handlinger som foranlediget svikten vil igjen få mening fra konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet.

Kapittel 7: Kasus 2. Sikringen av regjeringskvartalet

7.1 Bakgrunn

Som vi så i kapittel 1 ble spørsmålet om sviktende problemløsning for samfunnet stadig mer sentralt i den massemediale konstruksjonen av offentlig mening, fram mot overleveringen av 22. juli-kommisjonens rapport. I tiden omkring overleveringen 8. august 2012 viser innholdsanalysen en voldsom massemedial interesse for de temaer kommisjonen tar opp, deriblant sikringen av regjeringskvartalet. Spesielt mange artikler reiser spørsmål rundt hvorfor Grubbegata ikke var stengt, hvorvidt den burde ha vært det og hvilke følger det hadde at den ikke var det.

I følge 22. juli-kommisjonen¹¹⁰ startet arbeidet med å utvikle et felles prosjekt for sikring av regjeringskvartalet allerede i 2003. I 2004 behandlet regjeringens sikkerhetsutvalg, sammen med daværende statsminister Bondevik, utenriksminister Petersen, finansminister Foss, justisminister Dørum og moderniseringsminister Meyer prosjektets forslag om å gi sikring av regjeringskvartalet, og i særdeleshet stenging av Grubbegata, høy prioritet. Utvalget "besluttet at prosjektet skulle gjennomføres i tråd med rapportens anbefalinger" (NOU2012:14, s. 423-424). Likevel, med kommisjonens ord, "var ikke Grubbegata stengt for kjøretøytrafikk 22/7, sju år etter at regjeringen hadde besluttet at dette måtte gjøres" (NOU2012:14, s. 428).

Med modellen kan vi si at den intenderte konsekvensen av en politisk beslutning uteble. Styringssystemet maktet ikke å løse problemer for samfunnet, og situasjonen ordnes i 22. juli-kommisjonen som et funksjonsproblem. For å forstå hva dette innebærer skal vi minne om følgende: Fortiden kan ikke endres men kan huskes selektivt. Fremtiden kan ikke iakttas, men ordnes i tråd med distinksjoner (Luhmann, 1997). Funksjonsproblemer er en slik distinksjon. Ved å iakttas problemer som funksjonsproblemer kan samfunnet iakttas selv

¹¹⁰ Prosjektrapporten "Prosjekt Regjeringens Sikkerhet" fra 2004 er gradert, og jeg forholder meg derfor til 22. juli-kommisjonens gjengivelse.

til tross for intransparens. Problemets "egentlige" årsaker er uoverskuelige og i den forstand uegnede som forklaring på problemet. Dette betyr også at funksjonsproblemer *konstruerer* fortid, eller reduserer kompleksitet for å gjøre fortiden tilgjengelig i nåtid.

Funksjonsproblemer husker ikke alt, men noe. Dette "noe" har uavhengig eksistens i den forstand at det er tilgjengelig for observasjon også gjennom andre distinksjoner, men det er først med funksjonsproblemet at informasjonen om ikke-stengningen blir tilgjengelig og tilslutningsdyktig som kommunikasjon i samfunnet som handlingsdyktig fellesskap. I denne forstand er det presist når Luhmann (Luhmann, 1997) skriver om at systemer trenger en "hukommelses-funksjon". Hukommelse innebærer at noe glemmes, som likevel kanskje "egentlig" vites – av en eller annen grunn kommer man bare ikke på det. Som distinksjon for selektiv ihukommelse av fortiden gjør funksjonsproblemer det mulig for samfunnet å iakttta fortidige hendelser på stadig nye måter, som skiller seg fra summen av kunnskap som til enhver tid foreligger om en hendelse. Funksjonsproblemer dreier seg ikke om *akkumulasjon* av kunnskap, hvor samfunnet til slutt oppdager problemet. Det er heller motsatt.

Funksjonsproblemet, erkjennelsen av svikt, kommer først, og deretter må problemet eventuelt suppleres eller "fylles" med ny, eventuelt innsamlet og systematisert gammel, kunnskap, slik vi så for 22. juli-kommisjonen. Som vi så i kapittel 1 skrev avisene om funksjonsproblemer lenge før samfunnet var "klart" til å reflektere over svikt. Spørsmålene var der i kraft av funksjonsproblemet. En utredning trengtes, men det var altså ikke for å *oppdage* funksjonsproblemet. 22. juli-kommisjonen ble snarere nedsatt på grunn av funksjonsproblemet, og oppgaven var å fremskaffe kunnskap om 22. juli, som kunne gjøre funksjonsproblemet forståelig og håndterlig for samfunnet. Og som vi så, funksjonsproblemer har helt særegne behov for kunnskap. Sønnerland-utvalget ble veid og funnet for lett. For å få frem forskjellen skal vi derfor se hvordan stengningsplanene ble tematisert i offentligheten i tiden før funksjonsproblemet ble sosial realitet, altså før 22. juli 2011, og vi skal se hvordan konstruksjonen av offentlig mening endrer seg med introduksjonen av funksjonsproblemet. Den samme dynamikken behandles også i avhandlingens Del C, kapittel 18.4. I denne sammenhengen er endringen interessant fordi den så tydelig demonstrerer hvordan funksjonsproblemer fungerer som skjema for kompleksitetsreduksjon, og altså *virkelighetskonstruksjon*. Funksjonsproblemet er en ny distinksjon som skaper en sosial realitet vi skal kunne observere empirisk at oppstod først etter terroraksjonen.

7.2 Funksjonsproblemer skaper virkelighet

Måten sikringsprosjektet ble tematisert i massemediene i tiden før 22. juli 2011 gjenspeiler den dype skepsisen prosjektet ble møtt med i offentligheten. Før 22. juli 2011 ble planene om å stenge Grubbegata blant annet omtalt som "hysteriske"¹¹¹, som et forsøk på å "sperre seg til trygghet"¹¹², som et tilfelle der politikere lar frykten styre¹¹³ og vil bygge en festning midt i byen¹¹⁴. Underforstått er at planene er irrasjonelle og derfor også unødvendige. Uten en reell trussel framstod stengning som unødvendig for samfunnet, og uten referansen til et felles behov framstod planene som uttrykk for en form for egoisme fra statens side¹¹⁵. Oslo befolkning sto overfor et ran. Ranet ville få presedens, og byens gater ville bli stengt en etter en: "Terrorfrykten har stengt sin første gate i Oslo. Det er ingen logisk grunn til at det skal bli den siste"¹¹⁶.

Etter terroraksjonen gjenoppsto de urealiserte stengningsplanene med nærmest motsatt betydning, som et tilfelle av alvorlig sviktende styringsevne fra myndighetenes side. Dette skiftet er uttrykk for en endring i betingelsene for kommunikasjon, slik vi også så for overgangen fra kommunikasjon om sorg til kommunikasjon om svikt i den innledende analysen. Begge endringene er empiriske eksempler på at betingelsene for kommunikasjon og kompleksitetsreduksjon kan endre seg, og at "det samme" dermed kan få ny betydning. Vi kan si at kompleksitet reduseres på ulik måte før og etter terroraksjonen. Situasjonen før og etter 22. juli er dramatisk forskjellig med hensyn til konstruksjonen av offentlig mening

¹¹¹ Aftenposten 26. feb. 07. Leder. "Hysterisk og hypotetisk".

¹¹² Aftenposten 17. mar. 2008. "Regjeringen «sperrer» seg til trygghet"

¹¹³ Aftenposten 4. mar. 2008. "Når frykten blir planlegger"

¹¹⁴ Aftenposten 23. feb. 2007. "Frykter festning midt i sentrum - Byrådet vil ikke terrorstenge Grubbegata

¹¹⁵ F. eks. "Spørsmålet bystyret og Regjeringen dessverre unnlot å besvare er: - Hvorfor er det bare Regjeringen som skal sperre seg bort fra problemene?" (Aftenposten 17. mar. 2008. "Regjeringen «sperrer» seg til trygghet")

¹¹⁶ Aftenposten 4. mar. 2008. "Når frykten blir planlegger"

omkring stengningen av Grubbegata. Myndighetenes vilje til å "skjære igjennom" endrer betydning over natten, fra truende ekspansjonslyst til fravær av handlekraft.

Det samme skiftet gjør også seg gjeldende for Oslo kommunes lokalpolitikere, som med funksjonsproblemet må tilpasse seg en ny virkelighet. Et interessant spørsmål er om politikere som før terroraksjonen bekymret seg for at staten, med henvisning til en teoretisk risiko og med omtanke først og fremst for *egen* sikkerhet (og ikke bybefolkningen), skulle stenge gate etter gate i Oslo sentrum og dermed frarøve bybefolkningen attraktive byrom, kunne bruke de samme argumentene mot stengningen og tilknyttede institusjonelle endringer *etter* 22. juli-terroren, eller om terroraksjonen hadde ugyldiggjort argumentene. Hypotesen er at funksjonsproblemet gjør innvendingen uaktuell.

Oslo kommunes byutviklingskomité var før 22. juli 2011 kritiske til stengning av Grubbegata:

*Jeg har hatt flere møter med Statsbygg og politiet, og er ikke overbevist om at risikoen for et terrorangrep er så stor at det er nødvendig å stenge Grubbegata, sier Merete Agerbak-Jensen, byråd for byutvikling til Aften.*¹¹⁷

*Vi er opptatt av regjeringen, men har også ansvar for vanlige folks sikkerhet, sier Agerbak-Jensen.*¹¹⁸

*Grubbegata er øde og stille på kveldstid. Å stenge gaten uten å skape mer aktivitet vil forsterke dette i et ganske stort område, sier leder i byutviklingskomiteen, Ola Elvestuen.*¹¹⁹

¹¹⁷ Aftenposten 29. juni 2007. "Vil ikke stenge Grubbegata"

¹¹⁸ Aftenposten 23. feb. 2007. Frykter festning midt i sentrum - Byrådet vil ikke terrorstenge Grubbegata

¹¹⁹ Aftenposten 8. november 2007. "Sier nei til terrorstengning - Venstre går i mot"

Da byrådet til slutt måtte gi etter og gå med på stengningsplanene ble tonen ytterligere skjerpet:

*Staten og deres virksomhet eter seg utover og overtar en stadig større del av sentrum, sier Elvestuen.*¹²⁰

Stengningen, slik reguleringsplanen la opp til, ville frata bybefolkningen et attraktivt byrom. Maktbruken – stengningen – ble vurdert som kollektivt ufornuftig, og dette førte til at byutviklingskomiteen stemte mot reguleringsplanen. Maktbruken manglet altså kollektiv anerkjennelse: Stengningsplanene var ikke en løsning på et felles problem, men fremstod som et tap for byens befolkning, både i form av mindre trivsel, mindre "liv" og dårligere sikkerhet. Den fremstod som en form for egoisme fra regjeringens side, som ville ha regjeringskvartalet "for seg selv".

Etter 22. juli måtte byutviklingskomiteen imidlertid redefinere sin kritikk, fra å være maktkritisk på vegne av bybefolkningen til å gjelde de institusjonelle rammene som forelå før 22. juli 2011. Staten hadde laget en utilstrekkelig reguleringsplan, og byutviklingskomiteen hadde hatt plikt til å reagere. Å legge opp til en annen prosess ville være å gå ut over rammene for byutviklingskomiteens ansvar: "*Den overordnede kunnskapen hadde vi, men vi hadde ingen kunnskap som var ... For å si det slik: Det er ingen i bystyret som har sikkerhetsklarering*" (Kontroll- og konstitusjonskomiteen, 2012, s. 89). Byutviklingskomiteen visste med andre ord ikke hvor viktig stengningen var, og gjorde bare jobben sin. Ansvar for å skjære gjennom lå hos staten. Med andre rammer hadde også byutviklingskomiteen kunnet handle slik ettertiden og funksjonsproblemet viser ville vært fornuftig. Det virkelige problemet var institusjonelt, og lederen for byutviklingskomiteen retter derfor kritikk mot de rammene som gjorde det mulig for aktører å slutte seg derfor til behovet for nye institusjonelle rammer: Etter 22. juli mener Elvestuen vi må vurdere om

¹²⁰ Aftenposten Aften, 19. februar 2008. "Grubbegata blir bilfri for å hindre terror"

"plan- og bygningsloven i seg selv er egnet for å foreta den type vurdering. Plan- og bygningsloven gjør at saker nødvendigvis tar lang tid" (Kontroll- og konstitusjonskomiteen, 2012, s. 93).

Det vi er vitne til er hvordan distinksjonen *funksjonsproblem* opptrer i kommunikasjonen og ordner prosessen, eller fortiden, på en bestemt måte: Som funksjonsproblem transformeres stengningsplanene fra et unødvendig fremstøt fra statens side, som ville legge Grubbegata øde, gjøre den utrygg og "skummel", frata bybefolkningen et attraktivt byrom, og skape sikkerhet for seg selv, til et nødvendig tiltak for å sikre regjeringen mot terror. Maktbruken, planen om å stenge gata, vinner således *kollektiv anerkjennelse* i ettertid. Dermed ugyldiggjøres også kritikk som legger til grunn at stengningsplanene er et uttrykk for distributiv makt. Beskyttelse mot terror er nå et viktigere kollektivt gode enn attraktive og trygge byrom for byens befolkning. Den samme transformasjonen gjør det imidlertid også klart at staten *ikke har lyktes* med å løse problemer for samfunnet. Den åpne gata fremstår nå som et eksempel på sviktende problemløsning for samfunnet, eller altså et funksjonsproblem.

Den åpne høringen kan forstås som en serie kollektive talehandlinger som inviterer til refleksjon over hvilket ansvar Oslo kommunes bystyrerepresentanter har for forsinkelsene, fordi de motsatte seg stengingen av Grubbegata. Gjennom kommunikasjon om hvordan gjensidige avhengigheter var ordnet institusjonelt før 22. juli 2011, blir det imidlertid etablert at staten hadde ansvaret for å skjære igjennom.

Hadde man bare visst

Før 22. juli 2011 kunne byutviklingskomiteen legitimt motsette seg stenging, i tråd med oppdraget som er å sikre demokratisk forankring av byplangrep. I ettertid betraktet, som foranledning for et funksjonsproblem, fremstår motstanden som "dysfunksjonell", men man visste altså ikke. Hadde man bare visst ville man ikke stilt seg i veien: "*[D]ersom du har en trusselvurdering som tilsier at Grubbegata skal stenges, så bør den selvfølgelig stenges, og den bør stenges umiddelbart*" (Kontroll- og konstitusjonskomiteen, 2012, s. 94). Imidlertid: "*Det var ikke noen indikasjon på at det her var spesielt hastverk.*" (s. 91). Og dersom man hadde visst "*jeg ville heller ikke ha motsatt meg en stenging av Grubbegata den gangen* (s.

96). Men hva betyr det å vite? Hvor mange hoder skal sitte på informasjonen før "vi" vet? Med modellen og systemteorien skiller vi mellom psykiske og sosiale systemer, og skal derfor si at det som manglet var sosialt. Mange visste, men ingenting ble gjort. Dermed blir det mulig å komme med en sterk påstand: Uten bomben og funksjonsproblemet *var ikke* Grubbegata så viktig å stenge for det norske samfunnet. Uten funksjonsproblemet og samfunnsreferansen fikk stengningsplanene først og fremst offentlig betydning som *unødvendig* og derfor egoistisk: regjeringen ga seg selv privilegier og ville "sperre seg til sikkerhet" mens befolkningen måtte akseptere lik eller dårligere sikkerhet, samt tap av byrom. Uten en erkjent reell trussel fantes det ikke noe felles problem stengingen kunne løse, som maktbruken kunne få kollektiv anerkjennelse med referanse til. Etter terroraksjonen endret det seg: Nå var både det langvarige prosjektet med å stenge Grubbegata og stengning av øvrige gater viktig. Etter 22. juli 2011 stengte staten flere gater *uten å gå veien om lokaldemokratisk forankring* av reguleringsplaner. Nå var det viktig, og nå handlet man.

Venstres Trine Skei Grande refererer til dette forholdet for å plassere ansvaret hos staten: *"Altså: Staten har nå stengt store gateløp i Oslo sentrum, gjennomført midlertidige pullerter rundt Utenriksdepartementet og stengt gateløp – både Kirkegata og rundt Undervisningsdepartementet. Alt dette er gjennomført uten at det er gjennomført en reguleringsplan?"* (s. 95). *"Så det betyr at nå har da staten gjort store grep i byen fordi de mener at det er en sikkerhetsmessig vurdering uten at vi har hatt det lange løpet. Det er jo en veldig viktig informasjon."* (s. 95)

Med begrepene fra modellen kan vi si at det norske samfunnet etter terroraksjonen reflekterte over funksjonsproblemer, og at de ansvarlige aktørene kunne forholde seg i tråd med dette. Før svikten og funksjonsproblemet gjorde det nødvendig å handle, også uten lokaldemokratisk forankring, hadde de ansvarlige aktørene "utdaterte" institusjonelle rammer å forholde seg til. Trusselen var erkjent av noen, men usynlig for de fleste, og ble matet inn i en institusjonell orden som ikke var i stand til å skape den løsningen samfunnet etter 22. juli 2011 innser at var nødvendig før 22. juli 2011. Konkrete institusjonelle endringer ble derfor nødvendig.

7.3 Statsminister Jens Stoltenbergs innlegg for statsforvaltningen

I analysen av forskjellene mellom Sønderland-utvalgets og 22. juli-kommisjonens rapporter så vi hvordan førstnevnte ble avvist som faktagrunnlag og utgangspunkt for samfunnsmessig problemløsning etter 22. juli 2011, fordi den ikke ga svar på de sentrale spørsmålene konstruksjonen av offentlig mening befattet seg med. Som vi også så ga 22. juli-kommisjonen svar som traff disse spørsmålene bedre. Når daværende statsminister Jens Stoltenberg holder innlegg på toppleder møtet i staten 15. oktober 2012, er formålet å "forankre" funnene fra 22. juli-kommisjonens rapport hos forvaltningen. Innlegget er altså et empirisk eksempel på at kommisjonsrapporten gjør en forskjell: Dens konklusjoner og anbefalinger overtas og legges til grunn for ny kommunikasjon om funksjonsproblemers løsning. Med det kommunikasjonsteoretiske perspektivet vi henter fra Luhmann vet vi også at statsministerens utspill, dersom tilhørerne skal kunne ta stilling til spørsmålet om overtakelse eller avvisning, må utstyres med konsekvenser. Utallige kilder til konsekvenser er tilgjengelige¹²¹, og hypotesen, som er den samme som ligger under hele teorien og modellen om samfunn som handlingsdyktig fellesskap, er at én kilde til slike konsekvenser er konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Konflikten gjør det mulig å tematisere sammenhengen mellom handlinger og konsekvenser på en bestemt måte, og tilhørerne settes dermed i stand til å velge mellom avvisning og overtakelse av kommunikasjonsforslag konstruert innenfor rammen av denne forskjellen. Innlegget handler overordnet om at alle med beredskapsansvar er gjensidig avhengige av hverandre for å løse samfunnets problemer med beredskap, og at alle derfor enten må bidra til den kollektive handlingen eller handle kollektivt irrasjonelt, som er det samme som egoistisk og usolidarisk.

Gjennom innlegget vil statsministeren vise statsadministrasjonen hvilken betydning 22. juli-kommisjonens funn må få for forvaltning og regjering. Det er statsministeren som fremfører

¹²¹ Igjen: I et systemteoretisk perspektiv er konsekvenser ikke "fremtidige fysiske tilstander", men distinksjon og attribusjon av mening.

innlegget, og det er han som velger sine ord, i kraft av sin rolle som statsminister. Imidlertid er statsministeren i sin framføring underlagt det forhold at innlegget er offentlig og inngår i den offentlige refleksjonen over sviktende problemløsning etter 22. juli 2011. Dette legger bestemte begrensninger på hva han kan meddele, samt på hvilke forståelser som er tilgjengelige for publikum, som i dette tilfellet både er tilhørerne på møtet og mer generelt "offentligheten". Statsministeren må veie sine ord, og kontrollerer ikke meningstilskrivelsen. Siden problemet er et offentlig anliggende risikerer han, og må derfor prøve å unngå, attribusjonen egoisme eller manglende solidaritet, både for seg selv og de han snakker på vegne av. For eksempel er strategiske partipolitiske utspill uaktuelt. Og det er begrenset mulighet til å motsette seg offentlighetens kritikk på forvaltningens vegne, en kritikk som har fått moment og tyngde gjennom 22. juli-kommisjonen. Talesituasjonens offentlig-het¹²², binder derfor, som vi skal se, innlegget til den kollektive siden av distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet.

For å betone sammenhengen mellom grensene innleggets offentlig-het – både på grunn av allmenngjøringen via nett-tv (som er en meningsforskjell og ikke "flere tilhørere" i kvantitativ forstand) og gjennom solidaritet som medium for offentlig iaktakelse av tilslutning og avvisning av kollektiv handlingsrasjonalitet – setter for *hva* statsministeren kan meddele (samt hva det han meddeler kan *bety*), og innleggets utforming, skriver jeg noen steder "innlegget" i stedet for statsministeren. Jeg kunne valgt konsekvent å skrive "statsministeren". Dette ville imidlertid medføre en kostnad for leseren, som ville måtte huske, eller minnes på, at det vi interesserer oss for ikke er statsministerens eksternalisering av indre tilstander (hva tenker han "egentlig" om dette?), men hvordan kommunikasjonsprosessen forløper innenfor rammen av et autopoietisk sosialt system.

Min inngang til innlegget skal være å spørre om, og hvordan, samfunnsreferansen og konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet inndras som betingelse når

¹²² Til forskjell fra "offentlighet". Offentlig-het" skal bety "status som offentlig"

statsministeren gjennom sitt innlegg skisserer veien fra funksjonsproblem til løsning. Kilde til data er nett-TV-sendingen fra toppleder møtet, tilgjengelig på regjeringen.no (transkripsjon vedlagt, vedlegg 1).

7.3.1 Notasjon

Nøkkel: referansen (1-6) betyr linje 1 til 6 i vedlagt transkripsjon (Vedlegg 1).

7.3.2 Innlegget

Innlegget åpner med å referere til, eller "mane fram", en følelse av stolthet, over vellykket kollektiv handling (1-6). Dette er hva vi med modellen kaller en kollektiv følelse. I følge innlegget løser statsforvaltningen i alminnelighet sitt samfunnsoppdrag på en utmerket måte, med det som resultat at det norske samfunnet er et vellykket samfunn, både i følge samfunnsmedlemmene, som er fornøyde, og sammenlignet med andre samfunn. Innlegget skiller mellom statsforvaltningen og samfunnet, og videre mellom en *problemløsende* og en *problemskapende* forvaltning, samt mellom et *handlingsdyktig* og et *handlingsudyktig* samfunn. Det norske samfunnet betegnes som et *handlingsdyktig fellesskap*, som er avhengig av en *problemløsende* statsforvaltning i så henseende. Statsforvaltningen løser problemer for det norske samfunnet, og samfunnet er nettopp derfor *handlingsdyktig*, og vellykket. Stolthet er den følelsesmessige siden av dette forholdet. Følelser og kollektive handlinger henger altså sammen på en bestemt måte. Følelsen av stolthet er knyttet til vellykket kollektiv handling og *handlingsdyktighet*, mens skuffelse og skam er knyttet til den motsatte siden. Denne andre siden er knyttet til iakttakelsen av sviktende *problemløsning* og funksjonsproblemer.

Og det er nettopp svikt som er det egentlige temaet for møtet og innlegget (8-17): "*det handler om det som sviktet og det som fungerte den 22. juli*". Forventninger er brutt, samfunnet er skuffet over seg selv og må handle for å bli bedre. Svikt er imidlertid unntaket, og statsministeren poengterer at det *generelt* er grunn for statsforvaltningen til å være stolt. Likevel, sier statsministeren, 22. juli-kommisjonen har, i sin gjennomgang av de avgjørelser som førte fram blant annet mot den manglende stengingen av Grubbegata, avdekket et alvorlig og gjennomgående problem i den norske statsforvaltningen. Igjen aktualiseres

sammenhengen mellom problemløsning og følelser. Kommunikasjonsforslaget tilhørerne skal ta stilling til (med begrenset mulighet til å velge andre tilslutningshandlinger enn stilltiende samtykke) er at erkjennelsen av å ha mislykkes er tyngende og alvorlig. Statsministeren endrer stemmeleiet og understreker forskjellen. Problemet er et problem for samfunnet, og gjelder forvaltningens evne til å gjennomføre det politikerne har bestemt. Om det norske samfunnet skal kunne handle som fellesskap, må politiske beslutninger binde kollektivt og få konsekvenser. Får de ikke konsekvenser, løser ikke det politiske systemet problemer for det norske samfunnet, er implikasjonen. Statsministeren betegner forholdet som manglende "gjennomføringskraft" (17).

Innlegget skiller mellom selvkritikk og evne til problemløsning, og setter det første som forutsetning for det siste (21-36). Når politikere og forvaltning, eller "myndighetene", nå befinner seg i en situasjon hvor de er mål for kritikk og anklager om manglende problemløsning for samfunnet, er det i følge innlegget en naturlig innskytelse å gå i forsvarsposisjon og forsøke å komme unna kritikken: *"da tror jeg det er en innebygget hva skal vi si menneskelig egenskap i hvert fall hos meg, men jeg mistenker også hos noen av dere, at vi går i forsvarsposisjon"* (25-26). Innlegget adresserer denne muligheten som forståelig og menneskelig, men *kollektivt irrasjonell*. Også viljen til å ta inn over seg kritikk er et bidrag til funksjonsproblemets løsning. Uten erkjennelse av svikt blir problemløsning umulig, er implikasjonen. Handlingstilskrivelsen "å forsøke å unndra seg kritikk" blir dermed også transformert til et kollektivt anliggende, og videre til manglende vilje å handle slik at funksjonsproblemet opphører. Kritikk-aversjon er nå ikke lenger uproblematisk og forståelig, men *usolidarisk*. Innlegget ordner situasjonen som to muligheter, to handlingsalternativer. Å gå i forsvarsposisjon er individuelt rasjonelt, men kollektivt irrasjonelt: *"den dagen vi på en måte blir selvgode, og forsøker å fornekte at det er svikt og mangler, da begynner vi på en linje som er helt sikkert feil over tid"* (30-31). Å ta, eller åpne for, selvkritikk er et offer, og det moralsk riktige, kollektivt rasjonelle valget. Motsatsen, å gå i forsvarsposisjon, impliseres dermed som en form for egoisme.

Forvaltningens historie, som beskrives som preget av en særskilt evne og vilje til å ta selvkritikk, også når kritikken oppleves som "vel streng", legges så frem som en av grunnene

til at det norske samfunnet er så vellykket (33-35). Evnen til selvkritikk tilskrives norsk statsforvaltning som *egenskap*:

Det å være åpen for kritikk, åpen for at det er manglene vi skal bruke tid og krefter på, det er en viktig egenskap ved oss som statlige ledere (34-36).

Men en grunn til at vi gjør det [løser problemer for det norske samfunnet] er altså at vi hele tiden må passe på å være selvkritiske og evne å se det som ikke fungerer og evne å ikke liksom lene oss tilbake og tenke at fordi det gått ganske bra fram til nå så vil det også gå bra i framtida" (93-96).

Samfunnet som handlingsdyktig fellesskap gjør altså krav på samfunnsmedlemmenes, i dette tilfellet de ansatte i statsforvaltningens, solidaritet. Alternativet er egoisme og kollektiv kollaps. Innlegget reduserer handlingsdyktighet som samfunn til et spørsmål om forvaltningens evne til selvkritikk: Den dagen man begynner å gå i forsvarsposisjon, bærer det galt av sted. Koblingen mellom vilje til selvkritikk og samfunnsbehov er også en distinksjon mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Distinksjonen gjør det mulig for statsministeren å anskueliggjøre en sammenheng som er meningsfull fordi den er reell, og reell fordi den gir mening: Selvkritikk er solidarisk.

Så langt handler innlegget om hva som har fungert, og hva som skal sikre problemløsning også i framtiden. Når innlegget igjen vender blikket bakover og konkretiserer årsakene til den manglende gjennomføringskraften, er det imidlertid ikke lenger manglende offervilje, men institusjonelle rammer som skal forklare (95-). Den manglende gjennomføringskraften forklares nå med dysfunksjonelle institusjonelle rammer for problemløsning. Det som er *"skummelt og nærmest fascinerende, det er å se hvor mange gode grunner det er til at det ikke har skjedd noe"* (106-107). De gode grunnene spesifiseres som *"en forskrift, en innsigelse, en høring, en eller annen utredning en kvalitetssikring en kvalitetssikring nummer én, en nummer to og så en konseptvalgutredning og litt forskjellig sånn"* (108-110). Derfor er det *"på en måte ingen som gjør noe feil"*, men resultatet blir likevel svikt. Her er det altså ikke manglende offervilje som settes som årsak til svikten: Innenfor de tilgjengelige rammene har man både handlet og villet riktig.

Innlegget poengterer videre at vellykket problemløsning er avhengig av at "alle" bidrar, og aktualiserer dermed den distinksjonen vi ønsker å fange med begrepet om kollektiv bevissthet. Dersom det "svikter i ett ledd" (114), svikter alt. Denne distinksjonen absorberer noe av det kollektive ansvaret eller *skylden* for svikten, uten at skylden attribueres til ett spesifisert "svakt ledd". Ingen henges ut. Innlegget reduserer i stedet den manglende gjennomføringskraften til manglende "*samvirke*". Her bruker statsministeren 22. juli-kommisjonens formulering om "ressursene som ikke fant hverandre". Dette skjemaet overtas og appliseres på forvaltningen som årsak til den manglende gjennomføringskraften også her: "*de forteller jo om etater om ressurser om kapasiteter som var der men som ikke ble mobilisert, ikke virket sammen*" (119-120).

Deretter ordner innlegget problemet ved hjelp av tre distinksjoner. Innlegget bruker ordet "dilemma" (131). Dilemmaene viser til tre motsetninger som både forårsaker problemer og som står i veien for problemenes løsning. Dilemmaene må håndteres dersom gjennomføringskraften skal bli bedre og funksjonsproblemet skal løses. Det første dilemmaet dreier seg om motsetningen mellom gjennomføring og forankring (135-136). Det andre dilemmaet peker på motsetningen mellom overordnet styring og detaljstyring (161-163). Det tredje handler om spenningen mellom åpenhet og sikkerhet (211-212).

I det første dilemmaet står altså forankring i veien for gjennomføring. "Forankring" refererer til de institusjonelle rammene styringskommunikasjon må skje innenfor. Vi har et demokratisk system i Norge, sier statsministeren, som fører til at beslutninger og gjennomføring tar lang tid (136-139). Igjen hentes altså institusjoner inn som forklaring på problemene. Statsministeren anskueliggjør sammenhengen mellom institusjonelle rammer og evne til problemløsning gjennom det politiske systemet. Og problemløsningen har, som allerede etablert i innlegget, sviktet. Implikasjonen er at de institusjonelle rammene må endres, fra en tilstand med "for mye" forankring og i retning av en tilstand med mindre forankring. Men dermed dukker problemet med kritikk, samt viljen til å ta den, opp igjen. Dilemmaet gjør at kritikk kan oppleves urettferdig, sier statsministeren, blant annet fordi både for *mye* og for *lite* forankring kan utløse kritikk (140).

Likevel er det i følge statsministeren grunn til å ta 22. juli-kommisjonens anbefalinger til etterretning, og forsøke å redusere mulighetene for "omkamper" (152). Her peker innlegget mot konkrete institusjonelle endringer, i form av endringer i plan- og bygningsloven, og endringer med hensyn til behandlingstiden for samferdselsaker (152-154). Dette vil si endringer i de institusjonelle rammene som strukturerer beslutningstakernes og administrasjonens handlingsalternativer og relasjonen mellom disse og samfunnets behov for gjennomføringskraft, i saker som angår sikkerhet.

Den *institusjonelle* forklaringen suppleres så med et eksplisitt krav om solidaritet. I tillegg til at rammene må endres, kreves vilje til å ta standpunkt, skjære igjennom og ta belastningen knyttet til eventuell kritikk: "*vi må kanskje politisk være villig til å oftere ta et standpunkt: nei her tar vi statlig plan, her går vi en raskere vei*" (154-155). Nye, kollektivt rasjonelle handlingsalternativer må altså tilveiebringes, og aktørene må velge disse framfor andre. I relasjon til den som "må stå i stormen" transformeres problemet med gjennomføringskraft til et spørsmål om solidaritet. Å stå i stormen er å ta på seg en personlig kostnad for å løse problemer for samfunnet. Også for eventuelle berørte parter som måtte mene seg overkjørt transformeres problemet til et spørsmål om forholdet mellom maktbruk og kollektiv problemløsning, og blir dermed også til et spørsmål om solidaritet. Solidaritetsmediet skal gjøre det mulig for den overkjørte å se sitt tap som et utslag av offervilje, og få gjennomslag for denne betraktningen i samfunnet. Innlegget handler dermed også om kollektiv anerkjennelse for bruk av makt. Påstanden er at makt *løser problemer* for samfunnet.

Det samme gjelder det neste dilemmaet, mellom detaljstyring og overordnet styring . Her henvender statsministeren seg direkte til forvaltningen med en oppfordring om å "si ifra" dersom oppdragsbrevene blir *for detaljerte* (193-195). *For mange* mål hindrer gjennomføring. Dessuten løper man med målstyring en fare for å ende opp med *lettmålte* mål i stedet for mål som gir resultater. Referansen til mål som ikke gir resultater er en referanse til kollektiv irrasjonalitet. Også dette dilemmaet handler derfor om kollektiv anerkjennelse av makt. Makt kan løse problemer for samfunnet, og det motsatte er derfor også mulig. Makt *må* imidlertid løse problemer for samfunnet for å være legitim som kollektiv makt, og dette avhengighetsforholdet setter derfor, slik begrepet om kollektiv anerkjennelse spesifiserer, grenser for maktbruk. Styring ved hjelp av lettmålte mål som

ikke gir resultater er ikke legitim bruk av makt: ”vi må også tenke på om vi kan bli for styrt av mål som gjør at vi blir mer opptatt av å tilfredsstille noen målbare mål en av å faktisk levere gode resultater (205-207). Samfunnet tjener ingenting på at delene lykkes med å nå mål hvis ikke målene også er samfunnsnyttige. Det ligger en implisitt kritikk av NPM i denne betraktningen, med individuelt rasjonelle ledere i offentlig sektor som oppfyller mål for å få belønning og ekspandere i stedet for å løse problemer for samfunnet. Igjen er det konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som reduserer kompleksitet, og kritikken kommer fra 22. juli-kommisjonen. Også 22. juli-kommisjonens leder fremstiller, for Forvaltningskonferansen 2012¹²³, 22. juli-kommisjonens arbeid som en kritikk av NPM. Her er kritikken eksplisitt:

Slide fra Alexandra B. Gjørvs presentasjon på Forvaltningskonferansen 2012

Det siste dilemmaet er motsetningen mellom ”åpenhet og sikkerhet” (211-212). Statsministerens poeng er at man ikke kan stenge ned hele byen for å sikre seg mot terror. I

¹²³ 20. november, altså ca. en måned etter toppløsmøtet i staten.

tillegg poengterer han at man ikke kan vite hva som ville skjedd dersom man hadde stengt Grubbegata. Poenget er at inngrepet, og kostnaden ved en stengt gate, ikke nødvendigvis ville gitt noen gevinst mht. tap av liv. Her er det tydelig hvordan problemet ordnes på en bestemt måte: som et funksjonsproblem. Problemet handler i følge statsministeren strengt tatt ikke om den konkrete stengningen av Grubbegata: En vellykket stengning ville ført terroristen mot et annet mål, og kanskje enda flere ofre (223-226). Problemet handler om det politiske systemets *evne til å løse problemer*, eller altså gjennomføringsevne: *"Grubbegata skulle og burde vært stengt, fordi det var vedtatt at den skulle stenges"* (222-223). Her skiller statsministeren mellom funksjon og ytelse, altså mellom relasjonen mellom styringssystemet og samfunnet på den ene siden, og relasjonen mellom styringssystemet og andre systemer på den andre siden. Man kunne stengt Grubbegata, og skapt andre betingelser for andre systemers operasjoner. Politiet og sykehusene ville fått en annen hendelse å håndtere, Oslo kommune ville fått et annet bymiljø, mediene ville publisert andre saker etc. Når stengningen uteble er dette alvorlig nok, men alternativet er utilgjengelig som annet enn spekulasjon. Når statsministeren likevel lykkes med å fastholde den manglende stengingen som et problem med en løsning, er det i form av et funksjonsproblem. Det egentlige problemet dreier seg om myndighetenes *evne til å styre*, eller altså funksjon. Statsministeren lykkes altså med å kombinere iakttagelsen av svikt med ydmykhet overfor det faktum at man ikke kan vite hva som ellers ville skjedd. Og han gjør det ved å isolere problemet som et funksjonsproblem. Som vi så i forrige analyse løste Sørderland-utvalget det samme problemet ved å avvise erkjennelsen av svikt: Siden man ikke kan vite hva som ville skjedd dersom man handlet annerledes, er det i følge Sørderland-utvalget meningsløst å snakke om svikt.

Når statsministeren ordner problemet ved hjelp av de tre dilemmaene, blir flere ting klart. Vi kan iaktta konstruksjonen av et funksjonsproblem, og vi ser hvordan funksjonsproblemet transformeres til et kollektivt handlingsproblem. Transformasjonen skjer når funksjonsproblemet betraktes som konsekvens av handlinger, og aktørene betraktes som gjensidig avhengige av hverandre for å løse problemet. Den konkrete konflikten gjelder spenningene mellom samfunnets behov for problemløsning, ansvarlige personers "forståelige" og "menneskelige" ønske om å unngå kritikk, og befolkningen, representert ved folkevalgte lokalpolitikere, sitt tidkrevende, og i gitte tilfeller kollektivt irrasjonelle, krav

om forankring. Funksjonsproblemet kan kun løses gjennom kollektiv handling, og derfor er aktørene avhengige av hverandre for å få løst problemet. Kollektiv bevissthet er bevissthet om at lenken er ikke sterkere enn sitt svakeste ledd. Veien ut av det kollektive handlingsproblemet går gjennom solidaritet, altså vilje til å gi avkall på individuelle muligheter for å løse problemer for samfunnet, pluss *anerkjennelse* av nødvendigheten av makt for å løse problemer: Statsforvaltningen må utøve makt, og tåle kritikk, og lokalpolitikere må lempe på kravet om forankring, og la seg binde. Begge deler er et offer, og altså solidarisk.

I neste del av innlegget presenteres fem forventninger regjeringen har til statsadministrasjonen på veien til funksjonsproblemet opphør (245). Som bakteppe for de fem forventningene setter innlegget 22. juli-kommisjonens anbefalinger til det norske samfunnet. Den viktigste av disse, sier statsministeren, handler om holdninger og kultur, mens de øvrige 30 er *"mer sånn konkrete hva skal vi si sånne beredskaps senter, og mer IKT og den type ting"* (241-242). Her antydes også en begrensning ved den overordnede forklaringen og, som konsekvens, 22. juli-kommisjonens tilbud som refleksjonsressurs for det norske samfunnet til syne: *"Den første og viktigste det er kanskje den vanskeligste. For den handler om ting som vi ikke kan vedta eller bevilge oss til. Det handler om endring av holdninger, erkjennelse av risiko i et trygt samfunn"* (242-244). Samfunnet kan bruke 22. juli-kommisjonen til å endre seg selv, og dette betyr at samfunnsmedlemmene, spesielt de med beredskapsansvar, må endre holdningene sine. Men endringen er altså utenfor styringssystemets rekkevidde. Jeg kommer tilbake til denne problemstillingen i avhandlingens Del C.

Første forventning retter seg direkte mot viljen til å erkjenne risiko i et trygt samfunn. Også her gjør konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet en forskjell når innlegget tematiserer utfordringene ved å jobbe for *"endring av holdninger, erkjennelse av risiko i et trygt samfunn"* (244-245). Implikasjonen, og det forblir en implikasjon, er at det er vanskelig å få politisk uttelling for forslag om tiltak som skaper sikkerhet gjennom å sette begrensninger for samfunnsmedlemmene, når problemet, *utrygghet*, ikke er present. Implikasjonen viser både til manglende solidaritet hos politikere som så å si ofrer samfunnssikkerhet i bytte mot politisk oppslutning, og til manglende anerkjennelse i

befolkningen av nødvendigheten av å bruke makt for å løse samfunnsproblemer. Innlegget adresserer ikke konflikten annet enn gjennom denne implikasjonen. I stedet for å eksplisere implikasjonen forklares problemet med mangel på "snakk". Løsningen er snakk. Og snakk er ikke "bare snakk [som] noen sier" (252-254). Tvert i mot, "det at vi er her i dag og snakker om beredskap, alle lederne, og bare om det, er viktig i seg selv, for det øker vår beredskap" (254-255), og det er allerede bestemt at alle deler av myndighetsapparatet jevnlig skal holde møter *bare om beredskap*. Med modellen kan vi kode dette som en referanse til kollektiv bevissthet. Gjennom snakk oppnår aktørene bevissthet om de gjensidige avhengighetene de inngår i, slik at det blir mulig for dem å forholde seg rasjonelt til problemene. Men konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet er nå midlertidig borte fra regnestykket.

Neste forventning er at "*kvalitetssikring ikke må lamme gjennomføring*" (275-276). "[V]i skal gå gjennom lover og regler og se om vi kan i kan skape beslutningssystemer som er mindre tidkrevende, men som ivaretar nødvendige krav til kvalitetssikring, fordi er det for lite kvalitetssikring så får vi kritikk for det også" (277-279). Vi skal ha mindre fokus på kvalitet, men ikke for lite¹²⁴. Denne forventningen har samme form som det første dilemmaet, som gjaldt spenningen mellom gjennomføring og forankring. Det er krevende for den som styrer å styre i omstillinger, og overdreven kvalitetssikring kan dermed betraktes som en strategi for å unngå kritikk: "*det er en innebygget risikoaversjon som gjør at hvis en person sier at er det ikke lurt med 'eeen' utredning til, så tar vi den*" (283-284). Det solidariske er imidlertid å beslutte, gjennomføre og ta kritikken: "*på et tidspunkt så må en leder si: det er nok, nå gjennomfører vi. Og så ta den belastningen*" (286-287). Overdreven kvalitetssikring, eller kvalitetssikring på det nivået som foreligger "i dag", konstitueres dermed både som utslag av manglende vilje til å ta kritikk, og som institusjonell tilpasning til myndighetspersoners ønske om å unngå kritikk. Resultatet er kollektivt irrasjonelt – problemer blir ikke løst fordi ingen er villige til å skjære igjennom og utsette seg for kritikk. Den institusjonelle siden

¹²⁴ Det samme gjelder involvering: mindre, men ikke for lite (289-290).

handler om at vi har for mange *ordninger* som legger til rette for omkamper. Det er alltid mulig å "ta en runde til". Alle omkampene har samfunnsmessige kostnader, og derfor må samfunnet redusere mulighetene for omkamper. Viljen til å utsette vanskelige beslutninger for å unngå kritikk må blokkeres.

Den tredje forventningen lyder som følger: *"Nytenkning må ikke hemmes av frykt"* (291). Også denne forventningen henter sin form fra konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Manglende gjennomføringskraft kan nemlig forklares med hvordan viktige og *"dristige"* endringer gjennomgående møtes med motstand og kritikk (293). Her minner statsministeren om at makt alltid er kontroversielt, men at den kan legitimeres overfor samfunnet ved at den gir resultater: *"vi må når vi vedtar reformer være tydelige på at her blir det en smertefull omstilling, men på den andre siden er det noe bra"* (313-315). På den andre siden er det noe godt, og de som styrer må også huske på dette, slik at de ikke gir etter for frykten for kritikk: *"så det jeg ber dere om er å.. hva skal vi si: våge å tenke nytt over stort og smått, også være innforstått med at det innebærer at man kommer til å gjøre noen feil, og så sier vi lære av feilene"* (318-320). Som samfunn taper vi dersom de ansvarlige velger å "sitte stille" av frykt for å få kritikk (320-322). På den andre siden er det et kollektivt gode.

Å gi etter for frykt er i denne sammenhengen kollektivt irrasjonelt og dermed også usolidarisk. Ved å koble frykt og solidaritet transformeres frykt fra en forståelig emosjonell respons hos den som utsettes for kritikk, til et kollektivt anliggende, og dermed ligger betegnelsen feighet ikke langt unna. Statsministeren benytter ikke ordet, men formen er den samme. I samme åndedrag aktualiseres spørsmålet om kollektiv anerkjennelse av makt, når statsministeren, i innlegget, foreslår at "vi" ved fremtidige reformer må være tydeligere på at det kommer til bli en smertefull omstilling, men altså "med noe bra på den andre siden".

Fjerde forventning retter seg mot behovet for bedre samhandling, og hvordan dette krever offervilje: *"Vi skal samarbeide mer på tvers av forvaltningen, men vokte oss for omkamp og uthaling"* (324-325)¹²⁵. Problemet er også her manglende solidaritet i form av individuelt rasjonell uthaling og om-kampvilje. Dette truer samarbeidet på tvers at administrative skillelinjer, og dermed evnen til å løse problemer for samfunnet. Statsministeren latterliggjør den individuelt rasjonelle siden av distinksjonen ved å peke på det kollektivt irrasjonelle, og idiotiske, ved å innse behovet for koordinering samtidig som man gjør unntak for seg selv. Statsministeren *"hører mange som er for koordinering, men de er imot at de selv skal bli koordinert"* [forsiktig latter fra salen] (326-328). Dette kan forstås med begrepet om kollektive følelser. Latterliggjøringen er uttrykk for en følelse mange kan kjenne seg igjen i, og er en relativt mild eller ukontroversiell måte å uttrykke den potensielt destruktive følelsen *"forakt for svikere"* på. Vitsen gjør det klart at det er nødvendig for alle å bidra. Alle må kunne akseptere legitime interesser hos andre etater, og dermed begrensninger på egne muligheter. For eksempel er det et spørsmål om hvordan forsvarets helikopter-resurser skal deles med politiet. Det som løser opp slike motsetninger er konflikten og samfunnsreferansen. Det er rett og slett *viktigere* å samarbeide og løse problemer for samfunnet enn å ivareta sine egne interesser. Igjen ser vi hvordan konflikten ordner situasjonen, slik at det blir mulig å skille mellom det kollektivt rasjonelle, som er å dele på ressursene, og det individuelt rasjonelle og egoistiske, som også er kollektivt irrasjonelt. For å løse problemet *"må vi si [til forsvaret] at det [å dele] er viktigere"* (332). Når myndighetene eventuelt *"sier"* dette til forsvaret betyr det makt, og neste ledd i setningen skal skaffe kollektiv anerkjennelse for bruk av makt: Forsvaret må dele med politiet fordi dette løser problemer for samfunnet. Tvangen er legitim fordi deling er nødvendig for å løse problemer for samfunnet.

¹²⁵ Her kan det se ut som om konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet virker så sterkt erkjennelsesledende at det går ut over den språklige presisjonen ("men"). Ved å ta utgangspunkt i rasjonalitetskonflikten kan vi imidlertid rekonstruere setningens mening.

Femte "forventning" er strengt tatt en deklarasjon, men også denne følger formen fra de foregående forventningene: *"Det er krevende å omstille, endre og utvikle, men alternativet er enda verre, for det er å stagnere"* (335-336). Stagnasjon er det samme som sviktende kollektiv handling, og kollektiv handlingsdyktighet krever sitt offer. Med omleggingen av forsvaret, fra mange til få baser, som eksempel viser statsministeren hvordan omlegginger er belastende for den som rammes av omleggingen, og hvordan dette ofte fører til konflikt. Det spesielle med akkurat denne "forventningen" er at den ikke dveler ved konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, men først og fremst konstruerer kostnaden for den maktunderlegne som et offer og kobler offerviljen til en kollektiv følelse av stolthet. Statsministeren konstaterer at omstillingsprosesser, når de er gjennomført, tross all motstand underveis, gir grunn til *stolthet* over vellykket kollektiv handling. Forsvaret, slik innlegget ordner det, er nå positive til og stolte av det de har fått til gjennom omleggingen (342-344). Opplevelsen av å få til noe sammen gjennom å gi avkall på egeninteressen kobles i innlegget til en kollektiv følelse: stolthet. Denne samme følelsen holdes tilgjengelig for tilhørerne når statsministeren brått henvender seg til dem igjen: *"dere er ledere i staten, dere har mye å være stolt av"* (346-347). Likevel, og dette er hovedbudskapet i innlegget, det videre arbeidet med å løse de funksjonsproblemer 22. juli-terroren avdekket i det norske samfunnet krever at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet håndteres på en konstruktiv måte: Med hensyn til *"endring omstilling, gjennomføringsevne, der har vi et felles oppdrag om å strekke oss enda lenger, og da vil det bli strid, da vil det bli kritikk, men det er viktigere enn at vi ser at det forvitrer og så at vi opplever alvorlige mangler og feil når det virkelig gjelder, slik vi også så for mye av 22. juli. takk for oppmerksomheten."* (348-351).

7.3.1 Funksjonsproblem

Funksjonsproblemet i denne sammenheng er knyttet til politikksystemets funksjon, som er kollektiv binding. Funksjonsproblemet avdekker gjensidige avhengighetsforhold for aktørene. Statsforvaltningen *trengs* for at politiske beslutninger skal kunne få intenderte samfunnsmessige konsekvenser, og er altså en forutsetning for at politikksystemet skal kunne løse problemer for samfunnet. Når en hendelse (som bomben i regjeringsskvartalet) gjør det mulig å forstå et problem (den manglende stengingen) som utslag av mangelfull

politisk styring, og det allerede foreligger en politisk beslutning om å løse problemet, er det derfor også forvaltningen, i dette tilfellet statsforvaltningen som har sviktet. Grubbegata skulle stenges – problemet skulle løses. Det var vedtatt, men ingenting skjedde.

Forvaltningen sviktet og den intenderte samfunnmessige konsekvensen av den politiske beslutningen uteble. Funksjonsproblemet er dermed politisk, mens deler av løsningen må finnes i statsforvaltningen.

7.3.2 Kollektiv bevissthet

Når aktører skal handle sammen for å løse kollektive problemer, må de forholde seg til det kollektive aspektet ved handlingen. Det er av betydning for alle hva de andre gjør.

Stillingtagen til hvordan ens eget bidrag får konsekvenser, ikke i isolasjon, men i samspill med andres bidrag, kan føre til utvikling av kollektiv bevissthet.

”Beredskap må ikke bare være noe som noen driver med litt sånn bortgjemt i en krok” (256-257)

Man må snakke sammen slik at mål og bidrag kan samordnes og gi resultater.

7.3.3 Konflikt mellom individuell og kollektiv rasjonalitet

Konflikten er kontroversiell, fordi den ene siden (individuell rasjonalitet) er så nært knyttet til moralsk forkastelig atferd. Det er derfor ikke uten videre akseptabelt å peke rett på den. En måte å vise til konflikten på blir dermed som solidaritetens ”andre side”. Egoismen i den individuelle rasjonaliteten bringes på banen som implisert motsats til offeret som ligger i den solidariske handlingen. Lederens svik er å forsikre seg mot kritikk ved ikke å lede. Publikums svik er å nekte å bli ledet. Dette impliseres ved å hylle solidariteten og offeret. Den gode lederen er villig til å stå i stormen. Den dårlige lederen prøver å redde sitt skinn. Dersom alle sitter stille og tenker på seg selv, taper vi som fellesskap. Publikum kan være solidariske og akseptere forbigående problemer på vei mot et kollektivt gode, eller motsette seg endringen og forsøke å finne individuelle løsninger på problemene de opplever. Lederens offer og solidaritetshandling er å utsette seg for risiko for kritikk – ta belastningen

ved å gjennomføre upopulære beslutninger. Publikums offer og solidaritetshandling er å akseptere belastningene som omstillinger medfører for å realisere kollektive fordeler.

Statsministeren bruker NAV-reformen til å illustrere spenningen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Hver for seg opplever individene problemer (dårligere velferd), men sammen vinner de fordeler (bedre velferd). Publikums (de som bindes av maktbruken) offer og solidaritetshandling er å akseptere belastningene som omstillingen medfører for å realisere kollektive fordeler (bedre velferd).

7.3.4 Kommunikasjon *om* kollektiv handling versus kollektiv handling

Analysen viser hvordan statsministeren benytter distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet til å konstruere problemene og veien frem mot deres løsning som et spørsmål om kollektiv handling. Kommunikasjon *om* kollektiv handling er imidlertid ikke det samme som kollektiv *handling*, verken i seg selv eller i den forstand at tilhørerne bindes til kollektiv handlingsrasjonalitet også utenfor toppledermøtet. For å betone forskjellen kan vi skille mellom kollektive handlinger og kollektive *tale*-handlinger. Offentlighet som sosialt system genererer kollektive talehandling, men ikke nødvendigvis kollektive handlinger. Talehandling *gjør*, som talehandling generelt, *mer* enn å beskrive virkeligheten: De "gjør ting", på samme måte som eksempelvis Lindsay Priors (se Del 2: metode og metodologi) dokumenter *gjør* ting. Kollektive talehandling skiller mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og signaliserer tilslutning til eller avvisning av den kollektive handlingen, men det er fremdeles en forskjell mellom talehandlingen og overtakelsen av et kommunikasjonsforslag som premiss for egen atferd utenfor talesituasjonen. Når møtet er over kan tilhørerne strengt tatt gå tilbake til sine kontorer og etater og fortsette som før. Og neste gang et skjermingsverdig objekt skal skjermes, kan plan- og bygningsloven fortsatt mobiliseres for å stoppe arbeidet. Med andre ord kan kommunene fortsette med "uthaling og omkamper", mens statsadministrasjonen stadig kan unnlate å "skjære igjennom", med utsikten til berettiget kritikk, samt kritikkens berettigelse, som legitim begrunnelse. Og dette kan de gjøre *selv om de oppriktig slutter seg til statsministerens budskap*, som tilhørere,

nett-TV-seere, eller avislesere. Dette er ikke det samme som at innlegget ikke har noen effekt på tilhørerne. Det betyr bare at den kollektive handlingsrasjonaliteten fremdeles er ustabil, på grunn av trusselen fra den individuelle rasjonaliteten. Svik er ikke bare egoistisk, det gjør også de andres bidrag virkningsløst, jf. metaforen om lenken og det svakeste leddet: *"hvis det svikter i et ledd så kan det hele svikte"* (114). For at refleksjonen skal kunne omsettes i reell kollektiv handling, må offentlighet og rasjonell solidaritet suppleres med makt.

7.3.5 Kollektiv makt

Den manglende stengingen av Grubbegata fører til refleksjon over et funksjonsproblem. Funksjonsproblemet transformeres, gjennom kommunikasjon om behovet for andre handlinger, og om gjensidig avhengighet, til et kollektivt handlingsproblem. Solidaritetsmediet skiller mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, foretrekker den kollektive siden med referanse til sin motsats, egoisme, og motiverer tilslutning. Men dersom alt dette skal få virkninger i form av kollektiv handling, hvor de involverte setter samfunnets behov som mål for handlingsvalgene sine, må nye handlingssituasjoner konstrueres. Innenfor de institusjonelle rammene som forelå før 22. juli, og som altså truer med å lede oss inn i neste svikt dersom ingenting blir gjort, var ikke slike handlinger tilgjengelig for individene. Som vi så både ville og intenderte de ansvarlige riktig. Hadde staten stengt Grubbegata uten forankring, ville den ha måttet akseptere kritikk for å ha gått ut over sin myndighet. Og hadde Oslo kommune valgt å akseptere en stengning uten forankring, ville den ha måttet akseptere kritikk for ikke å ha ivare tatt interessene til byens befolkning.

Med hensyn til stengingen av Grubbegata kommer kollektiv makt til uttrykk som en konkret institusjonell endring, designet med det som mål å konstruere en ny handlingssituasjon som tilgjengeliggjør nye og kollektivt rasjonelle handlingsalternativer for relevante aktører i spørsmål som handler om sikring mot terror, eller skjerming av skjermingsverdige objekter. Neste analyse skal kort vise hvordan kollektiv makt rekrutteres for å løse kollektive handlingsproblemer, nettopp gjennom etableringen av en slags institusjonalisert *"snarvei"*

for *terrorsikring*¹²⁶. Vi skal altså se om den analytiske ramma kan benyttes til å "lese" også den politiske *beslutningskommunikasjonen*.

Gjennomgangen av prosessen – fra departementets utsending av et lovforslag på høring, via oversendelsen av en proposisjon til Stortinget, komitebehandling, innstilling, lovvedtak og ikrafttredelse – forteller oss at 22. juli-kommisjonens forslag nummer *seks*, om at "*Sikkerhetslovens bestemmelser som pålegger tiltak for objektsikring, må gjennomføres på en offensiv måte*" (NOU2012:14, s. 458), følges opp med en konkret endring i Plan- og bygningsloven¹²⁷ (pbl.). Loven får en ny paragraf, "*20-8 Unntak fra krav i loven for visse skjermingsverdige objekter*"¹²⁸. Endringen kobler Sikkerhetsloven¹²⁹ (som er gjenstanden for 22. juli-kommisjonens forslag) og pbl. *sammen* i den forstand at de nye handlingene, som endringen i pbl. tilgjengeliggjør for aktørene, tilgjengeliggjøres på betingelse av en ytelse fra Sikkerhetsloven, nemlig betegnelsen, eller *konstruksjonen*, av et "skjermingsverdig objekt". Når et byggverk får status som skjermingsverdig, unntas staten, i sitt lovpålagte arbeid med terrorsikring, fra de bestemmelser i pbl. som ettertiden har vist at sto i veien for gjennomføringskraft i sikringen av regjeringskvartalet. Makten nedfelles i beslutningen, som er kollektivt bindende. Endringen er en institusjonell endring, i betydningen endring designet for å løse et funksjonsproblem.

¹²⁶ Formuleringen forekommer i: <https://www.siste.no/politikk/lager-snarvei-for-terrorsikring/s/1-93-6733645>

¹²⁷ <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2008-06-27-71>

¹²⁸ "*Ny § 20-8 skal lyde: § 20-8. Unntak fra krav i loven for visse skjermingsverdige objekter. Dersom tvingende sikkerhetshensyn gjør det nød- vendig, kan hvert departement innen sitt myndighets- område beslutte at et tiltak som skal utføres i tilknytning til et byggverk eller objekt som er utpekt som skjermingsverdig i henhold til sikkerhetsloven § 17, helt eller delvis skal være unntatt fra bestemmelser gitt i eller i medhold av denne lov* (Stortinget, 2014, s. 3).

¹²⁹ <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1998-03-20-10>

7.3.6 Beslutningsprosessen

Forslaget om unntak for skjermingsverdige objekter går gjennom systemet uten å møte nevneverdig motstand, og vedtas enstemmig i Stortinget. To endringer på veien fra høringsnotat (Kommunal- og regionaldepartementet, 2013) til lovvedtak (Stortinget, 2014) er imidlertid av betydning. Den ene endringer er at det departement som gis fritak fra ordinære, og tidkrevende, institusjonelle rammer også har *plikt* til å informere den kommune som, sammenlignet med saksgangen slik den vanligvis blir innenfor ordinære og tidkrevende rammer, nå i en viss forstand blir *overstyrt* av staten, om tiltaket. Men bare så lenge det er sikkerhetsmessig forsvarlig. Kommunen kan uansett verken stoppe eller utsette sikringsarbeidet (Stortinget, 2014, s. 3), og bestemmelsen kan tolkes som et konfliktdepdende tiltak, som virker ved å mobilisere støtte til bruken av tvang, eller altså kollektiv anerkjennelse. Ved å få informasjon om tiltaket, være involvert, samt få innsikt i nødvendigheten av tiltaket, skal maktbruken vinne støtte, slik at konflikt dempes eller unngås. Den andre endringen er en ren referanse til kollektiv makt, og handler om *plikten* den "overstyrte" kommunen har til bistå departementet med gjennomføringen. Det er umulig å klage på denne typen vedtak, ei heller klage på avvisningen av muligheten til å klage (Stortinget, 2014, s. 4).

Staten kan etter denne endringen ikke hevde å ha fulgt spillreglene¹³⁰, dersom den på nytt anklages for ikke å ha utvist vilje til å "skjære igjennom" i spørsmål om objektsikring. Og uthaling er ganske enkelt ulovlig. De individuelt rasjonelle, og kollektivt irrasjonelle, handlingsalternativene uthaling, omkamp og kritikk-unngåelse, er blokkert. I tillegg blir det *rasjonelt* fra aktørenes perspektiv å handle kollektivt. Loven viser staten at det under visse betingelser er rasjonelt å overkjøre kommunene, og motstand fra kommunene kan i slike tilfeller betegnes som mangel på solidaritet. Kommunene kan på sin side "velge" å la seg styre, og vinne tilslutning for valget med henvisning til at det løser problemer for

¹³⁰ "en forskrift, en innsigelse, en høring, en eller annen utredning en kvalitetssikring en kvalitetssikring nummer én, en nummer to og så en konseptvalgutredning og litt forskjellig sånn" (108-110)

samfunnet. Både staten og kommunene kan således også simpelthen toe sine hender og peke på loven: "Vi har ikke noe valg". Kritik av valget, for eksempel påstander om at kommunene svikter sin befolkning ved å la seg overkjøre, transformeres dermed også til mangel på solidaritet.

Kapittel 8: Kasus 3. Nasjonalt minnested

Tredje kasus-analyse handler om arbeidet med å oppføre et nasjonalt minnested over massedrapene på Utøya 22. juli 2011. Denne og neste kasus-analyse er mindre omfattende enn de to beredskaps-kasusene, og deres funksjon er først og fremst å vise at modellen kan ha forklaringskraft overfor prosesser i "alle" samfunnets funksjonssystemer. Analysen tar for seg et tidsmessig kortere utsnitt av en prosess som i og for seg startet 22. juli 2011, og som i skrivende stund ennå ikke har resultert i noe nasjonalt minnested ved Utøya. Samtidig er denne kasusen mer komplisert enn de to foregående, fordi den omfatter flere systemer og funksjoner. Funksjonsproblemet som avgrenser kasus-analysen gjelder for det første det politiske systemet evne til å styre slik at det norske samfunnet får et nasjonalt minnested etter 22. juli 2011. Dette forholdet kompliseres ved at også *kunstens* funksjonsrelasjon trekkes inn når det blir strid om det kunstneriske uttrykket. Dessuten får både kunstverket og prosessen en *helsemessig* dimensjon når staten engasjerer Nasjonalt kunnskapssenter for vold og traumatisk stress for å utrede eventuelle helsemessige konsekvenser for lokalbefolkningen¹³¹. Til slutt er det slik at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet anfekter flere grupper: først og fremst lokalbefolkningen og de pårørende, men også staten.

8.1 Statens styringsevne

Minnestedsdebatten preges av to referanser til statens evne til å løse problemer for samfunnet. Den ene peker på den samme svikten som preget de to beredskaps-kasusene, der, med 22. juli-kommisjonens ord "*[m]yndighetenes evne til å beskytte menneskene på Utøya sviktet*" (NOU2012:14, s. 15). Den andre referansen handler om arbeidet med å utvikle selve minnestedet, og tematiserer utsikten til svikt: Samfunnet klarer kanskje ikke å

¹³¹ Prosessen har dessuten en geologisk dimensjon (omtalt i Dagsavisen 17. mars 2014. "Geolog kritisk til Utøya-minnesmerke") utbyggerne har oversett. Hadde man spurt geologene ville man visst at odden er uegnet for kutt: Den er nemlig "*en grushaug forkledd som en odde*", i følge geolog Hans Erik Foss Amundsen. Kritikken er altså at det politiske systemet har besluttet uten å innhente ytelsler fra det vitenskapelige systemet.

lage et minnested. Dette er det sentrale funksjonsproblemet i denne kasusen, men også den sviktende beredskapen bidrar, som vi skal se, med mening. Utviklingen av et minnested svarer på et behov som oppstår, som kommunikasjon, i samfunnet etter terroraksjonen, som handler om å lage kollektive minner. Åse Kleveland, som ledet den regjeringsoppnevnte styringsgruppen som gjorde det innledende utredningsarbeidet for nasjonale minnesteder etter 22. juli 2011, skrev *"Aldri har noen enkelthendelse i fredstid utløst et så kraftfullt uttrykksbehov i Norge, og en sånn kreativitet"* (Kulturdepartementet, 2012).

Mange spontane og midlertidige minnesteder er etablert etter 22. juli, men det er kunstsystemet, og koblingen til samfunnet gjennom institusjonen KORO, som "får oppgaven" med å gi form til verket som skal symbolisere tapet og samholdet for det norske samfunnet. KORO utlyser en konkurranse, og svenske Jonas Dahlberg vinner med verket "Memory Wound". Dette verket skal symbolisere 22. juli 2011 gjennom et brutalt kutt i odden Sørbråten, hvorfra man kan se ut til Utøya. Det planlagte kuttet river odden løs fra fastlandet, og lar tapet fremstå for betrakterne som står på landsiden og ser mot fjordsiden av kuttet hvor navnene på alle de drepte er risset inn. Verket får god mottakelse som kunstverk, og til å begynne med også som minnested. Problemene knyttet til minnestedsarbeidet kommer først når det oppstår uenighet om plasseringen i nabolaget til menneskene som hadde risikert livet som sivile redningsmenn 22. juli 2011. Etter hvert blir også det kunstneriske uttrykket trukket i tvil.

Utsnittet vi skal interessere oss for strekker seg fra og med den 16. mars 2016, da daværende moderniserings- og kommunalminister Jan Tore Sanner og kulturminister Linda Hofstad Helleland kunngjorde at det offisielle minnestedet etter Utøya-terroren, etter lang tids tautrekking likevel skulle oppføres på Sørbråten i Hole kommune¹³². Dette var i tråd med tidligere vedtak, og beslutningen kom som et resultat av flere runder med forsøk på å

¹³² <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/minnested-pa-sorbraten-i-2017/id2480193/>

finne en løsning alle involverte kunne slutte seg til. Begrunnelsen for å velge et *utsnitt* handler først og fremst om plass- og kapasitetshensyn. Begrunnelsen for å velge akkurat dette utsnittet er at det representerer en slags kulminasjon, der flere konfliktlinjer har hatt tid til å "modnes" og derfor fremstår som tydeligere enn tidligere i prosessen. Det er også et tidspunkt i prosessen der en beslutning om å gjennomføre en politisk beslutning annonseres overfor offentligheten, og hvor denne beslutningen fungerer som felles referanse for de ulike posisjonene i saken, altså hvor de ulike konfliktlinjene kommer til uttrykk gjennom utspill som adresserer en og samme hendelse. På dagen for kunngjøringen av regjeringens beslutning ble det skrevet 104 artikler om kunngjøringen i norske medier, papir og web.

Responser deler seg i to, i ja og nei, tilslutning og avvisning. Ja-siden peker på at samfunnet trenger et monument for kollektiv sorgbearbeiding, at tiden er "overmoden" for å komme til enighet i saken, og at det derfor er riktig av myndighetene å skjære igjennom. Disse utspillene sier ikke at selve minnestedet, som kunstverk, på grunn av sine kunstneriske kvaliteter, fortjener en snarlig realisering, eller at forsinkelsen eventuelt skader kunstnerens karriere. Det er *samfunnets* behov for en beslutning og et minnested, som er referansen:

Vi trenger nasjonale minnesteder av hensyn til de pårørende, ofre, redningsfolk, naboer og andre berørte, sa Sanner i går.

Nasjonale minnesteder er viktig for at vi som nasjon skal ha et sted å sørge, savne de som gikk bort og samles om de verdiene som ble angrepet og satt på prøve den dagen, sier kommunal- og moderniseringsminister Jan Tore Sanner (H).

Problemet som her får sin løsning er altså politikksystemets evne til å styre slik at samfunnet får på plass et minnested. Uten denne løsningen fremstår staten som lite handlekraftig, og uten evne til å løse problemer for samfunnet. Flere av artiklene peker også på en bestemt motsetning: Partene er uenige om løsningen, men de innser samtidig at mer tidsbruk vil føre til mer skade enn nytte.

Det var ikke mulig å oppnå enighet. Å starte en ny prosess ville være galt for alle, mente Sanner.

Vi har ønsket å finne en samlende løsning, men når vi ser at det ikke kommer til å gå, så var tiden inne for å fatte en beslutning, konstaterer statsråden.

De har ønsket forskjellig beslutning, men de mener også at mer bruk av tid også hadde skapt ytterligere belastning, sier Sanner til VG.

Her anskueliggjør ministeren konflikten mellom partenes individuelle og felles interesser - dersom partene står på sitt, kommer alle dårlig ut. Merk at Sanner ikke trenger å undersøke om partene faktisk innser dette. Han sier bare at de, i lys av situasjonen, kan forventes å innse det. Tilslutning er solidarisk. Dersom hver part skulle forfølge egeninteressen, ville de blokkere enhver løsning, og alle ville komme dårlig ut. Dette forholdet er en selvstendig kilde til legitimitet, eller kollektiv anerkjennelse, for bruk av politisk makt til å tvinge gjennom beslutningen om å legge minnestedet til Sørbråten. De berørte partene forventes å gi sin tilslutning til beslutningen, fordi det er det kollektivt rasjonelle og solidariske valget.

Vi finner flere referanser til akkurat dette konkrete dilemmaet i materialet.

Det har vært viktig for oss å få minnestedene på plass. Vi trenger et sted å gå for å sørge og minnes i årene som kommer. Vi i støttegruppa har god dialog med departementet, og en lang prosess over flere år mener vi ingen er tjent med. Det er godt at vi slipper å markere fem år uten en avgjørelse i denne saken, sa Røynealand.

Ordfører i Hole kommune, Per Berger (H), sier til NTB at han er glad for at en beslutning endelig er tatt.

Vi må prøve å legge en del ting bak oss. Slik sett er det bra med en avklaring om minnested (Ordføreren i Hole).

Også denne prosessen må nå et slutt punkt på et tidspunkt, ikke minst av hensyn til de etterlatte. (Aftenposten, leder)

...riktig at staten overtok arbeidet med minnesmerket, et minnesmerke som angår hele Norge. (Aftenposten, leder)

Det er ikke alltid mulig å finne løsninger som alle er tilfreds med, og dette er et slikt tilfelle. Det i seg selv kan ikke stoppe prosessen på ubestemt tid, for ingen beslutning er også en beslutning. (Aftenposten, leder)

Her ser vi hvordan både myndighetene, ordføreren i Hole, mediekommentatorer, støttegruppa, og i følge Sanner også lokalbefolkningen ved Utstranda, innser at situasjonen har et handlings-lammende dilemma-aspekt, og hvordan politisk makt kan fjerne dilemmaet og gjøre det mulig å komme videre. Partene vil hver sin vei, og ønsker sitt eget foretrukne utfall. Men dermed kan ikke samfunnet realisere noe minnested. Samfunnet "trenger" uansett et minnested, og alternativet er derfor mer tidsbruk. Mer tidsbruk rammer alle negativt. Dette forholdet legitimerer bruk av makt. Vi ser imidlertid også hvordan den kollektive anerkjennelsen utfordres. Noen kommentatorer peker på den foreslåtte maktbruken som distributiv og uttrykk for dominans.

Slik reagerer kulturanmelder i Aftenposten Kjetil Røed på løsningen: - Jeg synes valget er ganske arrogant. «Alle kan ikke være enige», betyr i denne sammenhengen at lokaldemokratiet legges til side, og at staten får det siste ord.

I dette perspektivet blir staten de mektiges interesseorgan, og ikke kollektiv makt. Røed skiller implisitt mellom kollektiv og distributiv makt, og "avslører" at myndighetenes argument egentlig er et fordekt uttrykk for egeninteresse og maktforskjeller.

8.2 Kunstverkets funksjon

Motstand mot minnestedet refererer også til selve det kunstneriske uttrykket. Her er det ikke bare politikken, men først og fremst kunstens funksjons som anfektes. Nei-siden avviser ikke at samfunnet trenger et minnested, men hevder monumentet ikke fyller denne funksjonen for samfunnet. En kritikk tar utgangspunkt i at minnesteders funksjon skal være

sorgbearbeiding. I stedet for å ha denne funksjonen virker det planlagte monumentet, og ikke minst prosessen, motsatt. Det påfører både de etterlatte og lokalbefolkningen, som også er Utstranda-heltene, smerte. To uker etter Sanners kunngjøring uttaler flere kunstkritikere til mediene at de har endret mening om kunstverket, fra positivt til negativt¹³³. Lars Elton, kunstkritiker i Dagsavisen, kritiserer verket med utgangspunkt i lokalbefolkningens og de etterlattes mottakelse:

”- Jeg har forandret mening etter hvert fordi jeg har sett den smerten som spesielt lokalbefolkningen, men også noen av de etterlatte, har uttrykt. Det har påvirket meg, sier kunstkritiker i Dagsavisen, Lars Elton, til NRK.”

Kunstkritiker i Klassekampen, Tommy Sørbø, adresserer kunstverkets funksjon som minnested direkte, og uttaler:

- Jeg synes minnestedet har blitt for konkret. Kunst skal ikke bare få oss til å gjenoppleve det forferdelige som skjedde, men det skal også ha en lindrende og terapeutisk funksjon, og det har ikke det monumentet slik det nå er tenkt, sier Sørbø til NRK.

Kunstkritiker i Aftenposten Kjetil Røed sier:

- I seg selv er det et veldig sterkt verk, som kunst. Men i konteksten det skal brukes, og her betyr konteksten alt, mener jeg det er melodramatisk og lite passende. Kuttet i fjellet er en ekstrem og brutal metafor. Det anskueliggjør et tap, jeg assosierer det ikke med sorgbearbeidelse¹³⁴.

¹³³ NTB tekst 30. mar. 2016. “Flere kunstkritikere har snudd i synet på 22. juli-minnested”

¹³⁴ Aftenposten 17. mar. 2016. “-Godt å få et minnested å gå til”

Kunstkritikerne skiller mellom kunst i seg selv, og kunstens samfunnsfunksjon, altså mellom system og funksjon. Som kunst er verket godt, men som minnested fungerer det dårlig. I følge Luhmann er kunstens funksjon realitetsfordobling (Hagen, 2006). Kunst gjør det mulig for samfunnet å reflektere over forholdet mellom realitet og fiksjon, og dermed til å iakttas seg selv på en bestemt måte – kunsten er ikke *bare* vakker, den ”kommenterer” gjerne forhold i samfunnet. Kritikernes innvending kan tolkes i lys av dette. Som kunstverk lykkes det planlagte minnestedet med å skape et rom for refleksjon, men dette rommet er for ”brutalt” til å gi den samfunnsmessige smertelindring kritikkerne mener et minnested må gi. Metaforen, kuttet i fjellet, er for brutal, og selv om det er et godt kunstverk assosierer Røed det ikke med sorgbearbeidelse. For Sørbø er verket for konkret, og skaper dermed ikke den refleksive distansen som behøves for å gi smertelindring. Derfor egner kunstverket seg heller ikke i den sammenhengen det skal fungere. På samme måte som for mediedekningen analysert i kapittel 1 ser vi her at samfunnet og fellesskapet, som er sammenhengen kunstkritikerne som endret syn aktualiserer for sin kritikk, bestemmer hva som er gangbar kunst. Verket er kanskje god kunst – men ikke i denne sammenhengen.

Spørsmålet er nå om modellen kan belyse hvorfor ”denne sammenhengen” er en dårlig sammenheng for verket Memory Wound å fungere som minnested i. På samme måte som VGs spørsmål om politiets utrykningstid og sikringen av Grubbegata, ble anerkjent som ”viktige spørsmål, men ikke i denne sammenhengen – alt til sin tid”, ser vi her hvordan noe utenfor kunstsyste­met setter grenser for hva som operasjoner i og med tilknytning til kunstsyste­met. Verket blir kanskje aldri realisert, og kommunikasjonen om kunst i offentligheten får mening fra andre distinksjoner enn hva som vanligvis legges til grunn for kunstkritikk.

8.3 Statens og lokalbefolkningens offervilje

Naboene til det planlagte minnestedet føler seg overkjørt i prosessen og arbeidet med å utforme og plassere minnesmerket, noe de beskriver som ekstra smertefullt gitt offerviljen de utviste 22. juli 2011. En opplevd kontrast mellom Utstranda-heltene som kjempet for ungdommenes liv, og politi som brukte lang tid og søkte dekning på landsiden, ligger under flere av nei-sidens utspill. Spesielt tydelig er leder i Utstranda velforening:

Sivile redningsmenn sto i første rekke og hentet ut livredde og skadde ungdommer mens hjelpemannskaper sto på land¹³⁵

Dette kan tolkes som en påstand om urettferdighet. Solidaritet, vilje til å gi avkall på egne muligheter for det felles beste, trekker med seg en bestemt type rettferdighet: Man er villig til å gi sitt bidrag, men bare dersom andre også gjør det. Ubalanser i så henseende kan så betegnes som urettferdige. Lokalbefolkningen føler seg urettferdig behandlet i minnestsarbeidet, og peker på innsatsen 22. juli 2011. Lokalbefolkningen gjorde det rette i en krevende situasjon, mens politiet, som 22. juli-kommisjonen viste, ikke gjorde det. Denne ubalansen blir slett ikke bedre ved at Utstrandas lokalbefolkning, og som implikasjon også redningsmennene, må ta *enda en* kostnad i form av et minneste i nabolaget. Innvendingen legger altså til grunn at minnstedet er en belastning, og denne oppfatningen underbygges blant annet ved hjelp av en ytelse fra vitenskapssystemet. Det ble på oppdrag fra regjeringen utarbeidet en rapport av Nasjonalt kompetansesenter for vold og traumatisk stress, som konkluderte med at minnstedet, slik det var planlagt, ville være helseskadelig for beboerne på Utstranda (Michel og Hellevik, 2015). Årsaken til helseskaden var i siste instans manglende involvering, og dermed at prosessen ble opplevd som tvang. Tvang er i følge rapporten både direkte kilde til helseskade og indirekte kilde til helseskade gjennom redusert helsebringende effekt av minnstedet (ref.). Motstanderne overtok dette argumentet og hevdet at minnstedet og prosessen gikk ut over lokalbefolkningens mentale helse. Etter å ha sviktet oppgaven med å beskytte menneskene på Utøya, ofrer myndighetene nå også helsen til lokalbefolkningen. Implikasjonen er at prosessen er urettferdig, og at redningsmennene fortjener bedre. Rapporten kan analyseres som kilde til kollektiv anerkjennelse av at bruk av kollektiv makt er dysfunksjonelt.

¹³⁵ Aftenposten 17. mar. 2016. "Jan Tore Sanner og Linda Helleland velger regelrett å ofre 22. juli-redningsmennene"

Denne rapporten, og dens virkning i prosessen med å reise minnestedet analyseres i et eget kapittel 17.3, som eksempel på sosiologisk teori i 22. juli-relevant utredningslitteratur.

8.4 Forsinkelse og solidaritet

Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet spiller en rolle når aktører betegner fremdriften i minnestsarbeidet som svak og ser dette i sammenheng med konflikten. Et spesielt tydelig eksempel på dette er kunstprofessor Siri Meyers utspill om at man ikke kan la *individuelle* hensyn komme i veien for *kollektiv* problemløsning og altså minnestsutvikling:

“– Vi burde se på minnesmerker i et samfunnsperspektiv. Da kan man ikke ta hensyn til de enkeltes private erfaringer” (Klassekampen 15. juli 2015).

og

“Det er jo ikke uvanlig at naboer protesterer mot forslag om nasjonale minnesmerker. Det skjedde også i USA etter 11. september-angrepene. Jeg forstår ikke at naboene skal få en så stor bestemmelsesrett i en sak som er et nasjonalt anliggende, sier hun [Siri Meyer] til NRK” (Dagsavisen 1. april 2016).

Her kan vår modell bidra til oppklaring. For å gjøre det skal vi bruke modellen som skjema for å diskutere og definere et begrep om kollektive minner. Maurice Halbwachs står sentralt i litteraturen om kollektive minner: “Halbwachs (1925/1966) concept of collective memory rests on the assumption that individual perception and actions are influenced primarily by a supra-individually organized, social “reality” (Assmann, 2011, s. 235). Kollektive minner er ikke det samme som felles minner eller “shared memories”. Halbwachs begrep betoner hvordan individuelle minner oppstår i kraft av individenes tilhørighet i sosiale grupper. “Every memory constitutes itself in communication with others” (Assmann og Czaplicka, 1995, s. 127). Når begrepet skal inn i vår modell, må “kommunikasjon med andre” spesifiseres med referanse til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Som for bruken av “kollektiv” ellers i dette prosjektet, er også referansen for kollektive minner

distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Kollektive minner i betydningen "shared", overlapper således med vårt begrep, men har en annen betydning. Felles minner, eller minner personer tar del i som del av en gruppe, også minner om hendelser ingen av dem har opplevd (historie), er *kollektive* minner i den grad de får sin betydning fra konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Monumenter til minne om mot og offervilje er typiske eksempler. Dermed blir det klart at fenomener som også sorteres under begreper om felles kulturelle minner kan få en ny betydning med vårt begrep: Offervilje og heltemot er blant de vanligste motiver for monumenter. Med dette begrepet kan vi også kaste lys over problemene i arbeidet med utviklingen av et nasjonalt minneste etter 22. juli-terroren. Vi kan vise hvordan problemene også er problemer med å gi minnesteet en akseptabel betydning innenfor rammen av konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Oppfatningen om at "myndighetene sviktet menneskene på Utøya", og at det var "sivilbefolkningen som utviste heltemot" rammer minnesteet inn på en måte som gjør det vanskelig ikke å ta hensyn til naboene. Som Siri Meyer legger merke til, får naboene langt større bestemmelsesrett enn hva er vanlig for slike prosjekter. Innvendinger fra naboer, som må ta kostnader i form av forstyrrelser, kan forventes for alle offentlige byggeprosjekter. Meyer mener man ikke kan ta hensyn til private interesser i en sak som denne – minnesteet er et nasjonalt anliggende. Men som del av fortellingen om 22. juli har naboenes offervilje blitt et nasjonalt anliggende. 22 heltemedaljer er utdelt, fem av dem i gull. Ikke siden 1930-tallet har man hatt en lignende dekorering for edel dåd i Norge. Naboene kan på sin side hevde å ha fått *for liten* bestemmelsesrett, gitt offerviljen de utviste 22. juli 2011. Myndighetenes rolle får også betydning fra konflikten: først sviktet myndighetene menneskene på Utøya, så ofres livskvaliteten til de som utviste heltemot. Også kunstens ytelse anfektes: hovedverket skal gjøres mer diskret, og Utstranda-heltene vil få et eget kunstverk som takk. Naboene må også navigere med konflikten som referanse: Også de kan bli, og blir, beskyldt for å ta mer individuelle enn kollektive hensyn når de stiller seg i veien for opprettelsen av et nasjonalt minneste. Naboene reagerer på sin side på at de blir tilbudt kompensasjon for ulempene minnesteet medfører for dem. De føler at de blir "forsøkt kjøpt", og tolker dette som en insinuasjon nettopp om at det er egeninteressen som driver dem. Grunnen til at naboene får så stor bestemmelsesrett i en sak som er et nasjonalt anliggende, henger i vårt perspektiv sammen med at flere av naboene utviste heltemot 22. juli 2011. Offeret, og symbolet på offeret – medaljene for edel dåd som

regjeringen besluttet å tildele redningsmennene i juni 2012¹³⁶, samt den opplevde kontrasten til polititjenestemennene som "gjemte seg bak en kontainer", gjør det vanskelig ignorere naboenes krav. I en viss forstand kan vi si at det norske samfunnet, som har overrakt medaljer og betrakter naboene som helter, er "på naboenes side" i denne saken, og at staten, som jo sviktet 22. juli 2011, dermed får relativt mindre tyngde og gjennomslagskraft. Naboene betegner seg også selv slik, og forstår på sin side ikke hvordan de kan få så *liten* medbestemmelsesrett, gitt offerviljen de viste 22. juli 2011.

Konfliktene omkring minnstedsarbeidet kan forstås som en prosess der det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap, nettopp fordi lokalbefolkningens innsats var en så viktig del av "det som fungerte" 22. juli 2011, og fordi oppfatningen om at myndighetene sviktet fremdeles står sterkt, må finne en måte å symbolisere hendelsene på som gjenspeiler dette, og derfor støter på bestemte problemer. I en viss forstand kan vi si at selve sjangeren "minnsted" skaper problemer, siden minnsteder som symboler på samfunnet, og i vårt perspektiv samfunnet som handlingsdyktig fellesskap, neppe kan symbolisere svikt. I den grad det norske samfunnet ønsker seg et minnsted som virker smertelindrende og terapeutisk, kommer dette i konflikt både med terroraksjonens brutalitet og erkjennelsen av at vi sviktet som samfunn. Spørsmålet er imidlertid om minnstedet *kan* symbolisere svikten og samtidig beholde sin funksjon som minnsted. Dette er et spørsmål for den samfunnsmessige refleksjonen over hva minnstedet skal gjøre for det norske samfunnet.

¹³⁶ Totalt 22 personer fikk medalje for edel dåd, hvorav fem, som de første siden 1937, fikk medaljen i gull. Resten fikk medaljen i sølv. Medaljen symboliserer vilje til å gi avkall på egne muligheter (til å sikre seg selv) for å løse samfunnets problemer. Fra statuttene: "Graden av fare personene har utsatt seg for ved redningsforsøket vil være avgjørende for å kvalifisere til medaljen for edel dåd. Videre må man *frivillig* ha utsatt seg for denne faren." (<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/19-far-medaljen-for-edel-dad/id685913/>)

8.5 Oppsummering

Det utsnittet av minnestsdebatten vi interesserer oss for begynner med iakttagelsen av sviktende kollektiv handling som samfunn: Arbeidet med å oppføre det norske samfunnets minneste har gått i stå. Deretter trekkes kunstens funksjon inn i debatten om minneste. Det planlagte minneste "løser ikke problemer for samfunnet". Dessuten er kunstverket negativt for lokalbefolkningens mentale helse. Kunstverket og prosessen gjøres til gjenstand for refleksjon, og sammenlignes med en tenkt tilstand der problemene ikke inntreffer. Refleksjonen over sviktende problemløsning, både med hensyn til oppføringen av verket og med hensyn til verkets funksjon som minneste, fører til utvikling av kollektive intensjoner om å bidra til å løse funksjonsproblemer. Intensjonen om at vi-som-samfunn må ha et minneste vinner allmenn tilslutning nærmest umiddelbart. Når det ikke går, oppstår et nytt kollektiv: vi-som-ikke-klar-å-fatte-de-nødvendige-beslutningene-om-å-lage-minneste, og en ny kollektiv intensjon om å *ordne det slik* at et nasjonalt minneste kan oppføres. Dette innebærer å ordne seg med et kunstverk som kan bearbeide det nasjonale traumat, som ikke er helseskadelig for lokalbefolkningen gjennom en prosess som ikke strander. De tre funksjonene er politikken, kunstens og sykdomsbehandlingen. Med det skisserte begrepet om kollektive minner kan vi, med referanse til den sviktende beredskapen og lokalbefolkningens innsats, belyse noen av de spenningene som må adresseres dersom prosessen og minneste skal kunne møte disse kriteriene. Det vi ser er altså at samfunnet som handlingsdyktig fellesskap setter grenser for operasjoner, først og fremst i politikksystemet og i kunstsystemet, men også i systemet for sykdomsbehandling, og at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet virker integrerende: Alle funksjonsrelasjonene tematiseres som funksjonsproblemer og transformeres til kollektive handlingsproblemer og krav om solidaritet.

Kapittel 9: Kasus 4. Mediedekningen

Som vi så i kapittel 1 ble mediedekningen tematisert offentlig blant annet som manglende følsomhet overfor samfunnets kollektive sorgbearbeiding. Vi så hvordan media så å si begrenset seg selv av hensyn til fellesskapet. Denne analysen tar tak i denne refleksjonen og forsøker å spore veien fra funksjonsproblem og fram mot til mulige institusjonelle endringer. For å gjøre dette skal vi se hvordan funksjonsproblemet transformeres til

kollektive handlingsproblemer, forventninger om solidaritet, selvbegrensning gjennom makt, samt anerkjennelse av makt.

I en rekke nyhetsartikler publisert etter terroraksjonen ser vi hvordan representanter for media måtte forsvare seg mot anklager om dårlig presseetikk, i betydningen kynisk jakt på opplagstall uten hensyn til samfunnsoppdraget. Representanter for media forsvarte valgene sine med referanse til "medias samfunnsoppdrag", som de definerte på en måte som sammenfaller med Luhmanns begrep om massemedienes funksjon, som er å utstyre samfunnet med en felles realitet (Luhmann, 2000a) – ingenting skulle holdes skjult, alt måtte frem i lyset. For eksempel:

Når tragedien rammer er det samfunnsoppdraget til journalister og fotografer å gjøre den vanskelige, og ofte skitne jobben det er, å beskrive virkeligheten (VG 21.10.2013).

Implikasjonen er at motstand mot "for nærgående" journalistikk kommer i konflikt med medias samfunnsoppdrag. Alternativet til "den vanskelige, og ofte skitne jobben" er å drive lettvtint, ufarlig og derfor unyttig journalistikk. Andre ganger forsvarte media sine valg med referanse til ytelsen for andre systemer, eksempelvis til det politiske- eller rettssystemet, i form av tilveiebringelse av demokratisk og juridisk relevant informasjon.

Mediene har et selvstendig ansvar for å avdekke urett og ettergå prosesser, i alle deler av maktapparatet. Det er en selvfølgelig del av samfunnsoppdraget, selv om det ofte utløser kritikk av typen «de gjør det bare for å tjene penger». (Dagsavisen 16.02.2012)

Her legitimerer massemediene seg med en eksplisitt referanse til samfunnsoppdraget, om enn indirekte via ytelsesrelasjoner til andre funksjonssystemer. Mediedekningen slik den er, er legitim fordi den er av betydning for politikk og rett, og til syvende og sist derfor løser problemer for samfunnet. Medias samfunnsoppdrag ble også aktuelt mht. publisering av bilder av gjerningsmannens ansikt og saker som hadde hans ekstreme ideologi som tema. Media ble kritisert for å gi morderen en oppmerksomhet som både var belastende for de

etterlatte og farlig for samfunnet. Mot denne typen anklager forsvarte media seg med referanse til sitt samfunnsoppdrag og altså til konsekvenser for samfunnet: sannheten måtte frem – for å realisere viktige positive konsekvenser for det norske samfunnet:

Ingen ungdom bringes tilbake til livet om mediene boikotter hans navn, foto og budskap. Tvert imot trenger vi kunnskap om gjerningsmannen og hans motiv for å kunne forstå, trekke lærdom og forebygge at slikt kan skje igjen (Aftenposten, 25.08.2011)

Empirien viser hvordan funksjons-iakttakelsen og distinksjonen mellom kollektiv og individuell rasjonalitet skaper og ordner en kompleks situasjon. Journalisters og redaksjoners handlingsvalg iakttas som orientert mot sine egne eller mot samfunnets behov. Enten handler aktørene i tråd med sine egne interesser, eller de løser problemer for samfunnet. Den ene siden av distinksjonen gir mening til den andre. Anklager om profittjakt utløser motargumenter og referanser til samfunnsoppdraget. Erklæringer om samfunnsoppdrag mobiliserer støtte og gir legitimitet på den ene siden, men skaper også mistanker om at "samfunnsoppdraget" er en måte å dekke over en egoistisk og "mer egentlig" motivasjon:

«Samfunnsoppdrag» er blitt begrepet hvormed man tryller enhver kommersiell publisering om til en etisk utøvelse. En fornærmelse mot leserens intelligens.¹³⁷

Vi ser hvordan kritikerne hevder at media sviktet samfunnsoppdraget fordi de ville selge medieprodukter. Mange av den kollektive handlingens sentrale distinksjoner er tilstede. System, samfunn, funksjon, funksjonsproblem, rasjonalitetskonflikt og solidaritet. Problemet betraktes som et kollektivt handlingsproblem: De kritikkverdige sidene ved mediedekningen betraktes som resultat av "feil vilje" hos aktørene – de vil ikke gi avkall på

¹³⁷ Klassekampen, 13. april 2012. "Profitt på Kjendis- Breivik. - Kampen om å tvinge fram Anders B. Breivik som en salgbar kjendis er vunnet av dagspressen"

profittmuligheter, men velger profitt i en situasjon der samfunnsoppdraget ville bli løst bedre dersom de hadde gitt avkall på disse mulighetene. Individuell rasjonalitet ødelegger for kollektiv problemløsning, er kritikernes påstand. For å løse funksjonsproblemet må medie-aktører derfor løse den kollektive handlingens problem. De må være solidariske og ikke egoistiske, eller altså være villige til å gi avkall på profittmuligheter for å løse problemer for samfunnet. Om de ikke legger slik vilje til grunn for valg av handling, vil funksjonsproblemet vedvare. Denne konsekvensorienterte eller rasjonelle solidariteten er imidlertid også "fanget" i den kollektive handlingens problem. Selv om kollektiv selvbegrensning er det eneste rasjonelle alternativet fra samfunnets perspektiv, og individene, som samfunnsmedlemmer, kan innse dette, finnes ingen garanti for at de handler i tråd med innsikten. Kommunikasjon om solidaritet vil derfor alltid gi grunnlag for usikkerhet om de andres valg: Selv om aktørene innser at det rasjonelle er å være solidarisk, er dette ikke nok til å motivere kollektiv handling. Om aktørene skal handle i tråd med solidaritetskravet under nevnte forutsetninger kreves noe mer. Som systemteorien legger til grunn kan samfunnet kun "styre" individenes handlinger ved å endre seg som omverden for psykiske systemer. Når priser går opp slutter individene å kjøpe. Når ulven fredes blir bønder kriminelle. Når det gjelder kollektiv handlingsovertakelse kan samfunnet gjøre det kostbart å svikte. Dette er hva som menes med kollektiv makt. Samfunnet kan straffe svik eller premiere kollektiv handlingsovertakelse, og maktbruken kan begrunnes med at den løser kollektive handlingsproblemer. Resultatet kan være endringer i atferd, men også ny handlingsmening. Solidaritet uten makt er noe annet enn solidaritet understøttet av makt, og hypotesen er at distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet gjør det klart at solidaritet, eller altså *rasjonell* solidaritet, må understøttes av kollektiv makt. Men kollektiv makt krever kollektiv anerkjennelse, og uten kollektiv anerkjennelse kan det hele, som vi skal se, rakne. Med dette som utgangspunkt kan vi analysere hvordan det også i debatten om mediedekningen ble lansert forslag om kollektive ordninger, eller ordninger som skal binde medie-aktører til å handle på måter som løser funksjonsproblemer, det vil si adresserer en oppfatning, som hadde fått en viss utbredelse, om at medienes dekning av 22. juli-terroren ikke svarte til samfunnsoppdraget.

9.1 Kjøreregler for sakprosa

Én slik debatt handler om såkalte "kjøreregler for sakprosa". Debatten, som hadde vært reist før¹³⁸, blusset opp med utgivelsen av Marit Christensens bok "Moren" (M. Christensen, 2013), om masseorderens mor, Wenche Behring Breivik. Denne utgivelsen utløste en debatt om hvorvidt bokprosjektet kunne legitimeres med referanse til et samfunnsoppdrag, slik blant andre forfatteren selv hevdet – "jeg følte jeg måtte, at det var mitt samfunnsoppdrag"¹³⁹ – eller om det først og fremst måtte forstås som et profittorientert, og derfor uetisk, prosjekt.

Før debatten om selve kjørereglene blusset opp var kritikken rettet direkte mot Christensen og forlaget Aschehoug. Med distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, hevdet kritikerne at boka ble utgitt først og fremst for å tjene penger:

Marit Christensens bok «Moren» er en ny norsk tragedie. En tragedie for masseorderens familie. En tragedie for journalisten Marit Christensen. En tragedie for omdømmet til forlagshuset Aschehoug. For de to sistnevnte sannsynligvis en svært lønnsom ...tragedie (VG 04.11.2013).

Forfatterens og forleggerens egeninteresse hadde trumfet kollektive hensyn, og samfunnet satt igjen med et problem: Boka er en "norsk tragedie"¹⁴⁰. Den påfølgende debatten dreide seg om et funksjonsproblem: Hva samfunnet får fra sakprosa-bransjen, ble det hevdet, er ikke av allmenn interesse og ikke rimelige bidrag til den offentlige samtalen. Christensen-boka var det aktuelle eksempelet som illustrerte problemet. Dersom sakprosa skal ha en plass i den norske offentligheten, en funksjon som tilbyder av en løsning på et problem,

¹³⁸ Bl.a. Klassekampen 26. april 2008. "Sakprosaens vesen" og Dagbladet 28. juli 2009. "Sakprosaens moralske voktere"

¹³⁹ NTBtekst 31. okt. 2013. "Christensen: - I sterk tvil om oppgaven"

¹⁴⁰ Referansen "norsk tragedie" er til Aage S. Berchgreivinks bok "En norsk tragedie" (Borchgreivink, 2012) om terroristen.

kreves publikasjoner som har offentlighetens interesse. Enkeltaktører kan imidlertid tjene raske penger på å publisere bøker som ikke møter disse kriteriene, slik Christensens ble betraktet som et eksempel på. Når funksjonsproblemet altså ordnes som et kollektivt handlingsproblem, dannes forventninger om solidaritet: Alle bør være villige til å gi opp muligheten for lønnsom skandale- og sladderprosa, for ikke å forsøple den offentlige samtalen. Når Christensen-boka ikke lever opp til disse forventningene, tolkes det derfor som et spørsmål om vilje – vond vilje. Konsekvensen er moralsk fordømmelse. Jusprofessor Geir Woxholth, og førsteamanuensis Morten Kinander betegner beslutningen om å utgi boka som “etisk stinkende”¹⁴¹.

Problemet søkes så løst gjennom utvikling av kjøreregler. Boka til Christensen ble i offentligheten ansett som en viktig foranledning til forsøket på å opprette slike kjøreregler.

- Det er opplagt at Marit Christensen er en viktig bidragsyter til at retningslinjene for sakprosa er kommet, sier ekspert på presse-etikk, Gunnar Bodahl-Johansen¹⁴²

Utkastet til kjøreregler (BOK365, 2014) beskriver forlagenes samfunnsoppdrag, forlagenes juridiske og etiske utgiveransvar, samt utlegninger over tre imperativer: vær grundig, vær varsom og vær modig. Forventningen er at forlagene innretter seg. Å rette seg etter kjørereglene er en måte å begrense seg selv på, eller å gi avkall på profittmuligheter for å løse samfunnsoppdraget. Som vi allerede har argumentert for, må solidaritet understøttes av makt. Dette er ikke tilfellet for de foreslåtte kjørereglene: De kalles riktignok regler, men det viktigste de tilbyr er de tre imperativene, der forleggerne skal utvise mot, grundighet og varsomhet. Dermed blir et nytt aspekt ved den kollektive handlingen aktuelt: Det hjelper nemlig ikke å være solidarisk alene:

¹⁴¹ Aftenposten 5. nov. 2013. “Et etisk og juridisk totalhavari”

¹⁴² Aftenposten 1. mar. 2014. ”- Moren viktig årsak til ny etikkplakat”

Lars Aarønæs, som altså er kritisk til forslaget om en plakat, mener en selvdømmeordning er nødvendig hvis det blir etiske kjøreregler for norsk sakprosa. – Reglene vil ikke fungere uten en selvdømmeordning. For hvordan skal reglene håndheves? Uten et selvdømmeorgan kan forlagene selv velge om de vil følge reglene eller ikke. Som Ivo de Figueiredo har sagt, må man som forfatter noen ganger gå lenger enn det reglene tillater. Jeg tror forlagene med dagens rammeverk klarer å ta disse vurderingene selv.¹⁴³

Aarønæs kritiserer forslaget om kjøreregler med referanse til den kollektive handlingens problem. Så lenge det er noe å tjene på å trå over etiske grenser vil forlagene gjøre det, og uten sanksjonsmuligheter overfor brudd er ordningen derfor poengløs i Aarønæs' øyne. I lys av dette er Aarønæs' *løsning*, i neste setning, ved første øyekast overraskende. Han later til å mene at forlagene klarer å løse dette problemet uten kjøreregler, dvs. "selv". "Selv" i denne forstanden er imidlertid ikke det egeninteresserte "selv", men et selv som identifiserer seg med den kollektive siden av distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. De klarer det selv fordi de vet at de må gi slipp på inntektsmuligheter for å holde den norske offentligheten etisk forsvarlig, og både kjøreregler og selvdømming er derfor overflødig. Aarønæs argumenterer for at solidaritet er mulig uten makt, og for at makt derfor er overflødig. Samtidig begrunner han motstanden mot kjørereglene med at ordningen mangler fundering i makt. Uten et selvdømmeorgan (kollektiv makt), kan forlagene selv bestemme om de vil avstå fra lønnsomme etiske overtramp. Problemet vil derfor vedvare, selv med kjøreregler. For at dette skal gi mening, må aktørene mangle vilje til å gi avkall på profittmuligheter for å løse felles problemer. Implikasjonen er at forlagene både besitter og mangler vilje til å begrense seg og til å handle slik samfunnsoppdraget krever. Kollektiv selvbegrensning eller solidaritet er på den ene siden mulig uten makt, men på den andre siden virker det som om det motsatte er tilfellet når kjørereglene betegnes som virkningsløse uten kollektiv makt. Aarønæs' løsning på dette tilsynelatende paradokset

¹⁴³ Morgenbladet. 08. nov. 2013. "Sakprosaen kan få etikkplakat"

er at den offentlige "Christensen-debatten har hatt en effekt, og at forlagene vil tenke seg ekstra nøye om neste gang et lignende tilfelle dukker opp"¹⁴⁴. Selve debatten, håper Aarønes, har skapt kollektiv bevissthet hos de involverte, og kollektiv bevissthet er tilstrekkelig til å sikre tilslutning til den kollektive handlingen, og altså å handle i tråd med den kollektive intensjonen ("vi må") om ikke å trå over etiske grenser.

Tegn på en slik kollektiv bevissthet, dog med en mer positiv innstilling til kjørerreglene, kan vi se hos Jørgen Lorentzen, styreleder i Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening (NFF):

Jeg tror etiske retningslinjer kan gjøre faglitteraturen enda bedre og skarpere, og ikke kjedeligere. Dette blir også en målsetting for en eventuell plakate. NFF ønsker bedre innhold, og det er en forutsetning at en plakate bidrar til å berike litteraturen, sier Lorentzen.¹⁴⁵

Etikkplakaten legitimeres ikke kun med hensynet til ofrene for overtramp, men også med betydningen for forfatteres evne til å skrive god sakprosa, og kanskje forleggenes evne til å forlegge god sakprosa. "Mot", som Frank Rossavik¹⁴⁶ sier, og som utkastet krever ("Vær modig"), skal vokse frem av plakaten og sikre funksjonen for sakprosafeltet. Kjørerreglene skal fjerne usikkerhet og gjøre sakprosafeltets aktører mer modige i utøvelsen av samfunnsoppdraget, samtidig som reglene, som regler, fjerner frihetsgrader. Implikasjonen er at sakprosa trenger plakaten, men ikke makt for å realisere intensjonene. Det er tilstrekkelig med kollektiv bevissthet og "kollektiv vilje". Enden på visa er at forleggerforeningen "etter en lengre diskusjon om hvorvidt det ville være hensiktsmessig med en 'etikkplakate' for forlagsbransjen"¹⁴⁷ oppga forsøket på å lage felles og forpliktende

¹⁴⁴ Morgenbladet. 08. nov. 2013. "Sakprosaen kan få etikkplakate"

¹⁴⁵ Morgenbladet. 08. nov. 2013. "Sakprosaen kan få etikkplakate"

¹⁴⁶ Morgenbladet. 1. nov 2013. "Angsten for etikk".

¹⁴⁷ YTRINGSFRIHET, ANSVAR OG ETIKK (Forleggerforeningen)

kjøreregler, og heller la ut et kort og mer generelt notat om ytringsfrihet, ansvar og etikk på nettsiden sin.

Del B: Metode og metodologi

Kapittel 10: Innledning

Mens de empiriske analysene i Del A viste den analytiske modellens fruktbarhet i analyser av kollektiv handling på samfunnsnivå, er det sentrale spørsmålet for metoddelen *hvordan* vi kan iakttå det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap empirisk. Spørsmålet besvares ved å drøfte metoder for utvikling av begreper og teori, og for anvendelsen av de samme teoriene og begrepene på et empirisk materiale. Vi skal drøfte og avklare metoder for seleksjon av kilder, hva kildene er kilder til data om, hvordan data kan benyttes som belegg for de antakelser vi gjør med den analytiske modellen, samt hvordan de funn vi gjør også virker tilbake og blir til grunner for å utvikle den analytiske modellen. Første del presenterer prosjektets epistemologiske premisser. Deretter utvikles en metode for epistemologisk-konstruktivistisk begrepsutviklingsarbeid. Så diskuterer vi relasjonen mellom teori og empiri, og presenterer metoden for datagenerering. Til slutt får leseren se hvordan kildene er valgt ut, samt en oversikt over hvilke kilder som er benyttet i de empiriske analysene i avhandlingens Del A.

10.1 Ethiske problemstillinger

Selv om dette prosjektet kun undersøker offentlig tilgjengelig materiale og dermed unngår de problemstillinger som gjelder for forskning som benytter sensitive opplysninger som data, er det nødvendig å begrunne valget av 22. juli-terroren som kasus. Hvorfor 22. juli-terroren egner seg som kasus for en studie av kollektiv handling på samfunnsnivå har jeg argumentert for andre steder i avhandlingen. Men med valget følger det at jeg skriver om vonde ting. Og med et språk mange kanskje ikke vil kjenne seg igjen i. Når et så alvorlig tema behandles i et rimelig abstrakt språk, kan også noe av det forventede følelsesmessige alvoret forsvinne for leseren, som kan finne det ubehagelig at temaer som kanskje først og fremst handler om følelser benyttes for å begrunne utvikling av analytiske begreper. I de partiene hvor avhandlingen omhandler selve terrorhandlingene har jeg forsøkt å gjenspeile 22. juli-terrorens alvor og skriver om hendelsene ut fra en oppfatning om at grusomme hendelser behandles mest redelig nettopp som grusomme. Jeg har benyttet ord som "henrettelse" og "massakre". Jeg har også skrevet om "helter" som reddet ungdommer mens polititjenestemenn "gjemte seg bak containere på landsiden". Også dette kan være problematisk, og støte mot en oppfatning om at vitenskapelige tekster skal skrives med et

"nøytralt" språk. Nøytralitet er imidlertid et problematisk begrep, spesielt når det kommer til analyser av ekstreme hendelser. Ved å gjøre språket "nøytralt" fjerner man også noe fra forståelsen av fenomenet, og dermed kan nøytraliteten også bli en egen form for ensidighet. Douglas Porpora (Porpora, 2015, s. 15) skriver om "neutrality bias" og bruker beskrivelsen av jødeutryddelsene under andre verdenskrig som eksempel. I følge Porpora er det riktignok "nøytralt" å skrive at over seks millioner jøder *mistet livet* under andre verdenskrig, men det er også villedende. Det er mer objektivt, i betydningen tro mot forskningsobjektet å skrive at over seks millioner jøder ble *systematisk myrdet* under andre verdenskrig (Porpora, 2015, s. 15). I tråd med dette har jeg valgt å skrive om terrorhandlingene på en måte som ligger nært opp til hvordan de ble omtalt i det offentlige ordskiftet etter 22. juli.

Kapittel 11: Epistemologisk og metodologisk konstruktivisme

Epistemologisk konstruktivisme legger til grunn at all iakttakelse kan forstås som *distinksjonshandling*. Referansen er George Spencer-Browns essay *Laws of form* (Spencer-Brown 1969). Spencer-Browns utgangspunkt er "that a universe comes into being when a space is severed or taken apart". Anvendt på iakttakelse betyr dette at en iakttaker må trekke et skille i verden før en "noe" kan oppstå. Når iakttakelse forstås som distinksjon og handling, blir to ting klart. For det første at enhver observasjon er kontingent: Distinksjonen som gjør en observasjon mulig kunne vært trukket annerledes. For det andre blir det klart at iakttakelse også er konstruksjon. En observasjon blir slik den blir på grunn av distinksjonen den forutsetter, og alle distinksjoner har det ved seg at de kunne vært trukket annerledes. Å trekke et skille i verden må derfor forstås som valg og handling. Resultatet av handlingen, observasjonen, er dermed konstruksjon.

Det konstruktive ved erkjennelsen blir også tydelig når vi vil iakttå hvordan andre iakttår. Å iakttå iakttakere er det samme som annenordens iakttakelse. Iakttakeren av første orden ser ved hjelp av en distinksjon. Imidlertid kan han ikke iakttå ved hjelp av en distinksjon og samtidig se distinksjonen han benytter for å iakttå. For å få øye på denne distinksjonen behøves en ny distinksjon, mellom *ulike distinksjoner*. Men også denne iakttakelsen er kontingent, altså avhengig av en valgt distinksjon, og er dermed også konstruktiv. For en iakttaker av *tredje* orden (en iakttaker som iakttår hvordan en iakttaker av andre orden iakttår hvordan en iakttaker av første orden iakttår) blir det dermed klart at også annenordens iakttakelsen er en førsteordens iakttakelse. Og dersom dette gjelder for annenordens iakttakelsen er det ingen grunn til å tro at tredjeordens iakttakelsen slipper unna. På samme måte som annenordens iakttakelsen er også tredjeordens iakttakelsen iakttakelse av iakttakelse, og følgelig også iakttakelse av første orden. Enden på visa er at all iakttakelse er konstruktiv, og at det er umulig å slippe unna. Denne innsikten er potensielt paralyserende, se f. eks. (Hellesnes, 2001). Imidlertid, i stedet for å forstå innsikten om det konstruktive ved erkjennelsen som et blindspor og en trussel mot vitenskapens mulighet til å produsere sann kunnskap, skal vi overta forslaget og legge det til grunn for et forsøk på å utvikle en metode for begrepskonstruksjon. Iakttakelse er konstruksjon, og konstruksjonen utføres ved hjelp av distinksjoner.

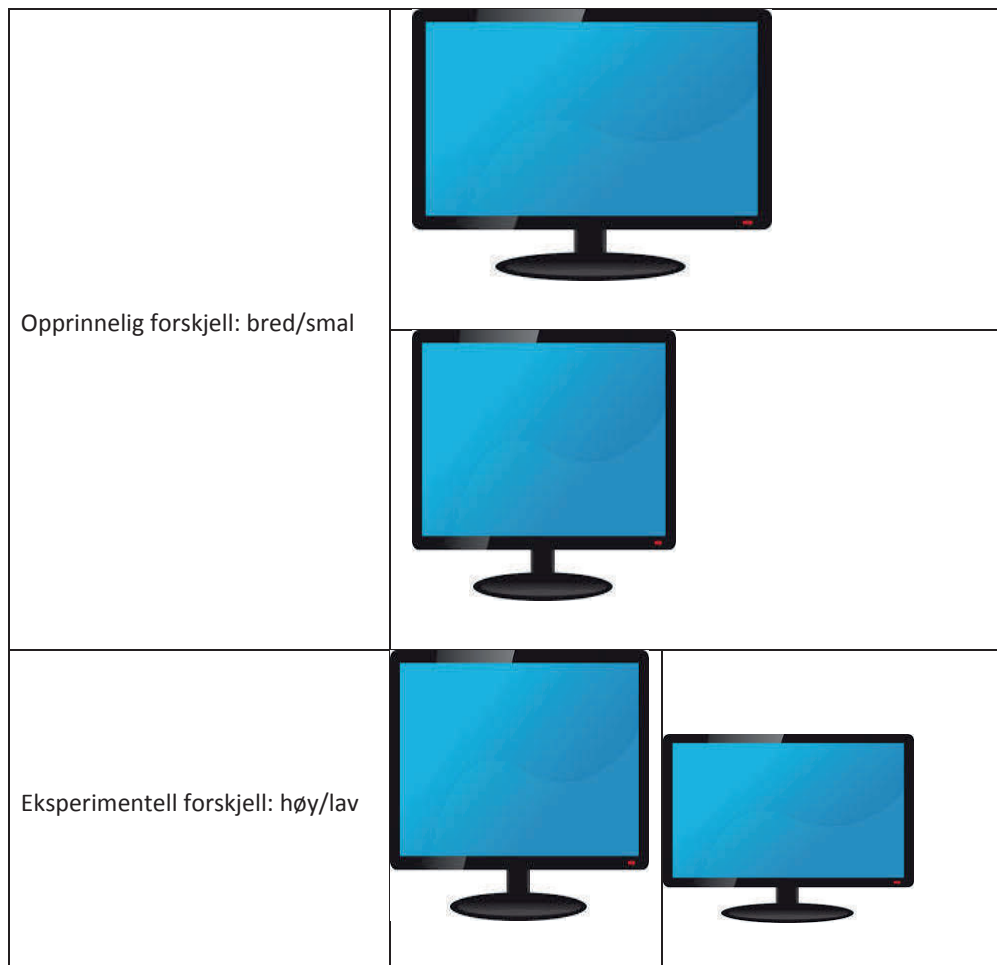
11.1 Epistemologiske eksperimenter

Since we can observe only with distinctions, the one side of the distinction makes us, as it were, curious about the other, stimulates us to “cross” the boundary [...]

(Luhmann, 2012a: 49)

Med innsikten om det konstruktive og kontingente ved erkjennelsen, og om betydningen av distinksjoner, kan vi forsøke oss på det vi skal kalle ”epistemologiske eksperimenter”. Slike eksperimenter, slik jeg definerer dem her, går ut på systematisk å fremkalle nye observasjoner ved å manipulere distinksjoner. Utgangspunktet er, som uttrykt i sitatet over, at enhver observasjon trekker med seg en annen side, og at det ligger et erkjennelsesmessig potensiale i å krysse denne grensen. Jeg skal illustrere med et hverdagslig eksempel. Sent på 90-tallet skilte man gjerne mellom såkalte widescreen-TVer og gamle, mer kvadratiske TVer. TV-typene ble skilt fra hverandre ved hjelp av distinksjonen mellom bred og smal. Widescreen-skjermen ble lansert, og foretrukket, med det som begrunnelse at den hadde en *bredere eller videre* billedflate enn den gamle typen. I tråd med den epistemologiske konstruktivismen er imidlertid all iaktakelse avhengig av (”contingent upon”) den dertil benyttede distinksjonen, og det skal følgelig være mulig å legge en annen distinksjon til grunn og få øye på noe annet. Skiller vi i stedet mellom høy og lav får vi øye på noe nytt. Vi ser nå at widescreen like gjerne kan hete ”low-screen”. Forskjellen mellom en gammeldags TV og en nyere TV blir, med distinksjonen mellom høy og lav, at den moderne skjermen har en ”lavere” billedflate enn den gammeldagse. Dette er empirisk verifiserbart, og det viser seg å være tilfelle. Siden det per 2017 er noen år siden utskiftingen inntraff, og leseren kanskje ikke har det friskt i minnet, skal jeg illustrere forskjellen mellom de to forskjellene visuelt.

11.1.1 Illustrasjon

11.1.2 Epistemologiske eksperimenter og empirisk relevans

Kristiansen (Kristiansen, 2008) lanserer, i en fotnote, en hypotese om at det gammeldagse, mer kvadratiske TV-formatet kanskje etter hvert vil bli relansert som attraktivt "high-screen"-format etter at widescreen TV-er har blitt allemannseie. Kan vi finne støtte for denne hypotesen i 2017? Ved overgangen fra gammeldagse TVer til widescreen-TVer var det det økonomiske systemet som "satte scenen", og lot markedsaktører bruke forskjeller i høyde/bredde-forhold for å selge nye TVer. Nye distinksjoner kan imidlertid vokse fram på ulike måter (Luhmann, 1990, s. 224), og 15 år etter kan det se ut som om det er *kunstsystemet* som bringer filmbransjen videre ved, med referanse til forskjeller i ulike

filmformaters høyde/bredde-forhold, å skille mellom kunst og ikke-kunst. I en rekke filmer¹⁴⁸ lansert etter 2010 ser vi hvordan skaperne av det vi kan kalle kunst-film dropper widescreen-formatet til fordel for det gamle 4:3-formatet, med kunstneriske begrunnelser¹⁴⁹.

Vi ser hvordan epistemologiske eksperimenter kan være en systematisk måte å åpne for ulike observasjoner av "samme" fenomen på, og hvordan den eksperimentelle logikken også gir retning til arbeidet med å utlede nye distinksjoner. Det er nemlig ikke bare å slå seg løs og gi ord nye betydninger. Vi kan ikke komme unna med hva som helst, men må forholde oss til grenser for hvilke nye betydninger vi kan foreslå for et ord. Vi må begrense oss til mulighetene som gir seg for utvikling av meningsfulle distinksjoner eller motsetningspar, og både begrensninger og muligheter settes av samfunnet – av sosiale systemer. Med hensyn til eksemplet vi allerede har brukt, ville det for eksempel være meningsfullt å trekke opp estetiske distinksjoner. For eksempel kunne vi betegne gammeldagse TV-apparater som mer smakfulle en nye widescreen-TVer. Imidlertid ville vi neppe slippe unna med å betegne den gamle TVen som mer eller mindre velsmakende, eller som spesielt talentfull.

I tillegg til at metoden med epistemologiske eksperimenter både åpner for og systematiserer arbeidet med å utvikle nye distinksjoner og nye instrumenter for erkjennelse, kan vi ta den observerte re-lanseringen av 4:3-formatet innenfor kunstfilm-scenen til inntekt for en oppfatning om at metoden også har en viss treffsikkerhet overfor det samfunnet vi studerer.

¹⁴⁸ Blant annet "Tabu" (2012), "Laurence Anyways" (2012), "No" (2012), "Post Tenebras Lux" (2012), "Ida" (2013), "The Grand Budapest Hotel" (2014), samt den norske filmen "The Rules for Everything" (2017)

¹⁴⁹ Some of the finest contemporary filmmakers have experimented with ditching widescreen in order to resurrect the squarer 'Academy' ratio of earlier times (<http://www.bfi.org.uk>, 31.01.2017).

Den epistemologisk-konstruktivistiske tilnærmingen kan benyttes til å iakttå hvordan iakttakere går frem for å skille ut og betegne fenomener i sin omverden, som eksempelet over viser. Den kan også gi retning til arbeid med å utvikle nye vitenskapelige begreper og teori. Når tilnærmingen brukes som metode for samfunnsanalyse skal jeg ganske enkelt kalle den "distinksjonsanalyse" (Titscher, 2000), mens metoden for begrepsutvikling skal kalles metodologisk konstruktivisme, inspirert av Hagen (Hagen, 2006).

11.2 Metodologisk konstruktivisme

Metodologisk konstruktivisme bygger på den epistemologiske konstruktivismen, og gjør den til et program for utvikling av teori og begreper. Hagen har utviklet en omfattende metodologisk konstruktivisme som skal gripe hele forskningsprosessen, fra empirisk analyse, via identifisering av epistemologiske hindringer, til refleksjon over teori som system av begreper som bestemmer hverandre, og utvikling av nye, mer fruktbare, begreper (Hagen, 2006, s. 61-64) (Hagen, 2016). Denne avhandlingen knytter an til Hagens metodologiske konstruktivisme, og anvender den som en verktøykasse for diskusjon og sammenligning av teorier og begreper.

Den grunnleggende operasjonen gjennom hvilken vi *endrer* på et begrep er "antonym-substitusjon"¹⁵⁰. Begrepsutvikling betyr ikke nødvendigvis å begynne å bruke nye ord, selv om dette kan ha pedagogisk verdi. I følge Luhmann kan vi like gjerne bruke de samme ordene, fordi nyskapingen består i å endre på distinksjonen ordet refererer til. Det nye kommer til ved at vi endrer på ordets motsetning eller antonym (Luhmann, 1990, s. 223). Ved å gi et ord en ny motsetning foreslår vi også å endre på distinksjonen ordet refererer til, og dermed på ordets betydning som begrep. Og nye begreper skaper ny mening. I det skisserte epistemologiske eksperimentet snakker vi fortsatt om den nye 42-tommeren fra Philips, men vi bytter ut antonymet, og som en virkning av substitusjonen, ordets betydning.

¹⁵⁰ Luhmann bruker begrepet "antonym substitution" (Luhmann, 1990).

I stedet for å sette gamle og *smale* TVer som antonym, sier vi at de gamle TVene er høye. Dermed blir den nye TVen lav. Vi kan bekrefte forskjellen ved å se etter.

For å kunne lage nye begreper gjennom epistemologiske eksperimenter og antonym-substitusjon, må vi først få øye på og "isolere" distinksjonen vi skal endre på. Dette er imidlertid ikke nok. Dersom eksperimentet skal være vitenskapelig fruktbart, og ikke bare "epistemologisk lek" må vi avgrense et problem begrepsutviklingen skal løse. I dette prosjektet er det sosiologiens problemer med å gjøre rede for rasjonell kollektiv handling som er det retningsgivende problemet. I møte med dette problemet leder den metodologiske konstruktivismen oppmerksomheten vår mot de *distinksjoner* som eventuelt forårsaker problemene.

11.3 Program for teorianalyse

Startpunktet for en metodologisk konstruktivistisk teorianalyse er erkjennelsen av problemer i den empiriske analysen av samfunnsforhold (Hagen, 2016). For kollektive handlinger er problemet at man med tilgjengelige teorier har problemer med å forklare tilfeller av vellykket kollektiv handling. Som Krueger, DiDonato og Freestone uttrykker det: "*Evidence for cooperation in social dilemmas is empirically robust, socially desirable, and theoretically controversial*" (Krueger, DiDonato, og Freestone, 2012). Den metodologiske konstruktivismen plasserer årsaken til slike problemer i den dertil benyttede teorien som system av begreper og analytiske verktøy, og åpner dermed for at problemet kan skyldes at teorien ikke strekker til i empiriske analyser av kollektiv handling. For å kunne forholde seg analytisk og konstruktivt til slike problemer skiller den metodologiske konstruktivismen mellom teori som generell teori og som samfunnsteori. Det er snakk om to ulike måter å iakttas teori på, og samme teori kan iakttas både som samfunnsteori og generell teori. Som samfunnsteori er en teori kilde til påstander om virkeligheten, påstander som gjør krav på sannhet og som skal belegges med empiri. Som generell teori er en teori et system av begreper som definerer hverandre. Som elementer i et begrepssystem er ikke begrepene sanne eller falske, men mer eller mindre fruktbare instrumenter for erkjennelse. Dette skarpe skillet mellom generell teori og samfunnsteori har den fordel at problemene i den empiriske analysen kan føres tilbake til egenskaper ved begrepssystemet. I tillegg til at det

undersøkte fenomenet rett og slett kan være "vanskelig å forstå" kan man nå også vurdere muligheten for at det er teorien man har benyttet i analysen som gjør det vanskelig å forstå fenomenet. Erfaringen av at vellykket kollektiv handling i sosiale dilemma-situasjoner er "overraskende utbredt", og altså "theoretically controversial" kan med den metodologiske konstruktivismen motivere en interesse for begrepssystemet og begrepene som ligger til grunn for overraskelsen. Ved å erstatte forestillingen om begreper som gjenspeiler virkeligheten, og som dermed kan være sanne eller falske, med et epistemologisk konstruktivistisk perspektiv på begreper som kontingente og konstruktive, og mer eller mindre *fruktbare*, instrumenter for erkjennelse, kan man la teoriansalysen hente retning direkte fra de problemer man har identifisert i den empiriske analysen. Sosiologiens problemer med å forklare tilfeller av vellykket kollektiv handling kan nå gi retning til en systematisk og "dyp" gjennomtenking av de tilgrunnliggende teoriene som begrepssystemer. Analysen skal kunne vise *hvor* i teorien problemene stammer fra. For å klare dette, suppleres perspektivet på teorier som systemer av begreper som definerer hverandre med en distinksjon mellom mer grunnleggende og mindre grunnleggende begreper. Alle begrepene i en teori definerer andre begreper i teorien, men noen er *mer grunnleggende* enn andre, i den forstand at de definerer mange eller alle de andre begrepene. *Ontologiske* forutsetninger er i denne forstand mer grunnleggende enn begreper som refererer til konkrete "ting" i verden. Endringer i et teorisystems ontologiske forutsetninger kan ha stor betydning for hva vi kan si om for eksempel et "kystnært nordnorsk lokalsamfunn" (er det en samling mennesker, materialitet, relasjoner, interaksjonssystemer, kulturer etc.), mens valget om å ta med eller droppe en tilsluttende bygd, et større eller mindre utsnitt av stedets historie over et lengre eller kortere tidsrom, ikke trenger å ha noen virkning på hva vi mener det sosiale består av. Med ontologiske forutsetninger følger *rasjonaler* for begrepsutvikling. Et rasjonale er de begrensninger og muligheter en teoris ontologiske forutsetninger gir for *hvordan* man må gå fram for å utvikle begreper. Prøvesteinen for sosiologiske begreper er sosiologiske grunnspørsmål, for eksempel om sosial orden og endring. Om det sosiale for eksempel består av kropper styrt av gener må forklaringen på sosial orden og endring finnes i samfunnsmedlemmenes gener. Begrepsutviklingen må følge dette rasjonalet. Om det sosiale består av individer, og sosiale systemer som forsyner individene med identiteter og kultur, må sosial orden forklares med samfunnets evne til å utvikle normer og *sosialisere* sine medlemmer. Dette gjelder også om

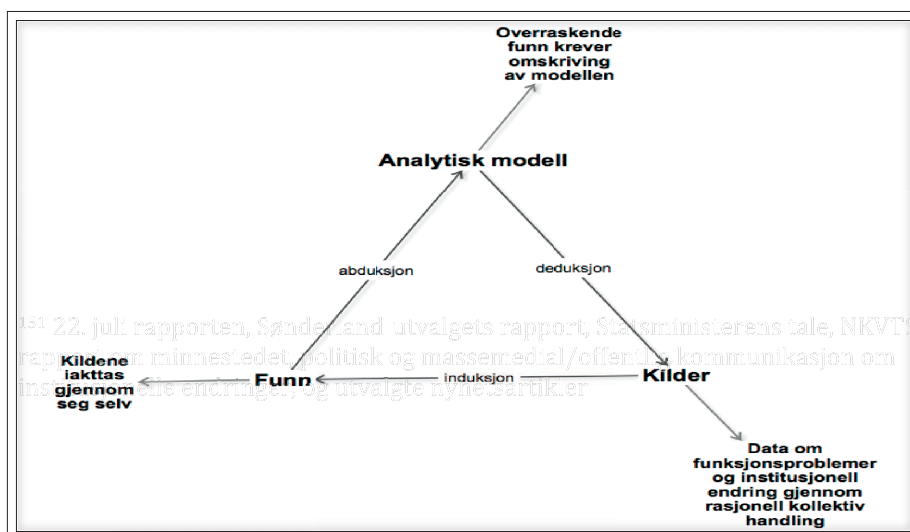
det sosiale består av rasjonelle aktører: Sosial orden må forklares med at aktørene, fordi de har internalisert samfunnets normer, ikke alltid er rasjonelle.

All den tid rasjonaler for teoriutvikling, nettopp ved å åpne opp bestemte "avenyer" for teoriutvikling, også *stenger* for andre muligheter, følger det at disse utestengte mulighetene må betraktes som mulige løsninger dersom det benyttede rasjonalet leder forskeren opp i problemer. Erkjennelsen av at sosiologien har problemer med å forklare tilfeller av vellykket kollektiv handling, kan dermed gripes på en måte der en mulig vei til problemenes løsning går gjennom å forsøke å endre på sentrale eller grunnleggende begreper i teorien. Et annet ord for begreper som står i veien for erkjennelsen på denne måten er *epistemologiske hindringer*. Epistemologiske hindringer er distinksjoner som åpner for erkjennelse ved å lukke for erkjennelse på en måte som hindrer teoretisk utvikling. Som vi skal se nærmere på i den avsluttende teorianalysen, er ontologien om mennesker og handlinger som samfunnets byggesteiner, en epistemologisk hindring *dersom målet er* å forene rasjonalitet og kollektiv handling teoretisk, slik dette prosjektet forsøker. Systemteoriens forslag om å se samfunn som bestående av systemdannende kommunikasjoner kan så vurderes som en mer eller mindre fruktbar alternativ tilnærming til dette spørsmålet, sammenlignet med de muligheter som gir seg med menneske- og handlingsontologien. Slutningen gjennom hvilken vi går fra overraskelse ("vellykket kollektiv handling forekommer!") til re-stabilisering og logisk integrasjon i en ny teori, er en *abduktiv* slutning. Formelen for abduktive slutninger er: dersom X skal gi mening må Y være tilfelle. Abduksjonen er et forsøk på å utvikle en forklaring på et ellers uforklarlig fenomen, og de metodologisk-konstruktivistiske verktøyene som skal åpne for dette arbeidet er begrepene om epistemologiske hindringer, rasjonaler for begrepsutvikling og ontologiske forutsetninger (Hagen, 2016). Resultatet av abduksjonen, det nye begrepet som både skal re-definere teoriens øvrige begreper og gjøre det mulig å lage nye forklaringer på det ellers uforklarlige, kan så testes ut i empiriske analyser.

Avhandlingens Del A presenterer i så måte en utprøving av et begrepsapparat utviklet gjennom abduksjon motivert av erkjennelsen av problemer i den empiriske analysen av kollektiv handling. Analysen av sosiologiske empiriske analyser av kollektiv handling, problemer i analysene, og problemenes sammenheng med de dertil benyttede teoriene

som generelle teorier, kommer i avhandlingens Del C. Her undersøker jeg forskjeller mellom den analytiske modellen avhandlingen benytter og utvalgte "plausible rival hypotheses" (Yin, 2009) som verktøy for å besvare spørsmål om *hvordan samfunn oppnår handlingsdyktighet som fellesskap*, med en interesse for hvordan eventuelle forskjeller i forklaringskraft kan knyttes til forskjeller i teoriene som begrepssystemer. Teorianalysen i avhandlingens Del C skal også trekke på erfaringene fra avhandlingens Del A. Dette innebærer at teoriutvikling og empirisk analyse virker inn på hverandre på en måte som kan gripes med begreper om tre ulike forskningslogikker: induksjon, deduksjon og abduksjon.

Gjennom en grundig *induktiv* lesning av hvordan kildene¹⁵¹, uttrykker seg, og med interesse for tilgrunnleggende distinksjoner, har vi avdekket gjenstandsområdet egne selvbeskrivelser. Lesningen er imidlertid også *deduktiv* i den forstand at den henter sine kategorier for sortering fra en analytisk modell. Det *abduktive* består i at lesningen er åpen for overraskelser med hensyn til kildenes problemforståelser, og påfølgende behov for å finne nye forklaringer gjennom revisjon av den analytiske modellen. Forholdet mellom de tre forskningslogikkene er i praksis nokså kaotisk. Slutninger trekkes når innsikter melder seg, modellen utvikles og åpner dermed for nye innsikter, som igjen får betydning for begrepsutviklingen. Selv om forskningsprosessen altså foregår i rykk og napp, er det også klart at de tre forskningslogikkene og delene av forskningsprosessen står i et logisk ordnet innbyrdes forhold til hverandre. Figuren under skal vise disse logiske sammenhengene, og hvilke deler av forskningsprosessen de anfekter.

11.4 Program for empirisk analyse

Den metodologiske konstruktivismen bygger som sagt på den epistemologiske konstruktivismen, og skal være en "verktøykasse" for diskusjon av og utvikling av vitenskapelige begreper. Den metodologisk-konstruktivistiske tilnærmingen omfatter imidlertid også metoder for empirisk analyse av kommunikasjon. I neste delkapittel skal vi forsøke å utvikle og operasjonalisere en slik tilnærming til empirisk samfunnsanalyse gjennom å knytte an til Jakob Arnoldi (Arnoldi, 2005, 2010). Logikken er den samme: Erkjennelse er handling og distinksjon, og distinksjoner kan inngå i systemer av distinksjoner som definerer hverandre.

Distinksjonsanalyse som metode for empirisk analyse kan referere til flere ting. I denne avhandlingen betyr distinksjonsanalyse iaktakelse og analyse av distinksjoner med utgangspunkt i de spor de setter i tekster. Med utgangspunkt i en antakelse om at moderne samfunn ordner seg med offentligheter gjennom massemediene, og at kollektive handlinger, hvor både utvikling av handlingsmål og handlingsovertakelse er offentlige anliggender, derfor kan iakttas gjennom analyser av avisartikler, har vi gjennomført analyser av den massemediale refleksjonen over funksjonsproblemer og deres løsning. Kort sagt: nyhetsartikler/-produkter er en egnet kilde til data om kollektiv handling i moderne samfunn. I tillegg har vi undersøkt politisk kommunikasjon og utredningslitteratur, med ulike relasjoner til konstruksjonen av offentlig mening, til politiske beslutninger og etableringen av et samfunnsmessig "vi" med intensjoner om funksjonsproblemers løsning. Datatilfanget har vært stort, og distinksjonsanalysen har vært en måte å redusere kompleksitet på. Om vi kun tar for oss norske papirmedier, ble det fra 22. juli 2011 og frem til 23. mars 2016 publisert 70 692 avisartikler som inneholdt søketermen "22. juli" og/eller "22/7". Legger vi til nettaviser øker tallet til nesten 260 000 nyhetsartikler. Hver enkelt nyhetsartikkel kan analyseres på mange ulike måter, og med ulik detaljeringsgrad. I tillegg finnes en omfattende utredningslitteratur, politiske beslutninger, rettslige dokumenter etc. som tar for seg problemer, årsaker og løsninger etter 22. juli 2011. For ikke å bli overveldet har det vært nødvendig å redusere forskningsobjektets kompleksitet i flere trinn. Et første trinn har vært å knytte an til distinksjonsanalysen som beslutning om *hva* ved kildene vi skal interessere oss for.

Vi har tatt Niklas Luhmanns distinksjonsteoretiske utgangspunkt når vi analyserer datamaterialet. Det viktigste vi skal overta fra Arnoldi er forslaget om at *distinksjoner kan iakttas i nyhetsartikler*, og at iakttakelsen av distinksjoner byr på bestemte og interessante analysemuligheter. Følgende sitat fra Arnoldi gir en pekepinn på *hvordan* vi, med Arnoldi, skal knytte an til Luhmanns posisjon:

”På trods af Luhmanns og ikke mindst Spencer Browns temmelig obskure teorier om form og distinktioner er der grund til at holde fast i, at distinktionsanalyse faktisk er en temmelig enkel form for analyse, [min understreking] og den har to ligeledes enkle fordele: For det første baserer den sig på tekstens mening og formelle opbygning og ikke på forskerens fortolkninger (Titscher et al. 2000, s. 195). For det andet betyder dette fokus på de ekskluderede modsætninger, at den er velegnet til situationer, hvor sammenlignende analyse er umulig. Med distinktionsanalyse får hver enkelt tekst så at sige sit eget (iboende) sammenligningsgrundlag.”

(Arnoldi, 2005)

Vi skal altså jakte på, og analysere, *distinksjoner*, og distinksjonsanalyse skal være en ”temmelig enkel” form for analyse. Én fordel med metoden skal være at den lar oss utlede tekstens mening fullt og helt med referanse til egenskaper ved teksten, uavhengig av forskerens fortolkninger. I tillegg skal metoden gjøre oss i stand til å sammenligne en tekst med seg selv, så å si. Det siste poenget berører det forhold jeg forsøker å gripe med begrepet om epistemologiske eksperimenter og antonym-substitusjon. De ”ekskluderte modsætninger” er det samme som alternative antonymer. En nyhetsartikkel skal således kunne ”åpnes opp” gjennom epistemologiske eksperimenter, både for å tydeliggjøre hvilke distinksjoner artikkelen ser *med*, og for å sammenligne disse med alternative distinksjoner. Det første poenget, om forskjellen mellom fortolkning og distinksjonsanalyse, er ved første øyekast mer problematisk enn poenget om de ekskluderte motsetninger, og krever klargjøring.

11.4.1 Virkelighetskontakt?

Når Arnoldi skriver at distinksjonsanalysen baserer seg "på tekstens mening og formelle oppbygning, og ikke på forskerens fortolkninger" virker dette umiddelbart problematisk, og før vi eventuelt kan ta poenget med oss videre, må vi imøtegå den mest åpenbare innvendingen: Vil Arnoldi gi oss en observatørposisjon hvorfra vi kan se inn i virkeligheten og hente ut observatøruavhengige data? Som epistemologiske konstruktivister og gode sosiologer vet vi at dette er en naiv, eventuelt tilslørende¹⁵², posisjon. Hvis vi skal kunne overta Arnoldis forslag må vi forstå det på en annen måte enn dette. Hvis vi løfter blikket, ser vi at de data distinksjonsanalysen arbeider med, som empiri for øvrig, også er konstruksjon. Å fjerne "forskerens fortolkninger" fra regnestykket betyr ikke å vinne direkte tilgang til virkeligheten – det er umulig – men må forstås som én blant mange mulige måter å stabilisere det vitenskapelige blikket på. Enhver metode forenkler og fikserer forskerens iaktaker-relasjon, åpner for erkjennelse ved å sette grenser for erkjennelse, grenser som kunne vært trukket annerledes. Enhver virkelighetskontakt, også den vitenskapelige kontakten med en empirisk virkelighet, er derfor grunnleggende konstruktiv. Dette er imidlertid ikke et "anything goes". Dersom vi hevder å kunne se at en iaktaker iakttar med en bestemt distinksjon, og vi hevder at vår observasjon er en vitenskapelig observasjon, må vår observasjon oppfylle bestemte kriterier. Når vi hevder å kunne se at en bestemt distinksjon ordner virkeligheten for en iaktaker, er spørsmålet hvordan vi kan vite at det er slik.

Med begreper om kommunikasjon og sosiale systemer kan vi legge til grunn at også sosiale systemer kan være iakttakere. At en distinksjon "ordner virkeligheten" for et sosialt system betyr at distinksjonen gjør det mulig for systemet både å syntetisere seleksjoner av informasjon, meddelelser, forståelser og tilslutningshandlinger i kommunikasjoner, og å kjede sammen kommunikasjoner. Massemediene kjeder sammen kommunikasjoner ved hjelp av distinksjonen mellom informasjon og ikke informasjon, og *nyhetsmediene* spesifikt

¹⁵² Forestillingen om "blikket fra ingensteds" er grundig diskreditert i sosiologien. Se f. eks. (Haraway, 2013, s. 188)

mellom nyhetsverdige og ikke nyhetsverdige (Luhmann, 2000a). Innenfor dette skal vi anta at massemedia kan benytte alle tenkelige distinksjoner til å iaktta sin omverden, så lenge de resulterende observasjonene er nyhetsverdige og dermed tilslutningsdyktige som kommunikasjon i massemedia. Dette betyr at dersom en bestemt distinksjon gjør det mulig for massemediene å iaktta sin omverden på en bestemt måte, og denne måten "å se det på" vinner tilslutning og bygges videre på i påfølgende kommunikasjoner, skal vi kunne finne dette igjen i form av serier av nyhetsartikler som omtaler et fenomen på denne måten, som refererer til hverandre, støttende eller avvisende (avvisning er også en tilslutningshandling). Når VG foreslår å se det slik at politiet ikke løste problemer for samfunnet 22. juli, som vi så i kapittel 1, og dette forslaget møter motstand fra andre medieaktører, skal vi interessere oss både for distinksjonen som ligger under VGs forslag, og distinksjonen som gir mening til motstanden. Vi antar at både forslaget og motstanden må ha en felles referanse, og jobben vår er å analysere denne fram. I eksempelet er det skuffelsen over manglende problemløsning for samfunnet som er gjenstand for kommunikasjonen. VG vil snakke om skuffelsen, mens andre aktører, for eksempel Aftenposten, mener skuffelsen foreløpig ikke egner seg som tema. Skuffelsen kan nå "raffineres" og spesifiseres som en bestemt distinksjon, mellom sviktende problemløsning og en situasjon der svikten ikke inntreffer. Annenordensiakttakelsen har vist oss distinksjonen som ligger til grunn for en bestemt iakttakelse som altså har blitt selektert som nyhetsverdige. Med dette som utgangspunkt kan vi se hvordan denne distinksjonen eventuelt "brer om seg" og gjør en forskjell i den massemediale kommunikasjonen. Kommunikasjonens empirisk observerbare element er meddelelser, og i vårt eksempel er meddelelsene nyhetsartikler. Vi kan se hvordan distinksjonen gir form til nyhetsartikler, og hvordan kommunikasjonen vinner tilslutning og resulterer i stadig nye nyhetsartikler formet av den samme distinksjonen. Vi har til og med kunnet registrere kvantitativt endringer i forekomsten av referanser til svikt i artikler som omhandler 22. juli-terroren. Når vi reflekterer over muligheten til å iaktta både distinksjoner og tilslutningshandlinger, det vil si å iaktta de distinksjoner som ligger til grunn for kommunikasjonsforslag som møter motstand eller vinner tilslutning i massemediene, berører vi også spørsmålet om reliabilitet: Nyheter om funksjonsproblemer er åpenbart tilslutningsdyktige – mye skrives om svikt – og dersom man opererer med en teori som er følsom for massemedial kommunikasjon om sviktende problemløsning fro samfunnet, er det vanskelig å komme utenom referansen til svikt i et materiale som mitt. Dermed skal vi

kunne imøtegå eventuelle mistanker om at funnene er tilfeldige. Vi kunne ha gjort andre funn, for eksempel tilslutning for en oppfatning om at *helsevesenet* sviktet mens politiet fungerte som forventet, eller vi kunne funnet at funksjonsiakttakelser fortsatte å være "uakseptable" også etter den innledende unntakstilstanden (se kapittel 1), men det gjorde vi altså ikke. Epistemologiske eksperimenter og antonym-substitusjon gir oss anledning til å sammenligne med utelatte motsetninger, konstruere mulige men ikke benyttede betrakningsmåter, tydeliggjøre hvilke mulige retninger kommunikasjonen ikke tok og dermed anskueliggjøre det kontingente (men ikke tilfeldige) ved tilfellet slik det ble. Dersom bestemte betrakningsmåter vinner mer tilslutning mens andre vinner mindre tilslutning, det vil si at de brer om seg på bekostning av andre muligheter, kan vi ta dette til inntekt for en oppfatning om at bestemte distinksjoner ordner virkeligheten for iakttakeren vi iakttar. I tillegg skal vi anta at de iakttakelser som vinner tilslutning vinner tilslutning fordi de treffer noe de andre ikke gjør. De er meningsfulle og tilslutningsdyktige av en grunn. De mønstre av tilslutningshandlinger vi kan observere i massemediene er altså ikke tilfeldige, men gir informasjon om hendelser i massemedienes omverden.

Mediene fokuserer ofte på hendelser hvor forventninger brytes. I følge Arnoldi henger dette sammen med mediens samfunnsfunksjon, som er å gi oss nyheter og en "felles virkelighet". Og nyheter er hendelser som bryter med vår viten om, og forventninger til verden (Arnoldi, 2005; Luhmann, 2000b, s. 17). Massemediens forkjærlighet for "negative nyheter" henger således sammen med at vi forventer at det meste vanligvis går bra. Hendelsene 22. juli 2011 er åpenbart et brudd med en slik forventning. Flere kommunikasjonsforslag, altså tilbud om meningstilskrivelse, og –restabilisering, ble "kastet frem", og bare noen ble bygget videre på. For eksempel viser (Rafoss, 2016) hvordan bruddet og meningstapet ble håndtert i et utvalg av daværende statsminister Jens Stoltenbergs taler. Gjennom talene ble meningsløsheten terroren hensatte samfunnet og befolkningen i transformert til en meningsfull følelse av fellesskap. Andre tilbud om mening

handlet om at gjerningsmannen var ond¹⁵³, at han var mentalt syk¹⁵⁴, at politiet gjorde det de kunne¹⁵⁵, at hendelsene var en guddommelig intervensjon og straff for norsk israelpolitikk¹⁵⁶, at det norske samfunnet reagerte på en spesielt kjærlig måte¹⁵⁷, at hendelsene var marerittaktige og uforståelige, at det er et blindspor å reflektere over hva man *kunne* ha gjort¹⁵⁸, at hendelsene ville gjøre samfunnet mer demokratisk etc. Kort sagt en omfattende palett av ulike kommunikasjonsforslag som gjorde bud på å skape mening i kjølvannet av meningstapet. Som vi så i kapittel 1 var ett av de forslagene som ble bygget videre på et forslag om å ordne virkeligheten som et *funksjonsproblem*.

Erkjennelsen av manglende beskyttelse mot terror forutsetter en forventning om beskyttelse mot terror. Forventninger om beskyttelse mot terror kan rette seg mot samfunnet som handlingsdyktig fellesskap: Det er samfunnet som handlingsdyktig fellesskap som skal eller ikke skal beskytte sine medlemmer mot terror. Enten må samfunnsmedlemmene akseptere at de som samfunn ikke er i stand til å beskytte seg mot terror, eller de må tolke 22. juli 2011 som et utslag av *manglende* beskyttelse mot terror. Valget er nødvendig fordi en forventning er brutt, og behovet for meningsproduksjon vokser frem av bruddet. Forventningen som er brutt er som sagt at "det meste vanligvis går bra", og at samfunnet er i stand til å beskytte sine medlemmer mot terror. Samfunnets ordninger for beredskap gir kun mening i lys av en forventning om nettopp beredskap (hvorfor skulle vi ellers ha dem?), og sviktende beredskap gjør derfor ordningene midlertidig meningsløse. Det er i denne situasjonen funksjonsproblemer blir en mulig betraktning. Funksjonsproblemet løser problemet meningsløshet. Betraktet som funksjonsproblem avdekker bruddet en bestemt forventning: Politiet skal løse problemer for samfunnet; det skal beskytte befolkningen mot terror. Forventningen gir mening til skuffelsen: Politiet

¹⁵³ VG. 30. nov. 2011. Side: 2, "Breiviks ondskap"

¹⁵⁴ Som var konklusjonen blant annet i den første sakkyndigrapporten

¹⁵⁵ Som var Sønderland-utvalgets konklusjon

¹⁵⁶ Dagen 15. des. 2015. "Dømmer Gud under nådens tidsalder?"

¹⁵⁷ VG 24. juli 2011. "Kjærlighetsbudskapet sprer seg i alle kanaler"

¹⁵⁸ Morgenbladet 25. jan. 2011. "Terrorismens byråkratisering"

fungerte ikke som forventet. Skuffelsen peker på tilfellet slik det ble og forventningen peker framover mot en tilstand der svikten ikke inntreffer. Samfunnsmessig refleksjon over og håndtering av funksjonsproblemer handler deretter om å komme fra tilfellet slik det ble til tilfellet slik det kunne ha blitt, altså til en tilstand av ikke-svikt. Som referanse for kommunikasjon i massemediene beholder funksjonsproblemet sin nyhetsverdi inntil det er løst, eller til forventningen om problemløsning ikke lenger gir mening. Distinksjonsanalysens ytelse er at den setter oss i stand til å se dette. Vi skal kunne iakttas empirisk hvordan massemediene kommuniserer om funksjonsproblemer, ved å analysere nyhetsartiklers innhold og ved å se de samme artiklene både som tilslutningshandlinger og som handlinger som selv kan møtes med tilslutning eller avvisning i form av nye kommunikasjonen og nye artikler. Alle modellens begreper referer til distinksjoner, som skal kunne iakttas i kildene på samme måte.

11.5 Hva slags kilder trenger vi?

Som jeg redegjør for i kapittel 3.2; når samfunnsproblemer skal løses gjennom kollektivt bindende beslutninger i det politiske systemet, oppstår uvegerlig den situasjon at det er flere (og større) tilgjengelige problemer enn samfunnet har ressurser til å løse. 22. juli som problem for det norske samfunnet, slik kapitteloverskriften uttrykker det, er dermed i en viss forstand et spørsmål om samfunnsmessig prioritering mellom problemer.

Funksjonsproblemer iakttas, og deres løsning krever ressurser. Representanter for funksjonssystemer krever ressurser med referanse til at det er *nødvendig* for evnen til å løse problemer for samfunnet. Representanter for fellesskapet innvilger og holder tilbake med referanse til det samme. Prioritering er kommunikasjon om slik nødvendighet, og hypotesen er at krav både kan oppnå og miste status som "nødvendig", gjennom referanser til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Skatteletter både etterspørres og gis med det som begrunnelse at det skal gjøre det lettere å skape arbeidsplasser – for samfunnet – mens det faktum at skatteletter også er gunstig for den som slipper unna med

lavere skatt, kun påpekes offentlig i form av kritikk. Konflikten gir slik retning både til samfunnets kommunikasjon om problemløsning (prioritering), til det politiske systemets beslutningskommunikasjon (legitimitet), samt til utformingen av krav om ressurser og endringer¹⁵⁹.

Når et funksjonsproblem oppstår, er det alltid som kontrast til en potensiell situasjon der svikten *ikke* inntreffer. For å komme fra det aktuelle til det mulige, fra funksjonsproblemet til den potensielle situasjonen der funksjonsproblemet er løst, kan samfunnet som handlingsdyktig fellesskap, og representanter for ulike funksjonssystemer, inkludert det politiske systemet, peke på, eller egentlig "reise" eller konstruere, konflikten for å hente retning og legitimitet til forslag om endringer. For å kunne gjennomføre en empirisk analyse av denne dynamikken trenger vi derfor kilder som kan gi oss data om hvordan aktører reiser krav om ressurser¹⁶⁰ fra fellesskapet, eller om hvordan slike krav avvises, med samfunnets behov som begrunnelse. Kildene må også gi oss data om hvordan funksjonsproblemer, når de "oppdages", utstyrrer samfunnet med nye behov, og hvordan slike nye behov skaper nye betingelser for utforming og avvisning av krav. Antakelsen som skal belegges med data er at slike kommunikasjonsforslag *kan* vinne legitimitet og tilslutning ved å referere til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Nullhypotesen er at det ikke skjer.

11.6 Samfunnets avtrykk i kildene

Lindsay Prior (Prior, 2003) oppfordrer oss til å medtenke *publikum* som forfattere av dokumenter. Eksempelet han bruker er Homers Odysseen, et anslagsvis 2700 år gammelt dikt med en århundrelang muntlig historie med overleveringer og tilpasninger til stadig nye publikum, samt et langt liv i form av håndskrevne og manuelt kopierte manuskripter. Den eldste kjente trykte utgaven er fra 1488. Deretter har verket blitt oversatt og modernisert

¹⁵⁹ Det politiske systemet kan også selv reise krav om ressurser og endringer, med referanse til samfunnets behov.

¹⁶⁰ Ressurser betyr her også mer generelt "gunstige betingelser"

utallige ganger før det altså i dag framstår som ett verk, skrevet av én enkelt forfatter. Priors poeng er at diktet, i løpet av alle de århundrene det har blitt gjenfortalt, kopiert, oversatt og modernisert, har blitt tilpasset et stadig skiftende publikum, gjennom variasjon og utvalg av fortellertekniske grep som "fungerte". I en viss forstand skal det derfor være mulig å tolke Odysseen som et *produkt av sitt publikum* heller enn som et produkt av ett bestemt individ (Prior, 2011, s. 12). Dette generelle poenget skal nå, med enkle tilpasninger, overføres til våre kilder. Offentlige utredninger har også et publikum. Det samme gjelder avisartikler og politiske taler. Publikumsreferansen utstyrer dokumentet med en kontekst av forventninger, og disse setter åpenbart grenser for dokumentets utforming. Systematiske forskjeller mellom dokumenter kan derfor brukes til å underbygge hypoteser om at de er skrevet med ulike publikum for øyet. I utgangspunktet er dette et trivielt poeng. Grepet blir imidlertid straks mer spennende dersom det anvendes på dokumenter som ved første øyekast ser ut til å handle om det samme, slik det for eksempel er med 22. juli-kommisjonen og Sønderland-utvalgets rapport. Dersom to dokumenter, tilsynelatende med samme funksjon (utrede politiaksjonen), kommer til dramatisk ulike konklusjoner, kan vi med Priors grep begynne å formulere hypoteser om at forskjellene skyldes at de henvender seg til ulike publikum.

11.7 Dokumenter som handlinger

Dokumenter er velegnede kilder til data for mange typer analyser (Prior, 2003, s. 26), men data finnes ikke "inni kilden". Mellom gjenstanden og forskeren står en observasjon, og observasjonen er alltid kontingent, det vil si avhengig av en valgt distinksjon (Hagen, 2006). Som vi allerede har skrevet er empiriske data derfor i en viss forstand observatør-konstruksjoner. Én konsekvens av dette er at samme dokument kan være kilde til mange typer data. Ett enkelt dokument, for eksempel 22. juli-kommisjonens rapport, kan være kilde til data om alt fra språkbruk (Johansen, 2012), om sammenhengen mellom faglige bakgrunner og tilgjengelige problemforståelser (J. Christensen, 2013), til mulige samfunnsmessige konsekvenser av kontrafaktiske resonnementer (Burgess, 2013). Dokumenter kan være kilder til data om design, om posisjonering gjennom språkbruk, om papirkvalitet eller -produksjonsmåter. Lista kunne være mye lenger. Poenget er at den informasjon man trekker ut av dokumenter slett ikke er gitt på forhånd, og at man derfor

må være åpen og tydelig om hvilke distinksjoner man legger til grunn for iakttakelsen, og altså konstruksjonen, av data.

Grunnleggende for et *samfunnsvitenskapelig* perspektiv er å forankre analysen av dokumenter i sosiale betingelser. Den kanskje vanligste måten å gjøre dette på er å forstå dokumenter som uttrykk for kommunikasjon mellom parter med motiver (Yin, 2009, s. 105). Avhandlingen overtar det overordnede forslaget om å forankre tolkningen av data i sosiale forhold. Imidlertid, i stedet for å se dokumenter som kilder til data om sosial dynamikk mellom aktører med bakgrunner og interesser, vil jeg, med henvisning til Lindsay Prior (Prior, 2003, s. 10-; 2011, s. 104-) forsøke å analysere dokumenter med interesse for hvordan de *virker inn på* den sosiale virkeligheten de inngår i, altså hvordan de virker inn på mønstre for sosial interaksjon og organisering (Prior, 2011, s. 95). Prior skriver blant annet om dokumenter som inneholder forskjellige måter å bruke språk på, ulike "scripts" (Prior, 2003, s. 50) eller "performatives" (Prior, 2003, s. 57), og hvordan slike forskjeller har virkninger i verden. I denne undersøkelsen interesserer vi oss også for dokumenter og språkbruk, men siden vi skal ta et systemteoretisk utgangspunkt, skal vi interessere oss for hvordan språkbruk hviler på og aktualiserer *distinksjoner*, og hvordan disse distinksjonene virker inn på og former den sosiale sammenhengen dokumentene inngår i. Vi skal med andre ord forutsette at dokumenter, i den grad de vinner tilslutning, introduserer distinksjoner i samfunnsmessige kommunikasjonsprosesser, og har virkninger. Utredningsdokumenter har, i den grad de vinner tilslutning, åpenbart innvirkning på den sosiale virkeligheten de utreder. Avisartikler konstituerer, når de inngår i kommunikasjon i massemediene¹⁶¹, en felles sosial virkelighet (Luhmann, 2000a, s. 1) som andre funksjonssystemer kan iakttas selv i, og har dermed virkninger. Politiske taler introduserer distinksjoner med virkninger for politisk beslutningskommunikasjon. Når vi iakttar distinksjoner i avisartikler, slik Arnoldi sier vi kan, iakttar vi samtidig hvordan avisartiklene "gjør" ting ved å introdusere distinksjoner i samfunnsmessige

¹⁶¹ Men ikke når de brukes som isolasjon i husvegger.

kommunikasjonsprosesser. Men hos Luhmann finnes det ikke noe samfunn "utenfor" systemene, og når vi iakttar distinksjoner i tekstene, som "gjør" noe, er det i virkeligheten slik at distinksjonene ligger til grunn for iakttagelser og kommunikasjoner som har virkninger som ramme for nye operasjoner i systemet de inngår i. Nyheter om for eksempel forskning kan likevel få konsekvenser for prosesser i vitenskapssystemet, for eksempel ved at nyheter om vitenskapelige bragder og utmerkelse, eller skandaler, får betydning for inklusjonen eller eksklusjonen av individuelle forskere fra den vitenskapelige kommunikasjonen. Den absolutte grensen Luhmann trekker opp mellom funksjonssystemene dreier seg kun om at nyhetsdekningens påvirkning av prosesser i vitenskapssystemet ikke går via vitenskapssystemets kode.

Vår forskningsgjenstand er imidlertid samfunnet som handlingsdyktig fellesskap, og vi må derfor kunne svare på hvordan kommunikasjon i samfunnet som handlingsdyktig fellesskap kommer til uttrykk og får virkninger i samfunnet som handlingsdyktig fellesskap. Vi skal forsøke å løse dette ved å definere samfunnet-som-handlingsdyktig-fellesskap som et system som åpner for og sannsynliggjør en bestemt form for tilslutningshandling.

Prior skriver altså om dokumenter som "gjør ting" (Prior, 2011), eller som opptre som "agenter" (Prior, 2011, s. 14)¹⁶². Når denne forståelsen skal innpasses i et systemteoretisk begrepsapparat, må vi gjøre noen tilpasninger. Vi har allerede sagt at dokumenter, i den grad de vinner tilslutning, har virkninger. Men kan vi også si at dokumenter agerer, eller altså *handler*? Dokumenter kan verken tenke eller vurdere konsekvenser av ulike tilslutningshandlinger, og uten valg av handling kan vi vel ikke snakke om handling? Dersom vi skal overta Priors forslag må vi undersøke hva en eventuell slik overtakelse kan bety innenfor det systemteoretiske utgangspunktet vårt.

¹⁶² "...the ability of [documents] to serve as active agent and counter-agents in fields of social action."

Systemteoriens handlingsbegrep, slik jeg gjør rede for det i kapittel 3, knytter seg til overtakelsen, henholdsvis avvisningen av, et kommunikasjonstilbud. Kan dette handlingsbegrepet anvendes på dokumenter? I systemteoretisk forstand kan vi si at dokumenter er skriftlige *meddelelser*. For eksempel meddeler kommisjoner sine funn ved å overlevere rapporter. Kommisjoner meddeler seg gjennom rapporter, og adressater forstår ved å skille informasjon fra meddelelse. I kraft av forståelsen blir meddelelsen til et kommunikasjonsforslag. Deretter må adressaten velge mellom å overta eller avvise kommunikasjonsforslaget. Avvisningen eller overtakelsen er en tilslutnings*handling*. En utredningsrapport, som meddelelse, blir, i kraft av adressatens forståelse, til et kommunikasjonsforslag, og kommunikasjonsforslaget får virkninger i den grad adressaten overtar det som premiss for egen atferd, for eksempel i utformingen av et nytt og oppfølgende utredningsdokument, en nyhetsartikkel, en politisk tale, beslutning eller lignende. Dersom et dokument refererer til et tidligere dokument, enten som avvisning eller overtakelse, er denne referansen derfor også en tilslutnings*handling*. I lys av dette skal vi derfor kunne betrakte dokumenter, eller de meddelelser et dokument, som informasjonskontainer, "inneholder", som spor av handlinger. Dermed blir det også klart at samme dokument også kan betraktes som *handling*, som kommunikasjonsforslag som selv kan møtes med tilslutning eller avvisning. Dokumenter er således kilder til data både om tilslutning til og avvisning av forutgående kommunikasjonsforslag, og om det kommunikasjonsforslag dokumentet selv utgjør.

Vi har nå etablert en posisjon hvorfra det er mulig å betrakte dokumenter som handlinger. Men hvem er det som handler? Hvem er det som velger tilslutningshandling etter en vurdering opp mot konsekvenser? Her er det en interessant dobbelthet slik jeg ser det. La oss ta 22. juli-kommisjonen som eksempel. Ved første øyekast er det forfatterne av rapporten som meddeler seg gjennom rapporten. Kommisjonen overtar og avviser kommunikasjonsforslag og handler således gjennom rapporten. Men kommisjonen har også et mandat, og den henvender seg til et publikum. I tråd med Prior skal vi anta at

publikumsreferansen setter grenser for kommisjonens arbeid. Kommisjonens viktigste spørsmål, i følge den selv, dreier seg om *hvordan vårt samfunn kunne la dette skje*¹⁶³. Kommisjonen inkluderer seg altså som del av "vårt samfunn", og utreder spørsmålet på *vegne av samfunnet*. Rapporten er bestilt av regjeringen, men de spørsmål den utreder kan også betraktes som *samfunnets* spørsmål. På samme måte som det i følge Prior gir mening å regne Homers Odysseen som et kollektivt produkt forfattet av den greske befolkningen gjennom en århundrelang "skriveprosess", skal også jeg forsøke meg med et grep der jeg betrakter dokumenter som kollektive produkter som i en viss forstand er forfattet av sitt publikum. I 22. juli-kommisjonens tilfelle skal jeg derfor hevde at det norske samfunnet, som rapportens publikumsreferanse, i en viss forstand *meddeler seg gjennom rapporten*.

Dette kanskje noe merkelige poenget kan uttrykkes mindre oppsiktsvekkende: 22. juli-kommisjonen svarer på helt bestemte spørsmål, og disse spørsmålene er *samfunnets* spørsmål. Det er selvsagt av betydning, men strengt tatt ikke avgjørende at kommisjonsmedlemmene personlig interesserer seg for disse problemstillingene, eller at medlemmene av regjeringen, som gir mandatet, er opptatt av problemstillingene. Men samfunnet trenger disse svarene og stiller disse spørsmålene fordi det altså er rammet av sviktende problemløsning. Rapporten vinner tilslutning fordi den svarer på spørsmål som tvinger seg fram ved iakttakelsen av funksjonsproblemer. I en viss forstand er det derfor også samfunnet som *handler* gjennom, eller ved hjelp av, 22. juli-rapporten. Med disse presiseringene kan det også være enklere for leseren å akseptere den noe uvanlige ordbruken noen steder i avhandlingen, om at samfunnet *bruker* dokumenter til å reflektere over sviktende problemløsning.

¹⁶³ "Hver dag, gjennom et helt år, har vi i fellesskap arbeidet for å gi svar på tre nøkkelspørsmål: Hva skjedde 22/7? Hvorfor skjedde det? Og mer fundamentalt: Hvordan kunne vårt samfunn la dette skje?" (min understreking) (NOU2012:14, s. 13)

Kapittel 12: Seleksjon av kilder til data til de empiriske analysene

For å generere data om samfunnsmessig refleksjon over funksjonsproblemer har jeg benyttet ulike typer kilder. Jeg har valgt kilder ved å lete i massemediene, etter nyhetsartikler, ledere og debattinnlegg, i offentlige utredninger og politiske dokumenter, i politiske taler og til slutt i de ordninger kommunikasjonen om problemløsning eventuelt ”munner ut i”, det vil si det jeg i modellen betegner som institusjoner.

12.1 Seleksjon av avisartikler som kilder til data

Etter at aviser, og det meste annet, ble digitalt, er innsamling av nyhetsartikler noe som først og fremst gjøres ved hjelp av elektroniske søkeverktøy. Jeg har brukt det norske mediearkivet Atekst/Retriever til å skille ut nyhetsartikler som tematiserer funksjonsproblemer i forbindelse med 22. juli-terroren. Deretter har jeg supplert funksjonaliteten i Atekst/Retriever med ordtellingsfunksjonen (Colbjørnsen, 2016) i analyseprogrammet NVivo 11 for Mac til å kartlegge den relative interessen ulike funksjonsproblemer har generert i norske aviser. I en neste runde har jeg på nytt benyttet ordtellingsfunksjonen i NVivo til å skille ut de viktigste blant artiklene som tematiserer funksjonsproblemene identifisert i forrige runde.

12.1.1 Den tekniske dimensjonen

Jeg har gjort brede søk i Atekst/Retriever, etter alle nyhetsartikler fra papirutgavene av de riksdekkende norske avisene Aftenposten, Klassekampen, og VG fra og med 22. juli 2011 fram til og med 29. februar 2016, som inneholder søketermene ”22. juli” og/eller ”22/7”. Innsamling av data har alltid en teknisk dimensjon: Man bruker utstyr og møter utfordringer som legger føringer på hvilke data man lykkes med å samle inn. Atekst/Retriever lar meg søke opp artikler som inneholder bestemte ord, og laste disse ned i et eget rapport-format. Rapportformatet har imidlertid en viktig begrensning i møte med ordtellingsfunksjonen i NVivo. Rapportene kan maksimalt inneholde fem hundre enkeltartikler. Dersom man laster rapportene inn i NVivo, og gjør et søk, for eksempel på termen ”svikt” eller ”minnested”, kan man telle hvor mange ganger termene forekommer i materialet, samt hvor mange *av de nedlastede rapportene* som inneholder artikler som gir treff på søketermene. Antallet

enkeltartikler som gir treff på søketermen forblir i det blå. Siden hensikten med å gjennomføre ekko-analysen har vært å få en inntrykk av mediens relative interesse for ulike aspekter ved samfunnets respons på 22. juli 2011, har det vært et poeng for meg å kunne telle, ikke bare hvor mange ganger en søketerm forekommer i materialet, men også hvor mange enkeltartikler et tema har "generert"¹⁶⁴. Dette har jeg ønsket ut fra en tanke om at egnete søketermer, applisert på en tilstrekkelig stor mengde nyhetsartikler, kan gi et bilde av hvor stor nyhetsverdi og interesse et gitt tema har hatt. For eksempel tenker jeg at interessen for politiets håndtering av terroraksjonen kan gjenfinnes kvantitativt i materialet, som spesielt høy treffrate på søketermen "politi" i materialet sett under ett, samt et høyt antall enkeltartikler som inneholder ulike former av ordet. Her er det viktig å huske på at materialet utelukkende består av artikler som inneholder termen "22. juli", eller "22/7". Dette er termer som etter 2011 kun unntaksvis vil være noe annet enn en referanse til terroraksjonen. Dermed kan vi regne det som sannsynlig at artikler i materialet, som gir treff på søketermen "politi", også er artikler som skriver om politiet i sammenheng med 22. juli-terroren.

På denne måten har jeg, ved hjelp av NVivo, både kunnet se hvor mange ganger et bestemt ord, eller varianter av det, forekommer i materialet, hvor mange enkeltartikler det forekommer i, hvilke andre ord som forekommer hyppig i disse artiklene, hvilke "kontekstord" som er utbredt, og dermed også *hvordan* søkeordet er benyttet i artikkelen, altså hvordan de enkelte artiklene omtaler et bestemt tema.

Selv om det kan innvendes at dette er en upresis metode sammenlignet med møysommelig kvalitativ lesning av alle artiklene på jakt etter mønstre, har metoden det fortrinn at den har latt meg forholde meg til et mye større datamateriale enn hva ville vært mulig gjennom

¹⁶⁴ Dette er en funksjon som for så vidt også er tilgjengelig direkte via søk i Atekst/Retriever, men Atekst/Retriever tilbyr totalt sett en mye mer begrenset analytisk verktøykasse enn NVivo, og det har derfor vært et poeng for meg å kunne gjøre alle operasjonene, både den innledende ordtellingen og den påfølgende datareduksjonen og -genereringen, med NVivo.

”manuell” lesning. I alle tilfeller har den programvare-assisterte datagenererings-fasen beredt grunnen for en grundigere og kvalitativ lesning av et enda smalere, og, nettopp med referanse til den innledende sorteringen, også velbegrunnet utvalg nyhetsartikler.

Imidlertid, disse mulighetene har vært utilgjengelige for meg så lenge jeg har måttet arbeide under de begrensningene som følger av rapportformatet Atekst/Retriever tilbyr. Når jeg likevel har kunnet benytte mulighetene jeg skisserer over er det fordi jeg, ved et rent lykketreff, fikk hjelp av en uvanlig vennlig og kompetent person jeg traff tilfeldig mens jeg ventet på flyet etter å ha vært på NVivo-workshop¹⁶⁵ i forbindelse med forskerutdanningen. Workshopen gjorde meg oppmerksom på mulighetene jeg skisserer over, og jeg la derfor, også sammen med kurslederne, ned en betydelig innsats for å få splittet rapportene opp i enkeltartikler. Mens jeg altså satt, uten særlig framgang, på en flyplass og bakset med dette problemet, dukket vedkommende opp og tilbød spontant å programmere en liten applikasjon, et såkalt ”php-skript” (se vedlegg 2), som kunne skille mine ca. 10 000 nyhetsartikler fra hverandre og lagre dem som enkeltfiler. Da applikasjonen hadde gjort jobben sin, kunne jeg laste alle enkeltartiklene inn i NVivo og begynne å lete etter mønstre i materialet.

12.1.2 Hvorfor ordtelling med NVivo?

Praktisk nødvendighet

Det er flere grunner til at jeg har valgt ordtelling i NVivo framfor andre strategier. Som antydnet har jeg måttet lage en rutine som gjør det mulig å forholde seg til meningsinnhold i over ti tusen nyhetsartikler. Det sier seg selv at jeg ikke har kunnet lese gjennom alle artiklene for så å gjøre et veloverveid utvalg. Den eneste måten å forholde seg til meningsinnhold i et så stort materiale er ved ordtelling. Metoden har viktige begrensninger, men jeg skal argumentere for at den er treffsikker nok til formålet. Med treffsikker mener,

¹⁶⁵ Kowloon, Hong Kong, februar 2016

som nevnt over, at man vanskelig kan hevde at en nyhetsartikkel som gir over tretti treff på søketermen "politi", ikke handler om nettopp politiet, og at den, siden vi vet at artikkelen også inneholder termen(e) "22. juli" og/eller "22/7", sannsynligvis handler om *både* politiet og terrorhandlingene 22. juli 2011, en kobling som gjør nettopp denne artikkelen interessant som kilde til data for nettopp dette prosjektet.

Kontroll

En annen viktig grunn til å benytte NVivo som verktøy i arbeidet med å generere data, framfor rene søk i Atekst/Retriever eller andre søkemotorer, er at jeg dermed har skaffet meg full kontroll over søket og sorteringen. Ved søk i nettbaserte databaser som Atekst/Retriever har man også muligheten til å sortere treff etter variabelen "relevans", men den nøyaktige algoritmen som bestemmer sorteringen er utenfor brukerens kontroll. Ved å lage en for meg gjennomsliktig løsning, kan jeg begrunne valget av kilder rent faglig, uten å måtte ta høyde for effekter av algoritmer som ligger utenfor prosjektets kontroll.

Casene velger seg selv

En tredje begrunnelse henger sammen med et ønske om å kontrollere for min egen fascinasjon for prosesser i bestemte samfunnsdeler, og heller ta utgangspunkt i hvilke problemer det norske samfunnet *selv*, gjennom den massemediale konstruksjonen av en felles virkelighet, betrakter som interessante i forbindelse med 22. juli-terroren. Fremgangsmåten i prosjektet kan derfor også beskrives som en form for problemorientert empirisme (Aubert, 1969) som helt enkelt forklart er en fremgangsmåte som skal hente sine problemer fra samfunnet¹⁶⁶. Nå er det strengt tatt ikke mulig å avdekke hva "det norske samfunnet selv" interesserer seg for i forbindelse med 22. juli-terroren. Det jeg analyserer er i virkeligheten massemedias iakttakelse av hendelser i sin omverden av funksjonssystemer, selektert gjennom kriteriet om nyhetsverdi. Imidlertid, i følge Luhmann

¹⁶⁶ "Jeg ser på den sosiale virkelighet som den store læremester" (Aubert, 1979, s. forord)

kommer "alt vi vet om samfunnet og verden [...] fra massemediene" (Luhmann, 2000a, s. 1)¹⁶⁷, og sagt på en annen måte kan derfor dekningsen av terrorhandlingene og deres etterspill i massemediene være det nærmeste vi kommer en slags felles samfunnsmessig oppfatning av "hva som skjer" i samfunnet i etterspillet etter 22. juli-terroren. I alle tilfeller kan vi på denne måten hevde at casene i en viss forstand har valgt seg selv, fordi de handler om de funksjonsproblemer som har generert størst massemedial oppmerksomhet.

12.1.3 Massemedier som tilslutningsmedium

En fjerde begrunnelse, ikke for ordtelling men for valget om å bruke nyhetsartikler som kilder til data, handler om massemedier som utbredelsesmedium (Luhmann, 2012a, s. 120-). I tråd med modellen av samfunn som handlingsdyktig fellesskap antar jeg at også massemediene, via kriteriet om nyhetsverdi, interesserer seg for funksjonsproblemer, ytelsesproblemer og inklusjonsproblemer. Når debatter om slike problemer føres i massemediene, og kommunikasjonsforslag altså fremmes med massemediene som utbredelsesmedier, kan vi med systemteorien forstå dette som en bestemt måte å sikre tilslutning til debatter på. Ikke til bestemte budskap, men til selve debattene. "Alle" må forholde seg til de saker som til enhver tid debatteres offentlig. Dette betyr imidlertid ikke at alle samfunnsmedlemmene må gå aktivt ut å "forholde seg" til saker som debatteres offentlig. Men når samfunnsproblemer debatteres offentlig gjennom massemediene, kan ingen hevde seg holdt utenfor, uten samtidig å innrømme at de ikke leser aviser¹⁶⁸, eventuelt ikke bryr seg. "Alle" betyr således ikke "100% av innbyggerne", men refererer til en distinksjon. En tanke om at saker som "angår alle" også må være gjenstand for konkret aktivitet i alle innbyggenes bevisstheter, er åpenbart urealistisk. Poenget er at massemediene, som utbredelsesmedier, gjør det *mulig* å nå alle, og at saker som angår "alle", når de gjøres til tema for kommunikasjon i massemediene, får status som felles virkelighet. Denne begrunnelsen er dermed beslektet med den forrige, fordi den

¹⁶⁷ "Whatever we know about our society, or indeed about the world in which we live, we know through the mass media" (Luhmann, 2000a, s. 1).

¹⁶⁸ Eller ikke følger med på andre relevante medier som TV og sosiale media.

understøtter en oppfatning om nyhetsartikler som egnede kilder til data om "22. juli som problem for det norske samfunnet".

12.2 Seleksjon av offentlige dokumenter som kilder til data

Offentlige dokumenter, som jeg definerer enkelt som "tekster utgitt av offentlige etater", har jeg fått tak i ved en slags snøballmetode, der jeg søker i offentlige etaters offentlig tilgjengelige databaser, f. eks. regjeringen.no og stortinget.no, etter dokumenter som omhandler funksjonsproblemene som avgrensar casene mine. Dette trinnet kommer altså etter "ekko-analysen". Ut fra treffene jeg få i dette søket undersøker jeg dokumentenes litteraturlister på jakt etter såkalte "moderdokumenter" (Hilt, 2016). Dette betyr ikke at jeg ser gjennom alle offentlige dokumenter som er relatert til funksjonsproblemene som avgrensar casene mine, men at jeg, etter å ha lest et knippe av de mest relevante dokumentene (her lener jeg meg på databasenes egen "relevans"-sortering), ser hvilke referanser som går igjen i litteraturlistene. Etter hvert som mønstre trer tydeligere frem, bruker jeg mønstrene som nøkkel for videre seleksjon av kilder til data. Rasjonalet bak denne framgangsmåten er at de offentlige dokumenter som *gjør en forskjell* for det norske samfunnets problemløsning gjennom det politiske systemet, også er å finne i andre offentlige dokumenters litteraturlister. Rasjonalet er i så måte det samme som ligger under vitenskapelige publiseringskanalers begrep om "impact factor" (Garfield, 2003). Med et systemteoretisk vokabular er litteraturlistene uttrykk for hvilke kommunikasjonsforslag som vinner tilslutning og blir bygd videre på.

12.2.1 22. juli-kommisjonens rapport

Det viktigste dokumentet i debatten om beredskapen 22. juli 2011 er 22. juli-kommisjonen rapport (NOU2012:14). Dette dokumentet figurerer i så å si alle offentlige (og ikke-offentlige) dokumenter, som har beredskap som tema etter 22. juli 2011, og det har stor interesse i massemediene. Fordi dokumentet derfor kan sies å være blant de som hatt størst betydning, det vil si blant de som oftest har vært utgangspunkt for offentlig debatt og for politiske beslutninger, er det en åpenbar kilde til data om det norske samfunnets håndtering av problemer knyttet til beredskapen etter 22. juli 2011.

12.2.2 Sønderland-utvalgets rapport

Som interessant kontrast til 22. juli-kommisjonens rapport forekommer politiets egen evaluering av innsatsen den 22. juli 2011, det såkalte Sønderland-utvalgets rapport (Politidirektoratet, 2012) ikke i noen oppfølgende offentlige dokumenter og politiske beslutningsdokumenter etter 22. juli 2011, med unntak av 22. juli-kommisjonens rapport. Begge rapportene har imidlertid blitt grundig debattert og til dels kritisert i den massemediale offentligheten.

12.2.3 Annen offentlig dokumentasjon av beslutningsprosesser

Snøball-metoden, og fokuset på moderdokumenter er imidlertid ikke egnet for seleksjon data fra referater fra politisk kommunikasjon, for eksempel blant skriftlige spørsmål fra stortingsrepresentanter til departementsråder. For å få tak i denne typen data har jeg tatt utgangspunkt i institusjonelle endringer jeg har fått øye på gjennom den øvrige analysen, og utformet søk som har ført meg til dokumentasjon på hvordan de konkrete endringene har blitt problematisert og forsvart i politisk kommunikasjon.

12.3 Muntlige kilder til data

Datamaterialet omfatter også muntlige kilder: Jens Stoltenbergs tale for topplerne i staten, hvor målet i følge møteinnkallingen er å "forankre oppfølgingspunktene i Gjørvkommisjonens [22. juli-kommisjonens] rapport hos statlige ledere og i statlig ledelse" (FAD, 2012). Begrunnelsen for å gjøre denne talen til kilde er at den gir data om hvordan 22. juli-kommisjonens rapport gjør en forskjell i politisk kommunikasjon, som i dette tilfellet er politikken egen refleksjon over evnen til å løse problemer for samfunnet. Spørsmålet er *hvilken* forskjell 22. juli-kommisjonen gjør når det politiske systemet bruker den i sin selviakttakelse. Begrunnelsen for kildevalget er at vi ønsker å iakttå hvordan 22. juli-kommisjonen får betydning for kommunikasjon i det politiske systemet. Ikke som beslutninger og kollektiv binding, men som refleksjon.

I en viss forstand skal vi benytte talen som kilde til data om hvordan 22. juli-kommisjonen *brukes* av aktører med interesser. Ved å anlegge dette blikket kan vi få øye på hvordan dokumentet, gjennom bruk, kan ordne situasjoner og gjøre en forskjell i sosiale relasjoner

(Prior, 2003, s. 51). Talen er kilde til data om hvordan 22. juli-kommisjonens rapport eventuelt gjør en forskjell i norsk styringskommunikasjon ved å konstituere en bestemt sosial virkelighet både taleren og tilhørerne må forholde seg til.

Radioprogrammet Dagsnytt 18 fra 15. mars 2012 lar politidirektør Øystein Mæland, utvalgsleder Olav Sønnerland, politimester i Oslo Politidistrikt Anstein Gjengedal og politimester i Nordre Buskerud Politidistrikt Sissel Hammer møte bistandsadvokat Mette Yvonne Larsen og leder for støttegruppen etter 22. juli 2011 Trond Blattmann til debatt om overleveringen av Sønnerland-utvalgets rapport samme dag. Radiodebatten er valgt som kilde til data om den umiddelbare offentlige mottakelsen av rapporten, og de skillelinjer som etter hvert kom til å forme hele den offentlige meningsdannelsen rundt Sønnerland-utvalgets rapport.

12.4 Institusjoner som kilder til data

Kildematerialet omfatter også det jeg med begrepsramma kaller for institusjoner. Disse skal forstås som "endepunkter" for de kollektive handlingene jeg analyserer, og velger seg derfor selv. Alle institusjonelle endringer knyttet til beredskap, kunst, og medier er potensielle kilder. Som endepunkter for kollektive handlinger for å løse funksjonsproblemer danner de institusjonelle endringene også sine egne "nøkler" for seleksjon av data. Ett eksempel er PLIVO-instruksen, som er en ny instruks som direkte adresserer et funksjonsproblem knyttet til beredskapen og politiaksjonen 22. juli. Alle diskusjonene, høringene, nyhetsartiklene, beslutningene, forslagene etc. som peker fram mot PLIVO-instruksen, samt selve instruksen, er potensielle kilder til data om hvordan det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap løser ett bestemt funksjonsproblem. Med utgangspunkt i den institusjonelle endringen ser jeg så å si "bakover" for å få øye på hvordan endringen ble mulig.

12.5 Oversikt over kilder

Tabellen under gir en oversikt over kildene, fordelt på kasus og type kilde.

OVERSIKT					
Kasus	Kilde- type	Avisartikler	Offentlige dokumenter	Muntlige kilder	Institusjonelle endringer
Myndighetenes styringsvilje		Innlegg og nyhetsartikler om stenging av Grubbegata før og etter 22. juli 2011	22. juli-kommisjonens rapport (NOU2012:14) Høringsnotat: Forenklinger og endringer i lov om planlegging og byggesaksbehandling (plan- og bygningsloven) (Kommunal- og regionaldepartementet, 2013)	Statsminister Jens Stoltenbergs tale på toppledermøte i staten (Vedlegg 1) Åpen høring i kontroll- og konstitusjonskomiteen fredag den 16. november 2012 kl. 9, om sikringen av regjeringskvartallet (Kontroll- og konstitusjonskomiteen, 2012)	Endringer i Plan- og bygningsloven: Lovvedtak 93 (2013–2014) (Stortinget, 2014)
Politiets aksjonsvilje		Innlegg og nyhetsartikler om "politiets opptreden på landsiden ved Utøya", og om politiets HMS-instruks.	22. juli-kommisjonens rapport (NOU2012:14) Henning Jakhellns bakgrunnsnotat til 22. juli-kommisjonen (Jakhelln, 2012) Sønderland-utvalgets rapport (Politidirektoratet, 2012)	Dagsnytt 18, 15. mars 2012, om overleveringen av Sønderland-utvalgets rapport (Vedlegg 2)	PLIVO (Nødetatene, 2015)
Minnestedsdebatten		Nyheter og innlegg om konflikten med lokalbefolkningen, den politiske prosessen og kunstverkets utforming	NKVTS' rapport (Michel og Hellevik, 2015) Steder for å minnes og påminnes (Kulturdepartementet, 2012)	mangler	mangler

	Pressemeldinger			
Medias kollektive selvforvaltning	Nyheter og innlegg om nyhetsdekningen, med spesiell fokus på Christensen-saken	mangler	mangler	Utkast til kjørerregler for sakprosa (BOK365, 2014) Det endelige notatet på FFs nettside (Forleggerforeningen)

Del C: Teorianalyse

Kapittel 13: Innledning

De empiriske analysene i Del A viste den analytiske modellens fruktbarhet i analyser av kollektiv handling på samfunnsnivå. Vi vet nå at det norske samfunnet kan styre seg selv som fellesskap og at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet spiller en rolle. Vi vet også at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet spiller en rolle i tilfeller det samfunnet *ikke* oppnår handlingsdyktighet som fellesskap. Konflikten er således både konstruktiv og destruktiv. Dekning har vi i form av fire kasus-analyser av den samfunnsmessige håndteringen av fire¹⁶⁹ funksjonsproblemer. Fruktene er altså allerede høstet – modellen har vist seg nyttig. Metoddelen gjorde greie for avhandlingens epistemologiske forutsetninger, og viste hvordan avhandlingen ved hjelp av en teori og en analytisk modell konstruerer, og etablerer kontakt med, en omverden av empirisk virkelighet. Deretter gjorde vi greie for sammenhengen mellom teorikonstruksjon og empirisk analyse, og hevdet at teorier, som konstruksjoner, kan være selvstendige årsaker til forklaringsproblemer i empiriske analyser. Så utviklet vi begreper for hvordan teorier kan re-konstrueres systematisk med utgangspunkt i en epistemologisk-konstruktivistisk teori om iaktakelse som distinksjon og handling. Det er blant annet dette metodologiske begrepsapparatet som har gjort det mulig å konstruere modellen som viste seg fruktbar i Del A. Dermed følger et rettmessig krav om begrunnelser for de valg jeg har gjort når jeg, utstyrt med metoden for teoriutvikling, har problematisert den sosiologiske litteraturen om sosiale systemer, kollektiv handling og institusjonell endring, for å utvikle modellen. Del C handler om disse valgene. Del C gir en grundigere faglig begrunnelse for modellen "samfunn som handlingsdyktig fellesskap" enn hva avhandlingens Del A ga. Jeg skal presentere resten av det nødvendige systemteoretiske "omlandet"¹⁷⁰, det vil si Luhmanns teori om det funksjonelt differensierte samfunnet, samt hvordan avhandlingen begrunner sitt brudd med Luhmanns tese om manglende styringsmuligheter. Deretter presenteres de nye premissene som er nødvendige for konstruksjonen av den analytiske modellen, før

¹⁶⁹ Eller tre, avhengig av om vi forstår sviktende beskyttelse gjennom politi og gjennom politisk styring som ett (f. eks. som "samfunnssikkerhet") eller to funksjonsproblemer.

¹⁷⁰ Deler av Luhmanns generelle teori om sosiale systemer presenteres i Del A.

modellen igjen presenteres, nå i diskusjon med og som kontrast til mot-begreper hentet fra "menneskeontologiske" teorier om hvordan moderne samfunn oppnår handlingsdyktighet som fellesskap. Hovedfunksjonen til Del C er med andre ord å forklare og begrunne konstruksjonen av den analytiske modellen.

For å gjøre dette skal jeg først etablere den faglige konteksten og bakgrunnen for utviklingen av modellen. Dette betyr blant annet at jeg begrunner valget av Niklas Luhmanns systemteori fremfor alternative sosiologiske teorier. Deretter fremhever jeg forskjeller mellom Niklas Luhmanns systemteori og den analytiske modellen jeg har utviklet og brukt, og foreslår modellen som en mulig løsning på det jeg skal hevde er *problemer* ved Luhmanns teori. Problemene er allerede antydnet i avhandlingens Del A, som viste at det norske samfunnet styrer seg selv på en måte Luhmanns systemteori ikke kan gjøre rede for. Dette misforholdet presser frem, og begrunner, bestemte endringer og brudd med det Luhmannske begrepsapparatet.

Et viktig aspekt ved Del C er derfor å forklare og rettferdiggjøre både bruddene med, og tilslutningen til, ulike elementer i Luhmanns teori. Metoden som skal gjøre det mulig å oppdage, og la seg informere av, begrensede teorielementer, samt begrunne utviklingen av nye og mer fruktbare teorielementer, er etablert i del B, om metodologisk konstruktivisme. Med et metodologisk konstruktivistisk program for teoriutvikling skal jeg kunne *utnytte* forklaringsproblemer, i vårt eksempel problemer med å gjøre rede for kollektiv handling på samfunnsnivå, som ressurser i arbeidet med å utvikle nye begreper. Helt kort er poenget at begreper, forstått som konstruksjoner som åpner og lukker for erkjennelse, også kan endres slik at de åpner og lukker for *andre* erkjennelser. Begrepene inngår i systemer av begreper som definerer hverandre, og teorier kan følgelig være konstruert på en måte som lukker for erkjennelse på en måte som gjør det vanskelig å svare på bestemte spørsmål. Dersom slike spørsmål også er interessante sosiologiske spørsmål, slik som i vårt tilfelle – sammenhengen mellom rasjonalitet og kollektiv handling på samfunnsnivå – er dette i seg selv grunn til å forsøke å gjøre noe med begrepene. Arbeidet med å utvikle begrepene får retning og framdrift fra innsikten om at teorier kan bestemme sine begreper på mer eller mindre fruktbare måter, og at endringer "ett sted" i teorien kan få dyptgripende konsekvenser i hele teorien som system av begreper. I stedet for å gå ut fra

at samfunnet består av mennesker og handlinger, har vi valgt en ontologi der samfunnet består av kommunikasjoner og handlinger. Denne, i bokstavelig forstand grunnleggende, forskjellen har gjort det mulig å utvikle modellen om rasjonell kollektiv handling som system. Operasjonen for utforskning og konstruksjon av nye begreper, antonym-substitusjon, benyttes for å sammenligne en teoris elementer med både eksplisitte og impliserte alternativer. Dermed blir det i prinsippet mulig å gjennomtenke teorier, begrep for begrep, på jakt etter teorielementer som *åpner* for erkjennelse ved å *stenge* for erkjennelse på en måte som skaper problemer i den empiriske analysen. Som den oppmerksomme leser allerede har skjønnet, drives denne avhandlingen av en antakelse om at problemer med å gjøre rede for rasjonell kollektiv handling *ikke* skyldes at rasjonell kollektiv handling er et ekstraordinært problem med spesielle egenskaper, men heller må ses i sammenheng med hvordan teorier om kollektiv handling er konstruert. Gjennom antonym-substitusjon kan vi både utforske hvordan disse begrepsystemene er konstruert, skape nye begreper, undersøke virkningen av dem på begrepssystemet de settes inn i, og hvilke empiriske iakttagelser de dermed åpner for, samt "loggføre" den kreative prosessen ved å vise hvordan vi har gått fram for å endre på begrepene.

Den metodologiske konstruktivismen lar meg også begrunne hvorfor jeg, tross de problemene jeg identifiserer, tross alt mener det er fruktbart å holde fast ved det generelle systemteoretiske perspektivet. Overtakelsen begrunnes ved å sette systemteorien i diskusjon med handlingsteoretiske alternativer. Denne diskusjonen er organisert i tråd med modellen av rasjonell kollektiv handling, begrep for begrep, og undersøker hvilke svar handlingsteoretiske (som kontrast til systemteoretiske) teorier om kollektiv handling *må gi* på spørsmålene modellens begreper skal svare på.

I et neste trinn begrunner jeg begrepsutviklingen empirisk ved å vise hvordan noen av problemene den skal løse gjør seg gjeldende når sosiologiske teorier og analyser inndras i samfunnets refleksjon over seg selv som handlingsdyktig fellesskap. For eksempel viser jeg hvordan 22. juli-kommisjonen henter sin viktigste teori om årsaken til svikende beredskap, teorien om samfunnssikkerhet som utslag av "ledelse, kultur og holdninger" (se Del A), fra en grunnleggende sosiologisk modell levert av sosiolog Per Morten Schiefloe (Schiefloe, 2011). 22. juli-kommisjonen benytter et analytisk skjema som begrenser den på akkurat den

måten avhandlingen interesserer seg for. Sviktende kollektiv handling er et utslag av individuelle egenskaper – holdninger – og problemet må løses ved å endre på egenskapene. Denne analysen demonstrerer derfor at forskjellene mellom modellen og dens alternativer har betydning utover den faginterne refleksjonen over sammenhengen mellom rasjonalitet og kollektiv handling på samfunnsnivå. Dette leder oss til det systemteoretiske begrepet om refleksjonsteorier. Hagen definerer refleksjonsteorier som *teori om systemet, i systemet, for systemet* (Hagen, 2006, s. 178), altså praktiske teorier samfunnet kan bruke for å endre seg selv.

I en egen del posisjonerer jeg dessuten prosjektet i relasjon til relevant sosiologisk 22. juli-forskning. Denne delen skal få frem prosjektets egenart og identifisere tilknytningspunkter i den foreliggende 22. juli-forskningen.

Rammen for teoridiskusjonen og -sammenligningen er hele tiden tanken om at sosiologi skal være en ressurs¹⁷¹ for samfunnet i arbeidet med å løse problemer. Siden de empiriske analysene i Del A viser at det norske samfunnet *kan* styre og regulere seg selv for å løse problemer, og at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet virker integrerende i denne sammenhengen, følger det at teoribidrag som *utelukker* styring i moderne samfunn, eller som gjør seg blind for den integrerende kraften i konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, kan betraktes som *mindre* interessante som ressurser for samfunnet i arbeidet med å løse felles problemer. Avhandlingen slutter derfor med refleksjon over sammenhengen mellom sosiologisk teori og kollektiv handlingsdyktighet på samfunnsnivå. Påstanden er at modellen vi har utviklet gir et bedre blikk enn de alternativer vi har undersøkt, for *reelle* systemprosesser ved kollektive handlinger på samfunnsnivå, og at den derfor kan brukes til å produsere ny og verdifull kunnskap.

¹⁷¹ Denne tanken er valgt blant alternativer, og valget begrunnes i Del A, i avsnittet om konstruktiv sosiologi.

13.1 Den faglige utfordringen - kollektiv handling som sosiologisk "nøtt"

Det er en selvstendig problemstilling i sosiologien å lage teori som kombinerer rasjonalitet og kollektiv handling. Men som vi gjorde rede for i kapittel 3, med introduksjonen av rasjonelle aktører må teorien forklare vellykket kollektiv handling med en egenskap ved aktørene som, når det trengs, hindrer dem i å handle individuelt rasjonelt. Individuell nyttemaksimering er altså rasjonelt, mens kollektiv nyttemaksimering forklares med noe annet. Det logiske problemet som gjør dette grepet nødvendig belyses blant annet i Mancur Olsons epokegjørende "The Logic of Collective Action" fra 1965 (Olson, 2009). Mancur Olson oppdaget en logisk brist ved datidens samfunnsforskning, som antok at individuell rasjonalitet kunne motivere kollektiv handling. Olson viste at rasjonelle aktører ikke kan velge samarbeid, men *må* svikte hverandre i sosiale dilemma-situasjoner. Problemet er allment kjent som den kollektive handlingens problem. Problemet springer ut av følgende betingelser: Kollektive goder er tilgjengelige for alle, og i den grad de er *goder* har alle også interesse av at de skal bli realisert. For eksempel ønsker de fleste brukere av en badestrand at stranda skal være fri for søppel. Dermed virker det kanskje rasjonelt at de som bruker stranda også bidrar til dette ved å plukke søppel. Ved nærmere ettertanke er det imidlertid klart at det finnes et alternativ som, fra aktørenes perspektiv, er mer attraktivt. Aktøren innser, dersom hun er rasjonell, at det beste for henne er om noen andre plukker opp søpla, mens hun selv gjør noe hun har mer lyst til. I begge tilfeller er resultatet en allment tilgjengelig, søppelfri strand, som hun altså også kan benytte. Forskjellen fra aktørens perspektiv er at den ene strategien koster, mens den andre er gratis. I tillegg må aktører som forutsetter at de andre bidrar, vurdere konsekvensene av sin egen handling i lys av dette. Dersom alle andre bidrar, blir det kollektive godet realisert selv om det egne bidraget holdes tilbake. Det egne bidraget bli da virkningsløst i samspill med de andres valg av handling. I valget mellom én kostbar og én "gratis" strategi, hvor begge leder til samme resultat, vil en rasjonell aktør velge den siste. Aktørene må også forholde seg til muligheten for at de andre også er rasjonelle og velger gratispassasjer-strategier. Dersom de andre svikter når en selv bidrar, står en igjen i den verst tenkelige posisjonen: Man har bidratt, men ikke fått noe igjen. Også i denne situasjonen fremstår det egne bidraget som

virkningsløst. Den eneste strategien som gjenstår for en rasjonell aktør er *sviket*. Olsons konklusjon er at egeninteressen ikke er tilstrekkelig til å motivere kollektiv handling.

Senere har forskere klart å isolere betingelser under hvilke to rasjonelle aktører kan velge å samarbeide (Axelrod og Hamilton, 1981). Rasjonelle aktører er imidlertid fremdeles nødt til å svikte hverandre dersom flere enn to aktører skal samarbeide. Og to rasjonelle aktører er nødt til å svikte hverandre dersom spillet har en definert slutt. Dersom spillerne sitter på informasjon om når spillet slutter, gjelder samme betingelser som om spillet kun hadde én runde. Og i en-runders tit-for-tat-spill er det mest rasjonelle å svikte (Kollock, 1998, s. 196). Olsons oppdagelse førte med andre ord til en voldsom reduksjon i rekkevidden til valghandlingsteoretiske løsninger på kollektive handlingsproblemer. Som vi allerede vet forekommer vellykket kollektiv handling i langt større utstrekning enn hva for eksempel Axelrod kan gjøre rede for. Siden slike funn ikke lar seg forene med en teori om rasjonelle aktører, er løsningen å utstyre aktørene med egenskaper, for eksempel internaliserte normer, personlighetstrekk, gener eller annet, som i de riktige sammenhengene får aktørene til å handle mot sin rene egeninteresse¹⁷². Hvis samarbeid forklares med internaliserte normer og verdier, må sosiologien forklare hvor normene og verdiene kommer fra. Parsons forklarer normene funksjonalistisk, det vil si at normenes virkninger for samfunnet forklarer hvorfor normene finnes. Men, som Jon Elster (Elster, 1989) oppdaget, forutsetter Parsons' bruk av funksjonsforklaringer at konsekvenser virker tilbake i tid og forårsaker seg selv, noe som er "absurd" (Elster, 1983). Andre alternativer er mer i tråd med et naturvitenskapelig verdensbilde, for eksempel at det finnes naturlige forskjeller i personlighetstyper (Kollock, 1998) eller at gener (Tomasello, 2014) kan forklare samarbeidsvilje. Slike løsninger er tilstrekkelige hvis målet er å redusere overraskelsen over at vellykket samarbeid forekommer. Men om man tar sikte på å vise hvordan aktørene både kan samarbeide og gjøre det *for å* løse problemer, har dette grepet begrensninger. En gen-

¹⁷² Alternativet, en "uren" egentinteresse, blander sammen individuell og kollektiv "egeninteresse", og må derfor fremdeles forklare variasjon med internaliserte normer eller andre egenskaper.

norm- eller personlighetstype-styrt aktør handler kollektivt rasjonelt fordi det ligger i genene, er riktig eller i overensstemmelse med personlighetstypen, og ikke *for å løse* problemer. I stedet for å ta utgangspunkt i individenes intensjoner introduserer man en faktor som *forårsaker* at individene velger samarbeid. Det er denne faktoren, og ikke målet for den kollektive handlingen, som gir retning til individenes valg. Løsninger som forklarer med individuelle egenskaper viser altså ikke rasjonell kollektiv handling *fra aktørens perspektiv*, selv om handlingene godt kan ha (strengt tatt) utilsiktede gunstige virkninger for gruppen aktøren er del av.

13.2 Intensjoner og konsekvenser

Løsninger som forklarer samarbeid med individuelle egenskaper, kutter altså forbindelsen mellom intensjoner og konsekvenser (Hagen, 2012). Normstyrte aktører bidrar til produksjonen av kollektive goder fordi de oppfatter dette valget som riktig. De forholder seg ikke til, og *kan* ikke forholde seg til, betingelsene for at handlingen kan føre til den intenderte konsekvensen. Valget av handling styres av et ønske hos aktøren om at handlingen faller på rett side av et skille mellom rett og galt. Hundeeiere plukker opp etter hundene sine fordi det *føles* riktig, og ikke fordi de sikter mot et rent og pent turområde for seg selv og brukerne av turområdet. De handler på en måte som fra utsiden og for forskeren fremstår som rasjonell, det vil si innrettet mot et rent og pent turområde, men denne konsekvensen kan ikke spille noen rolle for den enkelte hundeeieren. Dersom konsekvensen skulle spille en rolle, måtte man gi aktøren rasjonalitet. Og som Olson viste vil en rasjonell aktør innse at det mest rasjonelle er å svikte. I virkeligheten er ikke dette alltid tilfellet. Og dersom aktørene ikke svikter, må man forklare ikke-sviket med en norm. Hundeeieren gjør det som "er rett", og plukker opp. Forklaringen fungerer fint helt til man kommer over situasjoner hvor aktører trekker sine bidrag på grunn av de andres svik. Norm-forklaringen passer ikke her, fordi dens prediksjon er aktører som bidrar selv om ingen andre gjør det (det er jo fremdeles "rett"). I slike situasjoner må man igjen forklare med rasjonalitet. Denne forklaringen fungerer igjen fint helt til man kommer over situasjoner hvor kollektiv handling lykkes. Da må man igjen hente frem normer som forklaring. Og slik går det.

Det er åpenbart tilfellet at aktører kan velge handlinger de mener er riktige. Det er heller ikke vanskelig å se for seg at disse handlingene i mange tilfeller kan være gunstige for fellesskapet individene er del av. Dette er likevel kun et del av bildet. Ved normstyrt handling er handlingsvalget orientert av forskjellen mellom rett og galt, en forskjell som i seg selv ikke tar hensyn til handlingens konsekvenser, og som derfor er lite følsom overfor dynamikken ved kollektive handlinger. De andre kan svikte og gjøre det egne bidraget til en ren utgift, eller handle på andre måter som virker inn på relasjonen mellom det egne bidraget og de intenderte konsekvensene. For eksempel kan alle de andre bidra, og gjøre ens eget svik relativt betydningsløst for realiseringen av konsekvensen.

13.3 Et begrep om smarte normer?

Dersom vi opererer med aktører som er styrt av normer i deres valg av handlinger i kollektive handlingssituasjoner, vil det være slik at normer påbyr aktørene å stille på dugnad, selv i tilfeller der ingen andre stiller opp, og dugnadens frukter dermed uteblir. Empirisk kan vi dog rimelig sikkert forvente at de fleste vil droppe dugnaden i en situasjon der alle andre svikter. En mulighet er å forsøke å forklare dette med internaliserte normer. Hvilken norm er det så som får aktøren til å droppe dugnaden? Finnes det en egen norm om å trekke sitt bidrag dersom bidraget, på grunn av de andres svik, likevel ikke fører til den ønskede konsekvensen? Finnes det en egen norm om at man bør prøve å unngå å ende opp som "sucker" i spillteoretisk forstand? Eller nærmer man seg da et begrep om rasjonalitet? Kunne vi operere med svært mange normer? Hvor mange, og hvor finmasket kan et slikt "norm-apparat" være, og hvor kompleks og fleksibel kan en norm være før det blir mer rimelig å snakke om rasjonalitet? Kan en internalisert norm være "intelligent"? Kan valget om å bidra være underlagt en "smart" internalisert norm som responderer på informasjon om de andres potensielle eller faktiske valg av handling, og administrerer følelser av rett og galt hos aktøren basert på dette? Snakker vi da fremdeles om en internalisert norm, altså et skjema man har lært seg, som skiller mellom riktige og gale handlinger, og som lar de riktige og gale handlingene utløse positive henholdsvis aversive følelser hos aktøren? Hvorfor er det ikke *riktig* å gå på en dugnad ingen andre stiller opp på? Hvorfor er det *galt* å være den eneste som betaler skatt eller medlemsavgift?

Denne drøftingen skal ha gjort det klart, eller i det minste antydning for leseren, at teorier som forutsetter at samfunnet består av mennesker må forholde seg til bestemte grenser – som også er begrensninger – når kollektiv handling skal forklares. Man ender opp med én teori om mislykket kollektiv handling, som forutsetter rasjonelle aktører som svikter hverandre, og én teori om vellykket og normstyrt kollektiv handling. Empirisk kan vi finne støtte for begge, men det gjenstår et tredje alternativ som ingen av dem kan forklare: rasjonell kollektiv handling. Menneskeontologiens problem er at den får sammenstillingen av rasjonalitet og kollektiv handling til å virke paradoksal. Dette strider mot noe "alle vet": Vi samarbeider jo ikke utelukkende fordi det "føles godt", men for å oppnå noe sammen. For å inkorporere denne innsikten kan vi prøve oss på en menneskeontologisk syntese, og si at aktørene forstår at det er "riktig" å gjøre sin del, *fordi* de da kan oppnå noe sammen. Det vi da sier er at betegnelsen "riktig" er et produkt av den kollektive handlingens problem, det vil si at handlingen får sin betydning som bidrag til realisering av en felles fordel, i en situasjon der svik også er mulig. Å gjøre sin del er altså dypest sett rasjonelt – kollektivt rasjonelt. Problemet er at kollektiv rasjonalitet krever at aktørene gir avkall på muligheten til å svikte. Den kollektive handlingens problem, som konstituerer situasjonen for aktørene, kan ikke tilby aktørene gode grunner for et slikt valg. Tvert i mot gir den aktørene gode grunner til selv å svikte. For å demme opp for denne "lekkasjen", må forskeren derfor utstyre aktørene med en egenskap som gjør at de ser bort fra den kollektive handlingens problem, og likevel gjør sin del. Aktørene må for eksempel føle at det er galt å velge svik. Dersom man velger denne teoretiske løsningen, opphever man imidlertid problemet som gjør løsningen nødvendig. Dersom aktørene ikke ser konflikten, finnes heller ikke problemet. Løsningen gjør seg selv overflødig, samtidig som forskeren taper den analytiske tilgangen til problemets årsak: Med et begrep om individuelle egenskaper som fjerner konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet fra aktørenes perspektiv, kan ikke forskeren analysere aktørenes valg som stillingtagen til den kollektive handlingens problem – aktørene ser jo ikke konflikten. Syntesen mislykkes altså. Menneskeontologien kan ikke ha aktører som *forstår* at det er riktig å gjøre sin del *fordi* de da kan oppnå noe sammen. Resonnementets "fordi"-ledd forsvinner med fjerningen av konflikten fra aktørenes perspektiv. I fortsettelsen skal vi se hvordan Luhmanns systemteori egner seg som ramme for et forsøk på å overskride dette problemet.

Kapittel 14: Valget av Luhmanns systemteori

Luhmanns systemteori er valgt blant alternativer, og ved å velge Luhmann har vi gjort oss blinde for mønstre vi kunne fått øye på med andre teorier. Når jeg likevel har valgt å overta store deler av det Luhmannske begrepsapparatet er det flere grunner til valget. Grunnene henger sammen med hverandre og med ønsket om å forstå rasjonell kollektiv handling. Den første grunnen er Luhmanns skarpe skille mellom individ og samfunn.

14.1 Ydmykhet på menneskenes vegne

Luhmann beskriver systemteorien som radikalt anti-humanistisk, det vil si med en samfunnsmodell hvor mennesker ikke bare er *perifere*, men faktisk befinner seg *utenfor* samfunnet. Hans-Georg Moeller (Moeller, 2011) kaller dette for "den fjerde store fornærmelsen mot menneskelig narsissisme", hvorav de tre første ble utført av Kopernikus, som viste at jorden ikke er universets sentrum, Darwin, som viste at mennesket ikke er kronen på et guddommelig skaperverk, og Freud, som viste at egoet og bevisstheten er relativt ubetydelige sammenlignet med ubevisste drifter som for eksempel libido (Moeller, 2011, s. 28). Hos Luhmann er menneskene ikke en gang del av samfunnet. Samfunnet består hos Luhmann av kommunikasjon (og tilslutningshandlinger). Disse danner lukkede, selvproduserende og –regulerende (autopoietiske) sosiale systemer, med egne lovmessigheter og egenskaper det er umulig å gripe inn overfor "fra utsiden".

Hva vinner så Luhmann ved å henvise menneskene til samfunnets omverden? Narsissisme er et annet ord for overdreven tro på egen betydning, og hvis utvisningen er en fornærmelse mot menneskelig narsissisme, slik Moeller hevder, er Luhmanns poeng kanskje å skille på en måte som lar oss stille skarpt på sosiale systemers *egendynamikk*. Også for Luhmann er det åpenbart at sosiale systemer ikke kan finnes uten individer, men hans enkle poeng er at sosiale systemer må iakttas gjennom seg selv og ikke som *effekt* av egenskaper ved de deltakende individene.

Med et bedre blikk for sosiale systemers *egendynamikk* blir det også lettere å skille systemene fra hverandre. Et problem med menneskeontologien er nemlig at systemgrensene lett rotes til i analysen. Siden moderne individer, med et

menneskeontologisk utgangspunkt, er *bestanddeler* i flere systemer, felter, sfærer, basisinstitusjoner etc., er det som forsker ikke godt å si hvilket system man har med å gjøre når. Empirien kan være tvetydig. Individuer er både foreldre, kunder, studenter, lærere, forskere, pasienter og kunstlere, og det blir lett å tenke seg at de "tar med seg" elementer fra ett sosialt system til et annet, og at de ulike systemene dermed smugler seg inn i hverandre via individene. Dermed oppstår også et marked for teorier om "kolonisering" og andre former for -isering¹⁷³ (Habermas etc (Aakvaag, 2013b: bl.a. s. 123). Markedstenkning trenger inn i politikken via individer som shopper politiske "produkter". Religionen koloniserer utdanningssystemet når læreren nekter å undervise om Darwin, eller elever nekter å samarbeide med elever med en annen religion. Medisinen koloniserer livsverdenen og skremmer samfunnsmedlemmene ved å identifisere helseisiko over alt. Jobber de samme individene som kunstnere, kan de ta med seg helseangsten inn i atelieret, skaffe seg hudvennlig maling med dårligere fargegjengivelse enn den farlige malingen, og dermed har medisinen kolonisert kunsten.

Poenget med å henvise menneskene til samfunnets omverden er ikke å slippe å forholde seg til slike fenomener. Hypotesen er heller at slike fenomener er en effekt av den teoretiske "optikken", altså at ontologien man legger til grunn gjør det vanskelig å skille systemene fra hverandre, og at det derfor *ser ut som* om de trenger inn i hverandre og skaper problemer. Skarpe skiller lar oss skille mellom sosiale systemer, og dermed mellom kommunikasjon i samfunnet som *handlingsdyktig fellesskap* og kommunikasjon i andre sosiale systemer, for eksempel i massemediene. Dette bringer oss over i neste grunn for valget av Luhmann.

¹⁷³ medikalisering, kommodifisering/"varifisering", politisering, rettliggjøring etc.

14.2 "Goodness of fit"

Systemteoriens kanskje viktigste begrep er funksjonell differensiering. Påstanden er at dette skjemaet treffer bedre enn alternativet, som er teorier om klasse- eller sjiktmessig differensiering. Dette gjelder ikke minst med hensyn til teoriens evne til å gjøre rede for sine funn. Teorier om sjiktmessig differensiering trekker gjerne med seg en teori om *integrasjon* gjennom undertrykking og klassekamp, eksplisitt eller som implikasjon. Konstellasjonen kan gi interessante forklaringer på sosial ulikhet i det norske samfunnet (Frønes og Kjølørød, 2005), men leder også til situasjoner hvor det blir vanskelig å gjøre rede for empiriske funn. For eksempel ender forsøk på samfunnsverigripende klasseteoretiske analyser av funksjonelt differensierte samfunn, f. eks. (Engelstad, 2005), gjerne opp som analyser av sosiale eliter som sitter på toppen av hver sine samfunnsområder, men som ikke utgjør noe interessefelleskap på tvers og som heller ikke kan sies å "komme fra" en dominerende klasse, siden en slik klasse altså ikke kan påvises på tvers av samfunnsdelene. Det man får øye på med en slik teori er enten et "siste glimt" av klassesamfunnet, der elitens medlemmer *kommer fra* en dominerende klasse som eksisterte "i forrige generasjon", men som nå av en eller annen grunn har falt fra hverandre i eliter, eller man må se seg om etter begreper som gjør greie for funnene på en mer elegant måte. En teori om funksjonell differensiering og inklusjon av individer er en slik teori. Med systemteorien kan vi fortsatt interessere oss for sosial ulikhet som samfunnsproblem, men uten (dersom det ble krevet at vi gjorde det implisitte eksplisitt) å måtte se ulikheten i sammenheng med en overgripende teori om integrasjon gjennom undertrykking og klassekamp, som ville gjøre det vanskelig å gjøre rede for empiriske funn. Systemteorien treffer generelt godt med sitt begrep om funksjonell differensiering, noe som også kommer til uttrykk som faglig fragmentering og bindestreks-sosiologi. Som Gunnar Aakvaag skriver i sin kritikk av 2003-utgaven av Det Norske Samfunn, Luhmann kan så å si eksplisere den samtidsdiagnosen som ligger latent i boka (Aakvaag, 2006).

14.3 Gjennomført, og derfor nøktern, teori om sosiale systemer

En tredje grunn er at systemteorien, fordi den forutsetter at alt sosialt har systemkarakter, slipper å innta en ensidig kritisk innstilling til sosiale systemer. Mange teoretikere (Habermas, 1987) (Giddens, 1984) (Bourdieu og Boltanski, 1981) (Foucault, 2009) (Gramsci,

2002) bruker systembegrepet i analyser av det moderne samfunnet. Blant annet med referanse til Talcott Parsons' strukturfunksjonalistiske systemteori (Parsons, 1951), og helst kritikken av denne, definerer disse teoretikerne gjerne systembegrepet negativt, som kontrast til mulige andre og presumptivt bedre måter å organisere samfunn på. Systemverdenen truer livsverdenen, og sosiologien skal gjøre menneskene i stand til å forsvare sin livsverden mot systemene.

Luhmann avviser på sin side at samfunn kan organiseres på andre måter enn gjennom systemer, og hevder at alt sosialt har systemkarakter. En kritisk innstilling mot systemer er riktignok *forståelig*, fordi sosiale systemer setter grenser for individenes frihet. Systemer skaper imidlertid også muligheter, og disse mulighetene blir til nettopp gjennom at systemet stenger for andre muligheter. Og ettersom det for Luhmann ikke finnes noe ikke-systemisk alternativ til sosiale systemer, kan han erstatte skillet mellom foretrukket ikke-systemisk "sosial" sosialitet på den ene siden og "suspekt" systemisk sosialitet på den andre, med en teori om sosiale systemer og inklusjon av individer (Luhmann, 2012b, s. 16-). En ensidig kritisk innstilling av "alt som smaker system" kan dermed erstattes med en interesse for forholdet mellom systemskapt begrensning og mulighet, og mellom inklusjon og eksklusjon av individer.

14.4 Materiale for en teori om rasjonell kollektiv handling

Den viktigste grunnen, eller i alle fall faglig mest interessante grunnen i denne sammenhengen, er imidlertid de mulighetene systemontologien åpner opp mht. konstruksjon av en positiv teori om rasjonell kollektiv handling. Menneske- og handlingsontologien må forklare vellykket kollektiv med egenskaper ved individene: Med hensyn til kollektiv handling er aktørene, som vi sa i Del A, enten *rasjonelle* eller *normstyrte*. De to forklaringsstrategiene griper viktige sider ved kollektive handlinger, men ingen av dem får tak på de rasjonelle aspektene ved kollektive handlinger. Kollektiv handling er kun mulig i kraft av internaliserte normer, mens rasjonelle aktører alltid må svikte, eventuelt handle egoistisk innenfor et system som "bruker" handlingene til å skape kollektive fordeler uavhengig av aktørenes intensjoner (jf. systemenes usynlige hender) (Hagen, 2006). I stedet for å forstå vellykket kollektiv handling som *resultat av* internaliserte normer eller andre

mer eller mindre stabile trekk ved individene, har vi benyttet en systemteoretisk modell som ikke legger mer i individuelle egenskaper enn den betydning de får som referanser for kommunikasjon i sosiale systemer. Sosiale systemer forutsetter psykiske systemer for sin autopoiesis, men sosiale systemer følger andre lover og har andre egenskaper enn psykiske systemer, og det gjennomførte systemontologiske alternativet krever at vi analyserer sosiale systemer "gjennom seg selv" eller med interesse for deres egne lover og egenskaper. Dette er også essensen av Spinoza-sitatet som åpner Luhmanns Theory of Society: "*That which cannot be conceived through anything else must be conceived through itself*" (Luhmann, 2012a). I dette perspektivet er det ikke de internaliserte normene, disposisjonene el. l. som *tvinger frem* bestemte valg hos aktørene, men den kollektive handlingen som *gjør* det mulig for aktørene å svikte eller bidra, til å *være*, gjennom attribusjon, egoister eller bidragsyttere. Og det er ved å iaktta den kollektive handlingen, og ved å se seg selv og hverandre som deltakere i den, at individene blir i stand til å velge mellom individuelt og kollektivt rasjonelle handlinger. Det er kommunikasjonsprosessen som bestemmer betydningen av individenes handlinger, eller som Luhmann sier: Det er kommunikasjonen som kommuniserer (Luhmann, 1988, s. 371). Egenskaper ved individene, for eksempel internaliserte normer, har fortsatt betydning, i den forstand at de påvirker *bevissthets*-prosesser, for eksempel ved at individene forbyr seg selv å tenke bestemte tanker eller *gjøre* bestemte valg, og i den forstand at "*bevissthet driver kommunikasjonen frem*" (Luhmann, 2000b, s. 392), men vi skal altså interessere oss for hvordan *sosiale* systemer skaper mening, og vi skal analysere disse "gjennom seg selv".

I følge Luhmann består samfunn ikke av mennesker, men av kommunikasjon (Luhmann, 2000b). Hagen føyer, med referanse til Luhmann¹⁷⁴, tilslutningshandling til (Hagen, 2006, s. 72). Avhandlingen slutter seg til denne posisjonen, og sier at samfunnet består av kommunikasjon og handling som tilslutningshandling. De eneste forutsetningene

¹⁷⁴ F. eks.: Alter must first utter something, only then can ego understand and accept or reject (Luhmann, 2012a, s. 201). min understrekning

systemteorien gjør om individene er at de kan skille informasjon fra meddelelse (som er det samme som å forstå), og at de kan velge om de skal akseptere kommunikasjonsforslaget de dermed har forstått, som premiss for egen atferd. Om noen banker på kontordøra mi kan jeg, forutsatt at jeg hører bankingen, velge å registrere lyden og la det være med det. Kanskje jeg tenker at noen kom borti døra på vei forbi. Alternativt kan jeg skille mellom informasjon og meddelelse og *forstå* at noen med bankingen meddeler et ønske om å komme inn. Andre forståelser er åpenbart mulige, for eksempel at noen ønsker at jeg demper meg her inne. Uansett hvordan jeg forstår, altså med hvilken distinksjon jeg skiller informasjon fra meddelelse, er det jeg sitter igjen med et kommunikasjons*for*slag. Kommunikasjonsforslaget (slik det er forstått innenfor rammen av distinksjonen jeg har valgt) tvinger fram et nytt valg, mellom avvisning og overtakelse. La oss si jeg faktisk forstår bankingen som uttrykk for et ønske om å komme inn: Enten må jeg overta kommunikasjonsforslaget ("la meg komme inn!") som premiss for min egen atferd ("kom inn!"), eller jeg må avvise det ("hold deg utenfor!"). Tilslutningshandlingen kan uttrykkes på mange ulike måter, men valget er i alle tilfeller et valg mellom *avvisning og overtakelse*, og horisonten av mulige tilslutningshandlinger er bestemt av forståelsen. Jeg forstår at vedkommende ønsker å komme inn, og det er dette jeg skal ta stilling til. Valget mellom avvisning og overtakelse forutsetter evne til refleksjon over handlingenes *konsekvenser*. Roper jeg "hold deg utenfor!" eller tilsvarende, er det, dersom jeg er rasjonell, fordi jeg skiller mellom handlinger og konsekvenser og mellom avvisning og overtakelse som midler til ulike konsekvenser. Enkelt sagt antar jeg at et avvisende utspill ("det passer ikke nå") vil gi andre konsekvenser enn om jeg overtar forslaget og sier "kom inn!". Dette betyr på ingen måte at jeg ser inn i framtiden, men at jeg betrakter avvisning og overtakelse som meningsfulle motsetninger med tanke på konsekvenser.

Valget står mellom overtakelse og avvisning av kommunikasjonsforslaget, *slik jeg forsto det* ved å skille informasjon fra meddelelse. Jeg roper ikke for eksempel "klokken er ti", selv om jeg naturligvis er fri til å gjøre det. I tillegg kan jeg åpenbart velge ikke å respondere. Velger jeg en atferd som ikke på noen meningsgivende måte kan fungere som uttrykk for overtakelse eller avvisning av et kommunikasjonsforslag, står kommunikasjonen i fare for å dø ut (og vi "faller tilbake i egne tanker"). Kommunikasjonens autopoiesis er således avhengig av at deltakerne velger tilslutningshandlinger som kan knyttes meningsfullt til

forutgående utspill. Personen som står utenfor og vil inn må i sin tur forholde seg til mitt eventuelle utspill, min tilslutningshandling, som meddelelse i en ny kommunikasjon, slik jeg forholdt meg til hans banking i forrige runde. Skiller han informasjon fra meddelelse og forstår det slik at jeg foreslår at han skal komme inn, må *han* velge tilslutningshandling, kanskje åpne døra og si "hei". Den besøkendes "hei" blir nå forståelig i lys av den forutgående kommunikasjonen hvor "kom inn" ble forstått som en invitasjon inn. Uten denne forutgående kommunikasjonen kunne den besøkendes "hei" fått en helt annen betydning, kanskje til og med fremstått som "uforståelig", selv om også betegnelsen "uforståelig" innebærer en bestemt forståelse. Dette skisserte interaksjonssystemet skiller, når det er etablert gjennom den innledende bankingen og tilslutningshandlingen, mellom en fortid av kommunikative hendelser og en framtid av nye mulige tilslutningshandlinger og konsekvenser. Alle utspill får sin mening fra interaksjonen. Interaksjonssystemet reproducerer seg selv ved å skille mellom fortid og framtid, og tilbyr handlingsalternativer, konstituert som motsetninger mht. konsekvenser. Avvisning og overtakelse registreres fortløpende gjennom gjensidig synlighet.

14.4.1 Kommunikasjonsteori og den kollektive handlingens problem

Når vi nå har fastlagt betydningen av begrepet om kommunikasjon, og sagt at samfunnet består av kommunikasjoner og tilslutningshandlinger, skal vi knytte dette til et begrep om rasjonell kollektiv handling. Med *rasjonell* kollektiv handling menes et begrep om kollektiv handling som gjør det mulig å vise hvordan individene forholder seg til konsekvensene av handlingene sine når de deltar i kollektive handlinger. Vi kan begynne konstruksjonen av begrepet ved å ta utgangspunkt i *kompleksitet*. Utgangspunktet er at aktørene skal realisere en konsekvens de ikke kan realisere hver for seg. Kollektive handlinger skiller seg derfor fra andre typer handlinger ved *måten* konsekvensene av deltakernes handlinger er medbestemt av hva de andre deltakerne velger å gjøre. Kollektive handlinger er av denne grunnen komplekse på en *annen måte* enn handlinger rettet mot konsekvenser individene kan realisere hver for seg, og får en annen dynamikk.

Begrepet om rasjonell kollektiv handling har ikke som utgangspunkt at individene "regner seg frem" til hvilke handlinger som fører til hvilke konsekvenser i komplekse kollektive

handlingssituasjoner. Det er riktignok ikke *utenkelig* at deltakere i kollektive handlinger med få deltakere kan overskue konsekvensene av handlingene sine, i samspill med andres, for realiseringen av kollektive goder, men en slik løsning hører hjemme under valghandlingsteorien, og ender i alle, bortsett fra i noen helt spesielle tilfeller med at individene, dersom de er rasjonelle, velger å svikte den kollektive handlingen¹⁷⁵.

Vi har imidlertid avgrenset oss mot hele det valghandlingsteoretiske forsøket på å forklare kollektive handlinger. Dette har flere grunner, og en av dem handler om kompleksitet i den handlingsontologiske betydningen mer eller mindre omfattende kjeder av fysiske handlinger. Jo flere deltakere vi putter inn i den kollektive handlingen, altså jo mer komplekse sammenhenger individene må forholde seg til, jo mer urimelig virker forutsetningen om individer som kan overskue konsekvensene av handlingene sine, og altså strengt tatt "vet hva de gjør". Dersom aktører ikke kan forholde seg til konsekvensene av handlingene sine, kan de heller ikke orientere valget av handling mot konsekvenser. Denne grunnen er alene nok til å velte ethvert handlingsontologisk forsøk på å kombinere rasjonalitet og kollektiv handling. Vår løsning legger en annen ontologi til grunn og forsøker å ordne problemet ved hjelp av et begrep om sosiale systemer og kompleksitetsreduksjon. Med begrepet om sosiale systemer som reduserer kompleksitet kan vi styre klar av begrensningen handlingsontologien legger på teoriutviklingen.

Verden er i utgangspunktet uoverskuelig kompleks og erkjennelse krever orden. Dette "ordenskravet" konstruerer med andre ord en uorden som må ordnes, og orden oppnås gjennom systemdannelse. Systemdannelse er derfor kompleksitetsreduksjon, og kompleksitetsreduksjon er det samme som virkelighetskonstruksjon. Vellykket kollektiv handling forutsetter alltid en løsning på den kollektive handlingens problem, og løsningen etableres alltid gjennom kompleksitetsreduksjon. Den kollektive handlingens kompleksitet

¹⁷⁵ Unntaket er når to aktører samhandler uten å vite når den kollektive handlingen er slutt: tit for tat.

må reduseres slik at individene kan reflektere over konsekvenser av, og velge mellom, ulike tilslutningshandlinger. Forskerens oppgave består dermed i å utvikle begreper for hvordan ulike typer sosiale systemer, inkludert samfunn, reduserer kompleksitet og gjør det mulig for individer å koble intensjoner til kollektive konsekvenser.

Handlingers sosiale mening eksisterer kun i kraft av en distinksjon i mediet mening, og distinksjonen gjør det mulig å velge en side fremfor den andre. Enten slår man til, eller man ser seg om etter et bedre tilbud. Enten anerkjenner man verket som kunst, eller man avviser det som kitsch. Distinksjonen som gjør *kollektiv* handling mulig går mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Individene er fortsatt frie til å gjøre hva de vil, men *som deltakere* i kollektive handlinger kan de kun bidra eller svikte. På samfunnsnivå appliseres distinksjonen på solidaritetsmediet for å skille de som bidrar fra de som sniker seg unna. Noen ofrer seg, mens andre tenker på seg selv. Det er viljen til å gi slipp på individuelle muligheter for det felles beste som kjennetegner den solidariske handlingen, mens manglende bidrag kobles til manglende slik vilje. Mening konstrueres i solidaritetsmediet, og tilskrives individene. Kollektivt rasjonell handling belønnes og tematiseres som offer. Individuelt rasjonell handling nedvurderes og betegnes som egoisme. Alt annet faller utenfor. Dette er systemsiden av den kollektive handlingen.

Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet spiller seg imidlertid også ut i individenes bevisstheter. Individene kan skille mellom individuelt rasjonelle og kollektivt rasjonelle handlinger og konsekvenser, og individene er derfor i en viss forstand både individuelt og kollektivt rasjonelle. Individene kan se at det lønner seg å samarbeide, men at det lønner seg enda mer å snylte på de andres samarbeid. De kan også se at det ikke er mulig for alle å velge denne strategien, fordi det da ikke vil være noe å snylte på. Dermed kan de også se at de risikerer å bli sviktet av de andre. De *trenger* imidlertid ikke se alt dette. Den fundamentale distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet kan anta ulike former, og det som i et forskerperspektiv kanskje kan se ut som en kompleks (og dermed umulig) refleksjon over den kollektive handlingens problem, er i virkeligheten kun variasjoner over den ene fundamentale konflikten. Dersom nabolaget skal pusse opp et fellesområde, oppstår muligheten for å snike seg unna. Dermed blir det også mulig å *ofre* muligheten til å snike seg unna, og opptre som "kjernekar". Men kun dersom den kollektive

handlingen er noenlunde vellykket. Dersom dugnaden av en eller annen grunn strander, er det heller ingen gratispassasjer-strategi å avstå fra, og det edle offeret forfaller til idioti. På den andre siden står gratispassasjer-strategiens idioti og dens betydning i den kollektive handlingen, for eksempel oppfatningen om at man "jo må stille opp".

Alt dette er tilgjengelig gjennom distinksjoner i mediet mening, og krever bare grunnleggende kjennskap til systemet fra individenes side. Individene spiller inn overfor den kollektive handlingen, de iakttar hvordan den kollektive handlingen spiller seg ut i form av nye kommunikasjoner, og de råder over sin tilslutningshandling. Men ingen av deltakerne trenger å ha oversikt over "det hele" forstått som summen av enkelthandlinger.

14.4.2 Konstruksjonen av egoisme og solidaritet

Som sosialt system er den kollektive handlingens erkjennelsesledende distinksjon konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Konflikten etableres gjennom iakttagelse av sviktende produksjon av kollektive goder: Et kollektivt gode er ikke realisert, eller står i fare for å utebli, og årsaken er deltakernes handlinger. Når deltakernes handlinger settes som årsak til sviktende produksjon av kollektive goder, er en mulig attribusjon at det potensielle kollektive godet, og fordelene det ville brakt gruppen, ikke er tilstrekkelig til å motivere deltakernes handlinger¹⁷⁶. Attribusjonen fra systemet er dermed også at deltakerne, eller bestemte deltakere, mangler motivasjon eller vilje til å handle på en måte som gagnar fellesskapet de er del av. Likevel kan de samme deltakerne altså høste fordelene av de andres innsats. Konsekvensen av denne erkjennelsen er at de aktuelle deltakerne, sett fra gruppens ståsted, *setter sine egne behov foran gruppens behov*. De tjener på noe de ikke har bidratt til, og med sviket har de også satt produksjonen av det kollektive godet i fare. På motsatt side, og som meningsfull kontrast, står den solidariske handlingen og viljen til å ofre individuelle fordeler for fellesskapet.

¹⁷⁶ Alternativt kan sviktende produksjon av kollektive goder forklares med manglende *evne* til å handle på en måte som er nyttig for fellesskapet. Denne attribusjonen byr på andre tilslutningsmuligheter enn attribusjonen av manglende vilje, og altså egoisme.

Vi ser dermed også hvordan den kollektive handlingen som sosialt system opererer som et autopoietisk system, uavhengig av individenes bevissthetstilstander, eventuelle personlighetstyper, verdiorienteringer, genkombinasjoner etc. Egoisme er ikke lenger en *orientering* individet har med seg inn i den kollektive handlingen. Det er tvert i mot slik at individene "blir", eller konstitueres som, egoister eller bidragsyttere gjennom systemets operasjoner. Grafser man til seg "blir" man egoist, gjennom attribusjon. Men kun dersom forventningen er at man begrenser seg fordi man skal produsere et kollektiv gode sammen. Spiller man poker eller konkurrerer om markedsandeler er egoisme uaktuelt som attribusjon: Forslag om å forstå handlinger som utslag av egoisme kan her legitimt avvises med et "Det er bare forretninger!".

Det individuelle bidraget til den kollektive handlingen bestemmes av, det vil si får sin betydning fra, den kollektive handlingen. Vi kan i en forstand si at den kollektive handlingen "forteller" sine deltakerne at det er både egoistisk, irrasjonelt og umoralsk å handle mot fellesskapets interesse. Intensjoner om å realisere kollektive goder sammen, og utsikten til det fryktede alternativet – at det kollektive godet uteblir – utstyres handlinger med kollektive konsekvenser. Attribusjonen solidaritet oppstår som kontrast til egoisme, fordi, eller egentlig kun *dersom*¹⁷⁷, det potensielle kollektive ondet iakttas som konsekvens av de involvertes handlinger. Handlingsalternativer *blir alternativer* med referanse til sine konsekvenser, og det blir klart at de involverte, for å realisere det kollektive godet de alle offentlig er nødt til å ønske seg, må legge bånd på seg, og legge *noe annet* enn egen nyttemaksimering til grunn for valget av handling. Og dette "noe annet" er nettopp det sosiale systemet og den kollektive handlingen. Helt enkelt må de ta hensyn til hverandre fordi de er avhengige av hverandre. For å lykkes med den kollektive handlingen, må individene gi avkall på egne muligheter, og handle på måter som lønner seg for dem som

¹⁷⁷ Et annet alternativ er at produksjonen av det kollektive godet spoles av andre faktorer enn individenes handlinger. Allmenningen kan for eksempel bli invadert av sopp.

felleskap. Dermed skal vi også kunne hevde at konflikten virker *integrerende*. Integrasjon betyr for Luhmann fjerning av frihetsgrader (Luhmann, 2012a), og påstanden vår er at konflikten integrerer fordi den tvinger aktørene til å ta de kollektive konsekvensene av handlinger i betraktning, og dermed til å betrakte handlingsalternativer som går i mot fellesskapets behov som individuelt rasjonelle og egoistiske. Vi sier altså ikke at individene er egoistiske eller kollektivt innstilte. Det er den kollektive handlingen som *sosialt system* som skiller mellom individuelt og kollektivt rasjonelle handlinger. Distinksjonen er en meningsgrense og attribusjonen av egoisme hhv. solidaritet er en meningsforskjell. Ved kollektive handlinger ordner konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet forholdet mellom avvisning og overtakelse av kommunikasjonsforslag på en bestemt måte – og virker integrerende.

Dette betyr imidlertid ikke at faktorer som normer, personlighetstyper, verdiorienteringer etc. fraskrives betydning. Poenget er ikke å avklare hva det "egentlig" er som gjør kollektiv handling mulig. Poenget er å utvikle de redskapene vi trenger for å analysere kollektiv handling som sosialt system, slik at vi kan se hvordan deltakere i kollektive handlinger forholder seg til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet og kan ha konsekvensene av handlingene sine som mål når de velger dem. Som sagt skjer ikke dette gjennom at individene lærer seg å beherske situasjonens "egentlige" kompleksitet i form av uoverskuelige kjeder av BM, men gjennom systemdannelse og kompleksitetsreduksjon, som individene forholder seg til gjennom overtakelse eller avvisning. Alle handlingsalternativer ved kollektive handlinger kan betraktes enten som individuelt eller kollektivt rasjonelle. Og det er den kollektive handlingen som "konstruerer" egoistiske hhv. solidariske handlingsalternativer, og gjør det mulig for individene å bli aktører.

Systemdannelse skjer ikke "utenfor hjernene", men i en viss forstand på tvers av individene, ved at individer forholder sine handlingsvalg til andres gjennom PI. Relasjonen mellom egos og alters PI, eller mellom den enkelte aktørens og "de andres" PI etableres for aktørene gjennom kommunikasjon og systemdannelse. Dermed forvandles uoverskuelige kjeder av BM til forskjeller mellom handlinger og bestemte konsekvenser. I kollektive handlinger kan aktører derfor velge mellom individuelt og kollektivt rasjonelle handlingsalternativer uten å overskue sammenhengen mellom utallige BM, samtidig som vi slipper å forstå dette som et

tap av informasjon. Begrepet om kjeder av BM er også en teoretisk konstruksjon, og foreligger ikke "der ute", som noe individene kan få med seg eller gå glipp av. Det vi er vitne til er hvordan distinksjoner produserer, og er nødvendige for å produsere, informasjon i en virkelighet som i og for seg er tom¹⁷⁸. Handling som BM spiller fremdeles en grunnleggende rolle i systemet, men som realreduksjon, hvor handlinger får sin betydning som element i et autopoietisk system.

¹⁷⁸ The world itself, as co-occurring other side of all meaning forms, remains unobservable (Luhmann, 2012a, s. 24).

Kapittel 15: Begrensninger og rekonstruksjon

Den spesielle interessen for kollektiv rasjonalitet, systemteori og teori om samfunn som handlingsdyktige fellesskap følger delvis av oppdraget avhandlingen svarer på, men henger også sammen med en common senseisk oppfatning om at Luhmann overser noe viktig når han velger å avfeie styringskommunikasjon som samfunnsmessig "selvbedrag", og samfunnsmessig integrasjon som et resultat av ikke-målrettet destruksjon og tilfeldigheter. Det empiriske materialet som behandles i del A gjør det vanskelig å se bort fra alle referansene til samfunnet som handlingsdyktig eller -udyktig fellesskap, alle "vi må"-utspillene i etterkant av 22. juli-terroren, historiene om helter som satte livet på spill mens andre prioriterte egen sikkerhet, om hvordan "vi som samfunn" skulle komme videre, kort sagt alle intensjonene om å "gjøre noe som samfunn", offeret det ville kreve av samfunnsmedlemmene, samt godene man skulle oppnå gjennom offeret. Det er vanskelig å avvise alt dette som støy. Samtidig har vi måttet innse at Luhmann på viktige måter har rett: Det norske samfunnet har, blant annet i følge Riksrevisjonen (gradert rapport 2017), ikke klart å realisere sine intensjoner om betydelig bedre beredskap, det nasjonale minnstedet er i skrivende stund ennå ikke realisert og forslaget om nye kjøreregler for sakprosa genererte først og fremst debatt. Men samfunnet har også utviklet nye ordninger: Både endringene i plan- og bygningsloven og PLIVO-instruksen har blitt til på måter som kan analyseres ved hjelp av modellen, som kollektiv handling på samfunnsnivå. Det samme gjelder både debatten om kjørereglene for sakprosa, og minnstedesdebatten, selv om samfunnet i disse to kasusene ikke like tydelig har klart å handle som fellesskap.

15.1 Luhmanns styringspessimisme

I utviklingen av modellen har vi lagt oss på linje med aktuelle sosiologiske teorier om samfunnet, og sier at samfunnet er differensiert i ulike samfunnsområder som politikk, økonomi, kunst, rett, helse etc. Innenfor denne avgrensningen har vi knyttet an til Luhmanns teori om det funksjonelt differensierte samfunnet, med funksjonssystemer som er forskjellige fra hverandre med hensyn til funksjon. Luhmanns funksjonssystemer er autopoietiske. Autopoietiske systemer organiserer seg selv og lager selv de elementer de består av, og er, med hensyn til sine operasjoner, lukket mot sin omverden. Ingenting slipper inn eller ut av systemet. Den operasjonelle lukketheten er imidlertid også et premiss for systemenes evne til å oppnå kontakt, gjennom iaktakelse, med sin omverden. Kun ved å referere til seg selv som forskjellig fra en omverden, kan et system få øye på andre systemer som befinner seg i denne omverdenen. Autopoiesisbegrepet legger også klare begrensninger på hvilke styringsmuligheter systemteorien kan innrømme for det moderne samfunnet. Dette er viktig fordi det gjør det litt overraskende å bevitne den voldsomme interessen i det norske samfunnet for hvordan samfunnet sviktet 22. juli 2011, og for hvordan "vi som samfunn" sammen skal hindre at noe slikt skjer igjen. For å forstå hvordan Luhmann tenker om styring må vi se nærmere på Luhmanns samfunnsmodell.

Luhmanns samfunn er polykonteksturalt¹⁷⁹. Det mangler både sentrum og hierarki på samfunnsnivå. Selv om det kan gi mening å si at enkelte funksjonssystemer er viktigere enn andre – for eksempel kan man kanskje si at politikk er viktigere for samfunnet enn sport – er det i følge Luhmann ikke slik at ett system kan være funksjonelt overordnet et annet. Dette henger sammen med at utdifferensieringen av systemer sentrert rundt spesifikke funksjoner gjør systemene blinde for alt annet. Det er derfor i følge Luhmann ikke mulig å underlegge dem en samlende logikk, og dermed heller ikke noen hierarkisk inndeling (Luhmann, 2012b, s. 90-). Alle systemer er lukket om seg selv, og utilgjengelige for direkte styring. Luhmanns systemer er opptatte med sitt og "hører ikke etter". Viktigst i denne sammenhengen er

¹⁷⁹ En kontekstur utgjøres av alt som kan iakttas med en tilgrunnliggende distinksjon.

imidlertid at det heller ikke finnes noe(n) som ”snakker til dem”: intet sentrum, ingen topp, ingen intersystemisk meningsammenheng.

Avvisningen av styringsmuligheter henger også sammen med et annet viktig premiss i Luhmanns teori, om systemdannelse som kompleksitetsreduksjon. Luhmann hevder at samfunnet har utviklet seg gjennom stadier av økende kompleksitet, hvor én bestemt differensieringsform har vært dominerende. Utviklingen har gått fra segmentær, via sentrum/periferi og sjikt, til *funksjonell* differensiering. Hver overgang henger sammen med en økning i samfunnets evne til å håndtere kompleksitet. Overgangen fra den sjiktmessige til den funksjonelle differensieringsformen som primær, som i følge Luhmann kjennetegner overgangen til det moderne samfunnet, gir en formidabel økning i samfunnets evne til å håndtere kompleksitet. Når vitenskap skilles ut som eget funksjonssystem settes den fri til bare å interessere seg for forskjellen mellom sant og usant. Når kunst skilles ut som eget funksjonssystem settes den fri til bare å interessere seg for forskjellen mellom vakkert og stygt (kunst og ikke kunst). Når retten skilles ut som eget funksjonssystem settes den fri til bare å interessere seg for forskjellen mellom lovlig og ulovlig. Dette gjelder for alle samfunnets funksjonssystemer. Poenget gjør det imidlertid også tydelig hvorfor den funksjonelle differensieringsformen for Luhmann er uforenlig med en tese om sentral styring av samfunnet. Dersom sentral styring skal være mulig, må samfunnets samlede kompleksitet ned på nivå med informasjonsbearbeidings-kapasiteten til den sentralt styrende entiteten, og dermed oppheves fordelene ved funksjonell differensiering. På denne måten kan vi si at funksjonell differensiering *logisk* utelukker sentral styring. Moderne samfunn er hos Luhmann per definisjon langt mer komplekse enn hva én sentralt koordinerende entitet, for eksempel en organisasjon, et funksjonssystem eller for den saks skyld en dominerende sosial klasse, kan prosessere.

15.2 Samfunnets styringsoptimisme

Som vi så i Del A foregår det imidlertid langt mer kommunikasjon om styring enn systemteorien tillater, eller, strengt tatt, hva systemteorien tillegger betydning (Hagen og Kristiansen, 2016: 203). Det norske samfunnet beskriver seg selv som demokrati, og det er betydelig interesse for å identifisere og å løse problemer *som samfunn*. Som vi har sett er

kollektive intensjoner, "vi må"-intensjoner, utbredt i etterspillet etter 22. juli-terroren. Det norske samfunnet har også velutviklede ordninger for inklusjon av individer og for styring av relasjoner mellom systemer, med velferdsstatlig styring av utviklingen og inklusjonen av individer på viktige områder som utdanning, sykdomsbehandling, forskning, familie etc. Det kan med andre ord se ut som om det er et betydelig misforhold mellom Luhmanns samfunnsmodell og den sosiale virkeligheten slik vi kan observere den empirisk, altså mellom den systemteoretiske beskrivelsen av det moderne samfunnet og det norske samfunnets selvbeskrivelse¹⁸⁰.

Misforholdet henger blant annet sammen med at politikksystemet i det moderne samfunnet er differensiert i segmenter, eller nasjonalstater (Luhmann, 2012a, s. 92-96). Selv om Luhmanns funksjonssystemer er globale, er det åpenbart nasjonale og lokale variasjoner med hensyn til mønstre av inklusjon og eksklusjon av individer og av produksjonen av kommunikasjon. Nasjonalstater kontrollerer betingelser for inklusjon av individer i ulike funksjonssystemer, og setter dermed også indirekte betingelser for prosessene i de ulike funksjonssystemene. For eksempel er dette doktorgradsprosjektet finansiert av det norske skatte-fellesskapet, via overføringer til et universitet og et institutt. Fellesskapet sørger med dette for forfatterens inklusjon som deltaker i utdanningssystemet og, dersom prosjektet lykkes, i det vitenskapelige systemet. Med kontroll over kriterier for tildeling av ressurser og justering av kriterier for inklusjon av individer kan samfunnet også indirekte styre utviklingen innenfor ulike funksjonssystemer. Det er for eksempel langt mer forskning på, offentlige midler overført til, og stillinger knyttet til kjønns- og nordområde-spørsmål ved norske og nordnorske universiteter enn ved tyske og saudi-arabiske universiteter og forskningssentre, selv om alle må forholde seg til "globale" vitenskapelige diskurser.

¹⁸⁰ Vi trenger ikke begrense oss til nasjonale samfunn for å få øye på dette. Også det internasjonale, globale samfunnet kommuniserer om kollektive problemer og kollektive handlingsproblemer, spørsmål om solidaritet og mangelen på global kollektiv makt og sanksjonsmuligheter.

Styring er umulig, i følge Luhmann. Likevel kan vi altså iaktta empirisk at styring "skjer". Om styringen får følger som intendert er et annet spørsmål. I en spissformulering sammenligner Luhmann politisk styring med rituell regndans; det er noe man gjør mens man venter på at forholdene skal endre seg av seg selv¹⁸¹. Spørsmålet blir dermed om vi skal overta Luhmanns tese om styring som samfunnsmessig selvbedrag¹⁸², eller om vi skal anta at det vi observerer faktisk er det moderne norske samfunnet som beskriver og styrer seg selv som handlingsdyktig fellesskap.

Enn så lenge skal vi imidlertid nøye oss med å slå fast at Luhmanns teori om det moderne samfunnet utelukker styring, samtidig som det norske samfunnet åpenbart interesserer seg for styring. Dersom det i tillegg er nasjonale variasjoner i handlingsdyktighet som fellesskap, krever også dette en forklaring. Det norske samfunnet, med omfattende velferdsstatlig regulering av funksjonssystemer og ordninger for individuell inklusjon, kan i så måte betraktes som en spesielt godt egnet case for en undersøkelse som problematiserer Luhmanns posisjon mht. styring.

¹⁸¹ Wie bei den Hopi-Indianern der Regentanz scheint das Reden von Ankurbelung der Wirtschaft, Sicherung des Standorts Deutschland, Beschaffung von Arbeitsplätzen eine wichtige Funktion zu erfüllen; jedenfalls die, den Eindruck zu verbreiten, daß etwas getan wird und nicht einfach abgewartet wird, bis die Dinge sich von selber wenden (Die Politik der Gesellschaft, s. 113).

¹⁸² En mulighet for antonym-substitusjons-assistert refleksjon melder seg her: Kanskje er Luhmanns begrep om styring, som han avgrenser seg mot (Luhmann, 2012b, s. 109-110), uhensiktsmessig? For hva er det egentlig slags intervensjon utenfra som ikke er mulig? Luhmanns autopoiesis-begrep gjør det kanskje spesielt tydelig at et system ikke har anledning til å "ommøblere innsiden" av et annet system, men er det nødvendigvis dette som menes med intervensjon eller styring? Og er et krav om et styringssystem fullstendige overtakelse/absorpsjon av samfunnets samlede kompleksitet et rimelig argument for en generell avvisning av tanken på å utvikle teorier om samfunnsmessig styring?

15.3 Luhmanns tomme helhetsreferanse

Et mer teoretisk begrunnet brudd med Luhmanns styringspessimisme henger sammen med hvordan han håndterer spørsmålet om hva samfunnet er som helhet. Mens det hos Luhmann ikke finnes noen avsats hvorfra samfunnet kan iakttas seg selv som helhet av deler, og gripe inn overfor seg selv, har vi vist empiriske eksempler hvor samfunnet reflekterer over seg selv som handlingsdyktig fellesskap, vurderer handlinger som mer eller mindre nyttige, samt motiverer samfunnsmedlemmene til å velge handlinger som er rettet mot samfunnets behov. Dette er samfunnsmessig integrasjon som rasjonell kollektiv handling. Det norske samfunnet kan referere til seg selv som helhet og reflektere over funksjonssystemenes evne til å løse problemer for samfunnet. For å kunne si at samfunnet som handlingsdyktig fellesskap finnes i sin egen rett, må vi imidlertid trekke opp grensen mellom samfunnet som handlingsdyktig fellesskap og dets omverden av funksjonssystemer og handlinger.

Spørsmålet om hva som konstituerer et *funksjonssystem* kan besvares på flere måter. Roth og Schütz (Roth og Schütz, 2015) begrenser begrepet til tilfeller der en iaktaker kan identifisere et system hvis grunnleggende operasjoner refererer til samfunnet (Roth og Schütz, 2015, s. 15), altså hvor det foreligger en samfunnsreferanse. Det er vitenskapssystemets *funksjon* at det setter samfunnet i stand til å utvikle ny kunnskap. Kunnskapens *anvendelighet* er ikke del av denne relasjonen. Kunnskapens anvendelighet er et forhold mellom vitenskapen og andre systemer, og betegnes med begrepet *ytelse* (Roth og Schütz, 2015).

Når vi nå vet hva som kjennetegner funksjonssystemer, kan vi spørre hva slags system samfunnet som handlingsdyktig fellesskap er. Samfunnet som handlingsdyktig fellesskap har noen av egenskapene som kjennetegner funksjonssystemer. Det har en kode (individuell eller kollektiv rasjonalitet) og et medium (solidaritet). Vi kan imidlertid ikke kalle samfunnet som helhet for et *funksjonssystem* uten å komme i konflikt med del-helhet-logikken som knytter seg til funksjonsbegrepet: Helheten kan ikke være sin egen del. Funksjon betegner en relasjon mellom en del og en helhet, og i følge Roth og Schütz er sosiale systemer

funksjonssystemer i den grad deres grunnleggende operasjoner *refererer til samfunnet* (Roth og Schütz, 2015, s. 15).

For å håndtere spørsmålet om hva samfunnet er som helhet, skal vi ta utgangspunkt i en svakhet ved akkurat dette argumentet. Hos Luhmann finnes nemlig ikke samfunnet som noe annet enn sine deler. Årsaken er at samfunnet som omfattende sosialsystem ikke har noen sosial omverden å definere seg i relasjon til, og derfor kan det heller ikke konstituere seg som sosialt system. Valget Luhmann gjør her virker imidlertid tilbake på funksjonsbegrepet selv. Funksjonsbegrepet betegner, i tråd med Roths fremstilling, en relasjon mellom en del og en helhet, men begrepet svekkes som analytisk verktøy dersom den teoretiske rammen ikke lar oss spesifisere noen slik helhet empirisk. Luhmanns samfunnsteori mangler en brikke, så å si, og med modellen foreslår vi at samfunnet som helhet og handlingsdyktig fellesskap kan fylle plassen. Det norske samfunnet kommuniserer om seg selv som helhet og handlingsdyktig, det viste vi i Del A, og neste kapittel gjør rede for hvordan modellen av samfunn som handlingsdyktig fellesskap tar dette på alvor, og dermed også er en modell som tar opp i seg "de selvbeskrivelser genstandsfeltet selv producerer", slik Gorm Harste (Harste, 2014) anbefaler.

15.4 Rekonstruksjon – samfunnet som helhet

Som analysene i Del A viste beskriver det norske samfunnet seg selv som en helhet med styringsproblemer, og utvikler løsninger på problemene gjennom institusjonell endring. Og som vi nettopp så, har Luhmanns systemteori kun et begrenset apparat for å begrepsfeste dette. Dette henger sammen med hvordan Luhmann konstruerer sitt begrep om samfunnet som helhet, som negasjon. I dette kapittelet gjør jeg rede for hvordan vi, innenfor rammene av Luhmanns systemteori, likevel skal kunne ha et positivt begrep om samfunnet som helhet, altså det helhetsbegrepet den analytiske modellen benytter. Fremstillingen har som premisse at Luhmanns begrep om "tom helhet" ikke er godt nok, og at det, sammen med styringspessimismens mangel på realisme, presser frem en endring. Mulighetene for endring utforskes og etableres gjennom antonym-substitusjon.

Utgangspunktet for Luhmanns samfunnsanalyse er ikke systemers opprettholdelse slik som i eldre systemteori, for eksempel hos Parsons, men *verden* (Kneer og Nassehi, 1997, s. 43). Verden er det eneste som unndrar seg inndelingen i system og omverden hos Luhmann. Alt *i* verden er enten system eller omverden, men selve verden er verken system eller omverden. Verden kan ikke beskrives som system, siden det ikke finnes noe utenfor som den kan skilles fra. Verden kan heller ikke beskrives som omverden, siden det ikke finnes noe i verden som ikke er verden. Verden inneholder alle systemer og alle omverdener, og er dermed helheten av systemer og omverdener. Dette er utgangspunktet for Luhmanns skille mellom system og omverden. Før dette skillet trekkes finnes ingen muligheter for observasjon og analyse¹⁸³. I tråd med form-logikken Luhmann henter fra Spencer-Brown (Brown, 1969), kan distinksjonen mellom system og omverden dermed plasseres på den ene siden i følgende distinksjon: (system/omverden) / verden. På motsatt side av formen system/omverden

¹⁸³ The world itself, as co-occurring other side of all meaning forms, remains unobservable (Luhmann, 2012a, s. 24).

finnes verden, som er menings-løs helt til den eventuelt havner på den andre siden av distinksjonen¹⁸⁴.

Samfunnet som helhet har samme form som "verden" i denne distinksjonen: overkomplekst og utilgjengelig for analyse. For Luhmann er et positivt begrep om "samfunnet som helhet" en paradoksal konstruksjon, fordi det forutsetter et system *blant systemer*, som omfatter alle de andre¹⁸⁵. En annet problem er at all selv-observasjon forutsetter reduksjon av kompleksitet, og at det ikke finnes noe "rett" skjema i så måte. I tillegg til at *full oversikt* er umulig, kan ingen av "reserveløsningene" utpekes som den rette, eller hevde seg mer grunnleggende enn den andre. Enhver av det moderne samfunnets selvbeskrivelser som hevder å omfatte "alt" gjør seg selv med det samme ugyldig.

Det samme kommer til uttrykk nå Luhmann *forbyr* distinksjoner mellom funksjonssystemer og samfunnet, med det som begrunnelse at funksjonssystemene ikke er noe *annet enn* samfunnet, men systemdannelser *i* samfunnet (societal performance)¹⁸⁶. Altså bare ytelse – ingen funksjon. Igjen ser vi at samfunnet som helhet er "alt sosialt", denne gangen i den forstand at det inkluderer funksjonssystemene.

Et tredje uttrykk for det samme kommer når Luhmann gjør et poeng av at alt sosialt nødvendigvis er sosialt, og altså *i* samfunnet, med den besnærende følgen at samfunnet

¹⁸⁴ The world is an immeasurable potential for surprises; it is virtual information, needing, however, systems to produce information (Luhmann, 2012a, s. 19)

¹⁸⁵ It is clearly based on a paradox. It states that one social system (*koinōnia*) among others includes all others within it (Luhmann, 2012a, s. 41, "Society as a comprehensive social system").

¹⁸⁶ Distinctions like those between economy and society, law and society, school and society are therefore confusing and, in our theory, not allowed. They give the impression that the components of the distinction are mutually exclusive, whereas in truth the economy, law, school, and so on, are not outside society but can be considered only as societal performance (Luhmann, 2012a, s. 48).

ikke kan beskrive seg selv uten å rote til gjenstanden for beskrivelsen. Full oversikt er notorisk umulig.

Luhmann later altså til å tenke helhet som "alt". Dersom et begrep om samfunnet som helhet skal gi mening for Luhmann, må han ha et system som er i stand til å utvikle full oversikt over seg selv. Siden dette er umulig kan han på en overbevisende måte avvise tanken om et positivt begrep om samfunnet som helhet.

Men empirien vil det annerledes. Vi vet at samfunnet refererer til seg selv som helhet, og vi vil ikke avvise dette som støy. I stedet for samfunnet "alt" har vi satt samfunnet "som helhet". Samfunnet *som helhet* er ikke "alt", men et eget system som kommuniserer *om* funksjonsproblemer, kollektive handlingsproblemer og makt. Det er altså ikke et paradoksalt system-blant-systemer som også *inneholder* de andre (Luhmann, 2012a, s. 41), eller en helhet som er sin egen del, men et system som kommuniserer *om* andre systemers funksjonsrelasjoner. Det bryter heller ikke med kontekstur-begrepet, men er system og kompleksitetsreduksjon som alle andre systemer. Det norske samfunnet som handlingsdyktig fellesskap kan defineres som et system som kommuniserer *om* andre systemers system/omverdens-relasjoner, eller altså funksjonsrelasjoner: Samfunnet som helhet er et system med en *omverden av funksjonsrelasjoner*. Dermed kan vi plassere helheten på "rett" side av skillet mellom (system/omverden)/verden. Dette samfunnsbegrepet er også konsistent med premisset om systemdannelse som kompleksitetsreduksjon. Funksjonsiakttagelser innebærer en voldsom reduksjon av kompleksitet, noe som blant annet er tydelig når samfunnet lukker øynene for alle de faktisk foreliggende forutsetningene for stengingen av Grubbegata og politiets aksjon 22. juli 2011, og reduserer det hele til svikt.

Konklusjonen: Det er ikke funksjonssystemene som kommuniserer om sin egen relasjon til samfunnet, slik Roth sier (Roth og Schütz, 2015). Relasjonen er omvendt. Det er samfunnet som iakttar funksjoner og funksjonssystemer som mer eller mindre nyttige.

Kapittel 16: Den nye systemontologiens fortrinn

Når vi nå har gjort rede for og begrunnet en betinget overtakelse av Luhmanns systemteori som ramme for analyser av rasjonell kollektiv handling, skal vi i dette kapitlet vise hvordan den nye systemontologien gir en bedre inngang til å forstå kollektive handlinger, enn hva ontologien om mennesker som samfunnets minste bestanddel tilbyr. Fremstillingen knytter direkte an til den analytiske modellen og viser, begrep for begrep, hvordan de to ulike ontologiene gir ulike svar på de spørsmål modellens begreper skal svare på. Målet med kapitlet er å forankre faglig og teoretisk den modellen vi utviklet med den nye ontologien, og som vi benyttet i de empiriske analysene i Del A. Mens Del A tilbyr ny kunnskap om det norske samfunnets selvregulering som fellesskap etter 22. juli-terroren, skal denne delen vise hva en modell om rasjonell kollektiv handling som sosialt system kan tilby vis a vis menneskeontologiske modeller og begreper om "det samme", samt hvor alternativene overlapper med vår modell. Et generelt poeng er at flere menneskeontologiske "ekvivalenter" til begrepene i modellen, selv får tak i noe som peker ut over menneskeontologien. De studerer de samme fenomenene og får frem viktige aspekter ved kollektiv handling. Likevel er det viktige forskjeller. Den viktigste handler om hvordan menneskeontologien tvinger teorier om kollektiv handling til å velge mellom rasjonelle aktører som svikter den kollektive handlingen og kollektivt innstilte aktører som svikter sin rasjonalitet. Vi skal også se at menneskeontologien hindrer utvikling av en sammenhengende modell som kan gripe den kollektive handlingen som prosess. Vi skal altså bruke denne delen både til å avgrense oss mot menneskeontologien, illustrert med spesielt utvalgte og tydelige eksempler fra litteraturen, og forholde oss konstruktivt til de samme bidragene. Hypotesen er at vår modell *forløser* noe som også er synlig fra et menneskeontologisk perspektiv, men at den nye systemontologien er avgjørende for å kunne integrere disse ulike aspektene ved kollektive handlinger i en sammenhengende modell.

Kapitlet analyserer et knippe sosiologiske teorier og begreper, og spør hvordan de svarer på det grunnleggende spørsmålet om hvordan sosial orden forstått som kollektiv handling er mulig. Hypotesen som skal utforskes er at bidragene forklarer produksjonen av kollektive goder enten med individuell rasjonalitet, med egenskaper ved individene eller med en

kombinasjon av de to. Den første, pre-Olsonske forklaringen slår sammen individuell og kollektiv rasjonalitet, og vil forklare produksjonen av kollektive goder med fordelene de gir for rasjonelle aktører. Etter Olson er vet vi at dette ikke lenger holder som sosiologi. Rasjonelle aktører kan bare svikte. Menneskeontologiske forklaringer post Olson supplerer derfor premisset om rasjonelle aktører med en antakelse om at aktørene besitter en eller annen egenskap, som kan forklare tilfeller der aktørene lykkes med å produsere kollektive goder. Begge løsninger fjerner konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet fra aktørenes perspektiv. Samtidig impliserer litteraturen at det *er konflikten* mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som *skaper* de kollektive handlingsproblemene.

Introduksjonen av egenskaper er imidlertid nødvendig, og dette har to årsaker. Den ene handler om de muligheter menneskeontologien gir for å begrepsfeste kollektive handlinger. Menneskeontologien krever at kollektive handlinger begrepsfestes som kjeder av enkelthandlinger, og slike kjeder blir fort "for komplekse" til å informere aktørenes valg av handling. Jo flere aktører, jo flere handlinger og jo flere sammenhenger og vekselvirkninger. Aktørene ikke overskue konsekvensene av eget valg i slike situasjoner, og kan derfor heller ikke velge mellom handlinger som mer eller mindre egnede midler til realisering av kollektive goder. Dersom de likevel velger å handle for å løse problemer som gruppe, må dette skyldes noe annet. Vi har allerede vist, i utlegningen om den kollektive handlingens problem, hvorfor individuelt rasjonelle aktører må svikte hverandre, og menneskeontologien kan derfor heller ikke sette individuell rasjonalitet som forklaring på vellykket kollektiv handling. Dermed gjenstår kun utenom-rasjonelle forklaringsalternativer, som internaliserte normer, gener, kultur, holdninger, personligheter etc., altså egenskaper ved individene.¹⁸⁷ Modellen om samfunn som handlingsdyktig fellesskap skal kompensere for begrensninger ved de nevnte forklaringsstrategiene, og forklarer produksjonen av

¹⁸⁷ Den utenom-rasjonelle forklaringsstrategien får ytterligere tyngde fra det forhold at heller ikke individuelt nyttemaksimerende aktører kan basere sine rasjonelle valg på perfekt informasjon. Virkeligheten er rett og slett for kompleks til at man kan forklare "rasjonelle utfall" med rasjonalitet. Ingen vet egentlig hva de gjør og resultatet blir, overraskende nok, som det blir.

kollektive goder med kollektiv handling som sosialt system. I stedet for den menneskeontologiske vekslingen mellom begreper om rasjonalitet som forklaring på sviktende kollektiv handling, og begreper om individuelle egenskaper som forklaring på vellykket kollektiv handling, settes selve konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet og håndteringen av denne gjennom dannelsen av sosiale systemer.

16.1 Funksjonsproblem

Begrepet om funksjonsproblemer treffer den samfunnsmessige erkjennelsen av at beredskapen sviktet 22. juli 2011. Både politiet og politikere iakttas med skuffelse og klare forventninger om forbedring. Minnesteds-kasusen avdekker to funksjonsproblemer: myndighetene har styrt prosessen dårlig, og kunstverket fungerer ikke sorgbearbeidende. I massemedia- og sakprosakasusen er det leveransen av en etisk forsvarlig offentlighet som eventuelt uteblir.

Menneskeontologien trekker en bestemt begrensning med seg inn i analyser av funksjoner og funksjonsproblemer. Kortversjonen er som følger: *Funksjon* som samfunnsvitenskapelig begrep er et systemteoretisk begrep, og eldre systemteori a la Parsons (Parsons, 1951) legger til grunn at samfunnet består av mennesker. Den menneskeontologiske, struktur-funksjonalistiske systemteoriens begrep om sviktende funksjon er "dysfunksjon". Sosiale systemer, for eksempel samfunnet som helhet, skal opprettholdes, og sosiale strukturer analyseres ut fra deres funksjon for helhetens opprettholdelse. Strukturer som ikke bidrar til opprettholdelse er dys-funksjonelle. Mennesker kan imidlertid ikke overskue sammenhengen mellom handlingene sine og opprettholdelsen av komplekse sosiale systemer. Og som litteraturen om den kollektive handlingens problem viser, kan de heller ikke forholde seg rasjonelt til samarbeid uten å svikte. Samfunnet må derfor gjøre sine behov kjent for aktørene på andre måter, og for Parsons skjer dette i form av normer som aktørene kan gjøre til sine egne. Hvis normer forklarer sosial orden, må teorien forklare hvordan normene oppstår. Funksjonsforklaringer er Parsons' løsning: Normene oppstår *fordi* de har gunstige konsekvenser for samfunnet som helhet. Normene slår ned i individene og får dem til å handle på bestemte måter med bestemte virkninger: Systemet opprettholdes – dysfunksjon unngås. Samfunnet, som ved individenes handlinger er sikret

fortsatt eksistens, skaper så de normene eller reiser de kravene aktørene internaliserte "et stykke tilbake i tid", og altså før de ble dannet. Funksjonalismen og kausaliteten den impliserer, bakover i tid, fører dermed til problemer med tidsdimensjonen, og må avvises, og som vi ser er det menneskeontologien som tvinger eldre systemteori til denne løsningen. Med den nye systemontologien har det åpnet seg andre muligheter.

Fordi vi sier at samfunnet består av kommunikasjon pluss systemer som reduserer kompleksitet, kan vi analysere fram sammenhenger mellom samfunnsbehov og individuelle handlingsvalg som tilslutning til og avvisning av kommunikasjon om slike sammenhenger. Funksjonssystemer løser problemer for samfunnet, og når leveransen uteblir kan dette gjøres til tema for kommunikasjon om sammenhengen mellom samfunnsmedlemmenes handlinger og kollektive goder eller onder. Kommunikasjon om funksjonsproblemer kan dermed bli grunnlag for ny kommunikasjon, for eksempel om behovet for å gjøre noe med problemene: kollektive intensjoner.

16.2 Kollektiv intensjonalitet

Begrepet om kollektive intensjoner treffer den samfunnsmessige erkjennelsen av at *noe måtte gjøres* etter 22. juli 2011. Etter 22. juli ble det fremsatt en rekke "vi må"-forslag i den massemediale offentligheten. Med hensyn til beredskap, som er tema for de to viktigste kasus-analysene, kan samfunnets kollektive intensjoner innpasses under følgende formulering fra 22. juli-kommisjonen: "Vi må holde fast ved alt som fungerte, og dette må utvikles videre. Der det sviktet, er det vårt felles samfunnsansvar å trekke lærdommer og iverksette endringer" (NOU2012:14, s. 449). Riktignok ble det fremsatt mange "vi må"-forslag som gjaldt andre forhold enn funksjonsproblemer, for eksempel intensjoner om å hindre utenforskap og fremvekst av ekstreme holdninger, om å møte ekstreme holdninger med en modig debattkultur, og ikke minst om å stå sammen i sorgen og mot gjerningsmannens politiske budskap og ondskap. Dette prosjektet er imidlertid primært interessert i å følge veien fra funksjonsproblem til institusjonell endring, og de kollektive intensjonene vi da får øye på er intensjoner om å handle kollektivt ("vi må") for å hindre funksjonsproblemer i fremtiden. Med hensyn til minnestedet måtte "vi" for eksempel reflektere over hvor sterkt og opprivende minnestedet kunne være før det ville miste sin

sorgbearbeidende funksjon¹⁸⁸, og vi måtte sørge for en inkluderende prosess dersom den kollektive handlingen for å lage et nasjonalt minnested ikke skulle miste legitimitet, eller kollektiv anerkjennelse av beslutningen. Med hensyn til mediedekningen og sakprosadebatten ble samfunnet aktualisert som kollektiv aktør som "må tåle" et visst ubehag knyttet til mediedekningen i en så alvorlig sak, altså en påpekning og presisering av den samme funksjonsrelasjonen mer kritiske stemmer også pekte på med forventninger om at vi som samfunn måtte kunne forvente en viss *anstendighet* i offentligheten rundt terrorsaken. Aktører i mediene og "sakrosafeltet" kunne dermed slutte seg til en kollektiv intensjon om å "avstå fra lettjente penger" og heller konsentrere seg om det i og for seg like *smertefulle*, men først og fremst *nødvendige* samfunnsoppdraget.

16.2.1 Hva i menneskeontologien stenger?

Menneskeontologien trekker en bestemt begrensning med seg inn i litteraturen om kollektive intensjoner. Mens vi har vist hvordan kollektive intensjoner oppstår som kommunikasjon med en bestemt relasjon til kommunikasjon om funksjonsproblemer, og som samfunnsmedlemmene forholder seg til gjennom avvisning eller tilslutning, må kollektive intensjoner forstått som egenskap ved individer være *intensjoner med en viss utbredelse*, eller *felles intensjoner*. Mange intenderer det samme, og intensjonen er å løse felles problemer. Tankeoverføring er imidlertid umulig, og individene må utvikle sine egne intensjoner selv. Utfordringen blir dermed å vise hvordan intensjonene oppstår i individene og hvordan de blir kollektive i betydningen utbredt.

¹⁸⁸ f. eks. "Det vitner om liten forståelse for den rollen et kunstverk kan spille når vi skal bearbeide et nasjonalt traume som 22. juli. Dahlbergs verk minner oss på hvor viktig det er at vi fortsetter å snakke om det som skjedde. Vi må behandle det som det traumet det er". (Klassekampen 17. sep. 2016. "– Kunsten taper")

Sosial projeksjon

En løsning er å forutsette at intensjoner blir kollektive ikke ved at individene faktisk utvikler like intensjoner, men at de handler *som om* de er det. En versjon av denne løsningen er Krueger og DiDonatos begrep om "sosial projeksjon" (Krueger et al., 2012). Krueger viser at det faktisk er *rimelig* av deltakere i kollektive handlinger å anta at deres egne intensjoner er utbredt også blant den kollektive handlingens øvrige deltakerne. I sosiale dilemmaer får dette en bestemt betydning og handler om tendensen til å tro at andre kommer til å velge det samme som deg (samarbeid eller svikt). Krueger viser at det finnes solid empirisk støtte for at de som velger samarbeid har en tendens til å tro at også andre vil velge samarbeid (og omvendt). I følge spillteorien er dette, som vi har diskutert, ikke nødvendigvis rasjonelt. Jon Elster kaller antakelsen *overtro* (Elster, 1989, s. 198-199). Krueger angriper dette premisset og prøver å vise matematisk, med utgangspunkt i et klassisk statistisk prinsipp, Bayes' teorem (Bayes, Price, og Canton, 1763), at forventningen om at de andre tenker som en selv faktisk kan være en rimelig antakelse. Premisset som gjør den Bayesiske analysen mulig er aktørenes uvitenhet om hva de andre vil velge. Det eneste aktørene vet er hva de selv vil velge. Dersom en aktør selv har tenkt å samarbeide, sitter han dermed på følgende "datasett" om intensjonene til gruppens medlemmer: Én av x deltakerne ønsker å samarbeide. Resten vet han ingenting om. Han har derfor heller ingen data som tilsier at aktører ønsker å svikte den kollektive handlingen. Det avgjørende argumentet støtter seg nå på følgende Bayes-premiss: *alle observasjoner som taler for en hypoteses sannhet, styrker hypotesen*. Antakelsen om at den kollektive handlingens deltakere bærer på intensjoner om å handle kollektivt, *styrkes* av denne ene observasjonen av at man selv bærer på en slik intensjon. Denne innsikten benyttes så til å angripe den spillteoretiske posisjonen. Det spillteoretiske argumentet om at rasjonelle aktører *må* svikte den kollektive handlingen fordi svikt dominerer i sosiale dilemmaer er analytisk riktig, men det er også analytisk riktig, i tråd med Bayes' teorem, at det i kollektive handlinger hvor en selv stiller med en intensjon om å samarbeide, er rimelig å forvente det samme valget fra de andre deltakerne. For Kruegers aktør, som allerede har bestemt seg for å samarbeide, er dette gode nyheter. Det betyr nemlig at valget om å handle kollektivt også er rasjonelt. Ved å bidra handler han sammen med en gruppe som *sannsynligvis* også bidrar. Men dermed får forklaringen problemer. En forestilling om at individuelle intensjoner, som er bevissthetstilstander, griper direkte inn i den sosiale virkeligheten intensjonene retter seg mot, må avvises. Krueger ser

selv begrensningen, og betegner en slik forestilling som en form for "magisk tenkning" (Krueger et al., 2012, s. 10), altså den samme betraktningen som Jon Elster gjør med begrepet overtro (Elster, 1989, s. 198-199). Kruegers projeksjons-forklaring skal imidlertid være vitenskapelig og dreier seg om *sannsynlighet*. Den egne intensjonen gjør, hvis (og bare hvis) den er den eneste intensjonen aktøren kjenner til, seg selv til det mest sannsynlige valget for resten av gruppens deltakere. Med dermed blir også en annen begrensning åpenbar: Forklaringen kan slå begge veier. Dersom aktøren endrer intensjon og vil svikte, blir også dette en betingelse for Bayesisk sannsynlighet, og gjør *svikt* til den mer sannsynlige intensjonen og det rasjonelle valget. Teorien om sosial projeksjon som løsning på kollektive handlingsproblemer sier bare at en intensjon, når den er valgt, og er den eneste intensjonen aktøren kjenner til, også er rasjonell. Teorien trenger dermed også en forklaring på hvorfor aktørene tross alt velger kollektiv rasjonalitet framfor individuell rasjonalitet. For å løse dette problemet gjør Krueger samme grep som Foster, Mansbridge og Martin (Foster, Mansbridge, og Martin, 2015, s. 121-)¹⁸⁹. På lang sikt er det nemlig mest rasjonelt for en aktør å velge samarbeid i kollektive handlinger (Krueger et al., 2012, s. 10). Dersom de andre velger samarbeid, og en selv velger å svikte den kollektive handlingen, kan man riktignok høste en kortsiktig fordel. Men på lang sikt vil sviket trenge inn i den kollektive handlingen som betingelse for de andres projeksjoner og valg. Nå vil også disse ha en grunn til å svikte den kollektive handlingen. Det rasjonelle valget er derfor å handle kollektivt. For Krueger viser analysen dermed at kollektiv handling kan være rasjonelt fra aktørens perspektiv, hvis aktøren anlegger et *langsiktig* perspektiv, ser fordelene ved samarbeid og danner en intensjon om å bidra. Kruegers modell bryter imidlertid sammen før den kollektive handlingen "når frem til" tilstanden som blir synlig i det langsiktige perspektivet og som begrunner det innledende valget om å handle kollektivt. De Bayesiske betingelsene som gjør kollektiv handling til rasjonell handling forsvinner nemlig med det samme man tilegner seg kunnskap om de andre deltakernes valg, og blir i stand til å gjøre mer kvalifiserte gjetninger om deres valg (Krueger et al., 2012, s. 23). Opplysningen om den egne intensjonen drukner

¹⁸⁹ Se *kollektiv bevissthet*.

nå i opplysninger om de andres valg. Som Krueger også påpeker er modellen derfor kun egnet til å forklare kollektivt rasjonelle handlingsvalg i "ferske grupper". En måte å unngå problemet er for Krueger (faktisk!) hele tiden å reorganisere individene i nye grupper, for igjen å kunne høste "the benefits of social projection" (Krueger et al., 2012, s. 23). For å forklare kollektive handlinger som varer ut over "første runde" i spillteoretisk forstand, må Krueger strekke projeksjonsbegrepet og belage seg på deltakere som projiserer så sterkt at de *overser* de andres svik. Denne typen handling er imidlertid irrasjonell, som Krueger også innser, selv om den altså "still supports the collective welfare" (Krueger et al., 2012, s. 23). Den eneste forklaringen som peker ut over første runde, gir altså opp sammenhengen mellom rasjonalitet og kollektiv handling, og gjelder kun unntaksvis, når "some people, some of the time project too much" (Krueger et al., 2012, s. 23).

Krueger vil vise at det er rimelig å slutte fra seg selv til de andre, og altså forvente at ens egen intensjon også er en *felles intensjon*. Begrepet er imidlertid asosialt. Aktøren forholder seg til sin egen intensjon, og projiserer den ganske enkelt over på de andre. Han iakttar ikke systemet som tilbyr handlinger, men agerer med det som forutsetning at de andre aktørene tenker som ham. Empirisk har begrepet dermed svært begrenset rekkevidde. Som vi så krever projeksjonen uvitenhet ("social ignorance") for å være rasjonell, og projeksjonen blir derfor irrasjonell straks noen faktisk gjør noe. At noen "gjør noe" er ensbetydende med at noen meddeler noe i en systemsammenheng, og handlingens mening er derfor et kommunikativt produkt. Vi kan derfor også si at Kruegers begrep bryter sammen i det kommunikasjonen starter, og dermed tydelig demonstrerer behovet for teori om systemprosesser ved kollektive handlinger.

Kollektiv intensjonalitet som egenskap ved menneskehjernen

En annen løsning er å la fremveksten av intensjoner om felles problemløsning bero på egenskaper ved menneskehjernen. I følge Michael Tomasello (Tomasello, 2014) er det evnen til samarbeid som, mer enn intelligens, skiller mennesker fra andre arter, og som har gjort det mulig for mennesker å bli den dominerende blant artene på planeten. Tomasello vil vise hvordan evnen til samarbeid kan forklares med egenskaper ved menneskehjernen, og han bruker forskjellen mellom menneske- og apehjerner som illustrasjon. Det sentrale

begrepet for Tomasello er *kollektiv, i betydningen delt, intensjonalitet – "joint intentionality"* (Tomasello, 2014, s. 80). Mens andre dyrearter intenderer alene og asosialt, tar mennesker andres tanker i betraktning når de tenker, omtrent som jazzmusikere som sitter alene på øvingsrommet og improviserer foran et tenkt publikum sammen med forestilte medmusikere (Tomasello, 2014, s. 1)¹⁹⁰. I følge Tomasello mangler aper forutsetningene for slik intensjonalitet (Tomasello 2015: 15). Disse særmenneskelige hjernestrukturene gjør det mulig for mennesker å se forskjell på egoistiske direktiver og kooperativ deling av informasjon ("hent de bananene til meg" vs. "der er noen bananer, om du er interessert"). Dette har også et rasjonelt aspekt. Mennesker forstår at samarbeid lønner seg, og ønsker derfor å bli inkludert i kollektive handlinger. Eksklusjon er farlig, rett og slett. Aper registrerer ikke muligheten for å oppnå noe sammen, og har derfor ikke dette problemet (Tomasello, 2014, s. 75).

Det er ikke vanskelig å akseptere at den menneskelige hjernen setter mennesker i stand til å se og forstå ting andre arter ikke får tak på. Likevel vil vi ikke sette denne forskjellen i sentrum for vår empiriske analyse. Som sosiologer har vi samfunnet som forskningsobjekt, og med Tomasellos modell, hvor mennesker har evnen til "joint intentionality" som sitt fremste særtegn vis a vis andre arter, må samfunn som mer eller mindre handlingsdyktige fellesskap forstås som mer eller mindre vellykkede manifestasjoner av en iboende menneskelig natur. Om vi aksepterer dette, gjør vi samtidig sosiologien overflødig, og finurlig nok oss selv skyldige i en performativ selvmotsigelse¹⁹¹. Mer substansielt skal vi argumentere for at reduksjonen er uholdbar.

¹⁹⁰ John Searle mener derimot at mennesker deler denne evnen med mange andre arter: "Collective intentionality is the basis of all society, human or animal. Humans share with many species of animals the capacity for collective intentionality and thus the capacity to form societies" (Searle, 2005, s. 7).

¹⁹¹ Dersom sosiologien er overflødig har vi ikke lenger noen plattform hvorfra vi kan akseptere Tomasellos forslag.

Som sosiologer skal vi la kollektive handlinger være *sosiale* fenomener, og som systemteoretikere skal vi la de kollektive handlingene være *systemer* som m å analyseres gjennom seg selv. Og vi ønsker å skalere fenomenet opp på samfunnsnivå, hvor vi også mener Tomasellos, eller mer generelt, den evolusjonsbiologiske forklaringen kommer til kort.

Hva er det ved Tomasellos bidrag, eller mer generelt det evolusjonsbiologiske perspektivet som eventuelt gjør det nødvendig å mobilisere *sosiologiske* teorier om kollektiv handling? Tomasello forutsetter at menneskers unike evne til å ta hverandre i betraktning som deltakere i kollektive handlinger er tilstrekkelig som forklaring på vellykket kollektiv handling. Aper konkurrerer alltid - mennesker kan, i kraft av mer avanserte hjerner, også samarbeide. Evnen til å intendere sammen, til å forstå at samarbeid lønner seg, samt at det er moralsk riktig å bidra (Tomasello, 2014, s. 75), er medfødt hos mennesker. Evnene utviklet seg for "livet i små grupper på savannen". Moderne samfunn har imidlertid andre egenskaper enn små grupper. Samtidig byr også moderne samfunn på eksempler hvor kollektiv handling lykkes, for eksempel slik vi har sett i Del A. Dermed kan vi også spørre mer generelt hva biologien har å tilby når det gjelder kollektiv handling på samfunnsnivå i moderne samfunn.

For eksempel kan ikke de norske biologene Terje Bongård og Eivind Røskaft, i sitt bidrag til antologien "Tanker om Samfunn" (Næss og Dahlgren, 2012), se for seg hvordan individuelle interesser skal kunne tøyles for å realisere kollektive konsekvenser på samfunnsnivå, eller i "store samfunn" (Bongard, 2012, s. 83). Bakgrunnen er formodentlig at de, med udiskutabel støtte i evolusjonsbiologi, vet at alle mennesker er både egoistiske og rause "av natur". Siden samfunnet "egentlig" er en enorm flokk homo sapiens, er det naturlig at samfunnsmedlemmene opptrer egoistisk rett som det er. Et samfunn "hvor alle ukritisk deler rettferdig uten å kjenne hverandre", skriver biologene, er derfor like sannsynlig som om det skulle "oppstå et samfunn der alle gikk på hendene" (Bongard, 2012, s. 83), en

formulering også Luhmann benytter (Luhmann, 2012a, s. 265)¹⁹² Det er imidlertid enkelt å finne empiriske eksempler på at samfunnsmedlemmene faktisk deler rettferdig uten å kjenne hverandre: Den norske velferdsstaten er en utmerket samling slike eksempler. Det som bærer poenget er derfor ordet "ukritisk". Det biologene har avdekket er at samfunn må fordele sine ressurser gjennom refleksjon, hvor ikke alle krav kan innfris: Kollektiv ressurs-allokering (deling) er et kollektivt anliggende og gjenstand for offentlig debatt, og kan altså ikke være "ukritisk deling".

Men dermed ser vi også at det Røskaft og Bongård egentlig angriper er en nokså naiv forestilling om at universell og rettferdig deling mellom samfunnsmedlemmer som ikke kjenner hverandre skulle kunne vokse frem spontant – *uten* diskusjon, eller altså "ukritisk" – som et resultat av medfødte disposisjoner. Den faglige ytelsen er å vise at menneskearten kommer med medfødte disposisjoner som gjør dette usannsynlig eller umulig.

Avhandlingen slutter seg i og for seg til premisset om at kollektiv ressurs-allokering på samfunnsnivå ikke kan skje "ukritisk". Dette har vi også vist. Men har biologene noe å tilby ut over dette? Har de noe mer å tilby samfunnsanalysen enn dekning for at én asosial teori om kollektiv handling (den utopiske) tar feil mens en annen asosial teori om kollektiv handling (den biologiske) har rett? Mens vi godt kan bruke atferdsgenetikken til å diskutere sosiologiske posisjoner hvorfra det kan trekkes implikasjoner om genes betydning som er uforenlige med virkeligheten slik den må være i henhold til atferdsgenetikken, er det ikke dermed sagt at atferdsgenetikken kan gi oss noen avsats for utvikling av en positiv teori om kollektiv handling på samfunnsnivå. Bongård og Røskaft gjør i grunn den samme betraktningen når de gir atferdsgenetikken en plass som leverandør av kunnskap om hvorfor vi er som vi er, men ikke om hva som kjennetegner vellykkede samfunn, og hvordan slike samfunn bygges (Bongard, 2012, s. 83).

¹⁹² "it must naturally be conceded that no social order can survive that requires people to walk on their hands rather than on their feet" (Luhmann, 2012a, s. 265)

I en beslektet betraktning ser Tomasello den samme begrensningen (ved biologi som forklaring på kollektiv handling på samfunnsnivå) som en bekreftelse på at det kooperative elementet (*tilfellet*, som kontrast til utopi) i moderne menneskelige kulturer stammer fra "noe" som må ha vært naturlig og kooperativt "i utgangspunktet". Og dette *noe* er egenskaper ved den menneskelige hjernen, slik den skiller seg fra apehjerner (Tomasello, 2014: 128). Men menneskehjernen holder altså ikke helt frem til utopien. Vår hypotese er at den biologiske modellen heller ikke kan vise hvordan faktisk, ikke-utopisk, kollektiv handling på samfunnsnivå blir mulig.

Språklig bindingskraft og konsensus

En tredje menneskeontologisk løsning er å la fremveksten av intensjoner om felles problemløsning bero på egenskaper ved språket. Det er vanlig å gjøre dette med en *samtale-modell* (Habermas, 1999). Denne menneskeontologiske modellen har noen interessante begrensninger som blir tydeligere jo flere deltakere den kollektive handlingen omfatter. Premisset menneskeontologien leverer samtalemodellen, og samtalemodellen gir forklaringer på kollektiv handling, er at samtalen gjør det mulig for aktørene å utvikle lik situasjonsforståelse. Bundet av språket og fornuften, utvikler aktørene stadig likere, eller konvergerende, situasjonsforståelser, og ender ideelt sett opp med så like situasjonsforståelser at det blir mulig for dem å samarbeide. Siden denne antakelsen blir mindre realistisk jo flere deltakere vi inkluderer i samtalen, og på samfunnsnivå strengt tatt er utenkelig, ender ytelsen gjerne opp som kritikk: Sviktende kollektiv handling forklares med at aktørene er strategiske språkbrukere og at samtalesituasjonen er sub-optimal.

Samtalemodellen er imidlertid mer troverdig når antallet deltakere er lavt: I små grupper med offentligheter preget av ansikt-til-ansikt-kommunikasjon er det vanskeligere å komme unna med svik. Det er mulig å åpne for at disse betingelsene også kan gjelde for samtaler med flere deltakere, slik at forståelser også her kan konvergere og samarbeid bli sannsynlig – dersom *det legges til rette for det*. Dette synes i alle fall å være Habermas' posisjon når han argumenterer for at samtale-situasjonens særegne betingelser for utvikling av konsensus eller kognitiv konvergens, også kan gjøres gjeldende på samfunnsnivå

(Habermas, 1999, s. 74). Men en slik løsning er uansett utilstrekkelig. Kollektiv handling handler nemlig ikke bare om forståelse. I tillegg til å forstå hverandre må aktørene ta stilling til om de skal legge det de har forstått til grunn for egen atferd. De må overta eller avvise. Som Luhmann skriver: "*...the problem of (societal) order involves not only the conditions of possibility for understanding but also, if not primarily, the acceptance or rejection of what one understands*" (Luhmann, 2012b, s. 263-). Den kollektive handlingens problem kan ikke løses ved rett og slett å legge til rette for forståelse, eller for mer forståelse blant flere eller alle. Ikke så lenge aktørene er rasjonelle og kan velge å gjøre noe annet enn hva de har forstått at de bør. Som gruppe kan deltakerne forstå at de bør samarbeide, men dette "bør" kommer jo nettopp av at de *kan* svikte. Uten muligheten for svik, uten *konflikten* mellom kollektiv og individuell rasjonalitet, er det ikke nødvendig å utvikle noe "bør". Forutsetningen om at språket binder så sterkt at individene derfor også *ønsker* å handle i tråd med det "bør" de har utviklet sammen, fungerer imidlertid kun dersom man også fjerner konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet fra aktørenes perspektiv, slik at aktørene handler slik de bør, og ikke slik de likevel kan. Men i det man fjerner konflikten blir også løsningen overflødig. Ingen trenger å møtes til samtale for å forstå at de bør støtte en kollektiv handling med mindre den kollektive handlingsrasjonaliteten er under press fra den individuelle.

For å tydeliggjøre denne viktige forskjellen mellom menneskeontologien og den nye systemontologien kan det være nyttig å skille mellom ulike systemtyper som gir ulike betingelser for kollektiv handling. Vi skal gå ut fra at ordensproblemet er grunnleggende og at alle sosiale systemer, både interaksjoner, sosiale bevegelser, organisasjoner, funksjonssystemer og samfunn på en eller annen måte har en løsning på den kollektive handlingens problem. Mens interaksjonssystemer kan finne løsninger med gjensidig synlighet som premiss, må kollektive handlinger med flere deltakere finne andre løsninger. Systemontologien gjør det mulig for oss å spesifisere disse forskjellene ved å skille mellom ulike typer handlingsdyktige fellesskap (interaksjoner, organisasjoner, samfunn) hvor den kollektive handlingens problem løses på ulike måter. Forklaringer som vil benytte *samtalemodellen* på kollektive handlinger på samfunnsnivå tar en løsning som kjennetegner én bestemt systemtype (interaksjonssystemer) og appliserer den på kollektiv handling i alle systemtyper, inkludert på samfunnsnivå. Den forskningsmessige innsatsen må nå rettes mot

å vise at og hvordan samtaler *kan* føres også under betingelser hvor samtalemodellen ikke passer, samt vise hvordan mislykket kollektiv handling skyldes at betingelsene for samtale er for dårlige. Vi skal hevde at samtale-teorien får disse problemene fordi dens premiss om at deltakerne kan nå ”consensus in the full sense of complete agreement” (Luhmann, 2012a, s. 42) for det første er grunnleggende feil, og for det andre at *samtalen* blir en mindre og mindre egnet metafor jo flere deltakere samtalen inkluderer. Sviktende kollektiv handling på samfunnsnivå skyldes åpenbart andre, eller i hvert fall *flere* og mer grunnleggende forhold enn at språkets bindende kraft er kompromittert av sub-optimale betingelser for samtaler. Vår påstand skal være at *samfunnsmessige* ”samtaler” og språklig binding til kollektiv handlingsrasjonalitet via konsensus, er utenkelig, uansett hvor optimal samtalsituasjonen er.

16.2.2 Hvordan peker de analyserte begrepene mot den nye ontologien?

Finnes det noe ved Kruegers valghandlingsteoretiske, Tomasellos og Bongård og Røskafts biologiske, eller Habermas’ kommunikasjonsteoretiske teorier om kollektiv handling som peker ut over de menneskeontologiske begrensningene, og som kan ha verdi for en systemontologisk teori om kollektiv handling? Analysen viser at Kruegers aktører kun kan handle kollektivt rasjonelt dersom de ser bort fra den kollektive handlingen. Straks de får informasjon om hvordan den kollektive handlingen spiller seg ut må de svikte eller handle irrasjonelt. Det Krueger dermed tilbyr oss er et usedvanlig godt eksempel på hvor *dynamiske* kollektive handlinger er som meningsproduserende systemer. Forsøket på å fryse kollektiv handlingsrasjonalitet i en egenskap ved individene mister sin forklaringskraft allerede i det øyeblikket den kollektive handlingen starter: Etter første runde er alt tapt, og ur-tilstanden må eventuelt gjenskapes gjennom reorganisering i nye grupper. Krueger viser oss dermed indirekte hvordan kollektive handlinger som sosiale systemer hele tiden reproducerer seg selv gjennom refleksjon og skaper ny betydning basert på individenes valg av tilslutningshandling. Etter første runde må aktørene forholde seg til en ny virkelighet, og projeksjonsforklaringen er med ett irrelevant. På en måte peker Krueger dermed ut over menneskeontologiens begrensninger (ved å peke rett på dem) og viser oss behovet for et begrepsapparat som kan gripe kollektive handlinger etter hvert som de skrider frem og skaper nye betingelser for handling.

Langsiktighetsbegrepet til Krueger kan vi forholde oss mer konstruktivt til. For Krueger er det langsynet og oppdagelsen av de fordeler aktørene kan høste dersom de samarbeider, som får dem til å stille til start med kollektiv handling som intensjon. De har sett fremtiden og stiller i samarbeidsmodus. Med Bayes er de også rasjonelle – så lenge ingen gjør noe. Med langsiktighets-grepet rører Krueger ved noe av det samme vi prøver å nå med begrepet om kollektive intensjoner. Vi kan riktignok avvise grepet med referanse til Olson, fordi det forutsetter at individuell rasjonalitet kan motivere kollektiv handling. Likevel peker tanken om langsiktighet på noe av betydning for kollektive handlinger. Også vårt begrep om kollektive intensjoner må referere til konsekvenser. Kollektive intensjoner refererer til svikt og lanserer "vi må"-forslag om å gjøre noe med problemet. For å kunne danne slike intensjoner må kommunikasjonen skille ut en potensiell fremtid hvor problemet er løst. Kruegers konsekvenser "in the long run" (Krueger et al., 2012, s. 10) kan være komponent i slike distinksjoner.

Den evolusjonsbiologiske forklaringen peker på en særmenneskelig evne til å ta de andres perspektiv og som gjør det mulig for aktørene å forestille seg hvordan de selv, i samspill med andre, må forholde seg til felles problemer og konsekvenser av handlinger. Tomasellos "shared intentionality hypothesis" (Tomasello, 2014, s. 1-7) lar aktørene oppfatte viktige aspekter ved kollektive handlingsproblemer, og dette er også den biologiske forklaringens styrke. I så måte gir evolusjonsbiologien dekning for de forutsetninger vi gjør når vi sier at aktører kan forholde seg til kollektive handlingsproblemer som mening, samt at de i en viss forstand er *både* egoistiske og samarbeidsvillige. Begrensningen følger imidlertid av det samme: Evolusjonsbiologiske forklaringer løser kollektive handlingsproblemer på hjerne-nivå i stedet for på nivået for sosiale systemer. Dette er et problem i den grad kollektive handlinger er *sosiale* systemer som følger sine egne logikker for meningsdannelse. Begrensningen blir tydelig når den biologiske forklaringen skaleres opp til samfunnsnivå, både hos Tomasello og hos Bongård og Røskaft. I "store samfunn" blir kollektive handlingsproblemer vanskeligere å håndtere for homo sapiens, hvis hjerne utviklet seg for et liv i små grupper, og den teoretiske ytelsen reduseres til en forklaring på hvorfor sosialistiske utopier forblir utopier (Bongard, 2012, s. 82-83).

Også Habermas' samtale-modell peker på noe sentralt: Argumenter om å handle kollektivt er også *kommunikativt rasjonelt*, og i en viss forstand kan vi si at språket tvinger aktørene til å innse dette. En annen måte å si det på er at "kraften i de bedre argumenter" også tilstrømmer argumenter om å handle kollektivt rasjonelt, i den grad dette også er "bedre" argumenter overfor en offentlighet enn argumenter for å svikte. Men heller ikke Habermas kan vise hvordan samfunnsmedlemmene legger konsensus til grunn for valg av handling uten å fjerne konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet fra deres horisont av meningsfulle handlingsalternativer. I tillegg: For å forklare tilslutning på samfunnsnivå introduserer Habermas makt, og dermed blir det klart at språklig etablert konsensus ikke binder så sterkt likevel.

16.2.3 Hvordan gjorde den nye ontologien det nye begrepet mulig?

Fordi vi sier at samfunnet består av kommunikasjon og systemer som reduserer kompleksitet, kan vi la samfunnsmedlemmene forholde seg til kollektive intensjoner om å gjøre noe med samfunnsproblemer, gjennom tilslutning til, eller avvisning av, kommunikasjonsforslag. Kollektive intensjoner konstrueres for eksempel i massemedia og handler om nødvendigheten av å delta i kollektive handlinger for å løse funksjonsproblemer. Samfunnsmedlemmene velger mellom avvisning og overtakelse av kommunikasjonsforslag, og de to alternativene iakttas som meningsfulle motsetninger med tanke på *konsekvenser*. Dersom den kollektive intensjonen er offentlig mening i form av massemediert kommunikasjon, kan tilslutningshandlingen uttrykkes på bestemte måter, for eksempel gjennom leserinnlegg eller en markering eller aksjon, eventuelt annen meningsytring som gjør seg synlig for mediene. Stilltiende samtykke er imidlertid den vanligste tilslutningshandlingen. I alle tilfeller vil massemediene, som autopoietisk sosialt system, skape mening.

Vi oppnår to ting ved å begrepsfeste kollektive intensjoner som kommunikasjon. Det ene er at vi så å si avlaster aktørbegrepet. Vi respekterer grensene for individenes kognitive rekkevidde, og kan derfor la dem beholde sin rasjonalitet også som deltakere i komplekse kollektive handlinger. Som deltakere i kommunikasjon kan aktørene peke på

sammenhenger, og velge mellom tilslutningshandlinger ut fra en vurdering opp mot konsekvenser.

Det andre er at kollektive intensjoner, når de forstås som kommunikasjon, forholder seg til den kollektive handlingen etter hvert som den spiller seg ut: Ny kommunikasjon skaper hele tiden nye betingelser for kollektive intensjoner, og dermed også for overtakelse og avvisning.

16.3 Kollektiv bevissthet

Mulig ekstrapoeng: Dersom en kollektiv intensjon om å løse felles problemer avvises, er avvisningen betingelse for kommunikasjon om avvisningens begrunnelse. Kollektiv bevissthet er en slik begrunnelse. "Dersom vi må x, så må alle bidra".

16.3.1 Hva har vi fått til med modellen?

Det empirisk mest omfattende eksemplet på kollektiv bevissthet fra analysene i Del A er at hele 20 av 22. juli-kommisjonens 31 anbefalinger dreier seg om gjensidig avhengighet og behovet for at beredskapsfeltets aktører gjør seg bevisst de gjensidige avhengighetsrelasjoner de inngår i. Også statsministeren advarer mot å lukke øynene for gjensidige avhengighetsrelasjoner med formuleringen "*Beredskap må ikke bare være noe som noen driver med litt sånn bortgjemt i en krok*". Kollektiv bevissthet er det også når Sønnerland-utvalget, og andre aktører, anklages for ikke å ville ta selvkritikk. Dersom funksjonsproblemer skal opphøre, må alle bidra, og selvkritikk er et slikt bidrag. Selvkritikk gjør det mulig for samfunnet å skaffe seg oversikt over hva som gikk galt, slik at hensiktsmessig endring blir mulig. "Alt må frem", som man sier, og alle må derfor komme den samfunnsmessige selvransakelsen i møte. Dette eksempelet viser dermed to typer kollektiv bevissthet: kollektiv bevissthet gjør det klart at alle må bidra i utviklingen av kollektiv bevissthet. Minnestsdebattens kollektive bevissthet gjelder også behovet for å være imøtekommende. Alle må gi noe, både støttegruppa, naboene og staten. Det hjelper ikke at bare noen tar ansvar og opptrer imøtekommende. Naboene mener for eksempel at mens de selv har ønsket dialog, har *de andre* vært så lite imøtekommende at en opprivende, og for alle parter uønsket, rettsak er eneste utvei. I sakprosadebatten kan kjørereglene ses

som et forsøk på å institusjonalisere kollektiv bevissthet. Kjørereglene utvikles som svar på det forhold at en etisk forsvarlig offentlighet er "alles ansvar". Én kan ødelegge for alle. Som refleksjon over gjensidig avhengighet ofte gjør, transformeres problemet også til et kollektivt handlingsproblem, og dermed oppstår krav om solidaritet og behov for makt. Maktbruken vinner imidlertid ikke anerkjennelse, og kjørerreglene ender opp som et notat på Forleggerforeningens hjemmeside¹⁹³.

16.3.2 Hva i menneskeontologien begrenser?

På samme måte som ved kollektive intensjoner fører menneskeontologien til at også kollektiv *bevissthet* kun kan bety sammenfall i bevissthetstilstander. Alle, eller en tilstrekkelig andel av, den kollektive handlingens deltakere må være bevisste på den gjensidige avhengigheten de inngår i, og de krav som følger av dette. Forskerens oppgave blir nå å vise at den kollektive handlingens deltakere på en eller annen måte utvikler et tankesett eller en bevissthet som gjør at de tar den gjensidige avhengigheten i betraktning, og på alvor, og gir sine bidrag.

Men først: *Hvorfor* er det slik at et menneskeontologisk begrep om kollektiv bevissthet, og for den saks skyld om kollektiv intensjonalitet, må forutsette at aktørene tenker det samme, dvs. at en bestemt innstilling eller bevissthetstilstand har funnet veien til et tilstrekkelig antall aktører? Hvorfor kan ikke menneskeontologien ha aktører som forholder seg rasjonelt til den kollektive handlingen etter hvert som den spiller seg ut? Mens vi med Krueger *demonstrerte* problemet, skal vi nå forsøke å *forklare* problemet. Dersom vi tar utgangspunkt i det forhold at individenes ikke-innsikt i de gjensidige avhengighetsrelasjonene de inngår i truer med å undergrave den kollektive handlingen, må den kollektive bevisstheten være nettopp dette: en forståelse hos individene, om at de er gjensidig avhengige av hverandre, og at svik fører til problemer for dem alle. De må utvikle

¹⁹³ <http://www.forleggerforeningen.no/politikk/forlagenes-samfunnsoppdrag/ytringsfrihet-ansvar-og-etikk/>

det vi kunne kalle gjensidighets-kompetanse. De må, hver for seg, forstå hvordan den egne handlingen kommer i samspill med andres handlinger og fører til en ønsket eller uønsket konsekvens. Jo flere deltakere den kollektive handlingen har, jo mer urealistisk er det imidlertid at individene kan overskue dette samspillet. Problemet er altså kompleksitet, og en løsning som vil sette individene i kontakt med de gjensidige avhengighetene dem imellom, og la dem utvikle gjensidighetskompetanse på bakgrunn av dette, må derfor velge mellom to onder. Det ene alternativet er å kreve at individene forholder seg til konsekvenser av mulige trekk, i samspill med de andre deltakernes, i det antall trekk fram i tid som behøves for å realisere det kollektive godet. Det andre alternativet er å tenke seg en kollektiv bevissthet som "svever over individene", som de har tilgang til og som gir dem informasjon om de krav den kollektive handlingen stiller til dem. Begge alternativer er urealistiske. Det første ville overbelaste individene, og dermed slett ikke lede til den ønskede kompetansen, mens det andre alternativet strider mot "the basic facts", overlevert oss av naturvitenskapene.

Likevel er gjensidig avhengighet grunnleggende for kollektive handlinger. Aktørene er objektivt sett avhengige av hverandre, og dersom de skal kunne handle sammen *for å løse* problemer, altså kollektivt og rasjonelt, må de ta hensyn til dette. Forskeren må derfor fremdeles vise hvordan kollektiv bevissthet oppstår, men kan ikke koble dette til den aktuelle kollektive handlingen, siden den er uoverskuelig for aktørene. Jeg skal illustrere problemet først med Colman, Pulford og Roses begrep om "team reasoning" (Colman, Pulford, og Rose, 2008b), deretter med Foster, Mansbridge og Martins begrep om "negotiation myopia" (Foster et al., 2015).

Team reasoning

Begrepet "team reasoning" har som premiss at deltakere i sosiale dilemma-spill er frie til å orientere seg på andre måter enn individuelt nyttemaksimerende. Colman antar at spillerne kan se seg selv som deltakere i et interessefellesskap, og *spørre hva "vi" vil oppnå, samt hva "jeg" må gjøre for at "vi" skal kunne oppnå dette sammen* (Colman, Pulford, og Rose, 2008a, s. 389). Ved å la individene tenke på denne måten blir det for Colman "åpenbart" (ibid.) at de innser at de må gi sine bidrag.

Som man må innenfor rammen av en ontologi om mennesker som samfunnets byggestein, fjerner Colman et al dermed konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet fra individenes perspektiv. Uten å la seg forstyrre av rasjonalitetskonflikten velger individene "team reasoning", og kommer dermed fram til hva de må gjøre. Colman må derfor forklare hvordan preferansen for å orientere seg kollektivt kommer i stand. Hos Colman etableres preferansen i deltakerne når de ser hvilke positive samfunnsmessige konsekvenser kollektiv handling har i *andre* sammenhenger: "*We hypothesized that collective preferences would be primed by vignettes describing decisions in which the pay-offs contribute to a respected public good, provided that the individuals play their parts in the collectively rational outcome*" (Colman et al., 2008a, s. 391). Colman viser oss hvordan såkalt priming¹⁹⁴ lokker frem en bestemt innstilling til og preferanse for samarbeid. "Vignetter" (korte historier eller scenarier som anskueliggjør en sammenheng) viser sammenhengen mellom ulike handlingsvalg og "respekterte kollektive goder", og får individene til å utvikle generelle "collective preferences". Ved å innse at samarbeid generelt er "bra", forstår individene at de må bidra i fremtidige situasjoner hvor svik er rasjonelt. Kunnskapen om sammenhengen skaper kollektiv rasjonalitet¹⁹⁵ ved å fjerne individuell rasjonalitet. Dersom kollektiv handling mislykkes, er det en effekt av for svake kollektive preferanser, som igjen er konsekvens av utilstrekkelig priming.

Forhandlingsnæringsynthet

Begrepet om "forhandlingsnæringsynthet" eller "negotiation myopia" (Foster et al., 2015) er et interessant eksempel på en tilnærming der kollektive handlingsproblemer løses ved å la aktørene ta de *langsiktige* konsekvensene av handlingene sine i betraktning. Hypotesen er at aktørene i kampens hete er blinde for en potensiell fremtid – de er nærsynte, og ser ikke

¹⁹⁴ Forhåndspåvirkning

¹⁹⁵ Tilsynelatende. Handlingene er kollektivt rasjonelle i forskerens perspektiv. Fra aktørens perspektiv er handlingen riktig/bra.

det forskerne ser, nemlig at de på sikt kunne tjene mer på samarbeid enn på korttenkt individuell nyttemaksimering. Nærsyntheten utstyrer aktørene med defekte premisser for rasjonell handling, og dette tvinger dem til å velge handlinger som gir dårlig utbytte på lang sikt, eller altså handlinger som "egentlig" er irrasjonelle.

Begrepet om forhandlingsnærsynthet egner seg spesielt godt for utforskning gjennom refleksjon over potensielle motbegreper, altså antonym-substitusjon. For den nærsynte forhandler er mot-begrepet "den myopi-korrigerede forhandler". En myopi-korrigeret forhandler, som dermed ser *lenger* enn sine nærsynte med-forhandlere, ser at det faktisk lønner seg at alle samarbeider. Vi ser imidlertid straks at dersom aktøren skal kunne la seg motivere til kollektiv handling ved denne innsikten, må han samtidig lukke øynene for muligheten for at de andre svikter og dermed gjør ham til forhandlingens taper. Eventuelt kan han, samtidig som han tar inn over seg at han står i fare for å bli utnyttet, likevel velge samarbeid fordi han mener det er *riktig*. Den rasjonelle orienteringen må i begge tilfeller erstattes med noe annet: Tro på at de andre også kommer til å bidra, eller en overbevisning om at det riktige, uansett omstendigheter, er samarbeid. Han kan altså ikke handle kollektivt og rasjonelt, det vil si *for å* realisere det kollektive godet myopi-korreksjonen lar ham se.

Det samme gjelder dersom vi myopi-korrigerer alle deltakerne i forhandlings-situasjonen. Dersom alle ser inn i fremtiden og ser at det lønner seg å samarbeide, vil også de se at det egentlig lønner seg mest at *de andre* samarbeider, mens de selv opererer strengt egoistisk. Dermed kan de selv innkassere en kortsiktig gevinst, samtidig som de andre sørger for at det langsiktige utfallet blir best mulig. Tragedien er imidlertid at denne innsikten er allment tilgjengelig. Alle ser like langt, og vil, dersom de er rasjonelle, *måtte* svikte, med mindre de altså velger handlinger fordi de er riktige. I det siste tilfellet mister myopi-korreksjonen sin hensikt: aktøren ser langt fram, han skiller mellom ønskede og uønskede konsekvenser av nåtidig handling, men han lar sitt valg av handling bero på noe annet: normen om at det er riktig å samarbeide. Denne normen er det eneste som kan få aktørene til å undertrykke egeninteressen. Myopi-korreksjon hjelper ikke, og det som sikrer samarbeid er normer.

Dersom et problem vedvarer når den antatte årsaken forsvinner, må vi konkludere med at problemet har en annen årsak. Hvis løsningen ikke er myopi-korreksjon, kan problemet heller ikke være myopi. Men åpner så menneskeontologien for et tredje alternativ? En mulighet som gir seg fra Fosters tilnærming ligger i et begrep om en "opplyst forhandler", som verken er nærsynt eller ser en annen vei. Menneskeontologisk må en slik "opplyst forhandler" imidlertid være en aktør som overskuer det komplekse samspillet mellom sine egne handlingsalternativer og de andres valg for produksjonen av ønskede eller uønskede utfall for gruppen. Som vi allerede har argumentert for, overstiger dette menneskehjernens kapasitet for informasjonsbearbeiding, og løsningen må derfor avvises.

Både hos Colman og hos Foster berges den kollektive handlingen så å si av at individene *ser en annen vei*: de er intensjonelt rettet mot noe generelt (innsatt i dem gjennom priming) eller mot noe hypotetisk (det langsiktige målet). Men hadde de sett hva som stod på spill, må vi med Olson anta at de ville ha sviktet. Foster og Colman, som representanter for menneskeontologisk teori om kollektiv handling, kan ikke løse den kollektive handlingens problem på andre måter enn gjennom begreper om aktører som *ser bort fra selve den kollektive handlingen*.

Mindfulness

En alternativ løsning, hvor aktørene forholder seg til gjensidige avhengigheter mens den kollektive handlingen spiller seg ut, finner vi hos Weick (Weick og Roberts, 1993; Weick, Sutcliffe, og Obstfeld, 2008) og begrepet om mindfulness eller heedfulness. Weicks¹⁹⁶ utgangspunkt er at grupper har en overraskende evne til å løse komplekse og krevende oppgaver. Weick bruker hangarskip som eksempel og spør hvorfor det ikke skjer flere ulykker gitt de ekstremt krevende forhold aktører må samarbeide under på et hangarskip.

¹⁹⁶ Som vi skal se senere, henter 22. juli-kommisjonen sin teori om kollektiv handling fra Per Morten Schiefloes bakgrunnsnotat (Schiefloe, 2011), og Schiefloe bygger sin modell blant annet ved hjelp av et begrep hentet fra Weick (Weick og Roberts, 1993; Weick et al., 2008).

Grunnen til at Weick lar seg overraske av evnen til problemløsning er at det ikke finnes materielle eller fysiske sosiale krefter som virker mellom individene og får dem til å handle sammenhengende som gruppe. Mellom individene er det en i utgangspunktet uoverstigelig kløft mht. mening og forståelse. Likevel finnes altså mange eksempler på at grupper klarer å løse felles oppgaver, selv under ekstreme forhold. Weick forklarer fenomenet med et begrep om "collective mind" (Weick og Roberts, 1993, s. 357-372). Weick knytter utviklingen av "collective mind" til individenes grad av "mindfulness", og setter dermed mindfulness som betingelse for kollektiv handling. Hvis individene ikke er fokusert på den felles problemløsningen, bryter "the collective mind" sammen, og den kollektive handlingen mislykkes. Mindfulness handler hos Weick om å oppfatte eller ikke oppfatte hva man skal gjøre for å realisere det kollektive godet, og også Weicks modell er derfor dypest sett en modell som forklarer kollektiv handling med egenskaper ved individene. Individene må besitte egenskapen mindfulness. Om en tilstrekkelig andel av den kollektive handlingens deltakere har denne egenskapen, "forårsaker" egenskapen at den kollektive handlingen lykkes. Da kobler de seg sammen og utvikler collective mind. Om mange av deltakerne mangler mindfulness, kollapser den kollektive handlingen. Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet spiller ingen rolle. Deltakerne *vil* samarbeide, og spørsmålet Weick vil gi oss svar på gjelder hvordan individene kan gå fram for å lykkes med dette. Svaret er: "følg med!". Mislykket kollektiv handling er en effekt av at deltakerne, som riktignok *vil* bidra, mangler evnen til å "følge med". Dersom man vil benytte Weicks modell til å gripe inn overfor tilfeller av mislykket kollektiv handling, er løsningen å be deltakerne øke sin oppmerksomhet om den kollektive handlingen.

Weicks løsning er interessant i den forstand at det tilbyr et systembegrep med deltakere som forholder seg til relasjonene dem i mellom. Den kollektive bevisstheten er ikke "lik bevissthet", men en dynamikk, "collective mind", aktørene imellom, som de kan være mer eller mindre oppmerksomme på, og som har denne oppmerksomheten som eksistensbetingelse. I den forstand gir Weick oss det vi trenger: et begrep om aktører som forholder seg til den kollektive handlingen mens den spiller seg ut. Stedet der begrepets begrensninger med hensyn til vårt prosjekt blir tydelige er når aktørenes tilslutning til den kollektive handlingen skal forklares. Fordi også Weicks samfunn består av mennesker og handlinger, kan han ikke løse den kollektive handlingens problem på systemnivå. De som

jobber på hangarskipet forholder seg ikke til rasjonalitetskonflikten, men er "låst i samarbeidsposisjon", de har en bejaende innstilling med seg inn i den kollektive handlingen, så free-riding gir ikke mening for dem. I stedet handler det om hvorvidt de klarer å følge med, koble seg på, og altså være mindful eller heedful. Tilslutning forklares med individuelle disposisjoner: "dispositions towards heed" (Weick og Roberts, 1993, s. 364). Weicks begrep er med andre ord fruktbart, men også utilstrekkelig i den forstand at det må støtte seg på andre begreper som kan forklare hvorfor aktørene i utgangspunktet er innstilte på samarbeid eller hvorfor de har med seg "dispositions for heed" inn i situasjonen. Den Weick'ske løsningen finner veien til 22. juli-kommisjonen via Schiefloes bakgrunnsnotat, og kan ses i kommisjonens anbefaling om at myndighetene øker sin evne til å erkjenne risiko (NOU2012:14, s. 450). Har de det vil de også utvikle bevissthet om gjensidige avhengigheter og bidra (se også kapittel 17.2).

16.3.3 Hva er tendensielt overskridende?

De tre bidragene peker hver for seg mot viktige sider ved kollektiv bevissthet og kollektive handlinger. Colmans begrep om team reasoning opererer med et "vi" som kan orientere deltakernes handlinger. Fosters begrep om forhandlingsnærsynthet impliserer at utsikten til kollektive goder kan orientere handlingsvalg. Weicks begrep om mindfulness peker på hvordan en "collective mind" kan sette aktører i kontakt med objektive gjensidige avhengigheter dem imellom.

16.3.4 Hvordan gjør systemontologien det nye begrepet om kollektiv bevissthet mulig?

Fordi vi sier at samfunnet består av kommunikasjon, kan vi la samfunnsmedlemmene forholde seg til gjensidige avhengigheter gjennom tilslutning til, eller avvisning av, kommunikasjonsforslag. Individenes grenser for informasjonsbearbeiding tas dermed hensyn til, de beholder sin rasjonalitet, pluss at kollektiv bevissthet kan inngå som ett blant flere elementer i en integrert analytisk modell.

Det andre er at kollektiv bevissthet, som kommunikasjon, forholder seg til den kollektive handlingen etter hvert som den spiller seg ut: Ny kommunikasjon skaper hele tiden nye betingelser for kollektiv bevissthet, og dermed også for overtakelse og avvisning. Vi kan

også mobilisere andre av modellens begreper for å gjøre rede for betingelsene for kollektiv bevissthet, samt for tilslutning til og avvisning av kommunikasjon om gjensidige avhengigheter. En slik forklaring refererer til egenskaper ved *den kollektive handlingen*, og ikke ved aktørene. I stedet for å skyldte på ”dårlig priming” kan vi snakke om dårlig timing. Vi kan for eksempel forstå avvisning som uttrykk for at de sosiale betingelsene for kommunikasjon om gjensidig avhengighet ikke foreligger. For eksempel er samfunnet kanskje ikke modent for erkjennelsen av at noe har sviktet, som vi så i Del A.

16.4 Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet

16.4.1 Hva vi har fått til

Begrunnelsen for å gjøre konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet til sentrum for en modell om problemløsning på samfunnsnivå er at vi antar at *konflikten mellom kollektiv og individuell rasjonalitet kan virke integrerende*. Vi har vist at det norske samfunnet kan regulere seg selv som fellesskap, og at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet spiller en rolle. For eksempel ble avvisningen av tanken om kjøreregler for sakprosa begrunnet (blant annet) med at de var ”uhensiktsmessige” all den tid forleggerne, i fravær av et selvdømmeorgan a la PFU, selv ville kunne bestemme om skulle følge reglene. Dermed ville det i realiteten være fritt fram for aktører som ønsket å velge svikets rasjonalitet, og tjene penger på spekulative utgivelser mens de ødela for den seriøse delen av bransjen. Med hensyn til sikringen av regjeringskvartalet ble politikeres og forvalteres interesse av å unngå kritikk satt som en av årsakene til den manglende evnen til å iverksette vedtak om sikring. Tegn til at politiet satte egne behov foran samfunnets ble gjenstand for stor oppmerksomhet, og sett som eksempler hvor egeninteressen truet fellesskapets interesser.

16.4.2 Hva i menneskeontologien stenger?

Menneskeontologien legger bestemte begrensninger på begrepsutviklingen omkring konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Fordi menneskeontologien må forstå kollektive handlinger som kjeder av enkelthandlinger, blir de for komplekse til at individene kan overskue dem. Dessuten krever kollektiv handling at aktørene gir avkall på individuelle

muligheter, samt at de er villige til å risikere å bli sviktet av de andre. Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, når den spiller seg ut mellom rasjonelle aktører, kan derfor ikke tilby aktørene gode grunner for å handle kollektivt rasjonelt, men tvert i mot gode grunner for svik.

16.4.3 Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?

Mange har skrevet om konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Hardin skrev om allmenningens tragedie (Hardin, 2011). Flood, Desher og Tucker formulerte fangens dilemma (Flood, 1958). Vi har fokusert på Mancur Olsons viktige bidrag (Olson, 2009). Alle de nevnte kan sies å ha "oppdaget" den kollektive handlingens problem, eller konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Som handlingsteoretikere kan de imidlertid ikke gjøre kollektiv rasjonalitet til et begrep for å analysere vellykket kollektiv handling. I stedet betegner begrepet om kollektiv rasjonalitet det umulige: det som ikke kan nås gjennom rasjonelle valg. I denne formen kan distinksjonen kun begrunne det teoretiske behovet for individuelle egenskaper som forklaring på vellykket kollektiv handling. Men konflikten er introdusert i den faglige diskursen, tragedien trekker med seg sin andre side – "den glade allmenningen" – og tiltrekker seg nysgjerrighet fra forskere: Hvordan kan konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, som er unngåelig, skape betingelser også for vellykket kollektiv handling? Det er denne nysgjerrigheten som ligger til grunn for konstruksjonen av det systemontologiske begrepet denne avhandlingen prøver ut.

16.4.4 Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?

Fordi vi sier at samfunnet består av kommunikasjoner og tilslutningshandlinger, kan vi la samfunnsmedlemmene forholde seg til konflikten gjennom overtakelse og avvisning av kommunikasjonsforslag. Avvisning og overtakelse er alternativer med tanke på *konsekvenser*. Konsekvensene avhenger av hva den kollektive handlingen dreier seg om, og sammenhengen mellom tilslutningshandlinger og konsekvenser konstrueres av systemet. For eksempel kan det gjelde forholdet mellom objektsikring og kostnaden for politikeren som må skjære gjennom eller for objekteier som må akseptere en ulempe. Konsekvensen er objektsikring eller ikke objektsikring, altså en kollektiv eller individuell fordel eller ulempe, og distinksjonen tvinger aktører til å velge. Individene ser seg som deltakere i en kollektiv

handling preget av konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og legger dette til grunn for valg av handling. Den kollektive handlingen iakttar sine deltakere i lys av deres tilslutningshandlinger, og skiller mellom de som gjør sin del og de som ikke bidrar. Mens menneskeontologien reduserer kollektiv handling til individuelle egenskaper og skiller mellom egoistiske og kollektivt orienterte aktører, legger det systemontologiske alternativet ikke mer i individenes handlinger enn den betydning de får i lys av den kollektive handlingen og konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet.

16.5 Kollektive følelser

16.5.1 Hva vi har fått til

Vi har vist at det norske samfunnet kommuniserer om følelser knyttet til sammenhengen mellom funksjoner og kollektiv handling etter 22. juli. For eksempel så vi hvordan tilløp til kommunikasjon om svikt ble møtt med moralsk forargelse, all den tid samfunnet ennå ikke hadde et felles faktagrunnlag å vurdere delenes funksjon på. Svikt, når det forstås som konsekvens av handling, ligger ikke langt unna *svik*, og attribusjonen er derfor kontroversiell: Som vi så var tiden, i en periode, ennå ikke inne. Vi så samtidig hvordan egoisme ble en nødvendig tolkning, og gjenstand for moralsk forargelse, da egeninteressen *eksplicit* blandet seg inn i den kollektive handlingen og samfunnsmessige fellesinnsatsen, med Politiets Fellesforbunds krav om overtid for sine medlemmer. Dessuten så vi hvordan lokalbefolkningen ga uttrykk for moralsk aggresjon knyttet til følelsen av ikke å bli tatt hensyn til, enda man har satt livet på spill for noen. Nyhetskommentatorer uttrykte forakt for lønnsom og spekulativ 22. juli-journalistikk. Grunnen til at det kanskje tydeligste uttrykket for følelser etter 22. juli, de såkalte rosemarsjene, ikke er gjenstand for analyser med dette begrepet, er at de er "kollektive" på en annen måte enn hva vi sikter til her. Følelsene av samhold mobiliserte svært mange, og følelsesaspektet ved rosemarsjene kan analyseres med ulike begreper om "kollektive følelser" (f. eks. Weyher, 2012). Følelsene som kom til uttrykk i rosemarsjene refererer imidlertid ikke til den kollektive handlingens problem, og er derfor kollektive på en annen måte enn hva vi sikter til mer prefikset kollektiv i denne avhandlingen.

16.5.2 Hva i menneskeontologien stenger?

Med en ontologi om mennesker og handlinger som samfunnets byggesteiner, må også kollektive følelser være egenskaper ved individene. Dette kan vi slutte oss til. Følelser er, som tanker, bevissthetstilstander. Med et menneskeontologisk utgangspunkt blir det kollektive ved kollektive følelser gjerne til "felles" eller "delt", som i delte følelser eller "shared emotions". Andre alternativer tar utgangspunkt i at kollektive følelser oppstår i individene i kraft av deres tilhørighet til en bestemt gruppe (Weyher, 2012). Vårt begrep skiller seg fra alternativene ved at det er definert spesifikt som følelser som oppstår med referanse til den kollektive handlingens problem. For å illustrere forskjellen og vise konstruksjonen av vårt eget begrep, skal vi diskutere to bidrag. Det første er fra den norske sosiologen Atle Møen.

Kollektive følelser som fundament for rasjonalitet

Atle Møens essay "Nettverk, fellesskap og symbol. Eit Durkheim-perspektiv på nettverkssamfunnet" (Møen, 2012) tar opp den "kreative klassens" seremoniliknende sammenkomster og betydningen disse sammenkomstene har for utviklingen av kollektive, betydningen delte, følelser av samhold og solidaritet. Møen vil vise hvordan kollektive følelser muliggjør kollektiv handling i sosiale nettverk, samt vise potensialet for slike følelser i kollektive handlinger på samfunnsnivå. Det faglige problemet gjelder forholdet mellom frihet og den kollektive eller kommunikative handlingsovertakelsen: Solidaritet er en følelse som styrer samfunnsmedlemmenes tilslutningshandling, for eksempel til en forfatningspatriotisme (Møen, 2012, s. 95).

Møens kollektive følelser er "vi-følelser". Under de rette sosiale forutsetninger (ved sosialt samvær og festlig lag) får man en "kollektiv oppbrusning" (collective effervescence) og intense "sydende" følelser. Følelsene overføres til tegn og symboler, og blir dermed tilgjengelige i en ellers går hverdag fylt av tomme tegn (Møen, 2012, s. 89). Følelsene understøtter og muliggjør solidaritet og kollektiv handling i sosiale nettverk. Møen kombinerer en Durkheim-inspirert teori om kollektive, i betydningen "med et sosialt opphav", følelser med Habermas' teori om kommunikativ rasjonalitet og demokratisk maktkretsløp. Møens forslag er å supplere Habermas' modell med en teori om følelsenes

betydning for solidaritet i moderne samfunn. Det demokratiske maktkretsløpet i det norske samfunnet bør suppleres med seremonier som varmer opp symboler som gjør følelser av samhold og solidaritet tilgjengelig utenfor seremoniene (Møen, 2012, s. 95). Teorien om følelser skal fylle et hull i teorien om det demokratiske maktkretsløpet. Uten seremonier og kollektive følelser får man ikke sving på maktkretsløpet, og den kommunikative rasjonaliteten slår ikke ut i samfunnet. Den seremonielle oppladingen av symboler Møen skriver om, skal la samfunnsmedlemmene ta med seg minnet om og følelsen av den kollektive oppbrusningen inn i nye situasjoner, blant annet kollektive handlinger for å løse samfunnsproblemer. Her virker følelsene på samme måte som internaliserte normer: de sørger for at samfunnsmedlemmene, i en situasjon der kommunikativ rasjonalitet ikke er tilstrekkelig til å motivere kollektiv handling, likevel slutter opp om den kollektive handlingen. Vi har altså å gjøre med en kollektiv handling som "lekker" og en følelse som "tetter". Dersom Møen har rett i at de kollektive følelsene trengs (og det tror jeg han har) så viser det også at Habermas' teori om *språklig* bindingskraft har begrensninger.

Møens artikkel berører sammenhengen mellom kollektiv handling og følelser, og viser hvordan følelser kan motivere kollektiv handling. I denne forstanden er bidraget en verdifull diskusjonspartner for oss i konstruksjonen av et systemontologisk og kommunikasjonsteoretisk begrep om kollektive følelser, blant annet ved at vi kan la oss informere av bidragets iterasjon av menneskeontologiens begrensninger. Disse kommer tydeligere til syne når vi ser nærmere på en annen lesning av kilden til Møens begrep om følelser, som er Emile Durkheim (Durkheim, 1915). Weyher (Weyher, 2012) ønsker å løfte frem koblingene mellom rasjonalitet og følelser i Durkheims tenkning. I Weyhers lesning er kollektive følelser selve fundamentet for menneskelig rasjonalitet hos Durkheim. Følelser er imidlertid vanskelige å gripe. Dersom følelser i tillegg har et kollektivt, som her betyr sosialt, opphav, blir det nærmest umulig: "when it [emotions] has a collective origin it defies critical and rational examination" (Durkheim, Mauss, og Needham, 1963; Weyher, 2012, s. 367). Dette berører den ene av handlingsontologiens begrensninger, og handler om forståelsen av samfunn som kjeder av enkelthandlinger. Følelser med opphav i dette havet av kompleksitet må ses og analyseres i sammenheng med den samme uoverskuelige kompleksiteten. Derfor blir kollektive følelser for komplekse, og koblingen mellom følelser og samfunn blir vanskelig å gripe – selv om Durkheim altså er tydelig på at sammenhengen er der. Ved å anlegge et

gjennomført systemontologisk perspektiv kan vi forsøke å løse dette problemet, fordi vi kan snakke om kollektive følelser som følelser som oppstår med referanse til kommunikasjon, og spesifikt kommunikasjon med utgangspunkt i distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, eller altså kollektive handlinger. Kollektive følelser oppstår i individenes bevisstheter når de iakttar seg selv og andre som deltakere i en kollektiv handling, og reagerer på hverandres handlinger. Handlingenes betydning er et kommunikativt produkt, formet av distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og dermed står også individenes følelser i sammenheng med den kollektive handlingen. Kompleksitetsproblemet Weyher, med referanse til Durkheim, skriver om oppstår ikke. Vi kan derfor fortsatt interessere oss for sammenhengen mellom følelser og samfunn, og vi kan forsøke å utvikle begreper som gjør presise analyser mulig. Kollektive følelser kan defineres som en avart av sosiale følelser. Sosiale følelser er følelser som oppstår i kraft av en sosial relasjon, for eksempel en tilhørighet. Som kommunikasjon kan *sosiale* følelser komme til uttrykk i massemedia, for eksempel som nyheter eller debattinnlegg om urettferdighet og sosial eksklusjon. Eller som følelser av samhold: "Vi må stå sammen mot terroristen!". Vi har imidlertid ønsket å reservere ordet "kollektiv" for alt som refererer til den kollektive handlingens problem, og kollektive blir derfor følelser, forstått som kommunikasjon, som refererer til kollektive handlinger og –handlingsproblemer.

Møens begrep om symbolbårne følelser refererer ikke til den kollektive handlingens problem, men til samhold og tilhørighet. Oppbrusningen tilgjengeliggjør sterke følelser for samfunnsmedlemmene, følelser som setter relativt varige spor i form av symboler som når som helst kan gjenskape, eller påminne om, følelsen slik at samfunnsmedlemmene forstår at det er rett å slutte opp om det demokratiske maktkretsløpet. Denne stabiliteten er også indikasjon på begrepets begrensninger. Som relativt stabil, riktignok symbol-aktivert, egenskap ved individene (eller relativt ustabil i den forstand at symbolene etter en stunds bruk kanskje må brukes opp igjen) har ikke begrepet den dynamikk¹⁹⁷ som behøves for å

¹⁹⁷ Eller kanskje mer presist evne til å absorbere dynamikk

gripe kollektive handlinger forstått som sosiale systemer – som jo hele tiden produserer ny mening for aktørene. Ny mening betyr nye betingelser for rasjonell kollektiv handling, og dersom følelser skal spille en rolle, må de stå i forhold til disse betingelsene. Det er menneskeontologien som tvinger Møens begrepsutvikling inn i denne trange gata, fordi begrepet om samfunnet som uoverskuelige kjeder av handlinger naturlig nok gjør det umulig å gripe “den reelle” sammenhengen mellom samfunn og følelser. Derfor må kollektive følelser for Møen defineres som følelser med et *symbolsk* og ikke “reelt” sosialt opphav (meningen skapt gjennom seremonien), men altså med reelle sosiale virkninger (utløst av at seremonifellesskapets medlemmer får en økt tilbøyelighet til å slutte opp om kollektiv handling gjennom det demokratiske maktkretsløpet). Men sammenhengen vi interesserer oss for, der rasjonalitet “skaper” følelser, faller utenfor. Hos Møen er det omvendt: Følelser skaper rasjonalitet.

Et menneskeontologisk bidrag som snur om på det, og vil se hvordan rasjonalitet, eller brudd på rasjonelle forventninger, skaper følelser, finner vi hos Warren TenHouten (TenHouten, 2007). Mens Møen gir følelser et sosialt opphav gjennom begrepet om kollektiv oppbrusning, vil TenHouten vise hvordan følelser også kan oppstå “rasjonelt”. TenHouten peker på at rasjonalitet har både en kognitiv og en emosjonell side. Applisert på problemløsning er rasjonalitet det samme som integrasjonen av kognisjon (skillet mellom et problem og en fremtidig tilstand hvor problemet er løst) og følelser (forventninger om problemets løsning og aggresjon mot hindringer) (TenHouten, 2007, s. 132). Følelser utløses av forhold av relevans for gjennomføringen av en strategi, og kan derfor kalles rasjonelle følelser. Weyher (Weyher, 2012) omtaler TenHoutens modell som et lovende utgangspunkt, men mener den åpenbart interessante sammenhengen mellom følelser og rasjonalitet bør utvikles til å gjelde *mer enn* den Weberske “instrumentelle rasjonalitet” (Weyher, 2012, s. 374). Vårt forsøk på å utvikle et begrep for sammenhengen mellom følelser og kollektiv rasjonalitet, i et begrep om kollektive følelser, er således i tråd med Weyhers forslag.

Utgangspunktet er at følelser og kollektiv handling henger sammen, og at sosiologien må kunne vise denne sammenhengen. For å kunne benytte dette begrepet i modellen av samfunn som handlingsdyktige fellesskap må vi utvikle det slik at det fanger opp sammenhengen mellom kollektiv handling og følelser. Vi ønsker oss et begrep som lar oss få

tak på den følelsemessige siden av ulike betingelser for rasjonell kollektiv handling. TenHoutens modell kobler sammen følelser og samfunn, og sier at følelser utløses ved brudd på rasjonelle forventninger. Følelsene virker som korrektiver og har som funksjon å gjenopprette rasjonalitet. På samme måte som normbrudd utløser også "rasjonelle brudd" ("logical transgressions") følelser. Et formulering fra Weyher, som henter poenget fra TenHouten, kan virke klargjørende:

"Breaches" in either realm are context-specific and invoke the "latent sacred" behind the often taken-for-granted character of everyday life and practice. In doing so, they provoke emotional responses, acquired through the ritual-relational processes of "everyday life," which begin work to set things right.

Vi ser hvordan det etnometodologiske begrepet om "breaches", eller brudd, trekkes inn, og hvordan brudd utløser følelser som motiverer handling i retning av "setting things right". Følelsene signaliserer at noe har gått galt med den rasjonelle strategien, og setter i gang en prosess som skal gjenopprette strategiens rasjonalitet. Følelsene er rasjonelle fordi de handler om forbindelsen mellom intensjon og konsekvens, en forbindelse som av en eller annen grunn er blokkert. Grunnen blir mål for aggresjon. Følelsene motiverer endring i retning av mer formålstjenlig handling: f. eks. omgå problemet eller fjerne kilden til problemet. Imidlertid skiller verken TenHouten eller Weyher mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Modellen er dermed heller ikke følsom for sammenhengen mellom følelser og *den kollektive handlingens problem*. For å utvikle begrepet om kollektive følelser skal vi ta utgangspunkt i sitatet over, om at brudd er kontekst-spesifikke. Vi skal la den kollektive handlingens problem være kontekst for såkalte "logical transgressions". Det neste vi må spørre om er hvilke følelser vi kan knytte til de handlingsalternativer og forventninger som åpenbarer seg i konteksten av den kollektive handlingens problem.

Når en gruppe iakttar seg selv som rasjonelt fellesskap (skjebnefellesskap med tanke på felles problemløsning) skapes en særegen dynamikk – den kollektive handlingens problem – som tilbyr individene bestemte handlingsalternativer, og gir mening til valgene deres. Kollektivt rasjonelle strategier kan skilles fra individuelt rasjonelle strategier, de står i et motsetningsforhold, og handlinger som omfattes av den ene siden blir dermed også et

brudd med den andre siden. Dermed blir det også klart at vi må utvikle et begrep som også omfatter positive følelser knyttet til vellykket kollektiv handling. Her blir distinksjonsbegrepets styrke tydelig. Distinksjonsbegrepet gjør det klart at det dreier seg om forskjeller mellom de to motstridende handlingsrasjonalitetene. Handlingene utløser følelser i kraft av sin potensielle motsetning, og ikke fordi de bryter med statiske eller foreliggende forventninger om bestemte handlingsorienteringer. Å velge handle kollektivt rasjonelt er et brudd med individuell handlingsrasjonalitet, og dermed et offer. Å handle individuelt rasjonelt er et brudd med kollektiv handlingsrasjonalitet og iakttas dermed som svik. Som hos TenHouten utløser bruddene følelser som motiverer handlinger i retning av "setting things right". Mot sviket rettes følelser av aggresjon, for eksempel moralsk harme. Mot offerhandlingen rettes positive følelser, for eksempel moralsk beundring. I tillegg blir det mulig for aktører å bruke den kollektive handlingens problem som "ramme" for å snakke om følelser: "det er så ødeleggende at noen alltid skal snike seg unna". Vellykket kollektiv handling ledsages av positive følelser: "Yes we can!". Mislykket kollektiv handling ledsages av følelser av skuffelse. Den kollektive handlingen ser imidlertid annerledes ut for den som gjør sin del enn for den som nyter uten å yte. For den som gjør sin del av den kollektive handlingen, fremkaller vellykket kollektiv handling følelser av glede og samhold. For gratispassasjeren fremkaller vellykket kollektiv handling følelser av suverenitet og forakt for fellesskapet – "forstår de ikke at de kan få dette gratis?" – eller kanskje skam over ikke å ha bidratt. Dersom den kollektive handlingen mislykkes kan de som gjorde sin del føle seg sviktet "bli sinte" på de som sviktet. Alternativt kan de frykte konsekvensene av å bli latt i stikken. Gratispassasjeren kan også her føle forakt for fellesskapet "som uansett ikke får det til", eller frykte å bli utpekt som en av dem som bidro til svikten. Det dreier seg altså ikke om en "ny, og hittil ukjent type følelser", men følelser som oppstår, omtales, eller altså konstrueres med referanse til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. De følelsesmessige aspektene ved refleksjon over sammenhengen mellom intensjoner og konsekvenser, i lys av den kollektive handlingens problem, kan derfor kalles *kollektive følelser*

16.5.3 Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?

Alle eksemplene peker på en sammenheng mellom følelser og kollektiv handling. Bare TenHouten gjør det på en måte som lar oss fange dynamikken i kollektive handlinger med et begrep om følelser.

16.5.4 Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?

Fordi vi sier at samfunnet består av kommunikasjon, blir det mulig å begrepsfeste hvordan følelser står i relasjon til kommunikasjon. Kommunikasjon genererer følelser, og begrepet om kollektive følelser betegner følelser som retter seg mot ulike aspekter ved kollektive handlinger. Kollektive følelser har derfor også en *funksjon* for kollektive handlinger: de kan for eksempel signalisere at noe er "galt", og motivere handling som skal gjenopprette den kollektive handlingens rasjonalitet. Med dette begrepet om kollektive følelser kan vi analysere det dynamiske samspillet mellom følelser og kollektiv handling i alt fra kollektive handlinger i små grupper til kollektive handlinger på samfunnsnivå.

16.6 Rasjonell solidaritet

16.6.1 Hva vi har fått til

Begrepet om rasjonell solidaritet treffer godt overfor empiriske tilfeller der viljen til å ofre noe for fellesskapet verdsettes offentlig, mens det motsatte kritiseres. På landsiden ved Utøya satte naboene livet på spill mens polititjenestemenn skuffet samfunnets forventninger. Tidsbruken på landsiden ved Utøya ble, blant annet av 22. juli-kommisjonen, forklart med at patruljen som ankom først ikke var innstilt på å utsette seg for fare ved å gå til direkte aksjon. Med hensyn til sikringen av regjeringskvartalet ble det solidariske alternativet å sette karrieren på spill og skjære gjennom, eventuelt varsle om at ting ikke fungerer, mens det motsatte ble gjenstand for kritikk. Problemene med å lage det norske samfunnets nasjonale minnesteder etter 22. juli-terroren ble også koblet til manglende vilje, både hos utbyggerne og hos lokalbefolkningen, til å legge fellesskapets behov til grunn for valg av handling. I minnestsdebatten fikk vi blant annet en sammenligning mellom naboenes offervilje og de etterlattes offer. Naboene ble betraktet som vanskelige, og oppfattet også selv av de ble betraktet slik. Til slutt har etiske overtramp i massemediene

blitt satt i sammenheng med manglende vilje hos mediefolk¹⁹⁸ til å handle i tråd med "samfunnsoppdraget". I stedet ble mediefolk beskyldt for å handle individuelt rasjonelt med mål om å tjene penger og pleie sine karrierer. Sakprosadebatten antydte manglende vilje til å vrake Christensen-boka "for samfunnets skyld".

16.6.2 Hva i menneskeontologien stenger?

Den ontologiske individualismen trekker en bestemt begrensning med seg inn i litteraturen om solidaritet. Mens vi har vist hvordan solidaritetsmediet sørger for at kommunikasjoner får følger, må solidaritet som egenskap ved individer være en begrensning på individenes rasjonalitet, eller en egenskap ved individene (for eksempel en attribusjonsstil) som sørger for at kollektiv handling også blir individuelt rasjonelt.

Robb Willer (Willer, 2009) vil vise at individuelt rasjonelle aktører har egeninteresse av å handle kollektivt rasjonelt. Han demonstrerer at offerhandlingen, ved offerviljen bidragsyteren dermed kringkaster til gruppen, utløser belønninger i form av attribusjon av status i gruppen. Bidraget har dermed noe grunnleggende til felles med vårt begrep om solidaritet som medium. Willer utvikler en modell der aktører handler kollektivt rasjonelt ut fra ønsket om å oppnå status i gruppen. Dekning for modellen skaffes ved å la aktører delta i et spillteoretisk oppsett der de får valget mellom å bidra eller svikte en kollektiv handling og produksjonen av et kollektivt gode. Når aktørene lykkes med å signalisere at de ønsker å hjelpe gruppen (ved å bidra), gir dette utbytte i form av høyere status i gruppen. Willer finner at utbyttet motiverer til ytterligere bidrag i fremtidige interaksjoner. Det motsatte gjelder for aktører som ikke lykkes med å signalisere gruppe-orientering. De tilskrives lavere status, og reduserer sine bidrag i fremtidige interaksjoner. For å isolere effekten gjennomfører Willer også et spill hvor aktørene får randomisert tilbakemelding på bidragene sine. Willer finner også her at personer som blir tilskrevet høyere status, i påfølgende runder bidrar mer, og at de som tilfeldig blir tilskrevet lavere status reduserer

¹⁹⁸ Journalister, redaksjoner, forleggere innen sakprosa og forfattere

sine bidrag. Attribusjon av status har altså en selvstendig innvirkning på aktørenes vilje til å handle kollektivt.

Tilsynelatende løser Willer med denne modellen problemet Olson pekte på. I stedet for aktører som orienterer sine handlinger mot realiseringen av kollektive goder, og som, dersom de er rasjonelle, er nødt til å oppdage at det mest rasjonelle er å svikte, *tjener* strategiske aktører på å bidra. Aktører som bidrar til kollektive handlinger gjør dette for å oppnå individuelle fordeler i form av økt status. Med utgangspunkt i Willers analyse kan vi dermed snu om på overraskelsen sosiologer vanligvis uttrykker over at kollektiv handling forekommer. Gitt at kollektiv handling er individuelt rasjonelt, er det overraskende i hvor *liten* grad individer handler kollektivt, gitt de muligheter for individuell nyttemaksimering som ligger i "fremvisning av gruppeorientering".

Willers modell gir en troverdig forklaring på hvorfor noen aktører forsøker seg med mer eller mindre troverdige fremvisninger av vilje til å handle for gruppas beste, og han viser at de andre medlemmene ofte feiltolker fremvisningen som *faktisk* vilje til å handle for gruppas beste, og at de derfor vurderer fremviseren som interessert i gruppens ve og vel, og derfor som viktig for gruppen. Det er imidlertid noen problemer med forklaringen. Hvorfor arrangerer vi *dugnad* hvis det aktørene egentlig ønsker er å skaffe seg økt status? Hvorfor dugnad og ikke fotballkamp? Er det virkelig ingen av deltakerne som ønsker seg et ryddig fellesareal? Dersom alle som bidrar til realiseringen av kollektive goder gjør det for å øke sin egen status, er det vanskelig å forklare hvorfor de ikke utvikler mistanker om at det faktisk forholder seg slik, og dermed attribuerer annerledes. Dessuten er det vanskelig å forstå hvordan samarbeidet om å realisere akkurat disse godene oppsto.

Sverre Lysgaards "Arbeiderkollektivet" (Lysgaard, 1967) står sentralt i norsk sosiologisk systemteori. Lysgaard vil vise hvordan normer om lojalitet oppstår og sikrer arbeidernes tilslutning til arbeiderkollektivet som kollektiv handling. Han viser hvordan kollektivideologien stiller med kriterier for opp- og nedvurdering av arbeidernes handlinger. Normene yter noe av de samme som vårt begrep om solidaritet som medium.

Boka analyserer systembetingede konflikter i bedrifter, med fokus på hvordan underordnede arbeidstakere danner et slags forskansningssystem mot ledelsen og "det teknisk-/økonomiske systems umettelige krav." Kollektivet vokser frem innenfor rammen av tre betingelser: nærhet, likhet og problemer. Nærhet muliggjør interaksjon: arbeiderne snakker sammen. Likhet muliggjør identifisering med hverandre: arbeiderne identifiserer seg med hverandre. Problemer muliggjør felles problemtolkning: arbeiderne opplever å være "i samme båt". Prosessene kommer så i vekselvirkning med hverandre. Nærhet vekselvirker med de to andre betingelsene når arbeiderne snakker sammen, under påvirkning av at de identifiserer seg med hverandre og at de opplever å være i samme båt. Likhet vekselvirker med de to andre betingelsene når arbeiderne identifiserer seg med hverandre, og dette har sammenheng med at de snakker med hverandre og at de opplever å være i samme båt. Problemforståelser vekselvirker med de to andre betingelsene når arbeiderne opplever å være i samme båt, og denne forståelsen påvirkes blant annet av at de snakker sammen og at de identifiserer seg med hverandre. Etter en stund "avleirer" (op.cit.: s. 150) problemtolknings-, identifiserings-, og interaksjonsprosessene seg i en *kollektivideologi*. Kollektivideologien blir utgangspunkt for styring av arbeidernes atferd. Styring av arbeidernes atferd i tråd med kollektivideologien, bidrar så til kollektivets opprettholdelse. Lysgaard referer til Aksel Sandemoses Janteloven (op.cit.: s. 123 og 244), og den sentrale distinksjonen for arbeiderne går mellom å "sleske seg inn" med ledelsen og å handle i tråd med kollektivideologien. Mens kollektivsystemet vokser frem i en situasjon hvor arbeiderne blir holdt nede av ledelsen, blir situasjonen etter hvert "*den at arbeiderne i noen grad holder seg selv nede: du må ikke tro du er noe!*" (op.cit.: s. 154). Det er altså både individuelt rasjonelt og "galt" å prøve å komme seg frem og opp i bedriften. Tilslutning sikres ved gjensidig synlighet: Arbeiderne slipper hverandre ikke av syne. Den kollektive handlingens problem løses ved å forutsette utviklingen av kollektivideologi, og la denne virke under betingelsen av gjensidig synlighet.

Kollektiv handling forklares med individuelle egenskaper – internaliserte normer. Aktørene handler kollektivt fordi de ønsker at handlingene skal falle på rett side av distinksjonen mellom rett og galt. Tragedien kollektivet beskytter mot er imidlertid usynlig for Lysgaards aktører. Den handler om at dersom det er fritt frem for arbeiderne å inngå individuelle avtaler med ledelsen, vil dette bli en dominerende strategi, kollektivet forsvinner, og

arbeiderne mister kollektivets beskyttelse. Individuell fornuft blir til kollektiv ufornuft. Den kollektive handlingen gjennom arbeiderkollektivet har derfor et åpenbart rasjonelt aspekt. Men dette ser ikke Lysgaards arbeidere. De har internalisert arbeiderkollektivets normer og ser kun hva som "sømmer seg" hhv. "ikke sømmer seg" for en arbeider. De handler i tråd med ideologien fordi det er rett. Kollektivets etablering, opprettholdelse, og dermed arbeidernes beskyttelse som fellesskap, er ikke *mål* for handlingene. Forklaringen er også en funksjonsforklaring: Aktørene handler, eller styres til å handle, i tråd med en kollektivideologi som oppstår uten at Lysgaard viser oss hvordan, utover at spontanprosessen etter hvert "avleirer seg i en ideologi". Avleiringen inntreffer "fordi" ideologien har gunstige konsekvenser for arbeiderne: den bidrar til kollektivets opprettholdelse og arbeidernes forskansning mot ledelsens krav. Som vi vet bryter denne typen funksjonsforklaringer med loven om årsak og virkning, som sier at årsak må komme før virkning. Et annet forhold av betydning for vår analyse er at Lysgaards arbeiderkollektiv er en modell hvor arbeidskameratene gjennom interaksjon kan holde greie på hverandres forhold til hverandre og til ledelsen. Kollektivsystem-modellen er utviklet for analyser av samarbeid i små grupper. I grupper med mange deltakere, for eksempel samfunn, foreligger ikke betingelsene modellen krever. Lysgaards arbeidere har internalisert kollektiv-ideologien, og tenker likt. Avvik straffes. Hva slags gjensidighetskompetanse har Lysgaards arbeidskamerater? De responderer på internaliserte og eksternt sanksjonerte rett-og-galt-skjemaer utledet fra ideologien.

16.6.3 Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?

Willers forklaring yter noe av det samme som solidaritetsbegrepet vårt gjør. Men han kan ikke forklare hvordan den kollektive handlingen kommer i gang. Hvis status er eneste ønske, risikerer dugnadsfellesskapet at deltakerne heller kjøper seg en Jaguar.

Også Lysgaards begrep om kollektivideologi yter noe av det samme som vårt begrep om solidaritet som medium. Normene sikrer at kollektivets "funksjonelle imperativer" etterlevs. Individuelle strategier, som smisking med ledelsen, betegnes som egoisme, mens tilslutning til kollektivet oppvurderes og man er en "ekte arbeidskamerat".

16.6.4 Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?

Solidaritet er vilje til å gi avkall på individuelle muligheter for det felles beste. I kollektive handlinger som mislykkes er manglende vilje en ny distinksjon som refererer til hva aktørene *burde* ha gjort. Kommunikasjon om solidaritet gjør det dermed mulig for aktører å reflektere over betydningen av det ene eller det andre valget. Manglende vilje til å gjøre det man *burde ha gjort* transformeres enten til idioti eller til egoisme.

Systemontologien lot oss plassere solidariteten i samfunnet, som kommunikasjonsmedium. Som systemelement kan solidaritet følge logisk av funksjonsproblemer og kollektive handlingsproblemer. Vi kan forklare hvorfor aktørene slutter seg til oppfatninger om at bestemte handlinger er kollektivt nødvendige mens andre er egoistiske. Kommunikasjon er, i følge Luhmann, en usannsynlig hendelse (Luhmann, 2012a: 113), og *medier* er en fellesbetegnelse for alle innretninger som øker sannsynligheten for kommunikasjon. Luhmann skiller mellom tre typer medier: språk, utbredelsesmedier og symbolsk generaliserte medier. Det er den siste typen vi skal interessere oss for her. I Luhmanns begrepssystem fyller symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier samme funksjon som normer gjør i klassisk sosiologisk teori, de forklarer samfunnsmessig sammenhengskraft, kohesjon, eller altså integrasjon. Luhmann beskriver symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier som *funksjonelle ekvivalente* til normer (Luhmann, 2012a, s. 190-), og "in a very abstract sense" til moral (op.cit., s. 191), fordi de virker inn på sannsynligheten for overtakelse eller avvisning av kommunikasjonsforslag. Mens mediet språk øker sannsynligheten for forståelse, og utbredelsesmedier (som skrift, trykkpresse, internett) øker kretsen av mottakere, øker symbolske generaliseringer sannsynligheten for at kommunikasjon *får følger*. Språk øker sannsynligheten for forståelse, og en Facebook-gruppe øker kretsen av mottakere, men forståelse hos mange er ikke det samme som overtakelse. Man kan selvsagt forstå en anmodning om å gi et bidrag til et felles formål, for eksempel Wikipedia, men likevel ikke overta forslaget som premiss for egen atferd. Kanskje særlig hvis man er usikker på hva de andre kommer til å gjøre. Problemet de symbolsk generaliserte mediene løser gjelder således hvordan A kan motivere B til å overta et kommunikasjonsforslag som premiss for egen atferd, i tilfeller der dette er usannsynlig (Luhmann, 2012a, s. 190). At en kommunikasjon får følger betyr at den legges til grunn for en ytterligere kommunikasjon. Konkret betyr det at tilslutningshandlingen i én

kommunikasjon blir meddelelse i en neste. Anne roper ”hysj!”. Lise skiller informasjon fra meddelelse og forstår at Anne mener hun må dempe seg. Lise avviser imidlertid kommunikasjonsforslaget: ”jeg demper meg ikke!”. Anne kan nå velge å forholde seg til Lises tilslutningshandling som meddelelse i en ny kommunikasjon, eller, for eksempel dersom hun ikke har tro på at kommunikasjonsforsøket vil føre fram, forholde seg stille og åpne for at kommunikasjonen dør ut. Symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier åpner imidlertid for nye muligheter for å påvirke tilslutningshandlinger. Legger Anne penger ”på bordet” reduseres situasjonens kompleksitet på en bestemt måte, og bestemte tilslutningsmuligheter oppstår, som ikke var der før. Anne kan skille informasjon fra Lises meddelelse, forstå Lises ønske om å opprettholde lydnivået sitt, men avvise forslaget med følgende tilslutningshandling ”du får hundre kroner om du er stille!”. Lise kan nå velge å overta Annes kommunikasjonsforslag og dempe seg, i bytte mot penger, eller hun kan avvise forslaget, og kreve mer penger. Alternativt kan hun avvise forslaget om å gjøre lydnivå til gjenstand for kjøp og salg. Ytterligere muligheter finnes ved bruk av makt, lover og regler, kjærlighet, sannhet, tro. Dersom Anne og Lise er i familie, er det kanskje nærliggende å prøve seg frem med et utspill av typen ”kjære deg...”, altså ved hjelp av det symbolsk generaliserte kommunikasjonsmediet kjærlighet.

Symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier koordinerer seleksjoner (informasjoner, meddelelser og forståelser) som ellers vanskelig kan syntetiseres, det vil si kjedes sammen, og som derfor i eksisterer som *løst koblede* elementer (Luhmann, 2012a, s. 192)¹⁹⁹. Disse løst koblede elementene er i en viss forstand hva kommunikasjoner ”er laget av”, og kalles hos Luhmann for *medialt substratum*. For mediet *språk* er det mediale substratum ord, som språket kan forme til setninger. For det symbolsk generaliserte kommunikasjonsmediet *penger* er det mediale substratum den minste tilgjengelige pengeenheten (Luhmann, 2012a, s. 209), som kan formes til betalinger. For det politiske systemets medium makt er det

¹⁹⁹ “symbolically generalized communication media coordinate selections that cannot be linked without difficulty and therefore initially exist as a loosely coupled set of elements—selections of information items, utterances, and understanding content “

mediale substratum "folkeviljen", som makten kan forme til kollektive beslutninger. Hagen foreslår *solidaritet* som den kollektive handlingens symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedium, og at solidaritetens mediale substratum er *viljen til å gi avkall på individuelle muligheter for det felles beste* (Hagen, 1999). Solidaritetsmediet skiller mellom offervilje og egoisme, skaper kontekst for seleksjon av informasjon, meddelelse, forståelse og tilslutningshandling, og former således løst koblet vilje til å gi avkall på egne fordeler for det felles beste til konkret solidaritet, for eksempel som heltedåder²⁰⁰ eller det motsatte, kritikk for "manglende aksjonsvilje" (NOU2012:14, s. 128).

Både en valghandlingsteoretisk og kommunikasjonsteoretisk gjennomtenking viser imidlertid at den kollektive handlingen, dersom den kun sikres med solidaritetsmediet, fremdeles "lekker". For å tette dette hullet trenger kollektive handlinger kollektivt makt.

16.7 Kollektiv makt

16.7.1 Hva vi har fått til

Alle kasus-analysene omfatter eksempler på bruk av kollektiv makt, eller kommunikasjon om slik maktbruk. Mens endringene av Plan- og bygningsloven setter nye grenser for objektsikringsarbeid, setter PLIVO-instruksen nye grenser for samarbeidet mellom nødetatene, blant annet slik at aktørene skal kunne handle i tråd med politiloven og handleplikten for å løse problemer for samfunnet. Minnstedesdebatten handler blant annet om hvorvidt staten skal bruke makt og oppføre minnstedet til tross for kritikk. Sakprosadebatten handler om det problematiske (men også mulighetene) ved å bruke makt for å sikre en etisk forsvarlig offentlighet.

²⁰⁰ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/offisielt-fra-statsradet-15-juni-2012/id685850/>

16.7.2 Hva i menneskeontologien stenger?

Vi kan bruke Habermas' teori om kommunikativ rasjonalitet og det demokratiske maktkretsløpet til å illustrere de begrensningene vi interesserer oss for ved menneskeontologien. Teorien om det demokratiske maktkretsløpet er en teori om hvordan samfunn oppnår handlingsdyktighet som fellesskap. Modellen viser hvordan kraften i de bedre argumenter, under bestemte betingelser, blir grunnlag for kollektivt bindende beslutninger, og dermed kollektive handlinger (Habermas, 1999). Samfunnsproblemer blir synlige i livsverdenens perspektiv, og kan formuleres i "dagligspråket". Habermas utvider rekkevidden for kollektiv handling gjennom samtale, og gjør samtalemodellen til modell for kollektiv handling også på samfunnsnivå: *"Disse tette samhandlingsnettverkene, som finnes i familier og vennekretser, mellom naboer, arbeidskollegaer, bekjente, osv. er imidlertid knyttet til den offentlige sfæres kanaler på en slik måte at de romlige strukturene for samhandling ansikt til ansikt utvides og abstraheres, uten å ødelegges."* (Habermas, 1999, s. 74). I offentligheten orienterer man seg etter de bedre argumenter, og oppnår etter hvert enighet om hva som må gjøres. Den offentlige mening sendes så videre inn i det politiske system, hvor det blant annet blir fattet lovvedtak. Til slutt sendes alt tilbake til samfunnet via retten, og nå må også ekspertsystemene tilpasse seg kommunikativt rasjonell konsensus. *"Parlamentariske flertalls rettspolitiske og politiske programmer fungerer med andre ord som kanaler for omforming av demokratisk skapt kommunikativ makt til legitim "administrativ makt"* (Habermas, 1999, s. 76).

Habermas skal vise hvordan moderne samfunn styrer seg selv, og han må derfor også kunne vise hvordan samfunnet løser kollektive handlingsproblemer. I offentligheten dominerer det kollektivt rasjonelle av logiske årsaker: Man kan ikke argumentere offentlig for svik. Men hvorfor forpliktes aktørene også utenfor offentligheten? Beslutningen om å holde seg til konsensus understøttes hos Habermas av makt. Men hva skal man med makt, dersom man har konsensus? Dersom makt er nødvendig betyr det at konsensus ikke binder likevel, og vår hypotese er at det nettopp er konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som gjør konsensus utilstrekkelig som forklaring. Forutsetningen om mennesket som samfunnets bestanddel krever nå at problemet løses ved å utstyre aktørene med en egenskap som gjør at konflikten ikke oppstår, slik at begrensningen ved konsensusforklaringen skjules. For å løse ordensproblemet og vise hvordan kollektiv handling blir mulig må dermed også

Habermas gi avkall på aktørenes rasjonalitet. I stedet kan aktørene, som brukere av et språk med iboende gyldighetskrav, skille dårlige argumenter fra bedre argumenter, komme til enighet og rette seg etter denne. For det siste – tilslutning – må konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet fjernes, og det kollektive handlingsproblemet teorien skulle løse, finnes ikke lenger. Individene handler i tråd med konsensus fordi de mener det er riktig.

16.7.3 Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?

Habermas viser oss at makt er nødvendig for kollektiv problemløsning på samfunnsnivå, men han ser dette ikke i forbindelse med konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Den nære koblingen mellom makt, anerkjennelse av makt (se neste punkt) og konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, forblir dermed underbelyst.

16.7.4 Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?

Begrepet om kollektiv makt kan forstås og tydeliggjøres med referanse til begrepet om *distributiv* makt (Hagen, 2010). Mens distributiv makt betegner nullsumsspill, der den enes makt er på den andre bekostning, handler kollektiv makt om hvordan fellesskap kan blokkere individuelt rasjonelle strategier for å oppnå kollektiv handlingsdyktighet. Å sette grenser for individuelt rasjonelle handlinger kan gjøre kollektive strategier dominerende i spillteoretisk forstand. Fordelen kollektive handlinger kan produsere for fellesskapet, men som glipper på grunn av den kollektive handlingens problem, kommer innenfor rekkevidde når individuelle strategier blokkeres. Hagen peker på at sosiologien har en tendens til å slå sammen kollektiv og distributiv makt, og at maktens negative virkninger i form av undertrykking og utbytting dermed kommer i forgrunnen for sosiologiske analyser av makt. Begrepet om kollektiv makt skal gjøre det mulig å få øye på hvordan makt også er en forutsetning for kollektiv handling, og dermed også kan løse problemer for samfunnet. På samfunnsnivå er makt skilt ut som det politiske systemets symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedium (Roth og Schütz, 2015), og det politiske systemets funksjon er kollektiv binding. Kollektiv binding løser samfunnsmessige kollektive handlingsproblemer og makt er derfor også kollektivt gode. Samtidig blir det dermed klart at fravær av maktbruk kan iakttas i samfunnet som kollektivt onde og funksjonsproblem (som vi så mht. sikringen

av Regjeringskvartalet). Dette betyr imidlertid ikke at kollektiv makt er en "god" form for makt, og den problematiske og negative makten nå heter "distributiv makt". Også kollektiv makt griper inn i enkeltindividenes frihet og setter grenser. Forskjellen dreier seg om hvordan maktbruken kan vinne anerkjennelse i samfunnet. Mens distributiv makt i det moderne samfunnet er grunnleggende illegitim, eller kun kan vinne anerkjennelse ved å referere til førmoderne distinksjoner, for eksempel mellom adel og folk, eller med referanse til herskerens guddommelige opphav, kan kollektiv makt vinne anerkjennelse med referanse til at den løser kollektive handlingsproblemer og dermed problemer for samfunnet. Skattetvang kan således iakttas både som kollektiv og distributiv makt. Tvang er legitimt i den grad skattepenger gjør det mulig å realisere kollektive, offentlig tilgjengelige goder, og illegitimt i den grad skattepengene "tas fra folket og gis til staten". Kritikkk mot politisk maktbruk handler i så måte ofte om å vise at makten "egentlig" er distributiv.

Som systemteoretisk analytisk begrep er makt symbolsk generalisert kommunikasjonsmedium, og kollektiv makt et spesialtilfelle hvor maktmediet forholder seg til distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og hvor den individuelle siden sanksjoneres negativt mens den kollektive siden sanksjoneres positivt. Funksjonen er å gjøre kollektiv handlingsrasjonalitet *dominerende* i spillteoretisk forstand. Luhmann (2012a: 118) peker nærmest direkte på problemet begrepet om kollektiv makt skal løse: "*Societies that guarantee a high measure of freedom end up with action becoming unavailable for collective purposes*". Kollektiv handling på samfunnsnivå blir rasjonelt først når friheten til å velge individuelle strategier begrenses gjennom politisk kollektiv binding. Kollektiv makt beskytter den kollektive handlingen, eller den kollektive handlingens *rasjonalitet*, mot den kollektive handlingens problem. Dersom det er frivillig å bidra, beror et bidrags rasjonalitet på andres valg. Om det derimot er obligatorisk å bidra, består et bidrags rasjonalitet også når andre svikter. I stedet for at hele kildesorteringsordningen fremstår meningsløs når det kommer frem at mange unnlater å kildesortere, transformeres problemet til et spørsmål om enkeltindividets etterlevelse av kollektivt bindende beslutninger. Dette betyr ikke nødvendigvis at aktører bidrar fordi de ønsker å unngå en straff som overgår fordelene ved å svikte, slik en valghandlingsteoretisk analyse vil konkludere med. Kommunikasjonsteoretisk betyr det at det blir mulig å velge kollektive strategier i en sosial virkelighet der individer tross alt velger fritt og hvor svik forekommer. Reaksjoner mot individer som ikke bidrar er et

separat spørsmål. Kanskje behøves ingen. Men distinksjonen – at kravet om å sortere gjøres kollektivt bindende, og at iaktakelsen av svik således ”overtas” av maktmediet – bidrar til å gjøre den kollektive handlingen immun den ellers så ”giftige” virkningen av svik.

16.8 Kollektiv anerkjennelse

16.8.1 Hva vi har fått til

Til alle analysene av kollektiv makt i Del A, hører en analyse av kollektiv anerkjennelse av makt. For eksempel krever politiets handleplikt at de ansatte i politiet aksepterer en faregrad som vesentlig overstiger det som aksepteres for de fleste andre yrker. Handleplikten begrunnes derfor, som vi har sett, kollektivt med at den løser kollektive handlingsproblemer og dermed samfunnets problemer.

16.8.2 Hva i menneskeontologien stenger?

Menneskeontologien trekker en bestemt begrensning med seg inn i litteraturen om kollektiv anerkjennelse. Anerkjennelsens kollektive aspekt blir et spørsmål om dens utbredelse blant samfunnsmedlemmene. Dermed blir det også vanskelig vise hvordan samfunnets behov for kollektiv binding finner veien til individene, slik at det blir mulig for dem å gi sin anerkjennelse, noe som er nødvendig dersom kollektiv anerkjennelse skal være en forklaring på vellykket kollektiv handling. John Searle (Searle, 2005) definerer kollektiv anerkjennelse som anerkjennelse med en viss utbredelse. Kollektiv anerkjennelse betyr at et *visst antall* individer har en bestemt intensjon, og denne intensjonen er å akseptere, det vil si anerkjenne, et bestemt sosialt faktum, som selv først blir *sosialt* i den grad intensjonen finnes i manges, og ikke bare i den enes, hode²⁰¹. For eksempel må samfunnsmedlemmene

²⁰¹ Denne kvantitative implikasjonen kommer tydelig til uttrykk når Searle snakker om *kollektiv intensjonalitet*: ”Indeed, I will define a social fact as any fact involving the collective intentionality of two or more agents” (Searle, 2005, s. 6). Flere enn en må tenke det samme om noe, som dermed blir ”sosialt”.

anerkjenne såkalte status-funksjoner²⁰² for at de skal "virke". En status-funksjon, for eksempel en stilling i politiet "virker" kun "*if other people recognize you as having this status*" (Searle, 2005, s. 11). Med status-funksjoner følger både forpliktelser og makt, og for Searle *konstitueres* makten og plikten gjennom kollektiv anerkjennelse. Anerkjennelsen er kollektiv i den grad samfunnsmedlemmene (i flertall) anerkjenner den (Searle, 1995, s. 96). Polititjenestemannen blir polititjenestemann når samfunnsmedlemmene anerkjenner at det er slik, og han beholder makten så lenge de fortsetter å anerkjenne at han har denne funksjonen (Searle, 1995, s. 96). De trenger ikke vite hvordan anerkjennelsen muliggjør makten, eller hvordan makten styrer dem: de trenger bare gi sin anerkjennelse. Det samme gjelder for objekter: penger, førerkort etc.

Det er åpenbart riktig at ingen kan bli polititjenestemann kun ved å erklære seg som det. Uten anerkjennelse fra de andre, skjer ingenting. Det er imidlertid ikke vanskelig å finne empiriske eksempler hvor status-funksjoner har innvirkning ("*deontic powers*") på mennesker som ikke anerkjenner dem. Eleven som ikke anerkjenner lærerens autoritet kan likevel få nedsatt atferds-karakter. Den nyreligiøse som ikke tror på vestlig medisin får likevel diagnosen sin fra fastlegen.

Poenget synes å være at så lenge *mange nok* anerkjenner et sosialt faktum, er det også et sosialt faktum: "...the reality created by a large number of people like me having such attitudes, depends on those attitudes and is therefore observer dependent" (Searle, 2005, s. 4). Et interessant poeng nå er at samfunnet omfatter langt flere sosiale fakta enn hva ett enkelt individ kan ta på seg ansvaret for å anerkjenne. Slår vi sammen 7,5 milliarder enkeltindivider blir det kanskje mer sannsynlig at de klarer å anerkjenne, og dermed skape, alle de sosiale fakta, status-funksjoner og "*deontic powers*" som strukturerer livene deres. Hvordan slår denne spenningen ut hos Searle? Én indikasjon får vi når Searle må tilbake til

²⁰² En status-funksjon er Y-leddet i en ordning med formelen: "X teller som Y i C", hvor X er en person eller et objekt og C er kontekst (Searle, 2005, s. 10).

livet i små grupper (Searle, 2005, s. 8) for å lage en overbevisende fremstilling av hvordan institusjonelle fakta og status-funksjoner etableres: I Searles eksempel har en stamme satt opp en mur rundt bosettingen sin. Ingen kan passere muren uten godkjenning fra de andre, og alle stammens medlemmer anerkjenner at det er slik. Searle viser deretter hvordan alle stammens medlemmer *anerkjenner* muren som grense, også etter at den er rast ned. Ringen av steiner representerer ikke lenger noen fysisk hindring, men tilskrives funksjonen "grense", og fungerer som grense i kraft av den kollektive anerkjennelsen av at det er slik. Anerkjennelsen er kollektiv kun i betydningen *delt*, og eksempelet er troverdig fordi antallet deltakere er lavt.

Herfra bygger Searle videre. Når tilskrivelsen av status-funksjoner blir rutinisert (regularized), blir den til *regler* for tilskrivelse (Searle, 2005, s. 9). Ringer av steiner kan fungere som grenser også andre steder. Hele samfunn bygges på denne måten: "The institutional ontology of human civilization, [...] is a matter of status functions imposed according to constitutive rules and procedures" (Searle, 2005, s. 9). Kollektiv anerkjennelse er hele tiden en forutsetning, og alltid i form av at samfunnsmedlemmene *hver for seg* gir sin anerkjennelse: "...the notion of 'collective acceptance' [...] mark[s] a continuum that goes from grudgingly going along with some social practice to enthusiastic endorsement of it" (Searle, 2005, s. 10). Kontinuumet strekker seg mellom ytterpunkter, og ytterpunktene er ulike måter individene *hver for seg* kan meddele sin anerkjennelse på. I møte med Luhmanns tese om uoverskuelig komplekse moderne samfunn holder imidlertid ikke eksempelet med ringen av steiner som alle kan se, og spørsmålet blir nå hvorfor samfunnsmedlemmene i moderne samfunn velger å anerkjenne ordninger, institusjoner, sosiale praksiser eller regler for tilskrivelse av status-funksjoner de ikke forstår rekkevidden av.

I følge Searle trenger ikke samfunnsmedlemmene å forstå sammenhengen (Searle, 1995, s. 96). Det er nok at de gir sin anerkjennelse. Men *hvorfor* gjør de det? Løsningen finner Searle i språkmediet. Språket er den fundamentale sosiale institusjonen, og alle de andre sosiale institusjonene henter sin logikk fra språket (Searle, 2005, s. 11). "To put it very crudely: no language, no status functions. No status functions, no institutional deontology" (Searle, 2005, s. 13). Men dersom vi skal la individene slippe å ta stilling til sammenhengen

anerkjennelsen de gir inngår i, som Searle mener vi må, må vi la *språket* ta hånd om relasjonen mellom samfunnsbehov og kollektiv anerkjennelse av funksjoner. Problemet er igjen menneskeontologiens premiss om samfunnet som en samling mennesker. Dermed må sosiale fenomener forklares med at samfunnsmedlemmene tenker *det samme*, for eksempel at alle anerkjenner en status-funksjon. Spørsmålet er deretter hvordan dette begrepet håndterer uoverskuelig komplekse sammenhenger, som moderne (og kanskje også førmoderne) samfunn utgjør. For Searle skjer det gjennom språket, og dermed må vi forestille oss samtaler av en helt annen art enn hva som er vanlig mellom mennesker.

16.8.3 Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?

Kollektiv anerkjennelse hos Searle sier noe om hvor mange av, eller i hvilken grad, samfunnets medlemmer anerkjenner sosiale fakta, og sosiale fakta er sosiale fakta kun dersom de anerkjennes av to eller flere. I vår modell utgjør kollektiv anerkjennelse betingelser for bruk av politisk makt for å løse kollektive handlingsproblemer. På samme måte som Searle kan også vi si at kollektiv makt er avhengig av anerkjennelse. Slik dreier det seg derfor i en viss forstand om det samme. Men det er også en vesentlig forskjell. Mens Searle kobler anerkjennelse til samfunnsmedlemmenes intensjonalitet hver for seg, og lar anerkjennelsen være kollektiv i den grad flere enn én intenderer et samme, forstår vi kollektiv anerkjennelse som *kommunikasjon*, og som element i samfunnsmedlemmenes kollektive håndtering av konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Subjektet for den kollektive anerkjennelsen er derfor ikke det enkelte samfunnsmedlem, men samfunnet som system og handlingsdyktig fellesskap. Og mekanismen som gjør at anerkjennelsen "fester seg" og får virkninger er ikke at den blir rutinisert ("becomes regularized"), men tilslutningsdyktighet innenfor rammen av konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. I en viss forstand minner Searles begrep om kollektiv anerkjennelse om Luhmanns begrep om tilslutning. Gjør man denne betraktningen blir det også klart at begrepet mangler noe, nemlig en teori om hvordan kommunikasjonsforslagene samfunnsmedlemmene slutter seg til oppstår.

16.8.4 Hvordan gjorde systemontologien det nye begrepet mulig?

For oss er kollektiv anerkjennelse det samme som anerkjennelse av bruk av makt for å løse kollektive handlingsproblemer, og makt binder åpenbart også den som ikke anerkjenner den. Med vårt begrep skal de fleste, forstått kvantitativt som andel av en befolkning, kunne forholde seg likegyldig til det meste, forstått kvantitativt som andel av de sosiale eller institusjonelle fakta som omgir dem, uten at dette truer anerkjennelsens karakter av å være *kollektiv*. Kollektiv makt binder alle, men "alle" er hos oss en *distinksjon* og ikke en kvantitativ kategori. Ordet "kollektiv" refererer til den kollektive handlingens problem, og det kollektive aspektet ved den kollektive anerkjennelsen er derfor mening, og ikke utbredelse. "Kollektiv" blir en *betingelse for* tilslutning og avvisning, og ikke en påstand fra forskeren om at tilslutning har eller ikke har funnet sted. *Handleplikten* deontiske kraft (deontic power) avhenger av kollektiv anerkjennelse, som igjen avhenger av at dens evne til å løse kollektive handlingsproblemer. Grunnen til at handleplikten forplikter er derfor ikke at *hver og en* anerkjenner den. Brudd på handleplikten er tvert i mot et kollektivt anliggende, og sanksjoneres *uavhengig* av den enkeltes vilje til å ta den inn over seg. Eventuell kollektiv anerkjennelse av at handleplikten *ikke* løser problemer for samfunnet kan dermed i prinsippet også begrunne krav om fritak fra sanksjoner, eventuelt institusjonell endring.

En interessant forskjell i empirisk rekkevidde gjelder for status-funksjoner av typen æresbevisninger: "One class of exceptions are honorific status functions, where the recipient has the honor or dishonor of the new status, but no real powers. Honorary degrees, knighthoods, presidential medals, and beauty contest victories are all examples." (Searle, 2005, s. 10). Searle har rett i at slike utmerkelser ikke gir noen formell makt, men dette betyr ikke at de ikke har reell betydning for maktutøvelse. Med vår ramme får vi tvert imot øye på hvordan lokalbefolkningens innsats, symbolisert blant annet gjennom "medalje for edel dåd", også trekkes frem og får virkninger når den heltemodige innsatsen brukes som argument for å gi naboenes meninger ekstra vekt. Myndighetene har hatt åpenbare problemer med å få kollektiv anerkjennelse for bruk av makt for å løse kollektive handlingsproblemer (skjære igjennom), og motstanden mot maktbruken har hentet mening blant annet fra naboenes heltestatus.

16.9 Institusjonell endring

16.9.1 Hva vi har fått til

Begrepet om institusjoner som ordninger som skaper og strukturerer handlingssituasjoner for individene, og formidler mellom funksjonssystemer og samfunnsbehov, treffer godt på de endringene vi har analysert frem i Del A. PLIVO-instruksen erstatter skyting-pågårsinstruksene, og tilbyr en strukturert handlingssituasjon designet for at gjensidig avhengige beredskaps-aktører skal kunne handle på måter som løser problemer for samfunnet. Endringene i Plan- og bygningsloven re-strukturerer handlingsbetingelsene for aktører som er avhengige av hverandre for å dekke samfunnets behov for objektsikring. Og selv om Forleggerforeningens styre etter hvert konkluderte med at kjørerregler ikke er en hensiktsmessig løsning på spenningen mellom ytringsfrihet og etikk i sakprosafeltet, vedtok de et kortere notat om ytringsfrihet, ansvar og etikk. Begge dokumentene, både utkastet til kjørerregler, og det endelige notatet er utformet med samfunnets behov for "modige" og "nyskapende" ytringer som referanse.

16.9.2 Hva i menneskeontologien stenger?

Hargrave et.al (Hargrave og Van de Ven, 2006, s. 865) vil vise hvordan utsiktene til kollektive goder kan motivere rasjonelle aktører til å handle som fellesskap for å endre eller skape nye institusjonelle rammer for seg selv. I følge Hargrave kan man skille mellom fire retninger innen forskning på institusjonell endring, hvor hver retning opererer med hver sin modell. Én modell skal vise hvordan individuelle aktører eller organisasjoner handler målrettet og strategisk for å påvirke og endre institusjonelle rammer. En annen skal vise hvordan individuelle organisasjoner *tilpasser seg* "institusjonelt press" for å oppnå samfunnsmessig legitimitet. En tredje skal vise hvordan institusjonelle ordninger "sprer seg" i en populasjon av organisasjoner – et såkalt organisasjons-felt (organizational field) – gjennom en slags evolusjonsprosess. Den fjerde, og i følge forfatterne minst utviklede og mest interessante, modellen skal vise betydningen av kollektiv handling som generativ mekanisme for institusjonell innovasjon og endring (Hargrave og Van de Ven, 2006, s. 866). Firedelingen skiller mellom modeller på mikro- og makronivå, og mellom modeller av institusjonell reproduksjon og konstruksjon og endring. Forfatternes bidrag skal være å diskutere og utvikle en modell av institusjonell endring og konstruksjon på *makronivå*, som vektlegger

betydningen av *kollektiv handling*. Modellen fokuserer på hvordan aktører med *motstridende* interesser utgjør et "felt" som kan mobiliseres til kollektiv handling for å skape institusjonelle rammer, eller endringer i de institusjonelle rammene, som regulerer dem som felt. Aktørene må identifisere et problem, kjempe om hva problemet betyr, de må danne nettverk seg imellom, og deretter sammen skape de ordningene som skal regulere dem som felt (Hargrave og Van de Ven, 2006, s. 884). Modellen er konfliktteoretisk og dialektisk i den forstand at den forstår endring som resultat av interessekamp, hvor tese står mot antitese og spenningen må løses gjennom syntese. Syntesen formaliseres i nye institusjonelle rammer. Veien fra konflikt til syntese åpner seg når aktørene orienterer sine handlinger mot et større gode eller "larger solution" (Hargrave og Van de Ven, 2006, s. 865).

Hargraves modell har både styrker og svakheter. Den viktigste styrken er at den viser hvordan institusjonell endring ofte krever kollektiv handling. Hver for seg kan aktørene komme fram til at det er behov for nye rammer, men hver for seg besitter de ikke midlene til å få i stand endringen. Svakheten ved modellen er at den ikke sier hvordan kollektiv handling kommer i stand. I alle fall ikke i vår strenge betydning hvor *konflikten* mellom individuell og kollektiv rasjonalitet er tilgjengelig som erfaring og problem som aktørene må håndtere. Forfatterne refererer riktignok til Olson (Olson, 2009) og spørsmålet om hvorfor individuelt rasjonelle aktører skulle velge å handle for å realisere kollektive goder. Som svar på spørsmålet anbefaler de å se til virkeligheten og til utviklingen av såkalt open source-programvare, der aktører deler ressurser (kildekode) de kunne ha holdt for seg selv, for å vinne fordeler som fellesskap (Hargrave og Van de Ven, 2006, s. 873).

Programvareutviklerne "løper i flokk" heller enn å gå alene, fordi de dermed kan oppnå større utbytte (greater private benefits) enn ved å "løpe hver for seg". Men dette eksempelet svarer ikke på Olsons spørsmål. I stedet for å gi et svar på *hvorfor* rasjonelle aktører velger å handle kollektivt, viser forfatterne at de *gjør* det. Programvareutviklerne samarbeider, og de *tjener* på å samarbeide. Dette er empirisk verifiserbart og viser seg å være tilfellet. Argumentet er altså at Olsons poeng ikke gjelder. Individuell rasjonalitet motiverer kollektiv handling. Forfatternes forslag representerer således en pre-Olsonsk forståelse av kollektiv handling. Olsons spørsmål tar som kjent utgangspunkt i den logiske bristen ved dette generelle resonnementet. Rasjonelle aktører kan ikke annet enn å svikte. Men her samarbeider de altså, og implikasjonen er derfor at Olson tar feil.

Hargraves påstand er at institusjonell endring gjerne krever kollektiv handling, og at kollektiv handling kommer i stand når flere aktører *hver for seg har noe å tjene på* å de institusjonelle endringene. Med vårt utgangspunkt skal vi alltid anta at vellykkede kollektive handlinger også innebærer en løsning på den kollektive handlingens problem. I stedet for å si at problemet ikke gjelder, skal vi lete etter dets løsning empirisk. Og med modellen har vi begreper for å gjøre det. I Hargraves studie ville vi interessere oss for gjennom hvilke ordninger deltakerne i den kollektive handlingen setter seg i stand, som fellesskap, til å handle rasjonelt og kollektivt. Sannsynligvis skjer dette gjennom dannelse av mer eller mindre formelle organisasjonssystemer med gjensidig deling som inklusjonskriterium. Gjennom dannelsen av slike ordninger binder open-source-fellesskapet seg selv til den kollektive siden av konflikten, og krever tilslutning fra sine deltakere for å oppnå handlingsdyktighet som fellesskap.

Vi kunne også interessere oss for hvilke argumenter som benyttes for å mobilisere støtte til selvbegrensningen, og hypotesen ville være at disse peker på konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet.

16.9.3 Hvordan peker eksempelet ut over menneskeontologien?

Hargrave viser at institusjonelle endringer, forstått som konsekvenser av handling, er kollektive handlingsproblemer. Hargrave kan imidlertid ikke vise hvorfor aktørene velger å slutte opp om institusjonelle endringer uten å fjerne konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Den kollektive handlingens problem gir mening til institusjonelle endringer, men spiller ingen rolle for aktørene. Grunnen er menneskeontologien.

16.9.4 Hvordan gjorde den nye systemontologien det nye begrepet mulig?

En grunnsetning i Luhmanns samfunnsteori er at det moderne funksjonsdelte samfunnet ikke kan styre seg selv ved å overskue seg selv. Til det er funksjonelt differensierte samfunn for komplekse (Luhmann, 2012a, 2012b). Det er i denne sammenhengen institusjonsbegrepet har vist seg fruktbart. Heller ikke med vår modell ser vi for oss at samfunnet som handlingsdyktig fellesskap til enhver tid har kontroll med sine

funksjonssystemers evne til å løse problemer. Til det er samfunnet for komplekst. Som vi har sett "våkner" heller samfunnet som handlingsdyktig fellesskap med iakttagelsen av et funksjonsproblem. Funksjonsproblemet aktualiserer et samfunnsmessig "vi" som må handle kollektivt for å løse funksjonsproblemet. Samfunnet må altså endre seg selv, og dette betyr at samfunnsmedlemmene må handle annerledes, med andre konsekvenser. Dersom det blir klart at samfunnsmedlemmene ikke *vil* handle annerledes, transformeres funksjonsproblemet til et kollektivt handlingsproblem, og hypotesen er at solidaritetsmediet gir form og retning til maktbruk, og anerkjennelse av maktbruk, gjennom det politiske systemet for å regulere individenes handlinger, slik at funksjonsproblemet eventuelt opphører. Institusjonsbegrepet er aktuelt i den grad styring skjer gjennom opprettelsen av *institusjoner*, som helt enkelt er ordninger som utstyres handlinger med kollektive konsekvenser. En annen måte å si det på er at institusjoner, på samme måte som symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier, styrer aktørenes overtakelse av kommunikasjonsforslag som premiss for egen atferd. Funksjonssystemer stiller opp handlingsalternativer for individene, og institusjonene sikrer overtakelse av kollektivt rasjonelle handlingsalternativer, blant annet ved å sette opp hindre for individuelt rasjonelle handlingsvalg. Ved et eventuelt funksjonsproblem knyttet til vitenskapssystemets produksjon av ny viten for samfunnet, kan samfunnet opprette institusjoner for å sikre at aktører som er gjensidig avhengige av hverandre i dette henseendet, velger handlinger med kollektivt rasjonelle konsekvenser. Tellekantsystemet kan betraktes som en slik ordening. Ordningen griper ikke inn i den vitenskapelige sorteringen mellom sant og falskt, men den setter grenser for muligheten forskere har til å gjøre andre ting enn å bidra til produksjon av ny viten. Med tellekantsystemet tas sammenhengen mellom vitenskap og samfunn hånd om av en institusjon, og den samfunnsmessige refleksjonen over funksjonsproblemet kan falle til ro. Dermed ser vi også hvorfor samfunnet trenger institusjoner, når det jo også har handlingsmedier som kan sikre handlingsovertakelse. Institusjoner håndterer sammenhenger mellom funksjonssystemer og samfunnet, og "avlastet" samfunnet, som dermed kan fokusere på andre problemer.

Med Luhmann kan vi innvende at det vi peker på med institusjonsbegrepet i virkeligheten er del av systemet. Grunnlaget for likevel å skille er at institusjoner ikke er kommunikasjon i det gjeldende systemet, men er et resultat av kommunikasjon *om* systemets operasjoner og

samfunnsrelasjon. Tellekantsystemet er verken sant eller falskt eller en vitenskapelig publikasjon, men et instrument for å styre forskeres (og representanter for publiseringskanalers) handlinger på en måte som sikrer vitenskapens produksjon av ny kunnskap, altså funksjon. Om ordningen er hensiktsmessig er et separat spørsmål, og mulig utgangspunkt for nye refleksjoner, i samfunnet, over institusjonell styring av produksjon av ny viten for samfunnet. Vi kunne også innvende at institusjoner er det samme som politiske beslutninger og styring. Imidlertid kan også det politiske systemet styres institusjonelt. Det finnes en rekke ordninger som skal hindre at politikere meler sine egne kaker, og heller bruker tiden sin på å løse problemer for samfunnet. Enda en innvending kunne være at institusjoner, når de gjelder det politiske systemets funksjon, er en del av det politiske systemets refleksjon og selvregulering. Luhmanns teori tilbyr alle disse mulighetene. Dersom vi vil analysere institusjoner slik, går vi imidlertid glipp av dynamikken rundt institusjonenes tilblivelse. Institusjoner designes for å *løse funksjonsproblemer*. De tematiserer funksjonssystemers forhold til samfunnet som helhet, og hos Luhmann finnes det ingen entitet eller samfunnshelhet funksjonsproblemer kan oppstå i relasjon til. Det finnes kun deler, og ingen helhet.

Som generelt begrep er begrepet om institusjoner også beslektet med Luhmanns begrep om "strukturelle koblinger", dvs. ordninger som muliggjør en viss avhengighet mellom autopoietiske systemer, men uten å bryte med den grunnleggende *operasjonelle* uavhengigheten som kjennetegner autopoietiske systemer (Luhmann xx). Men i stedet for å formidle mellom individuelle systemer, slik strukturelle koblinger gjør, foreslår vi at *institusjoner* formidler mellom funksjonssystemer og samfunnet. Institusjoner oppnår dette ved å sikre overtakelse av kollektivt rasjonelle eller "samfunnsnyttige" handlinger. Det er altså gjennom institusjonsbygging samfunnet som handlingsdyktig fellesskap styrer samfunnsmedlemmenes handlinger på en måte som ikke drukner i kompleksitet, og som dermed gjør det mulig å løse funksjonsproblemer.

16.10 Oppsummering

Menneskeontologiske begreper om kollektiv handling kan informere utviklingen av systemontologiske begreper. For eksempel er "langsiktighet" komponent både i

funksjonsproblemer, kollektive intensjoner, kollektiv bevissthet og rasjonell solidaritet. Den fremtidige tilstanden som de langsiktige aktørene får øye på er en potensiell tilstand der *funksjonsproblemet* er løst, og dermed også en tilstand der kollektive *intensjoner* er realisert. Dessuten er "langsynet" nødvendig dersom aktørene skal kunne forstå at de *bør* være *solidariske* gi avkall på individuelle muligheter for å sikre seg en gunstig fremtid som gruppe. I alle disse tilfellene kan vi si at et menneskeontologisk begrep om langsiktighet peker mot noe av det samme som vi begrepsfester i den systemteoretiske analytiske modellen. Dermed kunne vi kanskje hevde at menneskeontologien tvinger forskeren til en mer *grovkornet* analyse av fenomener som kan analyseres på en mer *nyansert* måte. "Mer nyansert" er imidlertid ikke nok. Fordelen må være, og er, mer substansiell: Ved å velge en gjennomført ontologi om sosiale systemer kan vi utvikle de begreper vi trenger om ulike aspekter ved kollektive handlinger, uten at hvert nye begrep må følges opp med et nytt avsnitt i definisjonen av aktørbegrepet (som dermed ville måtte bli svært avansert). Aktørbegrepet avlastes fordi hele den faglig interessante dynamikken ved kollektive handlinger kan henvises til samfunnet. Dermed skal vi også kunne analysere *hele* den kollektive handlingen, i alle dens fasetter, fra problem til løsning, og vi kan gjøre det med begreper som bygger logisk på hverandre. Et interessant teorianalytisk funn er dermed at menneskeontologien åpner for en type begrepsutviklingsarbeid der forskeren så å si velger seg ett aspekt av den kollektive handlingen, henter dette aspektet ut og "fryser det" i et begrep om en rasjonell aktør med bestemte egenskaper. Et slikt begrep kan gi troverdige forklaringer på empiriske observasjoner av vellykket kollektiv handling så lenge betingelsene for handling er slik forskeren har forutsatt når hun har formulert problemet begrepet skal løse. Men så snart den kollektive handlingen "starter" og spiller seg ut som sosialt system, svekkes forklaringen, fordi det sosiale systemet, kanskje allerede etter første operasjon (som hos Krueger), har skapt ny mening for aktørene, som nå, med sine "dispositions for heed", myopi-korreksjon, riktig projeksjons-retning, priming-indusert kollektiv preferanse, internalisert norm, samarbeids-gen, etc., oppfunnet av forskere, så å si ikke lenger "har det som trengs" for å velge kollektivt rasjonelle handlingsalternativer. Et gen som disponerer for "fremvisning av raushet" (Bongard, 2012) kan forklare hvorfor aktørene bidrar i kollektive handlinger, men den samme disposisjonen fører til idioti dersom rausheten spilles ut i et parti hvor alle de andre svikter. Kruegers rasjonelle projeksjon blir irrelevant så snart noen gjør noe. Weicks "dispositions for heed" forutsetter at det finnes en kollektiv handling å

være heedful overfor – dersom gratispassasjerstrategier sprer seg, nytter det ikke med heed. Colmans priming-induserte preferanser for samarbeid varer neppe lenge dersom resten av dugnads-kameratene legger seg for å sole seg. Det samme gjelder Fosters langsiktighetskompetanse-forklaring, som fungerer helt til aktørene vender blikket mot den kollektive handlingen og ser hva som "egentlig" står på spill. Problemet rammer også Habermas: Aktører som har samlet seg om et kommunikativt rasjonelt "bør", må likevel ta stilling til et sosialt dilemma når de skal velge mellom å overta eller avvise konsensus som premiss for egen atferd.

Tilsynelatende må menneskeontologiske forsøk på å lage teori om *rasjonell* kollektiv handling suppleres med begreper for *irrasjonell* kollektiv handling, som kan ta over når betingelsene for rasjonell kollektiv handling, i den smale forstanden det aktuelle bidraget har forutsatt og brakt i balanse (ekvilibrum) ved hjelp av en individuell egenskap, ikke lenger foreligger. Heed lar aktørene produsere kollektive goder sammen, og sett utenfra er det derfor formålstjenlig for aktørene å utvise heed. Men dersom gratis-passasjerer begynner å dukke opp, må "rasjonell" heed erstattes med irrasjonell heed. Prosjeksjon av samarbeidsvilje er rasjonelt frem til første utspill. Deretter må irrasjonell projeksjon overta. Strategisk fremvisning av raushet er rasjonelt så lenge aktørene får noe igjen for rausheten (for eksempel status), men når betingelsene for dette ikke lenger foreligger, transformeres strategiske rausinger til gjenstridige altruister.

Det grunnleggende problemet med menneskeontologien som ramme for utvikling av teorier om rasjonell kollektiv handling er at den gjør det umulig å utvikle teorier som knytter løsningen på kollektive handlingsproblemer til kollektive handlinger som sosialt fenomen. Som sosialt fenomen er kollektive handlingers generative distinksjon konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Men som vi nå vet må menneskeontologien fjerne konflikten og gi avkall på aktørenes rasjonalitet for å løse ordensproblemet forstått som den kollektive handlingens problem. Alle løsninger må etableres på individnivå, som egenskaper, og dette gir begrepskonstruksjoner som nødvendigvis skygger for mange av den kollektive handlingens aspekter. Når kollektive handlingsproblemer løses ved å gi individene egenskaper, rives en egenskap ved den kollektive handlingen som sosialt system ut av sin konstituerende kontekst, og plasseres i individet. Siden menneskeontologiens samfunn

består av individer (innehavere av den aktuelle egenskapen), tolkes nå denne egenskapen (som egentlig er en systemegenskap) som *hele* forklaringen. Sammenhengen mellom kollektiv handling og individuelle valg handler nå om *dette*. Individene må ha riktige holdninger, eller de må se langt, de må ha disposisjoner for heed, gener etc. Ett enkelt aspekt ved den kollektive handlingen håndteres ved å gi individene en egenskap, før denne egenskapen så gjøres til selve grunnlaget for vellykket kollektiv handling. Det dreier seg dermed også om en avart av problemet med *hypostasering* – å ta delen for helheten. Systemontologien løser dette problemet ved å la system være system. Skillet går mellom kollektive handlinger som sosiale systemer og psykiske systemer som velger mellom avvisning og overtakelse.

En annen ting som dermed blir klart er at menneskeontologien gjør det vanskelig å utvikle en *integreert* modell av rasjonell kollektiv handling. Kollektive handlinger har mange aspekter, noe den rike litteraturen om temaet vitner om, og en integrert modell av kollektiv handling må derfor omfatte begreper som tar for seg disse aspektene uten at modellen kommer i konflikt med seg selv. Begrepene må bygge logisk på hverandre, og, "fra hver sin kant", kunne håndtere ulike aspekter ved den kollektive handlingen analytisk etter hvert som den kollektive handlingen spiller seg ut. En mulighet som følger logisk av dette premisset er å kombinere et utvalg menneskeontologiske teorier, valgt ut fra deres evne til å gripe bestemte aspekter ved kollektive handlinger, i en integrert modell. Som menneskeontologiske teorier må de ulike bidragene forklare vellykket kollektiv handling ved å utstyre individene med nødvendige egenskaper, for eksempel tendenser til heed, kollektive preferanser, evne til å se langt etc. Disse bidragene kunne vi så kombinere i en modell som lot oss mobilisere de begrepene i modellen som trengtes i ulike "faser" av den kollektive handlingen. Men en slik løsning ville bryte med premisset om individuelle egenskaper som noenlunde stabile trekk ved individene. Det gir liten mening å operere med en teori og en modell der aktørene må re-konfigureres for hvert aspekt av den kollektive handlingen man ønsker å analysere. På denne måten kommer menneskeontologien i veien for det vi kunne kalle en slags begrepsmessig oppgavedeling. Dersom "egenskapene" i stedet henvises til den kollektive handlingen som sosialt system, og forstås som attribusjon, oppstår ikke dette problemet. En gjennomført systemontologisk teori om rasjonell kollektiv handling trenger ikke legge mer i individuelle egenskaper enn den betydningen de får i lys av

den kollektive handlingen. I et systemontologisk perspektiv er det den kollektive handlingen som sosialt system som gjør det mulig å "være" egoist. Samtidig kan vi vise hvordan individene må forholde seg til systemenes attribusjon, og velge handlinger med dette som forutsetning. Aktører forstår at det er egoistisk å droppe dugnaden, og derfor kan de velge å møte opp likevel, eller kanskje forsøke å nøytralisere attribusjonen for seg selv ved å opponere mot tvangsaspektet ved ordningen.

Diskusjonen ovenfor argumenterer altså for at menneskeontologiske teorier kan få frem viktige sider ved kollektive handlinger. Innvendingen er at menneskeontologien begrenser begreps- og teorikonstruksjon slik at bidragene hver for seg vanskelig kan gripe komplekse kollektive handlinger etter hvert som de spiller seg ut. Og dersom man vil slå sammen bidragene for å kunne gripe alle de ulike sidene ved kollektive handlinger, kommer dette i konflikt med ontologien om mennesker. Eksempel: Colmans "collective preferences" gjør det mulig for aktørene å se seg selv som del av et kollektivt "vi". Et slikt "vi" er også komponent i kollektive handlinger på samfunnsnivå. På samfunnsnivå har vi sett hvordan "vi som samfunn" oppstår som subjekt overfor funksjonsproblemer, og som komponent både i kollektive intensjoner og bevissthet om gjensidig avhengighet. På samme måte viser Colmans "vi" (teamet) aktørene at de er avhengige av hverandre for å løse felles problemer, slik at det blir åpenbart for dem at de må bidra (ibid.). Med vårt analytiske rammeverk adresserer vi det samme forholdet med begrepet om kollektiv bevissthet som kommunikasjon. Til forskjell fra Colman kan vi dermed analysere utviklingen av kollektiv bevissthet med utgangspunkt i reelle sosiale prosesser, eller egenskaper ved den kollektive handlingen som sosialt system. Vi kan forutsette at "vi"-orienteringen både er og oppstår har sitt utspring i kommunikasjon i samfunnet. Analysene i Del A har vist at "vi"-orienteringen springer ut av erkjennelsen av funksjonsproblemer, og gjensidig avhengighet i problemløsning. En oversettelse av Colmans begrep om *vignetter* til den nye systemontologien, og en oppskalering av begrepet til samfunnsnivå, overlapper med teorien om hvordan solidaritetsmediet, eller kommunikasjon om sammenhengen mellom offervilje og funksjonsproblemer, motiverer samfunnsmedlemmenes handlingsovertakelse ved å la dem forstå at de må gi avkall på individuelle muligheter for å løse problemer sammen. Colmans vignetter er generelle på samme måte som solidaritet er symbolsk generalisering. Med dermed blir også behovet for flere begreper tydelig. Utenfor den spillteoretiske

eksperimentelle konteksten trengs begreper som kan vise hvorfor et medium oppstår, som kobler handlinger til kollektive konsekvenser. Holdningskampanjer kan i denne sammenhengen tolkes som forsøk på å gjøre innsikter av den typen vi får fra Colman virksomme i samfunnet. Men samfunnet ordner også dette selv. Og med modellen kan vi altså vise hvordan.

Teorianalysens fokus har vært å diskutere og utvikle begreper om rasjonell kollektiv handling fra aktørens perspektiv. Dette har vi gjort ved å diskutere ulike teoretiske tilnærminger til kollektiv handling. Vi har sett eksempler på hvordan man kan forklare vellykket kollektiv handling med individuell rasjonalitet eller med individuelle egenskaper. Flere bidrag prøver å løse den kollektive handlingens problem ved å si at individuell rasjonalitet kan motivere kollektiv handling. Andre utstyrer aktørene med egenskaper: internaliserte normer, biologi, vilje til å la seg binde av konsensus eller evne til å tenke langsiktig, og vi har antydnet hvilke problemer som følger med på dette lasset. I neste kapittel skal vi se hvordan de samme begrensningene, det vil si de som følger av menneskeontologien, og som til syvende og sist gjør at den grunnleggende konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet forsvinner fra aktørenes horisont av meningsfulle handlingsalternativer, også gjør seg gjeldende i det samfunnsmessige, og ikke minst *teoridrevne*, etterspillet etter 22. juli 2011, med det som resultat at konfliktens integrerende kraft faller utenfor analysen.

Kapittel 17: Kan modellen gjøre en forskjell?

Sosiologisk teori spiller en betydelig rolle også utenfor fagtidsskriftene, forskningssettene og universitetene. I mange tilfeller er ”*empirisk kommunikation selv teoretisk eksempelvis i form af betænkninger, redegørelser, planer*” (Harste, 2014, s. 6), og slik teori kan være sosiologisk teori. Dette kapitlet fokuserer på hvordan ulike sosiologiske teorier trekkes inn som ressurser i det norske samfunnets refleksjon over seg selv som handlingsdyktig fellesskap etter 22. juli. 2011, og i hvilken grad teoriene lykkes med å integrere sine hva-, hvorfor- og hvordan-spørsmål. Kan de beskrive tilfellet, forklare hvorfor tilfellet er slik det er, og gi anvisninger for hvordan tilfellet kan endres? Dermed forholder vi oss i tråd med et generelt program for en *konstruktiv* sosiologi, som krever av sosiologiske teorier at de kan gi forslag om løsninger på de problemer de identifiserer, for eksempel (Kalleberg, 1992, 1995). Jeg skal kreve av de sosiologiske ressursene jeg finner i sving i det norske samfunnets refleksjon over funksjonsproblemer, at de forklarer problemer på måter som også gir retning til samfunnets arbeid med å løse problemene. I en forstand er det akkurat dette siste jeg interesserer meg for: Hva kan samfunnet bruke teoriene til?²⁰³.

Utgangspunktet er at kollektiv handling forekommer, og at sosiologisk teori må kunne vise oss hvorfor. I vårt tilfelle dreier det seg om hvordan samfunnet eventuelt klarer å motivere sine medlemmer til å handle kollektivt for å løse funksjonsproblemer. Det vi skal spørre de ulike bidragene om, dreier seg om dette forholdet. Hvordan foreslår de undersøkte teoriene å endre betingelsene for kollektiv handling, slik at funksjonsproblemer opphører?

²⁰³ Avhandlingen avviser ikke verdien av sosiologiske teorier som interesserer seg for problemer som ikke kan løses. Kunnskap om samfunnsproblemers eventuelle uløselighet er åpenbart verdifullt, for eksempel slik at sosiologien kan bidra til nedjustering av eventuelle urealistiske forventninger om problemløsning. Men dersom målet er å finne løsninger på samfunnsproblemer, er slik kunnskap kun av indirekte verdi.

17.1 Refleksjonsteorier

Dette leder oss til det systemteoretiske begrepet om refleksjonsteorier. Hagen definerer refleksjonsteorier som *teori om systemet, i systemet, for systemet* (Hagen, 2006, s. 178). Systemer kan iakttas seg selv, og til dette kan de benytte teorier – refleksjonsteorier. Slike teorier gjør systemet tilgjengelig for seg selv og klarlegger muligheter og begrensninger for produksjon av basiselementer. Sosiale systemers basiselementer er kommunikasjon, og en refleksjonsteori skal øke systemets evne til å reflektere over, og gripe inn overfor, betingelsene for overtakelse og avvisning. Refleksjonsteorier skal typisk gi svar på hvorfor kommunikasjonsforslag blir avvist, og kunne gi praktiske anvisninger for hvordan systemet kan gjøre tilslutning mer sannsynlig. Hagen bruker utdanning som eksempel, og viser hvordan pedagogikk som samfunnsvitenskapelig teori kan være refleksjonsteori for utdanning i den grad den gjør utdanningssystemet i stand til å reflektere over betingelsene for tilslutning og avvisning i undervisningssituasjoner, eller altså om studentene lærer noe eller ikke. Stilt overfor problemer i undervisningen kan utdanningssystemet iakttas seg selv ved hjelp av teorier om "lærevansker" eller om "individuelle læringsstiler" og tilpasse undervisningstilbudet til den enkelte elev i tråd med dette. Eller man kan bruke pedagogiske teorier om klasseromsundervisning som "enveis" og kanskje preget av makt-asymmetri, og forsøke å skape tilslutning gjennom mer aktive læringsformer. Ikke all pedagogisk teori er refleksjonsteori for utdanningssystemet, og utdanningssystemets refleksjonsteorier trenger ikke være pedagogiske i betydningen vitenskapelige. Men refleksjonsteorier *kan* være vitenskapelige, og pedagogikkens tilbud til utdanningssystemet er en vitenskapelig fundert praktisk teori om betingelsene for vellykket undervisning.

Skuffede forventninger om tilslutning krever en forklaring, og refleksjonsteorien skal sette systemet i stand til å lage slike forklaringer. Skuffede forventninger kan så erstattes med nye forventninger som åpner nye muligheter for kommunikasjon og tilslutning. I vår analyse gjaldt skuffelsen politiets innsats, og vi har sagt at det er samfunnet som fellesskap som kommuniserer. Politibetjentene gikk ikke til aksjon, og spørsmålet er hvorfor. Det norske samfunnet reflekterer over dette spørsmålet blant ved hjelp av teorier. Kanskje holdningene var for dårlige (NOU2012:14)? Eller finnes det en forsiktighetskultur i politiet, som fører til frykt for å gjøre noe galt? Muligens var det for mye å forvente (Politidirektoratet, 2012)?

Skuffelsen leder altså over i refleksjon, hvor samfunnet skiller mellom seg selv og sin omverden av aktører som ikke handlet som forventet, og trenger en forklaring. Refleksjonsteorier tilbyr samfunnet en modell av seg selv og begreper om aktører med motiver. Utstyrt med en refleksjonsteori kan samfunnet dermed forsøke å endre seg, slik at overtakelse blir mer sannsynlig, eventuelt at forventningen om overtakelse justeres.

Under skal vi se to eksempler på hvordan det norske samfunnet reflekterer over funksjonsproblemer gjennom utredninger som benytter sosiologiske teorier.

17.2 22. juli-kommisjonens teori om kollektiv handling

22. juli-kommisjonens viktigste funn og bidrag til det norske samfunnet er erkjennelsen av, og belegg for, at beredskapen sviktet 22. juli 2011. Når kommisjonen skal forklare svikten, peker den på *"holdninger, kultur og lederskap, og hvordan mennesker og organisasjoner utøvet den makt de var gitt"* (NOU2012:14: 458). Holdningsbegrepets helt sentrale plass i utredningen kommer til uttrykk i forholdet mellom kommisjonens, etter dens egen oppfatning *viktigste* anbefaling, og de øvrige 30 anbefalingene. Mens kommisjonens "viktigste anbefaling" er at *"ledere på alle nivåer i forvaltningen systematisk arbeider med å styrke sine egne og organisasjonenes grunnleggende holdninger og kultur"* knyttet til fem konkrete problemområder, presenteres de øvrige 30 anbefalingene som tiltak *"for å støtte opp om disse holdningsendringene"* (ibid., min understreking).

Det er interessant å undersøke hva kommisjonen legger i denne viktigste forklaringen, som vi kan kalle for *holdningsforklaringen*. Et første steg skal være å forsøke å identifisere holdningsforklaringens motsats, altså den typen forklaringer som får holdningsforklaringen til å fremstå som nettopp holdningsforklaring. Som tidligere blir dette et spørsmål om hvilken *distinksjon* kommisjonen legger til grunn for attribusjonen av dårlige holdninger som hovedårsak til svikten.

Kommisjonen synes å skille mellom to hovedtyper årsaker. I tillegg til den nevnte holdningsforklaringen finner vi referanser til planer, regler og organisering som mulige

årsaker. Dette skillet løper gjennom hele rapporten. Kommisjonen forklarer svikten med både holdninger og rammer for holdningenes utfoldelse gjennom handling. Det er *"behov for [...] endringer i planverk og regler, i disponering av kompetanse og ressurser, i organisasjonskultur, prioriteringer og fokus, ja, til og med i samfunnets holdninger"* (NOU2012:14, s. 15). Kommisjonen både skiller mellom de to forklaringsfaktorene, og rangerer dem mht. betydning og tilgjengelighet for styring: Holdningsforklaringen er mer grunnleggende og vanskeligere å gjøre noe med enn den andre typen årsaker. *"Å vedta økte bevilgninger er det enkleste å få til, hvis bare den politiske viljen er til stede. Andre og mer grunnleggende endringer – i holdninger, lederskap og kultur – må utvikles over tid"* (NOU2012:14, s. 15). Tilsvarende er det *"kommisjonens syn at de strukturelle organisasjonsutfordringene er mindre viktige enn utfordringene knyttet til holdninger, kultur og lederskap"* (NOU2012:14, s. 16). I et beslektet poeng mener kommisjonen at de ordninger samfunnet allerede har utviklet på beredskapsfeltet, i all hovedsak er fornuftige. Myndighetene har *"foretatt rimelige avveininger mellom åpenhet og sikkerhet og på de fleste områder stilt opp fornuftige ambisjoner for sikkerhetsnivået i samfunnet"* (NOU2012:14, s. 458). Utfordringen er for kommisjonen *"å skape bedre samsvar mellom ord og handling"*, og dette er dermed et spørsmål om holdninger (NOU2012:14, s. 458).

For fremstillingens skyld, og med utgangspunkt i begrepsbruken i rapporten²⁰⁴, skal vi i det følgende betegne distinksjonen vi nå har analysert frem som en distinksjon mellom *systemforklaringer* og *holdningsforklaringer*. Hva kjennetegner så "systemforklaringene" 22. juli-kommisjonen peker på? Et tydelig mønster er at anbefalingene er ulike variasjoner over temaet "samarbeid". Hele 20 av de 30 anbefalingene handler om samarbeid (se vedlegg 3). Dersom vi begrenser oss til de 20 punktene som handler om samarbeid, kan vi litt forenklet si at 22. juli-kommisjonen skiller mellom behovet for bedre *holdninger* på den ene siden, og behovet for bedre *samarbeid* på den andre siden. Holdninger er overordnet, mens

²⁰⁴ Kommisjonen bruker ordet system for å skille mellom forklaringer som peker på aktører og forklaringer som peker på strukturer. F. eks. *"Fungerte system og mannskap som forutsatt?"* (s. 13, mine understrekinger)

samarbeid er underordnet fordi tiltakene som skal sørge for bedre samarbeid foreslås *fordi* de kan være med å bidra til holdningsendring, ”for å støtte opp om disse holdningsendringene” (NOU2012:14, s. 458).

Dette anskueliggjør en overraskende attribusjon av kausalitet i kommisjonens tilbud til den norske samfunnet: det manglende samarbeidet mellom delene av beredskapsapparatet *forårsaker* de dårlige holdningene. Nye ordninger skal utvikles, *for å* skape holdningsendringer hos menneskene som driver med beredskap. Kommisjonen er tydelig på at man ikke kan vedta bedre holdninger, og fremhever forskjellen mellom *holdningsendringer* på den ene siden og *andre* typer endringer som er enkle å få til (NOU2012:14, s. 15) på den andre siden. Men det er likevel holdningene som er det virkelige problemet, og dersom holdningene hadde vært gode i utgangspunktet, hadde ikke svikten inntruffet.

På en måte hefter det derfor noe unyttig ved 22. juli-kommisjonens *viktigste* anbefaling. Den kan ikke brukes av de som har bestilt rapporten. Anbefalingen om å *jobbe med* holdninger og kultur kan implementeres, men holdninger og kultur kan ikke vedtas. Det de som har bestilt rapporten kan gjøre, er imidlertid å gjennomføre endringer som bedrer forutsetningene for samarbeid, mens den viktigste komponenten i forklaringen får en mindre direkte praktisk betydning. Én tolkning av dette er at 22. juli-kommisjonen strengt tatt ikke hadde trengt å fremme resten av forslagene sine dersom det var *holdningene* det var noe galt med. Som kommisjonen sier hadde samfunnet planer. Folk visste hva de skulle gjøre. De bare gjorde det ikke. Den logiske konsekvensen er derfor *holdningsarbeid*. Dette er også kommisjonens hovedanbefaling. De øvrige forslagene har dermed en uavklart rolle. De skal både ”støtte opp om holdningsendringene” og være de ordningene de endrede holdningene får aktørene til å følge.

22. juli-kommisjonens skille mellom nye holdninger og nye ordninger, og teorien om at implementering av nye ordninger skaper holdninger som sikrer at ordningene etterleves, slik at de gode holdningene kommer, er problematisk. Ikke fordi det er et sirkelargument, men fordi teorien gjør kommisjonen blind for noe annet og viktig: De institusjonelle endringene 22. juli-kommisjonen foreslår, og andre endringer som blir satt ut i livet med 22.

juli-kommisjonen som referanse, har iakttakelsen av *sviktende problemløsning og kollektive handlingsproblemer* som formgiver og kilde til mening. Som vi har sett handler de fleste tiltakene kommisjonen foreslår om samarbeid. Med en av kommisjonens formuleringer er målet med de nye ordningene å sikre at ressursene finner hverandre slik at samfunnsoppgaver kan løses. Og attribusjonen av sviktende holdninger er også, som vi har sett, en attribusjon av manglende vilje til å gi avkall på individuelle fordeler for å løse problemer for samfunnet. Med kommisjonens ramme, hvor funksjonen til endringene skal være å "støtte opp om holdningsendring", og hvor holdningene skal føre til økt etterlevelse av nye ordninger, blir det imidlertid vanskelig å forstå hvorfor forslagene blir som de blir. Mangelen på gode holdninger er tross alt den samme uansett om instruksene er gamle eller nye. Øver man på gamle rutiner (som i følge 22. juli-kommisjonen var fornuftige, men ikke ble brukt) løser man også problemer. Hva er da formålet med endringene? Hva om vi tenker oss at de ansvarlige hadde hatt riktige holdninger før og under terroraksjonen? Ville de da levd ut sine gode holdninger innenfor rammene av ordningene 22. juli-kommisjonen både mener var fornuftige og foreslår å endre på, og løst problemer? Og kan egentlig 22. juli-kommisjonen hevde at ordningene som forelå 22. juli stort sett var fornuftige, samtidig som 30 av 31 forslag går ut på å endre dem?

Det er åpenbart mulig for 22. juli-kommisjonen å si at holdningene sviktet og må bli bedre, og at vi samtidig skal endre på noen ordninger slik at det blir lettere å utvikle gode holdninger. Men vi må fremdeles spørre hvor endringsforslagene "kommer fra". Hva får de sin form fra? Om holdningsendring er målet, kunne man jo bare innført regelmessige holdningsskapende aktiviteter. Men det er ikke det de fleste forslagene handler om. De handler overveiende om ordninger som adresserer gjensidige avhengigheter, og som skal sikre at ressurser finner hverandre slik at problemer blir løst.

Det vi dermed ser er at 22. juli-kommisjonen løfter årsakene til svikten ut av individene og plasserer dem i institusjoner. Problemene ligger i institusjonene, og holdningsbegrepets funksjon er kanskje å kompensere for at man ikke har en teori som kan begrunne de institusjonelle endringene? Spørsmålet blir nå om vår modell kan forløse noe i 22. juli-kommisjonens analyse, og gi verdifull kunnskap som ikke er tilgjengelig for kommisjonen.

Først skal vi imidlertid se hvor 22. juli-kommisjonens teori om kollektiv handlingsdyktighet som utslag av holdninger kommer fra.

17.2.1 Hvor kommer holdningsteorien fra?

22. juli-kommisjonen overtar sosiolog Per Morten Schiefloes bakgrunnsnotat "En modell for samfunnssikkerhet" (Schiefloe, 2011) og gjør denne til sin modell for sammenhengen mellom individenes handlingsvalg og sviktende beredskap. Schiefloe leverer en oppsummering av feltet sikkerhetsforskning, og tilbyr flere analytiske verktøy som skal gjøre 22. juli-kommisjonen i stand til å forklare sviktende beredskap. Blant annet skiller han mellom tre "generasjoner" av sikkerhetsforskning. Den første kalles *den tekniske epoken*, den andre generasjonen trekker også inn *den menneskelige faktoren*, mens den tredje generasjonen omtales om *ledelse og kultur* (Schiefloe, 2011, s. 2). I tillegg peker bakgrunnsnotatet på betydningen av at de ansvarlige "har 'gode' holdninger til sikkerhet" (op.cit. s. 5). Avhandlingen legger til grunn at det er disse begrepene, holdninger, kultur og ledelse, 22. juli-kommisjonen overtar og gjør til sin modell og hovedforklaring på svikten 22. juli 2011. Selv om notatet, som sagt, omfatter mye mer enn akkurat sammenhengen mellom beredskapsevne og ledelse, kultur og holdninger, er det først og fremst disse faktorene som har funnet veien inn i kommisjonens arbeid. Dette utelukker ikke at kommisjonens medlemmer kan ha brakt med seg egne begreper om holdninger, kultur og ledelse inn i arbeidet, eller at de kan ha hentet inspirasjon andre steder enn hos Schiefloe, men de har bestilt konkrete ekspertuttalelser fra eksperter på ulike felter, i alt elleve bakgrunnsnotater²⁰⁵, og blant disse notatene er det i all hovedsak Schiefloes som tilbyr dekning for modellen om ledelse, kultur og holdninger som suksessfaktorer for beredskapsarbeid. Bakgrunnsnotatene er, med unntak av to, skrevet av forskere og

205

https://www.regjeringen.no/html/smk/22julikommisjonen/22JULIKOMMISSJONEN_NO/BAKGRUNNSNOTATER/MATERIALE_FRA_KOMMISSJONENS_MOET.HTM

representerer således en viktig kobling mellom 22. juli-kommisjonen og vitenskapssystemet. Dette er begrunnelsen for å tillegge bakgrunnsnotatene vekt.

Avhandlingen betrakter alle typer samfunnsmessig sikkerhetsarbeid som kollektive handlinger. Sikkerhetsarbeid skjer under gjensidig avhengighet, arbeidets frukter er allment tilgjengelig og derfor resultat av kollektiv handling²⁰⁶. Den kollektive handlingen reiser blant annet koordineringsproblemer. Schiefloe definerer koordinering som "*håndtering av avhengigheter mellom aktiviteter*", og koordinering forutsetter "*sammenfall i mål- og middeloppfatning, kommunikasjon og samarbeid*" (op.cit. s. 14). Dette er en interessant formulering fordi den tydelig viser forskjellen mellom avhandlingens modell og den modellen Schiefloe leverer til 22. juli-kommisjonen. Avhandlingen benytter begrepet *kollektiv bevissthet* for å betegne kommunikasjon om gjensidig avhengighet i kollektive handlinger, altså kommunikasjon om hvordan konsekvenser av bidrag bestemmes av hva de andre gjør. For Schiefloe, som opererer med et samfunn bestående av aktører med mer eller mindre hensiktsmessige egenskaper, må også den gjensidige avhengigheten håndteres ved å gjøre bestemte forutsetninger om individene. De må ha sammenfallende oppfatninger om sammenhengen mellom mål og midler. Har de ikke det, bli koordinering umulig. Her ser vi hvordan sosial dynamikk reduseres til egenskaper ved individer. I stedet for at problemet løses sosialt, i samspillet mellom individene, introduseres en bestemt egenskap som individene har med seg inn i situasjonen og som *forårsaker* at den kollektive handlingen lykkes. Begrensningen viser seg også når Schiefloe gjør rede for problemene med å få til koordinert sikkerhetsarbeid når antallet aktører øker. På samfunnsnivå blir det så mange aktører, og så store krav til "*sammenfall i mål- og middeloppfatning, kommunikasjon og*

²⁰⁶ Dette er også begrunnelsen for at Schiefloes notat kan inndras som eksempel på en teori om *kollektiv handling*, selv om notatet ikke adresserer kollektiv handling direkte (Schiefloe, 2011). Denne avhandlingen betrakter beredskap som et forhold mellom samfunnsdel og -helhet, sammenhengen mellom samfunnsdel og -helhet som et spørsmål om funksjon, og funksjon som et spørsmål om kollektiv handling. Teorier om beredskapens mulighetsbetingelser må innenfor dette perspektivet betraktes som teorier om betingelsene for kollektiv handling, og analyseres som dette.

samarbeid” at koordinering blir vanskelig (Schiefloer, 2011, s. 14). Kontrasten er *”industrielle organisasjoner som [...] har både ledelse og ansatte sikkerhet og risikohåndtering kontinuerlig på agendaen”*. Dette er presumptivt mulig fordi antallet deltakere i den kollektive handlingen er færre, og det blir lettere å oppnå sammenfall i oppfatninger. Referansen er Weick og Sutcliffe (Weick et al., 2008), og begrepet om mindfulness eller heedfulness.

Med vårt analytiske skjema kan vi si at hva Schiefloe gjør her er å overføre en modell for kollektiv handling i små grupper eller interaksjonssystemer og la den gjelde for samfunnet. Dermed blir svikt synlig som avvik fra de betingelser som muliggjør kollektiv handling i små grupper. I store grupper og på samfunnsnivå er koordinering vanskelig fordi sammenfall i bevissthet er vanskeligere å oppnå jo flere aktører den kollektive handlingen omfatter. Mindfulness betyr hos Schiefloe at aktørene er *”kontinuerlig fokusert på helhet og sammenhenger”* (Schiefloer, 2011, s. 9). Mindfulness-begrepet er utviklet for å fange opp hvordan aktører i små grupper, for eksempel de ansvarlige på et hangarskip (Weick og Roberts, 1993) ved å nettopp være mindful eller heedful, utvikler en slags kollektiv bevissthet eller *”collective mind”*. Resonnementet er som følger: Det finnes ikke fysiske sosiale krefter (social forces). Individene handler imidlertid *som om* det finnes slike krefter. På denne måten skaper individene reelle sosiale krefter. Individene forholder seg så til disse (forestilte og dermed reelle) kreftene ved å oppfatte at deres handlinger inngår som deler av et system av handlinger. Individene *”underkaster”* seg så dette (forestilte og dermed reelle) systemet ved å uforme sine bidrag (handling) *som om* de inngår som deler av systemet. Weicks begrep om kollektiv bevissthet eller *”collective mind”* bygger på dette systembegrepet, og sier at systemdannelse (construction of interrelation) *forutsetter* at deltakerne er *spesielt* påpasselige, eller altså mindful, på hvordan de tilpasser sine bidrag til systemet (Weick og Roberts, 1993). Når Schiefloe overfører denne modellen til samfunnet, kan han forklare sviktende beredskap med manglende mindfulness, eller oppmerksomhet.

Weick knytter utviklingen av *”collective mind”* til individenes grad av mindfulness, og setter dermed mindfulness som betingelse for kollektiv handling. Hvis individene ikke er fokusert på den felles problemløsningen, eller med Schiefloes formulering, *”at aktørene (de som jobber i organisasjonen) er kontinuerlig fokusert på helhet og sammenhenger og er*

oppmerksomme på mulige avvik som kan indikere risiko" (Schiefløe, 2011, s. 9), bryter "collective mind" sammen, og den kollektive handlingen mislykkes.

Til slutt forklares svikten med individuell rasjonalitet. I organisasjoner som lykkes med kollektiv handling og sikkerhetsarbeid motiveres de som jobber med sikkerhet av at *"de involverte i den skarpe enden selv kan bli ofre dersom ulykker inntreffer"* samt at ulykker er dyrt for eierne (Schiefløe, 2011, s. 14). På samfunnsnivå foreligger ikke de samme betingelsene for egennyttig innsats for sikkerhet: *"Sikkerhet krever investeringer og driftsutgifter, og de fleste typer sikkerhetstiltak vil oppleves som plunder og heft i dagliglivet"* (op.cit. s. 15). Og dessuten er vellykket sikkerhetsarbeid å betrakte som ikke-hendelser det er vanskelig å høste anerkjennelse for. Dersom aktørene i en slik situasjon ikke *"har 'gode' holdninger til sikkerhetsarbeid"* og derfor heller ikke tar kostnaden ved å være oppmerksomme på sikkerhet (22. juli-kommisjonen overtar dette begrepet i form av begrepet om "risikoerkjennelse") kan man ikke vente annet enn at de svikter den kollektive handlingen.

Dersom man vil utlede et forslag til intervensjon fra dette må det være å opprette fora der aktørene møtes og snakker sammen slik at de øker sin oppmerksomhet på beredskapsspørsmål og utvikler sammenfallende oppfatninger om beredskapsarbeid. Dessuten må man gjøre konsekvenser av mislykket beredskapsarbeid tilgjengelig for aktørene som individuelle kostnader, slik at også aktører som mangler gode holdninger kan motiveres til kollektiv handling.

Dette preger også 22. juli-kommisjonens forslag, og statsministerens forslag slik han legger det frem i innlegget til statsforvaltningen. 22. juli-kommisjonen foreslår å opprette fora hvor beredskapsaktører møtes og samtaler om beredskap (NOU2012:14, s. 458-460), det samme gjør som vi har sett statsministeren. I begge tilfeller reduseres kollektiv handling til oppmerksomhet. Aktørene er enten oppmerksomme eller for lite oppmerksomme på sikkerhet. Forslaget er å øke forekomsten av slik oppmerksomhet eller altså mindfulness, som i dette tilfellet betyr risikoerkjennelse, blant aktørene. Gode holdninger til sikkerhetsarbeid følger av oppmerksomhet om sikkerhetsarbeid. Sviikt skyldes et underskudd av slike holdninger blant de ansvarlige for samfunnsikkerhet. Når det gjelder

den andre løsningen har vi sett at både 22. juli-kommisjonen og statsministeren er skeptiske til å gjøre mislykket beredskapsarbeid tilgjengelig for aktørene som individuelle kostnader, all den tid dette må gjøres gjennom målstyring.

17.2.2 Diskusjon

Hva er så problemet med at 22. juli-kommisjonen forklarer svikt med feil holdninger og kultur? Problemet er at de, fordi de overtar Schiefloes menneskeontologiske teori om kollektive handlinger som kjeder av BM, ikke kan koble sin analyse til *den kollektive handlingen beredskapsarbeid* forstått som kollektivt handlingsproblem. Dermed kan de heller ikke tilby en avsats for *intervensjon* i problemet som får institusjonell endring til å framstå som nødvendig. Med holdningsforklaringen kan 22. juli-kommisjonen bare fortelle det norske samfunnet at det *hadde vært bedre* om de ansvarlige for beredskapen 22. juli 2011 hadde hatt bedre holdninger. Deretter må de si at holdninger ikke kan vedtas. Det reelle tilbudet handler dermed om institusjonelle endringer som skal gi bedre betingelser for utvikling av kollektiv bevissthet eller mindfulness rettet mot beredskap, og, som konsekvens av dette, "holdningsendring" (NOU2012:14, s. 458). Konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet forsvinner dermed fra det konstruktive eller intervensjonsforslaget. Konflikten er til stede i *forklaringen*, for eksempel når Schiefloe peker på hvordan det kollektivt rasjonelle taper mot det individuelt rasjonelle når sikkerhetsarbeid på samfunnsnivå ikke gir uttelling for de ansvarlige, men "kun utgifter og plunder" (Schiefloe, 2011, s. 15), og når 22. juli-kommisjonen som vi har sett peker på manglende aksjonsvilje hos den første politipatruljen på landsiden ved Utøya. Men når intervensjonsforslaget presenteres, handler det til syvende og sist om bevissthet som individuelle egenskaper. De nye ordningene skal sikre at aktørene snakker mer sammen: mindfulness i stedet for mindlessness. Ut av mindfulness gror det gode holdninger. Og aktører med gode holdninger handler kollektivt fornuftig uten å forholde seg til konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og dermed uten å forholde seg til den kollektive handlingen slik den spiller seg ut som sosialt system. Aktører som har snakket sammen vet hva de må gjøre, og dersom de likevel ikke gjør det, skyldes det dårlige holdninger. Både Schiefloe og 22. juli-kommisjonen adresserer konflikten, men mangler en teori for å vise hvordan konflikten også har en selvstendig rolle i samfunnet: Aktører forholder seg jo til

konflikten, og refleksjon over, samt kommunikasjon med utgangspunkt i, konflikten kan derfor gjøre aktørene handlingsdyktige som fellesskap. I stedet for å vise dette avdekker 22. juli-kommisjonen at aktørenes *holdninger* var for svake til å motivere dem til å handle mot sin egeninteresse og i tråd med den kollektive siden av en konflikt som kun er synlig for forskeren.

17.3 NKVTS-rapportens teori om kollektiv handling

Som vi så i avhandlingens Del 1 er arbeidet med å lage det norske samfunnets nasjonale minnsteder etter 22. juli-terroren preget av en konflikt mellom staten og støttegruppen for de etterlatte på den ene siden og naboene til det planlagte minnstedet på den andre siden. Staten har derfor engasjert Nasjonalt kompetansesenter innen vold og traumatisk stress for å utarbeide en rapport om mulige negative psykiske helseeffekter av det planlagte minnstedet og prosessen rundt det. Denne rapporten inneholder elementer av sosiologisk teori, som gjør den interessant som kilde til data for teoriansalysen. Analysen skal spørre på hvilken måte sosiologisk teori er til stede i rapporten, og dermed gjør en forskjell som ressurs for det norske samfunnet. Hvilken rolle tilskrives kollektive handlingsproblemer, og hvordan tenkes de løst?

Rapporten er skrevet av psykiater Per-Olof Michel og sosiolog Per Hellevik, og er basert på en kunnskapsoppsumming utført av sosiologiprofessor Helena Flam, ved Universitetet i Leipzig (Michel og Hellevik, 2015). Sammensetningen av forfattere, forskningen rapporten refererer til samt analysene den selv gjør, gjør det rimelig å ta rapporten som et eksempel på at sosiologiske teorier og modeller kan spille en rolle som ressurs for det norske samfunnet, som tilbyder av kunnskap som setter samfunnet i stand til å reflektere over ulike måter å ordne seg på. Analysen viser at NKVTS-rapporten anlegger et analytisk perspektiv som vektlegger involvering og deliberasjon. Rapportens forslag, og ytelse til det norske samfunnet, er formet av dette perspektivet.

Oppdraget NKVTS får av staten er å finne ut om det planlagte minnstedet kan ha negative psykososiale virkninger for naboene (Michel og Hellevik, 2015, s. 12).

Rapportens funn:

Hvis det gjennomføres drastiske forandringer i miljøet, uten en prosess som involverer alle berørte av etablering av et minnesmerke kan det føre til motsetninger mellom de ulike parter.

(Michel og Hellevik, 2015, s. 7)

På denne måten har hendelsene og prosessen rundt minnestedet trukket mennesker fra hverandre, i stedet for å føre dem sammen. Dette er en negativ faktor da man vet at sosial støtte er viktig for bedring etter traumatiske hendelser.

(Michel og Hellevik, 2015, s. 8)

Forekomsten av negative psykososiale virkninger henger sammen med sosial isolasjon og avstand forårsaket av manglende involvering. Mekanismen er følgende: Naboenes opprinnelige traumer, som de fikk da de risikerte livet for å redde ungdommer 22. juli 2011, blir forsterket ved at prosessen rundt opprettelsen av minnestedet splitter og fører naboene fra hverandre.

Problemene skyldes manglende involvering. Løsningen følger av dette:

føre mennesker sammen, la alle interessenter bli hørt, og gjennom dialog komme fram til hvordan man best mulig kan hedre alle involverte.

(Michel og Hellevik, 2015, s. 8)

De som tar initiativ til etablering har et særskilt ansvar å etablere en god prosess der alle blir hørt.

(Michel og Hellevik, 2015, s. 7)

Nyere måter å håndtere disse prosessene på handler om å føre mennesker sammen, la alle interessenter bli hørt, og gjennom dialog komme fram til hvordan man best mulig kan hedre alle involverte. Dette kan igjen føre til refleksjon og tenking, ikke

bare erindring og frysing av historien. Dette vil deretter styrke bedringsevnen og vil begrense eventuelle negative psykososiale konsekvenser.

(Michel og Hellevik, 2015, s. 8)

Dette er hva vi må forstå som rapportens "forslag til det norske samfunnet".

Minnestedsarbeidet har gått i stå. Naboene, de etterlatte, staten, kunstneren m.fl. blir ikke enige om verken plassering eller utforming. Departementet prøver derfor å finne en løsning ved å se på de psykososiale aspektene ved den fastlåste situasjonen. Departementet vil vite om minnstedet kan virke psykososialt negativt inn på minnstedets naboer, og om man kan gjøre noe med dette for å få prosessen videre (jf. oppdraget). NKVTS mener minnstedet og prosessen medfører fare for psykisk helseskade og viser hvordan skaden oppstår på grunn av en for lite involverende prosess. Med "involverende prosess" menes en prosess der alle interessenter blir hørt, og gjennom dialog kommer fram til en løsning alle de involverte kan slutte seg til. NKVTS-rapporten skal med dens egne ord bidra med kunnskap som gjør det mulig for partene å enes om utforming av et minnsted som "hedrer alle involverte". Løsningen impliserer altså en løsning på den kollektive handlingens problem. For å klare å enes om utforming av et minnsted som hedrer alle involverte, må alle involverte gi litt ("la alle involvertes interesser bli hørt"). Aktørene må gi slipp på muligheten til å få det akkurat slik de vil selv, og heller prøve å utvikle en felles, og for de involverte akseptabel, konsensus om utformingen av minnstedet. Rapporten skal tilby kunnskap om hvordan man kan nå frem til et slikt felles mål. Det felles målet vil deretter spontant bli til mål for individenes handlingsvalg.

Rapporten presenterer også andre forklaringer på hvorfor minnstedsarbeidet har gått i stå og blitt helseskadelig, blant annet at prosjektet er "elitedrevet", og ikke "bottom up". Disse forklaringene finner imidlertid ikke veien til rapportens sammendrag, som må antas å være delen som tillegges størst vekt, både av forfatterne og av rapportens publikum.

Vellykket kollektiv handling rettet mot opprettelse av et minnsted som "hedrer alle involverte" kan, dersom vi følger analysen i NKVTSs rapport, komme i stand dersom man "fører mennesker sammen" og "lar alle interesser bli hørt", slik at aktørene gjennom dialog

kan oppnå konsensus om utforming av minnestedet. Dette minner om Habermas' teori om kommunikativ handling, og vi skal ta utgangspunkt i dette når vi nå løfter NKVTS' tilbud til det norske samfunnet opp på et mer teoretisk abstrakt nivå. Rådet NKVTS gir til departementet bygger på følgende antakelse: Dialogens eller språkets bindende kraft, mobilisert og frisatt gjennom etableringen av en ideell samtalsituasjon, *fører* kommunikasjonen i retning av konsensus, og binder aktørene til å handle i tråd med denne. På denne måten unngår man at prosessen tar en helseskadelig vending.

Sagt på en litt annen måte: Individene når frem til, og underkaster seg, konsensus om minnestedsutvikling, ved en kraft som er virksom i samme grad som samtalsituasjonen er ideell. Rapporten gir anvisninger om hvordan man får i stand en slik situasjon: føre individene sammen, la alle bli hørt og se dialogen og argumentenes relative kraft spille seg ut. Konsensus og kollektiv handling vil følge av seg selv. Videre effekter av involveringen og enigheten er senkede psykososiale kostnader for naboene, noe som ytterligere øker sjansen for vellykket kollektiv handling og etablering av et minnested alle kan slutte seg til. Også minnesmerkets funksjon blir bedre gjennom involvering, i følge NKVTS: det gir økt psykisk helseforbedrende effekt. Men ingenting skjer før man får i gang en involverende prosess.

Den påkrevde ideelle samtalsituasjonen kan imidlertid ikke realiseres, og prosessen kan dermed alltid kritiseres med utgangspunkt i hvordan den avviker fra idealet. Det positive tilbudet er ikke veldig detaljert: "dialog". La de involverte snakke sammen. Rapportens virkelige tilbud er kritikk. Rapporten påpeker avvik. Man involverte ikke tidlig nok. Derfor oppstod motsetninger og skjær i sjøen. Motsetningene ødelegger for traumbearbeidingen i lokalmiljøet.

Selv om det kan være riktig at prosessen ville ha kommet bedre ut om naboene hadde blitt involvert fra første stund, overser NKVTS-forfatternes forslag konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Denne konflikten er tematisert i flere kommentarer i media, som vi har sett. For eksempel referansene til offeret naboene gjorde da de utsatte seg for fare for å redde ungdommer 22. juli 2011, og den opplevde mangelen på (varig og tilstrekkelig) offentlig anerkjennelse for dette. For eksempel skapte regjeringens forslag om å droppe Dahlbergs monument til fordel for et annet verk på samme sted, en situasjon der

”størrelsen” på naboenes offer ble tema i media²⁰⁷. Naboenes innsats 22. juli ble omtalt som et stort offer, som gjør at naboene fortjener å blir tatt hensyn til. Men tross alt, skriver VG, Utøya-ofrenes og de etterlattes offer og lidelse er større. Når staten nå har kommet naboene i møte med forslaget om en annen utforming, risikerer naboene, med sin stevning og potensielle rettsak, å fremstå som lite samarbeidsvillige. Denne attribusjonen opplever og reagerer også naboene eksplisitt på, blant annet til NRK 28. februar 2017, når de reagerer på at de blir fremstilt som egoistiske.

NKVTS perspektiv åpner for mye viktig, men ikke for hvordan partene i minnestsdebatten må *håndtere* konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet for å komme videre. I stedet vil NKVTS så å si tilbake i tid og *involvere*, slik at konflikten ikke oppstår. Skaden er dessverre skjedd, og neste gang har man kanskje lært: Man må involvere! Dermed kan NKVTS ikke bidra i den samfunnsmessige refleksjonen over og reguleringen av nettopp *konflikten*, men må heller kritisere samfunnet for manglende involvering.

Dette er et problem fordi det jo er konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som er kilden til problemet, også slik NKVTS-rapporten impliserer i sitt eget løsningsforslag. Hvis det er slik alle interessenter *må* bli hørt, som NKVTS foreslår, må det jo være fordi de ikke ble det i utgangspunktet. I stedet for å ”høre” på hverandre (gi litt for å oppnå noe sammen) har partene forfulgt interesser hver for seg. Staten og de etterlatte har overkjørt naboene, og naboene har villet ha noe de ikke kunne få. Naboene har deretter utviklet motstand mot hele prosjektet, som blant annet av denne grunnen har utviklet seg til å bli helseskadelig.

²⁰⁷ ”Vi mener likevel at sårene og opplevelsen av smerte er asymmetriske i denne saken. Det er et absurd regnestykke å sette opp hvem som mistet mest, men det kan vanskelig bestrides at de som var til stede på Utøya 22. juli og deres nære pårørende har lidd ufattelige tap. De trenger et minneste.” (VG, leder. 27. sep. 2016)

I stedet for å vise hvordan konflikten mellom partene har et sosialt dilemma-aspekt, ønsker man dilemmaet bort og formulerer løsninger med utgangspunkt i en ideell situasjon der kun felles behov er tilgjengelig for partene. Om alle involveres vil de spontant orientere seg mot, og danne, konsensus. Språkanvendelsens iboende krav om sannhet, riktighet og oppriktighet tvinger dette fram. I virkeligheten er selvsagt begge sider tilgjengelige for aktørene. Riktignok er det kun den kollektive siden av distinksjonen som er gangbar i offentligheten, eller *gyldig*, men det er like fullt konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som gjør det *nødvendig* å foretrekke den kollektive siden. Og før kollektiv binding eventuelt kommer på plass må aktørene mistenke hverandre for å planlegge individuelt rasjonelt utenfor offentligheten.

17.4 Konklusjon

De sosiologiske bidragene til samfunnets problemløsning etter 22. juli 2011 benytter teorier som interesserer seg for kollektiv handling, og som adresserer konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som *årsak* til sviktende kollektiv handling. Konflikten betydning for *løsningen* av kollektive handlingsproblemer faller imidlertid utenfor. Verken 22. juli-kommisjonen eller NKVTS utvikler kunnskap om hvordan konflikten virker i samfunnet som betingelse for problemenes *løsning*, noe som potensielt virker negativt inn på samfunnets kapasitet for selvrefleksjon og kollektiv handling.

Kunnskap om hvilke betingelser som ødelegger, og hvilke som støtter opp om, samfunnets kapasitet for kollektiv handling, fundert i en teori om dynamikken som skaper de kollektive handlingsproblemer, kan sette samfunnet i stand til å adressere kollektive handlingsproblemer, på en empirisk fundert, teoretisk begrunnet og kanskje også treffsikker måte. Avhandlingen og perspektivet på samfunn som handlingsdyktig fellesskap skal bidra med kunnskap om hva som muliggjorde og kom i veien for kollektiv handling på samfunnsnivå i fire forskjellige caser, og dermed nettopp gi kunnskap som kan ha betydning for samfunnets refleksjon over seg selv som handlingsdyktig fellesskap.

Kapittel 18: Modellen og den øvrige 22. juli-sosiologien

Sosiologisk 22. juli-forskning tilbyr samfunnet kunnskap om ulike aspekter ved seg selv og 22. juli-terroren. Her skal jeg ta for meg et utvalg sosiologiske analyser: Helge Jordheim (Jordheim, 2013), Tore Witsø Rafoss (Rafoss, 2015, 2016), Tom Christensen, Per Lægreid og Lise Hellebø Rykkja (Christensen, Lægreid, og Rykkja, 2013) og Helge Renå (Renå, 2016, 2017). Selv om ingen av bidragene har samfunnet som handlingsdyktig fellesskap som eksplisitt forskningsobjekt, impliserer de alle teorier om samfunnet hvorfra vi kan utlede antakelser om betingelsene for samfunnets selvregulering som fellesskap, og med dette som forutsetning kan de leses som "plausible rival hypotheses" om hvordan samfunn oppnår handlingsdyktighet som fellesskap.

18.1 Meningstap og -restabilisering

Tore Witsø Rafoss (Rafoss, 2015) analyserer Jens Stoltenbergs taler etter 22. juli-terroren. Talene analyseres som fortellinger som ved hjelp av litterære grep fra sjangrene *epos* og *tragedie*, ordner overgangen mellom en sjokktilstand preget av meningstap, og en tilstand preget av mening og fellesskap. Rafoss benytter en kombinasjon av kultursosiologi og fenomenologisk analyse, og viser oss hvordan fenomenologisk analyse både kan gjøre rede for mekanismene gjennom hvilke terrorangrepet utløse en opplevelse av meningstap i og for den norske befolkningen - han viser oss tre "krav" mennesker stiller til sin livsverden, og hvordan terroraksjonen hensetter befolkningen i en tilstand som bryter med disse kravene, og deretter hvordan de tre kravene gir retning til arbeidet med å "reparere" virkeligheten og gi den mening igjen. Data både for meningstap og rekonstruksjon av mening, direkte for den siste og indirekte eller *impliserende* for den første, finner Rafoss i daværende statsminister Jens Stoltenbergs taler til den norske befolkningen den første måneden etter 22. juli-terroren. Rafoss viser at Stoltenberg lyktes med å gi mening til situasjonen ved å ta tak i meningsdimensjonene de ovennevnte kravene retter seg mot, nemlig virkelighet og uvirkelighet, språk og språkløshet og fragmentert og ordnet tid. Som verktøy i dette arbeidet benyttet Stoltenberg sjangerkjennetegn fra de klassiske sjangrene tragedie og epos. Rafoss skriver om konstruksjonen av et kulturelt traume og om meningstap, -rekonstruksjon og symbolarbeid i den daværende statsministerens taler. Statsministerens

innsats for å gi situasjonen mening gjorde det derfor mulig for det norske samfunnet å komme videre fra den innledende sjokktilstanden.

Rafoss skriver ikke om kollektiv handling slik vi har brukt begrepet i dette prosjektet, men han skriver om brudd med forventninger og arbeid med å løse de problemer bruddet skapte. Dermed overlapper prosjektet med vårt begrep om "breaches". I denne forstanden er Rafoss' bidrag relevant for oss, fordi det tilbyr oss et tilknytningspunkt. Kanskje er en del av sjokket etter 22. juli-terroren nettopp det at samfunnet viste seg *handlings-udyktig* stilt overfor terror? Kanskje kan vi ved å knytte an til Rafoss få øye på hvordan 22. juli 2011 også er en "fortelling" om samfunnet som handling-udyktig fellesskap.

Dette bringer oss til et kunnskapshull ved den foreliggende 22. juli-forskningen. Ved å betone fortellingene om samhold og fellesskap underspiller forskningen den delen av reaksjonen som handlet om manglende beredskap og sjokket over ikke å ha vært forberedt som samfunn. Bruddet Rafoss setter som utgangspunkt for sin analyse gjelder sjokket og overraskelsen det norske samfunnet opplevde da det *oppdaget at det kunne bli utsatt for terror*. Men Rafoss adresserer ikke sammenhengen mellom sjokket og *erkjennelsen av manglende beredskap*.

Rafoss konstruerer et begrep om "sivile fortellinger". Sivile fortellinger er, i kraft av å være nettopp *fortellinger*, representasjoner av karakterer som handler i tid. De henvender seg til en generalisert offentlighet, pretenderer å fremstå som sanne, omhandler samfunnsmessige spørsmål og struktureres av sivilsamfunnets normer (Rafoss, 2016, s. 34). En mulighet er å bygge videre på dette begrepet, og tilpasse det til avhandlingens ramme som et begrep om *kollektive* fortellinger. Dette begrepet kan da benyttes på "problemløsningsfasen" som kommer etter den kollektive sorghåndteringsfasen Rafoss' data knytter seg til. Med kollektiv menes som ellers i avhandlingen referanser til samfunnet som handlingsdyktig kollektiv og den kollektive handlingens problem. Stoltenbergs innlegg på toppleder møtet kunne dermed analyseres som en *kollektiv* fortelling. Den henvender seg til en generalisert offentlighet (tilhørerne og befolkningen gjennom nett-TV), pretenderer å være sann, omhandler funksjonsproblemer og kollektive handlingsproblemer, og struktureres av distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Fortellingens karakterer er de ansatte i

statsadministrasjonen, som "har grunn til å være stolte", som "evner å ta selvkritikk", som "stilles i vanskelige dilemmasituasjoner" hvor tilsynelatende riktige valg kan gi uintenderte negative konsekvenser, og som derfor må velge den kollektivt rasjonelle siden i dilemmasituasjonen dersom funksjonsproblemet ikke skal inntreffe.

18.2 Minnesmerker og spenningen mellom det private og det kollektive

Helge Jordheim (Jordheim, 2013) skriver om hvordan behovet for *minnesteder* ble lansert allerede få dager etter terroren. Den samfunnsmessige trangten til å skape et minnesmerke utløste en diskusjon som berørte flere dilemmaer. Med Assmann skiller Jordheim mellom såkalte kommunikative minner, som han betegner som samfunnets "korttidshukommelse", kollektive minner, som han betegner som en generasjonsovergripende sosial "langtidshukommelse", og kulturelle minner, som litt enkelt forklart betegner de historiene vi forteller om oss selv som samfunn. Artikkelen diskuterer betingelsene for at 22. juli 2011, gjennom et minnesmerke, kan bli en historie det norske samfunnet forteller om seg selv, og peker på forhold hvor spenningen mellom det individuelle og det samfunnsmessige er i sentrum. For eksempel ga regjeringen ingen signaler om hva slags minnesmerke de kunne tenke seg etter 22. juli, bortsett fra ett: regjeringen ville at navnene på alle drepte skulle være del av minnesmerket. Jordheim antyder en spenning mellom bruken av navn på de drepte og det forhold at angrepet 22. juli 2011 også åpenbart var et angrep på det norske samfunnet. Spenningen er i en viss forstand mellom individuelle traumer og et samfunnsmessig traume.

Jordheim omtaler også de kommunevise minnesmerkene utformet av billedhugger Nico Widerberg og betalt av en ukjent privat velgjører. Jordheim gjør et poeng av at denne prosessen skjedde "fullstendig i utakt med" de felles nasjonale prosessene fram mot minnesmerkene på Sørbråten og i regjeringskvartalet, og beskriver prosessen som "heseblesende". Jordheim forstår ønsket om et minnesmerke så raskt som mulig, men mener åpne diskusjoner og uenigheter kan være like viktige som selve minnesmerket. Tidspresset i denne saken gjorde at slike potensielt verdifulle diskusjoner og uenigheter forfalt til en form for smålighet: Forsøk på offentlig, og kanskje velbegrunnet, kritikk mot

Widerberg og den anonyme giveren ble for eksempel tolket som smålighet og maktkamp på kunstfeltet og uenighet om hvorvidt Nico Widerberg er en god kunstner (Jordheim, 2013).

Jordheim opplever også giverens anonymitet som akutt problematisk, ”i en sak hvor tillit, gjenkjenning, og troverdighet betyr alt” (Jordheim, 2013, s. 236). Også her antydes en spenning mellom det individuelle – en ukjent privat velgjører som ”tar snarveier” og lanserer sin egen visjon for det norske samfunnets kollektive sorgbearbeiding – og det kollektive eierskapet til monumentene. I følge Jordheim trenger minnesmerket en avsender, og prosessen trenger tid for å gi minnesmerket legitimitet. Jordheim slår et slag for langsomme og kommunikative prosesser, hvor alle berørte parter kan komme til orde før ”den 22. juli, både terrorangrepene og reaksjonene, kan løftes inn i nasjonens kollektive og etterhvert kulturelle bevissthet og blir en del av de fortellinger vi forteller om oss selv.” (ref.) Dette er altså den samme teorien, og det samme forskningsobjektet som NKVTS adresserer i sin rapport (Michel og Hellevik, 2015).

Det som vekker interesse fra dette prosjektets ståsted er når Jordheim skriver om hvordan prosessene rundt Widerberg-skulpturene *forfalt* fra potensielt verdifulle diskusjoner til gjensidige mistanker om egoisme. For oss kunne dette være et eksempel hvor konflikten fungerer destruktivt, det vil si der den ekskluderer potensielle deltakere fra kommunikasjonen. Ved å redusere potensielt fornuftige innspill mot Widerberg-monumentene til misunnelse, altså egoisme, kunne innspillene avvises, og prosessen gikk dermed glipp av innspill som kunne bidratt til legitimitet og anerkjennelse, både for prosessen og minnesmerkene. Med dette som forutsetning kunne vi antyde at konflikten ordnet situasjonen på en måte som fikk negative konsekvenser for minnesmerkens funksjon i den kollektive sorgbearbeidingen.

Imidlertid, i stedet for bare å si at forholdene for deliberasjon ikke forelå, og at resultatet derfor ble ”dårlig”, kan vi også vise hvordan konflikten faktisk også her virket integrerende og strukturerte den offentlige meningsdannelsen. Også Widerberg-monumentene er offentlige anlegg, og deres funksjon er kollektive goder. Utsikter til stagnasjon i prosessen med å oppføre minnestedene kunne dermed tolkes som manglende solidaritet. Og for med-kunstnere måtte dette konstrueres som egoisme og misunnelse mot Widerberg.

18.3 Symboler, ritualer og maskering – kampen om ansvaret

Lægheid, Christensen og Rykkja (Christensen et al., 2013) analyserer etterspillet etter terroraksjonen som en arena hvor aktører kjemper mot hverandre, for å redde sine skinn, med symboler, ritualer og maskeringsstrategier som midler, og hvor utfallet bestemmes av evnen og muligheten til å innta gunstige posisjoner. Den politiske ledelsen lyktes betydelig bedre enn politiet med å "balansere symbolbruk og handlinger" (Christensen et al., 2013, s. 175). Politiet mislyktes i sitt arbeid med symboler, siden de, på grunn av sin "nærhet" til politiaksjonen, så å si ikke kom seg på vingene med symbolarbeidet. Som direkte ansvarlige ble det umulig for politilederne å distansere seg fra den konkrete politiaksjonen og løse problemene på et symbolsk nivå, slik den politiske ledelsen, og spesielt statsministeren kunne gjøre, fram til også denne strategien ble blokkert av 22. juli-kommisjonens rapport. Nedsettelsen av evalueringskommisjoner, som Sønderland-utvalget og 22. juli-kommisjonen, analyseres hos Christensen som *ritualer* (Christensen et al., 2013, s. 174). Symbolarbeidet fungerte lenge godt for den politiske ledelsen, men da 22. juli-kommisjonens rapport endelig forelå, ble det vanskeligere å komme seg unna ("manage to stay clear of") kritikken. Politilederne mislyktes i følge forfatterne *helt* med sin symbolske strategi, og forsøket, blant annet gjennom "ritualet" Sønderland-evalueringen, på å skape et inntrykk av at man hadde hatt kontroll, skapte i stedet et inntrykk av at man prøvde å unndra seg kritikk. Problemene for politiet skyldtes i følge forfatterne derfor ikke bare at de befant seg i en uheldig posisjon for symbolsk arbeid. Forsøket på å maskere problemene ("trying to hide [the] facts") (Christensen et al., 2013, s. 175) var også en selvstendig grunn til at symbolarbeidet kom galt av sted. Forsøket førte politilederne på villspor ("...lead the police leaders astray") (Christensen et al., 2013, s. 175). Politiets manøver førte til beskyldninger om egoistisk selvbeskyttelse, mens statsministeren ble "landsfader". Da 22. juli-kommisjonens rapport kom fikk samfunnet imidlertid en nytt faktagrunnlag som gjorde det mulig å koble også politiske ledere og administrasjonen direkte til svikten. Dermed brøt også den symbolske strategien til den politiske ledelsen sammen (Christensen et al., 2013, s. 170-175).

Vi ser altså at terroraksjonen hos Christensen skapte en slags symbolsk orden, som satte scenen for kjempende aktører. Aktørene brukte symboler og maskeringsteknikker for å fraskrive seg ansvar, og implikasjonen er at de "egentlig" gjorde det for å redde seg selv. Sjansene for å lykkes var forfordelt i tråd med aktørenes avstand til "the real action", samtidig som utfallet ble påvirket underveis av omtale i mediene og den rituelle produksjonen av nye fakta gjennom utredninger. Dette var en konstellasjon politiledelsen kom dårlig ut av, inntil 22. juli-kommisjonen avdekket den politiske ledelsens ansvar, og igjen skapte en slags balanse mht. skyldfordeling.

I den innledende analysen i Del A har vi imidlertid vist at det ikke bare er kritikken av den politiske ledelsen som blir sterkere med 22. juli-kommisjonens rapport. Også kritikken av politiet øker voldsomt i styrke med 22. juli-rapporten. Kommisjonsrapporten bringer altså noe nytt på banen, som er av betydning for både politiet og den politiske ledelsen. Rom-distinksjonen, der politiet skiller seg fra den politiske ledelsen ved å være "nærmere" hendelsene, gir dermed ikke lenger like god mening. 22. juli-kommisjonens rapport gjør ikke den metaforiske avstanden mellom politisk ledelse og problemer mindre, men påpeker og gir overbevisende dokumentasjon på *funksjonsproblemer*. For den politiske ledelsen gjelder det evnen til å styre og gjennomføre, og det dreier seg derfor om et *annet* problem enn problemet politiet ikke klarte å løse 22. juli 2011. Begge funksjonsproblemene blir adressert av 22. juli-kommisjonen, og den offentlige kritikken får dermed ny tyngde og kan øke i intensitet for begge funksjonsproblemene.

Likevel gjenstår spørsmålet om hvorfor politiets "symbolarbeid" brøt sammen lenge før 22. juli-rapporten forelå, mens den politiske ledelsens strategi altså varte lengre. Vi deler Christensens hypotese om at politiet, ved å insistere på at politiaksjonen var vellykket, oppfattes som kritikk-sky og lite interesserte i å bli bedre til å handle på måter som løser problemer for samfunnet. Som Christensen også påpeker hadde politiet kunnet komme unna med "some slack and failures", om de bare hadde tatt selvkritikk (Christensen et al., 2013, s. 175). Men dermed sier Christensen likevel at det ikke er *avstanden* til hendelsene som skaper problemer for politiet, men attribusjonen av manglende vilje til å handle med samfunnets behov som mål. Om politiet hadde tatt selvkritikk kunne de kommet unna med "some slack and failures", selv med relativt kort avstand til hendelsene.

Ved å bytte ut avstand med mening har vi kunnet introdusere konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet som forklaring på forskjellen Christensen interesserer seg for. Forskjellen mellom politi og politisk ledelse er ikke metaforisk "avstand", men en distinksjon i mediet mening, og den handler om funksjon. I stedet for å si at politiet mislyktes med symbolarbeidet fordi de var for nært "the real action" til å kunne rive seg løs og håndtere problemer på et symbolsk nivå, har vi forstått politiets problemer i forbindelse med funksjoner og funksjonsproblemer. Det er politiets funksjon, funksjonsproblemet, og transformasjonen av funksjonsproblemet til et kollektivt handlingsproblem som danner betingelsene for attribusjon av egoisme og solidaritet hos politiet. Og med Sønnerland-utvalgets rapport får den "offentlige mistanken" om manglende solidaritet sin bekreftelse: ikke bare sviktet man samfunnsoppgaven, man nekter også for det. I den forstand kan vi være betinget enige med *tanken* om "avstand" som utslagsgivende. Men begrepet om avstand må byttes ut med funksjon. Beskyttelse av samfunnsmedlemmene mot livstruende vold er politiets oppgave. Politisk ledelse har andre oppgaver. Dersom vi vender blikket mot den politiske ledelsen og hvordan denne bedømmes med referanse til sin funksjon, ser vi at problemet, *gjennomføringskraft*, er et mer generelt problem enn hva avstands-begrepet lar oss se. Som "lenger unna" massakren enn politiet, forsvinner det meste av politisk ledelses funksjon ut av bildet, og 22. juli-kommisjonens bidrag reduseres til kunnskap om sammenhengen mellom politisk ledelse og politiets evne til å beskytte befolkningen mot livstruende vold. I en forstand kunne dette være en legitim reduksjon, all den tid sakens viktigste aspekt er nettopp politiaksjonen, men implikasjonen hos Christensen, bakgrunnen for å skille, er jo nettopp at politisk ledelse har en selvstendig funksjon, og denne kan ikke være funksjonelt underordnet politiet. Gjennomføringskraft knyttes for eksempel også til sikringen av regjeringkvartalet. Forskjellen skyldes ikke ulik avstand, bare ulike funksjoner og forventninger. Den politiske ledelsen har sitt eget funksjonsproblem, som også ledsages av refleksjon med utgangspunkt i den kollektive handlingens problem, og som altså gjelder langt flere forhold enn tilretteleggelse for politiet.

Ved å legge andre distinksjoner til grunn for analysen har vi kunnet se andre ting enn Christensen. Vi har både kunnet gjøre rede for bakgrunnen til "den symbolske ordenen" aktørene kjemper innenfor (to ulike funksjonsproblemer transformert til hver sine kollektive

handlingsproblemer), *hvorfor* politiet mislykkes med sin "symbolske strategi" (attribusjon av kritikk-aversjon, som er en form egoisme, og dels bekreftelsen av denne mistanken gjennom mottakelsen av Sønderland-utvalgets arbeid) og hvorfor 22. juli-kommisjonens rapport, når den kommer, også "avslører og ødelegger den politiske ledelsens symbolske strategi" (den dokumenterer et funksjonsproblem og manglende kollektiv handlingsrasjonalitet). I tillegg har vi kunnet vise hvordan konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet gir retning også til den videre refleksjonen over og håndteringen av funksjonsproblemer, gjennom kollektiv makt, anerkjennelse av makt og institusjonelle endringer. Christensens tilbud er, fra vårt perspektiv, mer begrenset: Artikkelen adresserer for så vidt konflikten, men siden artikkelens analytiske ramme forutsetter en sosial realitet bestående av aktører som maksimerer nytte, må den tegne et bilde av et politi og en politisk ledelse som kjemper, med symboler som midler, og først og fremst for å redde seg selv. Samfunnets behov spiller ingen rolle for dem, og de hindres eventuelt i sine strategier for ansvarsfraskrivelse fordi samfunnet har utviklet *ritualer* (produksjon av utredninger). Spenningen mellom individuelle og kollektive behov blir for Christensen kun en ramme for å forstå sviktende kollektiv handling: Alle aktørene forsøker i utgangspunktet å sno seg unna skyld, egeninteressen rår, mens samfunnet eventuelt får sitt gjennom ikke-rasjonelle ordninger, eller altså ritualer, som ødelegger for de egoistiske enkeltaktørene. Kritikken av politiledelsen i massemediene trekker oppmerksomhet bort fra den politiske ledelsen, som dermed ser sitt snitt til å manøvrere unna skyldspørsmålet. Den politiske ledelsen lykkes med sin strategi helt til den blir "avslørt" av 22. juli-kommisjonen. Funksjonsproblemet og det medfølgende kollektive handlingsproblemet, har imidlertid ingen konstruktiv betydning for problemenes løsning. Om man skulle utlede et konstruktivt forslag til det norske samfunnet fra denne artikkelen, måtte det være å få på plass flere ritualer som har som uintendert konsekvens at det blir vanskeligere å maskere egoisme gjennom arbeid med symboler.

18.4 Funksjonsproblemer og etterpåklokskap

Sikringen av regjeringskvartalet ble et funksjonsproblem først etter 22. juli 2011, og for alvor først etter at 22. juli-kommisjonen avla sin rapport. Før 22. juli 2011 hadde de ansatte i FAD derfor en helt annen sosial virkelighet å forholde seg til. Dersom noen av de ansatte hadde valgt de handlingene man i ettertid ser ville vært rasjonelt for samfunnet, ville de handlet i

strid med det som da forelå av betingelser for rasjonell handling. Tilskrivelsen egoisme er derfor i en forstand uberettiget. Den samme logikken gjelder for øvrig for politimennene som ankom landsiden ved Utøya først. Ingen kan vite om de først og fremst tenkte på seg selv eller på oppdraget der og da, men deres handlinger, som godt kan ha vært rasjonelle i henhold til foreliggende betingelser for handling, som jo er Sønderland-utvalgets posisjon, *fremstår* i etterkant som egoistiske. De *kunne* handlet annerledes og kommet i tråd med en "fornuft" som oppstod først i etterkant. Men dette er strengt tatt en urettferdig forventning, som også er Sønderland-utvalgets posisjon.

På samme måte: Dersom myndighetene hadde stengt Grubbegata *uten* å forankre prosessen lokaldemokratisk, og dermed spart tid vi nå ser ville vært verdifull, ville de ha handlet på en måte som på det daværende tidspunktet ville vært udemokratisk, og i en viss forstand egoistisk eller til og med "imperialistisk", noe staten også ble beskyldt for i enkelte utspill i mediernes konstruksjon av offentlig mening rundt stengningsplanene. Myndighetene ble før 22. juli 2011, i saken om sikringen av Regjeringskvartalet, beskyldt for å være styrt av en urealistisk ("hysterisk")²⁰⁸ frykt og et ønske om steg for steg å stenge ned "hele Oslo", for å ivareta "sitt eget" behov for å føle seg trygge. Statsministeren ble beskrevet sittende "i sin lille gatestubb" omgitt av fiktive farer og en "hysterisk" administrasjon i ferd med å stenge ned gate etter gate i Oslo²⁰⁹. Dette kan ses som attribusjon av en form for egoisme, der staten beskyldes for å prioritere sitt eget overdrevne, og også urealistiske, behov for å føle seg trygg *over* befolkningens behov for et åpent samfunn og et trivselsskapende bymiljø.

Etter 22. juli ble imidlertid det hele snudd på hodet, og egoismen gjaldt nå de samme myndighetenes manglende vilje til å "skjære igjennom" og "gjennomføre hva man har

²⁰⁸ "Hvis ikke de velbegrunnede innvendingene fra byrådet og gårdeierne i de nærliggende kvartaler hjelper, må statsminister Jens Stoltenberg gi Statsbygg og Fornyings- og administrasjonsdepartementet beskjed om at dette er en svært dårlig idé som bør skrinlegges øyeblikkelig." (Aftenposten 26. feb. 07. Leder. "Hysterisk og hypotetisk")

²⁰⁹ Aftenposten 4. mar.2008

bestemt seg for". 22. juli-kommisjonen, nyhetsmedienes og offentlighetens oppfatning var at svikten 22. juli 2011 skyldtes at myndighetspersoner manglet vilje til å sette samfunnets behov foran sine egne, og stå i stormen av kritikk. Mens 22. juli-kommisjonen, som vi har sett, overtar Schiefloes modell og forklarer manglende vilje med dårlige holdninger, skal vi heller forstå manglende vilje som attribusjon. Den skisserte overgangen skal være dekning for påstanden. Aktørenes vilje til å sette samfunnets behov som mål for valg av handling ble tematisert på radikalt ulik måte før og etter 22. juli. Den raske overgangen forklares på en troverdig måte av ramma, og er mer kompatibel med et begrep om vilje som systemisk attribusjon enn om vilje som forankret i stabile trekk, for eksempel som holdninger.

Rent faktisk var det altså først *etter* 22. juli 2011 at de sosiale betingelsene oppstod, innenfor hvilke en potensiell overkjøring av lokaldemokratiet *før* 22. juli 2011 ble kollektivt rasjonelt. Fortiden oppfinnes i nåtiden, og distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet er en måte å redusere kompleksitet og gjøre fortiden forståelig på. Denne innsikten kan også belyse posisjonen til noen av de faglige kritikkene av 22. juli-kommisjonen. 22. juli-kommisjonen blir fra flere kritiske hold betegnet som etterpåklok. Og i en viss forstand er det helt riktig. Men, og her legger vi denne avhandlingens epistemologiske grep til grunn, verken 22. juli-kommisjonen eller dens motstykke i denne sammenhengen, Søndreland-utvalget, kan egentlig gjøre krav på noen privilegert tilgang til virkeligheten. Begge iakttar gjennom en ledeforskjell som bestemmer hva de får øye på. I så måte *finnes det bare etterpåklokskap*. All iakttakelse skjer i nåtid, og fortid er en nåtidig konstruksjon uten noen sikker forbindelse til den "virkelige" fortiden. Jeg skal derfor argumentere for at "etterpåklokskapen" kritikere mener å se hos 22. juli-kommisjonen i en viss forstand er berettiget, eller i alle fall ikke diskvalifiserende, fordi alternativet er – ikke utenkelig, det har Søndreland-utvalget demonstrert – men *uholdbart* for samfunnet. I stedet for *tidsdimensjonen*, som utstyrt kritiske røster med begrepet om *etterpå-klokskap*, skal jeg sette *sosialdimensjonen*, hvor 22. juli-kommisjonen og Søndreland-utvalget skiller seg fra hverandre nettopp ved sin relasjon til samfunnet. "Etterpåklokskap" er i dette perspektivet snarere en form for "kollektiv klokskap" eller, med begrepet fra den analytiske modellen, en *funksjonsiaktakelse*.

Flere forfattere har kritisert 22. juli-kommisjonen for å være etterpåkløke. Post-kunnskap har blitt mistolket som pre-kunnskap, i følge kritikerne. Jeg vil ta dette spørsmålet videre og spørre hvorfor 22. juli-kommisjonen endte opp med en analyse som kan betraktes som "etterpåkløkk".

Helge Renå (Renå, 2016) analyserer konklusjonene fra 22. juli-kommisjonens rapport kritisk, og finner eksempler på at kommisjonen gjør post-kunnskap til pre-kunnskap, som er en annen betegnelse for etterpåkløkskap. Konklusjonen er at "offentlige undersøkelseskommisjoners analyser, vurderinger og konklusjoner ikke [bør] godtas uten videre, men bli[...] gjenstand for forskning og kritisk debatt" (Renå, 2017). 22. juli-kommisjonen utvikler sin kritikk av politiet ved å forutsette at politiet kunne legge spesifikk kunnskap til grunn for sine handlingsvalg, kunnskap Renå viser ikke var tilgjengelig for politiet i handlingssituasjonen, og som på avgjørende måter heller ikke kunne vært det. Det er derfor grunnlag for å behandle rapportens konklusjoner og anbefalinger med en viss reservasjon, i følge Renå. Dette er interessant og i tråd med vår analyse i Del 1, som *antyder* at politiets egen analyse var mer tro mot de faktisk foreliggende forutsetningene for politiaksjonen 22. juli 2011. Men jeg har også gått videre til å spørre *hvorfor* 22. juli-kommisjonen anla sitt perspektiv slik de gjorde. Det er ikke tilfeldig, og ikke uttrykk for blindende egeninteresse, slik Renå impliserer²¹⁰, eller spekulativ kontrafaktisk tenkning, som Burgess antyder (Burgess, 2013), eller profesjonskamp, som Christensen antyder (J. Christensen, 2013), men handler om at 22. juli-kommisjonen og politiets egen analyse har ulik relasjon til samfunnet. Dokumentene har ulik funksjon, så å si (Prior, 2011). 22. juli-kommisjonen anlegger et helhetsperspektiv, og ser politiets aksjon i relasjon til samfunnets behov, mens politiet analyserer seg selv fra sitt eget perspektiv. 22. juli-kommisjonen kan, på vegne av samfunnet, ikke akseptere at politiet mislyktes 22. juli 2011. Dette har ikke nødvendigvis noe med personlighetene, de profesjonelle bakgrunnene eller interessene til

²¹⁰ "Det fremstår derfor som uklart hvorfor kommisjonen nevner det i denne sammenheng. En kritisk tolkning er at det tas med for å styrke kommisjonens narrativ" (Renå, 2016)

kommisjonens medlemmer å gjøre, men henger sammen med oppdraget kommisjonen fikk, det vil si oppgaven eller problemet kommisjonen løser for det norske samfunnet. 22. juli-kommisjonen iakttar funksjonsproblemer, og sammenligner politiaksjonen med en tenkt fremtidig tilstand der svikten ikke inntreffer. Funksjonsiakttakelsen krever dette blikket. Alternativet er å akseptere at det norske samfunnet har et politi som ikke kan beskytte befolkningen mot terror. Dette kan ses i sammenheng med en innebygget (dog ikke av denne grunn kritikkverdig) tautologi mht. kommisjonens oppdrag og samfunnsrelasjon: lede-distinksjonen som ligger til grunn for oppdraget (observasjon av funksjonsproblemer) *lager* gjennom distinksjon og betegnelse selv den empiriske virkeligheten kommisjonen undersøker, og denne virkeligheten begrunner distinksjonen. Om 22. juli-kommisjonen ikke iakttar funksjonsproblemer, kan den ikke ha oppdraget sitt, så å si. Og iakttar den funksjonsproblemer, kan den ikke akseptere sviktende problemløsning. Det er uaktuelt for 22. juli-kommisjonen å "opphøve" funksjonsrelasjonen den undersøker, som den i praksis ville måtte gjøre dersom den skulle fortelle det norske samfunnet at vi bør ha en politistyrke som ikke beskytter samfunnsmedlemmene mot terror. Enten sviktet politiet i å beskytte menneskene på Utøya, eller så var det ikke politiets oppgave å beskytte menneskene på Utøya. Sønderland-utvalget benytter, som vist i Del 1, den samme distinksjonen, når utvalget hevder at 22. juli ikke kan være dimensjonerende for norsk politiberedskap, eller i klartekst at det ikke er politiets oppgave å beskytte samfunnet mot denne typen hendelser. 22. juli-kommisjonen ser politiet i sammenheng med samfunnets behov, mens politiet ser seg selv i sammenheng med faktisk foreliggende forutsetninger. Begge utredningene og perspektivene er i og for seg rimelige, men mottakelsen viser at 22. juli-kommisjonens tilbud *treffer bedre* i en situasjon der den massemediale konstruksjonen av offentlig mening er sentrert om funksjonsproblemer. Når funksjonsproblemet etter hvert mister sin nyhetsverdi, enten fordi det er løst, eller kanskje fordi det ikke kan løses, må vi i tråd med modellen forvente at utspill som tar delens perspektiv får større gjennomslag. Fire år etter overleveringen av 22. juli-kommisjonens rapport har også kritiske betraktninger omkring rapporten fått større gjennomslag, for eksempel gjennom Renås forskning, bidrag som gir beredskapstroppen en stemme (Stensønes, 2017), etc. En grundigere analyse av en eventuell slik endring faller imidlertid utenfor dette prosjektets rekkevidde.

18.5 Oppsummering: sosiologien som ressurs

Refleksjon over sviktende beredskap handler om funksjoner, og funksjoner er kollektive goder. Funksjonsproblemer må dermed løses gjennom kollektiv handling. Spørsmålet om funksjonsproblemers årsak er derfor også et spørsmål om betingelsene for kollektiv handling. For samfunnet som handlingsdyktig fellesskap er formålet med en refleksjonsteori å identifisere betingelsene for overtakelse av kollektiv handlingsrasjonalitet, slik at samfunnet, når det er rammet av funksjonsproblemer, kan endre seg selv og gjøre kollektiv handling mer sannsynlig.

Teorien om rasjonell kollektiv handling som sosialt system gjør bud på å være en slik teori, altså en praktisk teori samfunn, for eksempel det norske, kan benytte for å iaktta betingelsene for kollektiv handling og endre seg selv. Begrepet om refleksjonsteorier har derfor bygget inn i seg det kravet vi omtaler når vi forventer at sosiologisk teori skal være en ressurs for samfunnet. Dersom teorien og modellen av rasjonell kollektiv handling ikke kan gi praktiske anvisninger til det norske samfunnet for hvordan det kan endre betingelsene for produksjon av basiselementer, som i siste instans er samfunnsmedlemmenes handlinger, kan teorien heller ikke være refleksjonsteori.

Modellens ytelse kan være å gi anvisninger for hvordan samfunnet, når det er rammet av funksjonsproblemer, kan endre seg selv for å legge til rette for overtakelse av kollektiv handlingsrasjonalitet. Skuffede forventninger om kollektiv handling kan erstattes med nye forventninger. Forventningene etableres ved å analysere betingelsene for overtakelse av kollektiv handlingsrasjonalitet, som modellen systematiserer. Hvilke betingelser er på plass, og hvilke mangler? "Vi må"-intensjoner? (mer eller mindre inkluderende "vi"?). Bevissthet om gjensidige avhengigheter (bm-bm eller pi-pi)? (finnes et felles faktagrunnlag?) På hvilken måte er problemet et kollektivt handlingsproblem? Forstår aktørene at de må gi avkall på egeninteressen for det felles beste? Er handlingsovertakelsen sikret gjennom kollektiv makt? Har makten kollektiv anerkjennelse? Finnes det en adekvat institusjon som tar samfunnskompleksiteten ned for aktørene og lar dem bli eksperter på sitt utsnitt?

Men ytelsen kan dermed også være å sette samfunnet i stand til å forstå avvisning av de samme elementene, også uten at samfunnsmedlemmenes kvaliteter trekkes i tvil. For eksempel tilfeller der makt av ulike årsaker ikke vinner anerkjennelse fordi den støtter mot verdier eller kultur og oppfatninger om at problemer kan løses bedre gjennom frihet, slik vi så i forbindelse med kjørereglene for sakprosa.

De sosiologiske bidragene jeg har undersøkt over får frem mange viktige aspekter ved etterspillet etter 22. juli-terroren, men har kanskje mindre å tilby når det gjelder sammenhengen mellom funksjonsproblemer og kollektiv handling. Jeg har allerede argumentert, og skal i det videre argumentere, for at denne begrensningen har konsekvenser i og med sosiologiens relasjon til det norske samfunnet som leverandør av refleksjonsteorier samfunnet kan benytte i arbeidet med funksjonsproblemers løsning. Dette betyr imidlertid verken at teorier om sammenhengen mellom funksjonsproblemer, rasjonalitet og kollektiv handling er det eneste, viktigste, eller på noen måte er å foretrekke blant de ting sosiologisk forskning kan befatte seg med, eller at sosiologisk teori ikke spiller en rolle for det norske samfunnets problemløsning. Sosiologi spiller, kanskje mer enn noen vitenskapelig disiplin, en betydelig rolle for det norske samfunnets problemløsning. Påstanden er bare at det, som man i prinsippet skal kunne anføre for all forskning, hefter noen interessante problemer ved de undersøkte bidragene. Og som vi så i forrige kapittel har sosiologisk teori funnet veien inn i flere utredninger som retter seg mot konkrete funksjonsproblemer etter 22. juli, og også i disse bidragene har vi kunnet se de nevnte begrensningene "i spill".

Jeg mener å ha vist at tilgjengelige sosiologiske modeller, både de faktisk benyttede i etterspillet etter 22. juli-terroren, og generelle modeller av kollektiv handling og institusjonell endring, deler en begrensning med hensyn til anvendelighet i samfunnsmessig problemløsning: Begrensningen gjelder hvorvidt teoriene kan brukes til å legge til rette for bedre refleksjon over funksjonsproblemer de identifiserer og forklarer. Selv om denne typen problemløsning ikke trenger å være mål for all sosiologisk forskning, må et prosjekt som dette, som forsøker å adressere samfunnets behov for sosiologisk teori som refleksjonsteori og ressurs for håndtering av funksjonsproblemer, naturlig nok være innstilt på å vurdere ulike teoretiske alternativer som mer eller mindre egnede i så måte.

Både behovet for refleksjonsteori og problemet med de undersøkte bidragene blir synlig om man skiller mellom tre typer eller nivåer av problemer: samfunnets *problemer*, samfunnets problemer med å *løse* sine problemer, og samfunnets problemer med å *løse sine problemer med å løse problemer*. Tredelingen viser til funksjoner, funksjonsproblemer og institusjonell endring. *Samfunnets* problemer, eller de oppgaver som skal løses, er ikke gjenstand for kritikk i forbindelse med selvransakelsen etter 22. juli-terroren. Det er åpenbart ikke kritikkverdig at samfunnet trenger et minneste, beskyttelse mot terror eller en ansvarlig mediedekning. Samfunnets problemer med å *løse sine problemer*, derimot, er gjenstand for refleksjon og kritikk. Hvis samfunnet, gjennom politisk styring og kunst, ikke klarer å utstyre seg med et adekvat minneste, er det kritikkverdig. I analysen av minneste-debatten viser jeg empiriske eksempler på kritisk refleksjon omkring manglende handlingsdyktighet i minneste-arbeidet. Hvis samfunnet, gjennom politiet, ikke klarer å beskytte samfunnsmedlemmene mot terrorangrep, er det kritikkverdig. I analysen av beredskapsdebatten viser jeg empiriske eksempler på kritisk refleksjon omkring politiets handlingsdyktighet 22. juli. Hvis samfunnet, gjennom politikk og administrasjon, ikke klarer å sette beslutninger ut i livet, er det kritikkverdig. I analysen av beredskapsdebatten viser jeg empiriske eksempler på kritisk refleksjon omkring myndighetenes evne til å gjennomføre den planlagte sikringen av regjeringskvartalet. Hvis samfunnet, gjennom massemediene, ikke klarer å gi samfunnsmedlemmene en adekvat dekning av terrorhendelsene, er det kritikkverdig. I analysen av debatten om medias dekning viser jeg empiriske eksempler på kritikk rettet mot dette forholdet.

Sosiologisk teori kan i denne sammenhengen fungere som refleksjonsteori for samfunnet, altså som ressurs for å finne forklaringer på *hvorfor* samfunnsdelens evne til å løse problemer for samfunnet svikket. Beredskapen svikket kanskje på grunn av holdninger, slik 22. juli-kommisjonen foreslår. Minneste-arbeidet gikk kanskje i stå på grunn av kunstnerisk elitisme og manglende involvering av minneste-dets naboer. Massemedienes dekning ble uetisk kanskje på grunn av markedstenkning.

Forklaringen leder imidlertid også til forventninger om å få til en eller annen form for endring, for eksempel slik at samfunnet, gjennom sitt kunstsystem, blir i stand til å utstyre

seg med et adekvat minneste, eller gjennom sitt organ for voldsutøvelse bli i stand til å beskytte samfunnsmedlemmene mot terrorisme. Dette betyr at de sosiologiske analysenes tilbud om *forklaringer* på funksjonsproblemene også har en praktisk dimensjon og anvendelse i samfunnets forsøk på å gjøre noe med svikten som forklaringene forklarer.

For eksempel bruker 22. juli-kommisjonen Schiefloes sosiologiske teori om kollektiv handling som utslag av holdninger og kultur i sin viktigste forklaring på svikten, og som hovedingrediens i din viktigste anbefaling: "holdningsendring" (NOU2012:14, s. 458). Holdningsteorien overlever imidlertid ikke ferden fram til reell institusjonell endring. Med hensyn til den sviktende politiaksjonen er PLIVO den sentrale endringen. PLIVO handler om kollektiv handling, og er et svar på sviktende kollektiv handling, men har bare én setning om holdninger, helt til slutt: instruksene må øves inn slik at redningsetatene utvikler gode holdninger og kultur (Nødetatene, 2015).

Årsaken er formodentlig at kultur- og holdningsforklaringene 22. juli-kommisjonen benytter, gir dårlig fotfeste for arbeidet med å løse svikten rapporten avdekker. Samfunnet styrer seg selv gjennom kollektivt bindende beslutninger, og verken kultur eller holdninger kan vedtas. Dette mener kommisjonen også selv, og attribuerer den derav følgende begrensede samfunnsnyttene av hovedforklaringen til egenskaper ved fenomenene holdninger og kultur: De er vanskelige å gjøre noe med politisk.

Vi har også sett at problemene knyttet til opprettelsen av minnesteder forklares med begreper om spenninger mellom det kollektive og det individuelle. Først bruken av ofrenes navn på minnesteder og det forhold at angrepet var rettet mot det norske samfunnet. Deretter Widerberg-giverens anonymitet og minnets kollektive betydning. Den viktigste *retningsgivende* forklaringen for både NKVTS og Jordheims artikkel mht. både Widerberg- og Sørbråten-problemene, er imidlertid det forhold at prosessen ikke var nok inkluderende, men fremsto som heseblesende. Forslaget er dermed å gjøre prosessen mer inkluderende. Konflikten mellom det individuelle og det kollektive settes som opphav til problemene (aktørene så seg ikke tjent med å høre på hverandre, og tapte derfor sammen), men forsvinner fra regnestykket når løsningen presenteres. Samfunnet må i stedet belage seg på at aktørene er villige til å handle i tråd med konsensus.

Poenget er at disse eksemplene viser hvordan sosiologiske teorier gir gode svar på etterspillet "hvorfor"-spørsmål. Men når begrensninger viser seg som problemer med å peke ut veien videre, skylder man på egenskaper ved gjenstanden: Holdninger er vanskelige å gjøre noe med. Samtalesituasjonen blir vanskelig ideell.

Jeg har heller hevdet at problemet må ses i sammenheng med begrepsapparatet som benyttes. I stedet for holdningsforklaringen, som peker på en troverdig årsakssammenheng, men uten å tilby noen vei videre (ut over at holdningene må bli "bedre"), har jeg prøvd å åpne et rom for endring ved å fokusere på det genuint sosiale eller kollektive ved kollektive handlinger. 22. juli-kommisjonens aspekt av u-anvendelighet henger i dette perspektivet sammen med at sviktende samfunnsmessig problemløsning må forstås som *kollektivt onde*. Beredskap (og også mediedekning og kollektiv sorgbearbeiding) er samfunnsmessige kollektive goder, og godenes fravær kan dermed iakttas som kollektive onder. Godenes fravær skyldes sviktende problemløsning, og handlinger orientert mot funksjonsproblemets løsning er dermed orientert mot realiseringen av kollektive goder, det vil si kollektiv handling. Siden arbeidet er orientert mot en konsekvens, nemlig funksjonsproblemets opphør, er den kollektive handlingen også rasjonell. Handling orientert mot funksjonsproblemets løsning er dermed rasjonell kollektiv handling.

Analysen viser at ingen av de undersøkte sosiologiske analysene benytter teorier som åpner for å *kombinere* rasjonalitet og kollektiv handling. I arbeidet med å løse problemer der samfunnsdeler skuffer forventninger om problemløsning kan samfunnet tematisere konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Sett med offentlighetens øyne gjør dette det tydelig at andre handlinger, med bedre konsekvenser, er veien til problemløsningssviktens opphør. Alle må gi litt, bidra litt, "så klarer vi det sammen". I tillegg kan politisk kollektiv makt bringes på banen og kreve, under trussel om eksklusjon, at alle involverte endrer sine handlingsmønstre i tråd med fellesskapets behov.

Sosiologisk teori, slik den er anvendt i den undersøkte utredningslitteraturen, har kun i begrenset grad kunne fungere som ressurs for samfunnet i arbeidet med å løse sine funksjonsproblemer eller altså problemer med å løse problemer. Sosiologisk teori kan tilby

forklaringer på *hvorfor* samfunnet har problemer med å løse sine problemer, men ikke gi gode og anvendelige svar på *hvordan* problemløsningssvikten kan løses. Dersom en forklaringsmodells "hvordan" griper etter noe ugripelig, peker dette formodentlig tilbake på modellens "hvorfor", som dermed svekkes i samme grad.

Kapittel 19: Konklusjon. Et bedre blikk for systemprosesser ved kollektive handlinger?

Teorianalysen har forsøkt å vise at, og forklare hvorfor sosiologiske teorier, også når de inndras i det norske samfunnets refleksjon over seg selv som handlingsdyktig fellesskap, altså som refleksjonsteorier, bare i begrenset grad gir retning til samfunnets arbeid med å løse funksjonsproblemer. Det finnes andre problemer, for eksempel sosial ulikhet og eksklusjon, men dette prosjektet fokuserer på funksjonsproblemer. De foregående analysene omfatter eksempler hvor refleksjonsteorier som ikke kombinerer rasjonalitet og kollektiv handling fra aktørens perspektiv derfor heller ikke kan tilby kunnskap som treffer denne fundamentale sammenhengen. All den tid samfunnet, som vi har sett på ulike måter, reflekterer over seg selv som handlingsdyktig fellesskap, trengs kunnskap og teori om de spenninger som oppstår når funksjonsproblemer transformeres til kollektive handlingsproblemer og samfunnet som fellesskap gjør krav på samfunnsmedlemmenes solidaritet. Teorianalysen har derfor også forsøkt å begrunne en hypotese om *hvorfor* de undersøkte refleksjonsteoriene – i dette tilfellet vitenskapelige teorier i bruk i samfunnet – ikke kan kombinere rasjonalitet og kollektiv handling. Hypotesen er at årsaken til problemene ligger i teoriens ontologiske forutsetninger, og at de fordi de definerer samfunnet som bestående av mennesker og handlinger må løse den kollektive handlingens problem ved å gjøre bestemte forutsetninger om aktørene, som bestemmer hvordan de forholder seg i kollektive handlingssituasjoner. Uansett hvordan man nærmer seg kollektive handlinger med en teori som sier at samfunnet består av mennesker, må man for å slutføre resonnetet gi individene bestemte egenskaper, for eksempel en holdning, en kultur, en genkombinasjon, en personlighetstype, en verdiorientering eller lignende, som hindrer dem fra å handle slik de ville gjort uten denne egenskapen. Resultatet av denne konstellasjonen er at man *kan* forklare tilfeller av vellykket og mislykket kollektiv handling: Det skyldes den aktuelle egenskapen, som kanskje er i overvekt blant aktørene. Med dermed settes det klare grenser for hvilke anvisninger man kan gi for hvordan samfunnet kan gripe inn overfor mislykket kollektiv handling. Det eneste en slik refleksjonsteori kan svare på spørsmålet om betingelsene for kollektiv handling er at det *hadde vært bedre* om flere av aktørene hadde den utslagsgivende egenskapen, samt at samfunnet må endre seg selv for å understøtte

utviklingen av de ettertraktede egenskapene. Med en teori som plasserer rasjonalitetskonflikten i samfunnet, som kommunikasjon, kan vi derimot adressere betingelsene for overtakelse og avvisning av kollektiv handlingsrasjonalitet som problem i samfunnet, og gi anvisninger for hvordan disse betingelsene kan endres, slik at *rasjonell* kollektiv handlingsovertakelse blir mulig. I dette kapitlet skal vi se hva dette kan bety mer konkret. Som refleksjonsteori må teorier kunne gi anvisninger for hvordan samfunnet kan endre seg selv som omverden for samfunnsmedlemmene slik at de rasjonelt kan velge overtakelse i stedet for avvisning av kollektiv handlingsrasjonalitet. Rasjonell kollektiv handling er dermed tilgjengelig fra aktørens perspektiv, og det handler om sosiale betingelser og sosial mening snarere enn om de egenskaper aktørene bringer med seg inn i situasjonen. Begreper om individuelle egenskaper, dersom de brukes av forskeren til å forklare kollektiv handling i sosiale dilemmaer, fjerner det rasjonelle fra den kollektive handlingen. Resultatet blir en todeling mellom rasjonell egoisme og ikke-rasjonell (for eksempel normstyrt) kollektiv handling.

19.1 Hva er felles for de fire kasus-analysene?

I alle de fire kasus-analysene ser vi referanser til felles problemer og kollektive handlingsproblemer. Enten er det funksjonsproblemer som setter i gang refleksjonen, som i de to beredskaps-kasusene, sviktende kollektiv handling som truer med å utvikle seg til svikt i leveransen av en ytelse, som i arbeidet med minnesteder, eller samfunnsreferansen er utgangspunkt for et funksjonssystemets refleksjon over sin egen kollektive selvbegrensning, som i sakprosadebatten.

I alle kasusene refererer kildene til systemenes evne til å løse problemer for samfunnet. Både funksjonsproblemer, problemer med sviktende ytelser og manglende inklusjon av individer er samfunnsproblemer. Problemene som avgrenser kasusene har derfor det til felles at de angår samfunnet, og når problemene blir iaktatt i sammenheng med betingelsene for deres løsninger transformeres de til kollektive handlingsproblemer. Kasusene skiller seg fra hverandre med hensyn til på hvilken måte de definerende problemene er gjenstand for kollektive handlinger på samfunnsnivå. I beredskaps-kasusene er dette åpenbart. I minnestsdebatten er det selve den kollektive handlingen hvor

samfunnet skal utstyre seg med et minnested, som er truet. Det dannes oppfatninger om at regjeringens maktbruk mangler legitimitet, at motstanderne mangler solidaritet med ofrene, at samfunnet mangler solidaritet med redningsmennene, at minnestedet, prosessen og staten ikke anerkjenner redningsmennes offer, etc. I sakprosadebatten handler ikke samfunnet som fellesskap gjennom det politiske systemet, men samfunnet er likevel referansen når forleggerforeningen holdes opp mot en forventning om å løse problemer for samfunnet. Erkjennelsen av sviktende evne til å løse samfunnsoppdraget transformeres til et kollektivt handlingsproblem. Kjørereglene utvikles for å demme opp for egoisme og sikre handlingsovertakelse som er mer i tråd med samfunnets behov. Men siden pressefrihet og ytringsfrihet fremstår som viktigere enn kollektiv binding, for samfunnsoppdraget, forkastes kjørereglene til fordel for en oppfatning om at forlagene kan finne dette best ut selv. Et forslag om ikke å bruke makt vinner kollektiv anerkjennelse: -En fri presse løser samfunnets problemer best, og dette stiller medieaktører overfor særskilte krav om kollektiv bevissthet og vilje til selvbegrensning.

Modellen antyder en slags logisk progresjon fra funksjonsproblem til institusjonell endring. Den får fram hvordan konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet former problemløsningen etter 22. juli-terroren. Når et problem er definert som et kollektivt anliggende, skapes bestemte betingelser for handling, og modellen systematiserer disse ved hjelp av et sett med begreper som alle kan føres tilbake til distinksjonen og konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet.

PLIVOs genese har en fot i den kollektive handlingens problem. Kjørereglene for sakprosas har en fot i den kollektive handlingens problem. Det samme gjelder endringene i plan- og bygningsloven. Også minnestedebatten henter mening fra den kollektive handlingens problem. Og i alle kasusene kan vi spore en progresjon fra erkjennelse av problemer, via intensjoner om endring, bevissthet om gjensidig avhengighet, konflikt mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, forventninger om solidaritet, bruk av, eller forventninger om bruk av, makt, anerkjennelse for bruk eller ikke-bruk av makt, og for noen av kasusene også institusjonelle endringer.

19.2 Alle ser det, men ingen forstår det?

Jeg skal argumentere for at samfunnet trenger sosiologisk teori som systematiserer veien fra funksjonsproblem, via den kollektive handlingens problem, til institusjonell endring, og gjør dette synlig for samfunnet. En grunn er at sammenhengen mellom funksjonsproblemer og rasjonell kollektiv handling er et antydnet, men underbelyst tema, både i generell sosiologisk teori, i den sosiologiske litteraturen om etterspillet etter 22. juli, og i utredningslitteratur som gjør bruk av sosiologiske forklaringsmodeller. Mange forfattere refererer til det kollektive, til fellesskap og til samfunnsbehov (Jordheim, 2013; Michel og Hellevik, 2015), men ingen medregner betydningen av selve konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og hvordan konflikten gir mening til samfunnets håndtering av problemene. Forklaringen er presumptivt at de sosiologiske bidragene kommer uten et kommunikasjonsteoretisk begrep om handling, og derfor må forklare kollektiv handling med egenskaper ved individet, for eksempel i form av internaliserte normer. Som vist i kapittel 17.2, demonstrerer 22. juli-kommisjonen problemet, når den overtar den sosiologiske teorien om "ledelse, kultur og holdninger" som forklaring på kollektiv handlingsdyktighet. Aktørene må få bedre holdninger til beredskap og bli bedre til å handle i tråd med dem. Sammenhengen mellom "ord og handling" på bli bedre (NOU2012:14, s. 458). Kommisjonen kan av denne grunn ikke forholde seg til de *rasjonelle* aspektene ved de kollektive handlingene den analyserer, eller ved de endringene den foreslår. Med 22. juli-kommisjonen som rettesnor blir samfunnet så å si blindt for hvordan det *faktisk* løser sine problemer. Samfunnet bygger institusjoner som skal få aktørene til å handle annerledes, og institusjonene bygges med eksplisitte referanser til gjensidig avhengighet og kollektive handlingsproblemer, forårsaket av manglende sosiale betingelser for rasjonell kollektiv handling. Nye institusjoner, for eksempel PLIVO-instruksen, utvikles for å få individene til å handle kollektivt rasjonelt, ikke for at de skal "få bedre holdninger og kultur", selv om også PLIVO-instruksen tar med seg denne misforståelsen fra 22. juli-kommisjonen (Nødetatene, 2015). PLIVO er ingen holdningskampanje, men en instruks som skal tilby aktørene handlingsalternativer med gunstige konsekvenser for samfunnet i form av bedre beredskap. Om holdningsforklaringen var tilstrekkelig kunne man la beredskapssystemet ligge og klart seg med kommisjonens første anbefaling om å "jobbe med holdninger og kultur".

19.3 Har vi sett det?

På hvilke måter kan de identifiserte forskjellene mellom de av samfunnet benyttede refleksjonsteoriene og avhandlingens egen modell, løse problemene identifisert i analysen av sosiologisk teori om kollektiv handling? Vi har hevdet at tilgjengelige sosiologiske teorier ikke klarer å kombinere rasjonalitet og kollektiv handling på samfunnsnivå uten å fjerne konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet fra aktørenes perspektiv. Dermed kan de heller ikke vise hvordan konflikten, i tillegg til å ødelegge for kollektiv handling ved å tilby betingelser for svik, også kan virke integrerende. Klarer så vår modell å kombinere rasjonalitet og kollektiv handling på samfunnsnivå?

Modellen spesifiserer funksjonsproblemer som kommunikasjon om svikt i relasjonen mellom en samfunnsdel og samfunnet som helhet, med hensyn til delens evne til å løse problemer for samfunnet. Dette reiser følgende spørsmål: Hvem er det som iakttar funksjonsproblemer? Avhandlingens sentrale grep har vært å si at det er *samfunnet* som iakttar funksjonsproblemer, og at samfunnet som handlingsdyktig fellesskap er et eget system som kommuniserer ved å skille mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. En alternativ hypotese (nullhypotese) er dermed at iakttakeren er et funksjonssystem, eller et subsystem innenfor et funksjonssystem, eventuelt et individ. For å svekke nullhypotesen må vi finne støtte for en oppfatning om at iakttakeren kan være samfunnet som fellesskap, det vil si at iakttakelsen av funksjonsproblemer skjer med koden individuell eller kollektiv rasjonalitet, snarere enn med koden til ett av funksjonssystemene på Luhmanns liste (Roth og Schütz, 2015), samt at iakttakelser med distinksjonen mellom individuell og kollektiv rasjonalitet vinner tilslutning og får virkninger. Dette siste tyder på systemdannelse og svekker således nullhypotesen om at funksjonsiaktakelsen kan reduseres til en individuell betraktning.

Ekko-analysen ledet oppmerksomheten mot fire funksjonsproblemer. De to første funksjonsproblemene handlet om at verken politiet eller politikere og administrasjon hadde handlet på måter vi i ettertid ser ville vært nyttige for samfunnet 22. juli 2011. Den tredje funksjonsrelasjonen vi fikk øye på gjennom ekko-analysen gjaldt statens evne til å handle slik at kunstsystemet kunne utstyre det norske samfunnet med et felles minnested etter 22.

juli-terroren. Kunstverket ble kritisert for ikke å "fungere" sorgbearbeidende, mens myndighetene ble kritisert for å ha lagt opp til en dårlig og lite inkluderende prosess. Den fjerde funksjonsrelasjonen gjaldt massemedienes evne til å skape en etisk forsvarlig offentlighet rundt 22. juli-terroren.

I alle de fire kasusene ble funksjonsproblemer, eller utsikter til funksjonsproblemer, transformert til kollektive handlingsproblemer og adressert gjennom konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Funksjonsproblemene ble adressert i form av kommunikasjon om de relevante funksjonssystemenes samfunnsrelasjon, og med en annen ledeforskjell enn systemets eget. Kommunikasjonen vi har fulgt analytisk, fra iakttagelse av funksjonsproblem til kommunikasjon om, og i noen tilfeller faktiske institusjonelle endringer, har altså avdekket en systemdannelse som oppnår kausal selvreferanse ved å trekke et skille mellom seg selv og samfunnets funksjonssystemer. Det norske samfunnet har vist seg i stand til å skille seg ut som iaktaker overfor seg selv som funksjonelt differensiert hele. Både refleksjonen over funksjonsproblemer, og de institusjonelle ordningene og endringene samfunnet styrer seg selv gjennom er elementer i dette systemet. Elementene er dermed elementer i noe annet enn samfunnets funksjonssystemer og i noe annet enn samfunnet som altomfattende sosialitet. Samfunnet som handlingsdyktig fellesskap kan således defineres som refleksjon over sammenhengen mellom funksjonssystemer, og over forholdet mellom samfunnsmedlemmenes handlinger og funksjonsproblemer i lys av konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, samt de institusjoner som håndterer slike sammenhenger når refleksjonen har "falt til ro", enten fordi funksjonsproblemene er løst eller fordi samfunnet har justert ned forventningene om problemløsning.

19.3.1 Forklaringskraft

En mulig innvending mot modellen kan uttrykkes nokså enkelt: Kan det virkelig være nok å peke på konflikten? Er konflikten en signifikant kilde til samfunnsmessig integrasjon, for eksempel dersom en person meddeler at "vi må være solidariske og ikke egoistiske"? Svaret er at det vet vi ikke før kommunikasjon med utgangspunkt i konflikten eventuelt blir lagt til grunn for videre kommunikasjon. I små grupper kan det være nok å peke på konflikten og

kreve tilslutning, eventuelt under trussel om gjensidig svik, men i større grupper har den individuelle rasjonaliteten og sviket bedre vilkår. I kollektive handlinger med flere deltakere er det å påpeke konflikten imidlertid nok til å redusere kompleksitet, snevre inn spekteret av mulige forståelser av situasjonen, og deretter på ulike måter sannsynliggjøre individenes overtakelse av den kollektive siden av konflikten som premiss for egen atferd.

Organisasjoner løser kollektive handlingsproblemer gjennom betingelser for medlemskap. Samfunn bruker en kombinasjon av solidaritetsmediet og politisk makt. Eventuell tilslutning kan legges til grunn for ytterligere kommunikasjon og inngå i systemdannelse.

Som statsministeren meddelte til statsforvaltningen: Alle aktørenes rasjonelle handlinger hver for seg kan bli noe ingen vil ha. Individuelt fornuftige handlinger ble til kollektiv ufornuft. Men hvorvidt dette forslaget får virkninger vet vi ikke før det eventuelt dukker opp som referanse i videre kommunikasjon. I vår analyse så vi hvordan statsministerens anmodning om å "la seg koordinere", for det første kan tolkes som en referanse til 22. juli-kommisjonens vektlegging av endringene som måtte til for at ressursene heretter skulle finne hverandre, gjennom en referanse til Stortingsmelding 29, 2012 (Meld.St.29, 2011-2012) og det såkalte "samvirkeprinsippet", som igjen er hentet fra Stortingsmelding 22, 2008 (St.meld.nr.22, 2007-2008) som igjen henter samvirkeprinsippet fra organiseringen av norsk redningstjeneste. Samvirkeprinsippet gir alle deler av beredskapsfeltet ansvar for å innordne seg under de gjensidige avhengigheter de inngår i. Ved å følge samvirkeprinsippet på denne måten er vi vitne til institusjonalisering av kollektiv bevissthet i det norske beredskapsfeltet. Samvirkeprinsippet løftes frem hver gang manglende kollektiv bevissthet iakttas som årsak til funksjonsproblemer, og de endringer som dermed blir mulige blir deretter overlatt til seg selv fram til neste svikt.

19.4 Modellen som konstruktiv sosiologi: Hva åpner den for?

Målet for teorianalysen er å begrunne en samfunnsvitenskapelig modell som er på høyde med samfunnets refleksjon over funksjonsproblemer, og som kan overskride de realreduksjoner samfunnet gjør for å iakttatte handlinger og å kunne styre. Realreduksjoner kan gjøres med samfunnsvitenskapelige begreper, noe blant annet 22. juli-kommisjonen demonstrerer, og målet for en avhandling som retter seg mot dette forholdet er å tilby

verktøy som skaper nye muligheter for nye realreduksjoner, med bedre konsekvenser for samfunnet. I diskusjon med Schiefloes teori om holdninger og kultur som forklaring på kollektiv handling (beredskap), må vi derfor kunne tilby noe Schiefloe ikke ser, og som treffer bedre, med bedre konsekvenser for kollektive handlinger på samfunnsnivå.

19.4.1 Minnestsarbeid

Hvordan kan avhandlingen og modellen bidra med kunnskap som øker det norske samfunnets handlingsdyktighet overfor problemene i arbeidet med å lage minnsteder etter 22. juli 2011? Mens NKVTS snakker om involvering, viser vår analyse hvordan konflikten så å si fanger partene i en sosial felle. NKVTSs begrep om involvering peker kanskje på en vei ut av fella, dog uten at fella adresseres. Involvering er således et mindre presist begrep om hvordan samfunnet kan komme videre med minnestsarbeidet enn hva vår modell tilbyr. Vi kan kanskje tilby samfunnet kunnskap og en modell som får frem de faktiske brytningene mellom samfunnets og de etterlattes behov for et minneste og de berørtes naboenes behov for psykisk helse, og hvordan konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet spiller en tydelig rolle og faktisk setter betingelser for problemløsning. Slik kunnskap kan sette samfunnet i stand til å adressere den sosiale dynamikken som skaper problemer i minnestsarbeidet. Avhandlingen er imidlertid ikke "på lag" med minnstedet, mot kritikerne, ei heller omvendt. Innspillet må heller tolkes ved siden av NKVTS-rapportens forslag om involvering. Vi foreslår for så vidt det samme, men har en annen og mer spesifikk teori om hvorfor "involvering" virker. Det handler ikke om at aktørene får snakket ut, og dannet bindende konsensus. Det handler om at samfunnet og offentlig meningsdannelse gjøres i stand til å ta hensyn til hvordan konflikten strukturerer situasjonen og skaper dynamikk. Dersom problemene vokser ut av konflikten, kan de kanskje heller ikke løses uten å adressere konflikten.

En mulighet som byr seg er å se problemene i sammenheng med at minnstedet ikke reflekterer myndighetenes svikt og de sivile redningsmennenes og -kvinnenes offer. Med dette blikket er det kanskje overraskende at minnstedet ikke tematiserer svikten, gitt at den er en så viktig del av den samfunnsmessige refleksjonen etter 22. juli 2011. Staten får kritikk for ikke å ta hensyn til, og kanskje som implikasjon ikke hedre, de sivile

redningsmennene. Men om man hadde gjort nettopp det, hadde man også implisert myndighetenes svikt. Muligens er det påfallende at redningsmennene ikke på noen måte hedres i selve minnstedet, men at "naboene rundt Sørbråten vil få en egen takk i form av et kunstverk eller en installasjon" utenom minnstedet (VG Nett, 17.03.2016 00:03). Kanskje betyr en "egen takk" et kunstverk de dekorerte sivile heltene og redningsmennene skal glede seg over, men som ikke inngår i den nasjonale refleksjonen over minnet etter 22. juli-terroren? Uansett intensjon vil en slik løsning kunne oppfattes som et ekskluderende skille, og dermed som et problem som kan adresseres.

Minnstedets forsinkelse kan et stykke på vei forklares med manglende involvering, men avhandlingens modell gir en mer spesifikk forklaring med utgangspunkt i konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. Minnstedet blir vanskelig å oppføre nettopp på grunn av kontrasten mellom den heltedige innsatsen til sivilbefolkningen og opplevelsen av at myndighetene sviktet. Maktbruken i forbindelse med oppføringen av minnstedet mangler kollektiv anerkjennelse, og støter mot kollektive følelser som refererer til naboenes offer. Utstrandaheltenes solidaritet og offerhandlinger måles mot de overlevendes offer: Hvem fortjener gjennomslag for sine ønsker?

Dersom disse betingelsene stenger for utviklingen av et nasjonalt minnsted, må de kanskje endres dersom et minnsted skal oppføres. Dermed ser vi tre muligheter. For å endre på situasjonen må politiaksjonen *huskes* annerledes, naboene må fremstilles som usolidariske, eller minnstedet må inkorporere minnet om sviktende myndigheter og en modig sivilbefolkning. Re-forhandlingen av politiaksjonen er allerede i gang, og politiet generelt og beredskapstroppen spesielt finner seg ikke lenger i å bli fremstilt som feige (bl.a. Stensønes, 2017). Naboene opplever å bli fremstilt som egoistiske: blant annet avviser de å droppe søksmålet mot staten, med det som begrunnelse at de ikke finner seg i å bli fremstilt som egoistiske og vanskelige²¹¹. Helt mot slutten av arbeidet med avhandlingen ble det også

²¹¹ NRK.no 28. feb. 2017. "Trekker ikke søksmål mot staten om minnsted".

klart at minnestedets kunstneriske uttrykk endres fullstendig. Det planlagte kunstverket med kuttet i fjellet, droppes til fordel for et "verdige og lavmælt" minnested på Utøya, hvor terroristen tok ferget over til Utøya. Minnestedet skal hedre både de døde, hjelpemannskaper og frivillige²¹².

19.4.2 Mediedekningen

Hvordan kan modellen bidra til det norske samfunnets refleksjon over grensen mellom etisk forsvarlig og uforsvarlig mediedekning? Modellen kan tilby samfunnet kunnskap og teori som får frem de faktiske brytningene mellom samfunnsoppdraget og lønnsomhetskravet, og hvordan denne konflikten setter bestemte betingelser for problemløsning. Dersom medieaktører skal begrense seg som kollektiv for å hindre etiske overtramp, oppstår spørsmålet om hvorvidt kollektiv bevissthet og rasjonell solidaritet skal suppleres med kollektiv makt. Politikk og media er skarpt atskilt i moderne samfunn. Samfunnet kan derfor vanskelig benytte det politiske systemet og makt til å binde aktørene i massemediene til kollektivt rasjonelle strategier. Den eneste akseptable løsningen synes å være slik pressen med sin vær varsom-plakat og sitt PFU har løst det. Et regelsett og et selvdømmeorgan. Sakprosa-feltet valgte imidlertid bort løsningen med selvdømmeorgan, og belager seg på kollektiv bevissthet. Begrunnelsen er at maktbruk ikke løser men *skaper* problemer for samfunnet - forleggerne og forfatterne må være frie. Modellen får således fram hvordan verdien "pressefrihet" kommer i konflikt med ønsket om en etisk forsvarlig offentlighet, og kan dermed begrunne en oppfatning om at samfunnet må leve med en viss fare for etiske overtramp, rett og slett fordi alternativet, kollektiv binding, selv om det kan løse noen problemer, byr på andre problemer med større negativ innvirkning på mediene, eller sakprosa-feltets, evne til å løse sitt samfunnsoppdrag.

²¹² nrk.no, 21. jun. 2017. "Regjeringen vedtar minnested på Utøya"

19.4.3 Sikringen av regjeringskvartalet

Hvordan kan modellen bidra til det norske samfunnets refleksjon over sin håndtering av problemet med den manglende sikringen av regjeringskvartalet?

Modellen lar oss se hvordan samfunnet reflekterte over den manglende sikringen av regjeringskvartalet som et kollektivt handlingsproblem, og hvordan denne refleksjonen gjorde det mulig for samfunnet å utvikle nye målrettede ordninger (regler) som skulle gjøre andre og kollektivt rasjonelle handlinger tilgjengelige for aktørene ved fremtidige situasjoner der skjermingsbehov kommer i konflikt med behov for lokaldemokratisk forankring. Modellen får frem hvordan referansen til samfunnets behov, funksjonsproblemet og konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet ga retning og legitimitet til endringene. Modellen kan således *begrunne* de endringene som faktisk kom. I tillegg kan modellen, blant annet fordi det blir mulig å dokumentere at funksjonsproblemet oppstod først etter 22. juli 2011, gi grunner til å dempe kritikken mot, eller i alle fall øke den refleksive distansen til, de handlingsvalg som førte til den manglende stengingen, blant annet fordi "sendretiktheten" 22. juli-kommisjonen skriver om og kobler til dårlige holdninger, også må forstås som en distinksjon trukket av et system som konstruerer sin fortid i nåtid. I ettertid ser vi at dette tok for lang tid, men i den fortiden som var nåtid for de ansvarlige som ikke stengte Grubbegata, var situasjonen, som vi har vist, ganske annerledes. Som daværende statsminister kan vi si at "alle gjorde det rette, men det ble likevel feil". Denne innsikten kan imidlertid ikke begrunne motstand mot ansvarsfordeling, slik for eksempel Sørderland-utvalget ville for politiaksjonen, og J. Peter Burgess ville for sikringen av regjeringskvartalet (Burgess, 2013). Handlinger finnes bare dersom de har konsekvenser, og dersom konsekvensene er dårlige må de ansvarlige handle annerledes, med bedre konsekvenser. For å løse funksjonsproblemer, som er kollektive handlingsproblemer må samfunnsmedlemmene være solidariske: De må gi avkall på individuelle muligheter og handle kollektivt rasjonelt. Solidaritet som symbolsk generalisert kommunikasjonsmedium har riktignok samme funksjon som normer og moral, i følge Luhmann, fordi mediet motiverer til overtakelse av et kommunikasjonsforslag, men begrepet tilbyr også en større refleksiv distanse enn teorier om holdninger eller andre individuelle egenskaper. Samfunnet kan gjøre krav på samfunnsmedlemmenes solidaritet, og forby det motsatte, samtidig som det er mulig å håndtere konflikten på en mer

inkluderende måte overfor aktører som handlet i strid med en fornuft som ennå ikke forelå da de valgte sin handling.

19.4.4 Politiaksjonen

Hvordan kan modellen bidra til det norske samfunnets refleksjon over sin håndtering av problemet med den sviktende politiaksjonen? Modellen viser hvordan samfunnet reflekterte over den sviktende politiaksjonen som et kollektivt handlingsproblem, og hvordan det dermed ble mulig for samfunnet å utvikle nye ordninger med det som mål å åpne for andre og kollektivt rasjonelle handlinger ved fremtidige situasjoner der befolkningens legitime behov for beskyttelse kommer i konflikt med tjenestemenns og – kvinners legitime behov for sikkerhet. Modellen får frem hvordan referansen til samfunnets behov ga retning og legitimitet til endringene, og gjør det derfor mulig å se endringene som eksempler på at samfunnet løser sine problemer ved hjelp av konflikten.

22. juli-kommisjonen har åpenbart rett når den går ut fra at kultur og holdninger ikke kan *vedtas*. Men de som bestilte rapporten kan ikke gjøre så mye annet enn nettopp å vedta. Dette betyr i så fall at den delen av kommisjonens refleksjon som fører til reelle institusjonelle endringer foregår ved hjelp av en annen refleksjonsteori enn den Schiefloe gir i sitt bidrag. Dermed er det også et marked for sosiologisk teori som gir andre svar på spørsmålet om problemenes løsning, enn hva Schiefloes holdningsmodell gir. Utstyrt med begrepene i modellen om samfunn som handlingsdyktig fellesskap skal det blir mulig å gi andre anvisninger, anvisninger som adresserer brytningene mellom individuell og kollektiv rasjonalitet. I stedet for å adressere konflikten ved rett og slett å tilskrive politibetjentene dårlige holdninger, kan refleksjonen handle om hvordan utilstrekkelige institusjonelle rammer kan legge til rette for tilsynelatende rasjonelle, men for samfunnet irrasjonelle handlingsvalg, eller igjen med statsministerens formulering: en situasjon hvor "alle gjør det rette, men hvor resultatet likevel blir feil". Og i stedet for å la denne samme innsikten begrunne krav om ansvarsfraskrivelse, slik Sønderland-utvalget valgte, kan man adressere behovet for nye ordninger som sikrer overtakelse av andre handlinger, med bedre konsekvenser, slik for eksempel PLIVO gjør. Utvikling av nye ordninger vil gjøre nye krav på samfunnsmedlemmenes solidaritet, og dermed få betydning som kollektive

handlingsproblemer. Kollektive handlingsproblemer kan både virke splittende og integrerende, og den analytiske modellen kan i denne sammenhengen gi refleksiv distanse og mulighet til å håndtere kollektive handlingsproblemer på en bedre måte enn ved simpel reduksjon til egenskaper ved deltakerne. For eksempel kan modellen lede oppmerksomheten mot forskjellen mellom kollektiv og distributiv makt. Med modellen skal man kunne foreslå endringer som blokkerer individuelt rasjonelle strategier ved bruk av nettopp kollektiv makt. Maktbruken kan begrunnes med at den løser kollektive handlingsproblemer og dermed samfunnsproblemer. Man trenger dog ikke ta veien om dårlige holdninger eller andre diskvalifiserende trekk ved aktørene, selv om dette selvsagt fremdeles er mulig. Som diskutert tidligere kan man peke på at fravær av makt har en destabiliserende virkning på den kollektive handlingen, eller at makten beskytter den kollektive handlingen mot den "giftige" virkningen av rasjonalitetskonflikten. Uten fornuftige rammer kryper "sviket" nærmere selv for aktører med de beste holdninger og hensikter. Dermed gir modellen også en meningsfull inngang til å kritisere makt, med det som begrunnelse at maktbruken ikke løser kollektive handlingsproblemer, og dermed heller ikke samfunnsproblemer.

Del D: Avslutning

Avhandlingens overordnede forskningsspørsmål har vært følgende: *Hvilken rolle spiller konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet for samfunnets evne til å løse funksjonsproblemer?* I kapittel 1 så vi hvordan det voldsomme forventningsbruddet som 22. juli 2011 representerte, gradvis ble ordnet og fikk mening som et funksjonsproblem. I kapittel 2 og 3 identifiserte vi et behov for teoriutvikling, og i kapittel 4 presenterte vi den analytiske modellen som svar på dette behovet. I kapittel 5 begrunnet vi valget av fire kasuser. De fire kasus-analysene har gitt ny kunnskap om hvordan det norske samfunnet reflekterte over og håndterte funksjonsproblemer i etterkant av terrorangrepene i Oslo og på Utøya 22. juli 2011. Analysene har sporet prosessen fra funksjonsproblem og fram mot eventuelle løsninger for politiets aksjon, sikringen av regjeringskvartalet, utviklingen av et nasjonalt minnested og massemedias kollektive selvforvaltning. For de to første kasusene har vi vist hvordan funksjonsproblemer finner løsninger gjennom institusjonell endring. For de to siste har vi vist hvordan samfunnet reflekterer over funksjonsproblemer, men uten at det resulterer i konkrete institusjonelle endringer. Felles for de fire kasusene er at funksjonsproblemene, når de iakttas som konsekvenser av handlinger, transformeres til kollektive handlingsproblemer. Som kollektivt handlingsproblem får alle aspekter ved funksjonsproblemene, og veien fram mot deres løsning, sin betydning fra konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet, og vi har vist hvordan denne konflikten har gjort det mulig, men også vanskelig, å komme fra problem til løsning. De empiriske analysene i Del A har altså vist at det norske samfunnet kan styre seg selv som fellesskap, og at konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet kan virke integrerende.

For å få til de empiriske analysene har vi utviklet og benyttet en systemteoretisk analytisk modell av samfunn som handlingsdyktige fellesskap. Avhandlingens teoretiske bidrag er knyttet til utviklingen og diskusjonen av denne modellen. Vi har vist hvordan en teori om kollektiv handling som sosialt system gjør det mulig å kombinere rasjonalitet og kollektiv handling fra aktørens perspektiv, og vi har vist at og hvorfor denne syntesen er vanskelig med andre teorier, både med Luhmanns systemteori og med det vi har kalt "menneskeontologisk" sosiologisk teori. Modellens ytelse for sosiologisk empirisk analyse er

at den gjør det mulig å se hvordan konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet opptrer som reell konflikt og meningssskapende distinksjon *i samfunnet*, og hvordan konflikten gjør det mulig for samfunnet å håndtere funksjonsproblemer.

I tillegg til å forsøke å utvikle begreper og teori om samfunnet har vi forutsatt at både kunnskapen og den analytiske modellen vi har utviklet skal kunne gjøre en forskjell som teori *i samfunnet* – altså som teori for samfunnsmessig refleksjon. Samfunnet reflekterer allerede over funksjonsproblemer, og den analytiske modellen er utviklet blant annet med det som mål at den skal kunne legge til rette for *bedre* refleksjon *i samfunnet*, over funksjonsproblemer, kollektive handlingsproblemer og institusjonell endring. For å tydeliggjøre hva modellen kan og bør tilby som refleksjonsteori har vi analysert eksempler hvor sosiologisk teori inndras som ressurs i den samfunnsmessige refleksjonen over funksjonsproblemer etter 22. juli-terroren: Vi har vist hvilken rolle sosiologisk teori har som refleksjonsressurs både i 22. juli-kommisjonens rapport og NKVTS' rapport om det planlagte minnstedet på Sørbråten i Hole kommune, og påstanden er at vi med disse analysene har fått frem noen begrensninger vår modell kan overskride. Igjen er hypotesen at vår modell kan tilføre noe fordi den gjør det mulig å se hvordan konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet opptrer i kommunikasjon om funksjonsproblemer, som reell konflikt og meningssskapende distinksjon, og virker integrerende.

Vi har også presentert den analytiske modellen og teorien om samfunn som handlingsdyktig fellesskap som et innspill i den særskilt sosiologiske debatten om teorier om samfunnet som helhet. Vi har argumentert for at helhets-ambisjonen til sosiologifaget er berettiget, men at den må formuleres på en bestemt måte dersom den skal kunne forsvares. Vi har forsøkt å vise *hva* som er helhets-ambisjonens problem, og *hvordan* vi kan gå frem for å unngå problemet: Forslaget er at den mest gangbare veien går gjennom analyser av samfunnet *som helhet*. Dette har vi operasjonalisert som et empirisk spørsmål om sammenhengen mellom samfunnsdelene: Helheten er verken et altomfattende system eller alle subsystemene på en gang, men sammenhengen mellom delene, slik denne håndteres i og av samfunnet. Den analytiske modellen konstrueres med disse avgrensningene som utgangspunkt og bruker den grunnleggende konflikten mellom individuell og kollektiv rasjonalitet til å utvikle og systematisere begreper for empiriske analyser av hvordan

samfunnet som handlingsdyktig fellesskap håndterer *sammenhengene mellom sine subsystemer*.

Som bidrag til den systemteoretiske metodediskursen har vi supplert Hagens program *metodologisk konstruktivisme* (Hagen, 2006, 2016) med teknikkene *antonym-substitusjon* og *epistemologiske eksperimenter*, som er teknikker for systemteoretisk samfunns- og teorianalyse. Det dreier seg om teknikker som, med utgangspunkt i begrepet om iakttagelse som distinksjonshandling, skal gjøre det mulig systematisk å "åpne opp" både empiriske data og vitenskapelige begreper ved å manipulere de tilgrunnliggende distinksjonenes *andre side*. Teknikkene utfyller hverandre og skal gjøre det mulig å systematisere og løfte frem det kontingente ved enhver observasjon, og diskutere dem i lys av meningsfulle alternativer. For analyser av empiriske data, for eksempel dokumenter, skal forskeren kunne "grave" fram og diskutere distinksjonene som gir materialet dets form. For analyser av teorier gjør teknikkene det mulig å gjennomtenke begrepssystemer, begrep for begrep, på jakt etter teorielementer som *åpner* for erkjennelse ved å *stenge* for erkjennelse på en måte som skaper problemer i den empiriske analysen.

Avhandlingen har således forsøkt å bidra på tre fronter. Den har generert ny kunnskap om funksjonsproblemer, rasjonell kollektiv handling og institusjonell endring i det norske samfunnet, den har utviklet nye teknikker for systemteoretisk samfunns- og teorianalyse, og den har utviklet en ny analytisk modell gjennom avgrensning mot og modifikasjon av eksisterende sosiologiske teorier. Med del A, B og C skal den analytiske modellens fruktbarhet være demonstrert, dens konstruksjon være redegjort for og dens bidrag som sosiologisk og samfunnsmessig ressurs være begrunnet og forsvart.

Litteratur

- Ahrne, G. (2010). *Sociological research in Norway - an evaluation*. Oslo: The Research Council of Norway.
- Arnoldi, J. (2005). Medieanalyse og Niklas Luhmanns systemteori. I M. Järvinen & N. Mik-Meyer (red.), *Kvalitative metoder i et interaksjonistisk perspektiv. Interview, observationer og dokumenter*. . København: Hans Reitzels Forlag.
- Arnoldi, J. (2010). Sense making as communication. *Soziale Systeme*, 16(1), 28-48.
- Assmann, J. (2011). Communicative and cultural memory. I *Cultural Memories - the geographical point of view* (s. 15-27): Springer.
- Assmann, J., og Czaplicka, J. (1995). Collective memory and cultural identity. *New German Critique*(65), 125-133.
- Aubert, V. (1969). Kapittel 9: Om metoder og teori i sosiologien. I *Det skjulte samfunn*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Aubert, V. (1979). *Sosiologi : 1 : Sosialt samspill* (vol. 1). Oslo: Universitetsforl.
- Axelrod, R., og Hamilton, W. D. (1981). The evolution of cooperation. *Science*, 212(4489), 1390-1396.
- Bacchi, C. (2009). *Analysing policy: What's the problem represented to be?* Frenchs Forest: Pearson Australia.
- Bayes, T., Price, R., og Canton, J. (1763). *An essay towards solving a problem in the doctrine of chances*: C. Davis, Printer to the Royal Society of London.
- BOK365. (2014). Slik blir Vær Varsom-plakaten. *BOK365.no*, hentet fra <https://bok365.no/artikkel/dette-kan-bli-forlagsbransjens-vaer-varsom-plakat/-V-5v0zsd42i>
- Bongard, T. R., E. (2012). Evolusjon, samfunn og kultur. I H. E. Næss & K. Dahlgren (red.), *Tanker om Samfunn* Oslo: Universitetsforlaget.
- Borchgrevink, A. S. (2012). *En norsk tragedie : Anders Behring Breivik og veien til Utøya*. Oslo: Gyldendal.
- Bourdieu, P., og Boltanski, L. (1981). The educational system and the economy : titles and jobs. I (s. 141-151). New York: Columbia University Press, 1981.
- Brown, G. S. (1969). *Laws of form*. London: Allen & Unwin.
- Brurås, S. (2012). *Mediene og terroraksjonen: studier av norske mediers dekning av 22. juli*: Unipub.
- Burgess, J. P. (2013, 25.01). Terrorismens byråkratisering. *Morgenbladet*
- Christensen, J. (2013). 22. juli-kommisjonen. *Nytt norsk tidsskrift (trykt utg.)*. Årg. 30, nr 3 (2013), 243-253.
- Christensen, M. (2013). *Moren : historien om Wenche Behring Breivik*. Oslo: Aschehoug.
- Christensen, T., Laegreid, P., og Rykkja, L. H. (2013). After a Terrorist Attack: Challenges for Political and Administrative Leadership in Norway. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 21(3), 167-177.
- Colbjørnsen, T. (2016). Kritiske øyeblikk i norsk ytringsfrihetsdebatt. En analyse av forekomster av omtaler av ytringsfrihet og pressefrihet i norske aviser 1993–2015. *Sosiologisk tidsskrift*, 24(03), 170-199.
- Colman, A. M., Pulford, B. D., og Rose, J. (2008a). Collective rationality in interactive decisions: Evidence for team reasoning. *Acta Psychologica*, 128(2), 387-397.
- Colman, A. M., Pulford, B. D., og Rose, J. (2008b). Team reasoning and collective rationality: Piercing the veil of obviousness. *Acta Psychologica*, 128(2), 409-412.

- Durkheim, É. (1915). *The elementary forms of the religious life*. London: Allen & Unwin.
- Durkheim, É., Mauss, M., og Needham, R. (1963). *Primitive classification*. Chicago: University of Chicago Press.
- Elster, J. (1983). One Hundred Years of Marxist Science. *London Review of Books*.
- Elster, J. (1989). *The cement of society : a study of social order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Engelstad, F. N. H., Marianne. (2005). Samfunnsklasser og klasseteorier. I *Det Norske samfunn* (5. utg. utg., s. 567 s.). Oslo: Gyldendal akademisk.
- FAD. (2012). Pressemelding. Toppledermøte i staten: Oppfølging av 22. julikommisjonen, fra <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/toppledermote-i-staten-oppfolging-av-22-/id704367/>.
- Flood, M. M. (1958). Some Experimental Games. *Management Science*, 5(1), 5-26.
- Forleggerforeningen. YTRINGSFRIHET, ANSVAR OG ETIKK, fra <http://www.forleggerforeningen.no/politikk/forlagenes-samfunnsoppdrag/ytringsfrihet-ansvar-og-etikk/>.
- Foster, C., Mansbridge, J., og Martin, C. J. (2015). Negotiation myopia. I J. Mansbridge & C. J. Martin (red.), *Political Negotiation: A Handbook* (s. 121). Beaverton: Brookings Institution Press.
- Foucault, M. (2009). Alternatives to the Prison. *Theory, Culture & Society*, 26(6), 12-24.
- Frønes, I., og Kjølørød, L. (2005). *Det Norske samfunn* (5. utg. utg.). Oslo: Gyldendal akademisk.
- Frønes, I., og Kjølørød, L. (2006). Den empiriske nærværsmetafysikkens forjettelse. Et svar. *Sosiologi i dag*, 36(4).
- Frønes, I., og Kjølørød, L. (2010). *Det Norske samfunn* (6. utg. utg.). Oslo: Gyldendal akademisk.
- Garfield, E. (2003). The meaning of the impact factor. *Revista Internacional de Psicología clínica y de la Salud*, 3, 363-369.
- Garfinkel, H. (1984). *Studies in ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Garfinkel, H. (1986). *Ethnomethodological studies of work*: Routledge.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society : outline of the theory of structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Goldacre, B. (2010). *Bad science: quacks, hacks, and big pharma flacks*: McClelland & Stewart.
- Gramsci, A. (2002). From the 'Prison Notebooks'. *Daedalus*, 131(3), 71-83.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action. Vol 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987). *The theory of communicative action. Vol 2: Lifeworld and system: a critique of functionalist reason*. Boston, Mass: Beacon Press.
- Habermas, J. (1999). *Kraften i de bedre argumenter*. Oslo: Ad Notam Gyldendal.
- Hagen, R. (1999). Rasjonell solidaritet. Oslo: Universitetsforl.
- Hagen, R. (2006). *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene : refleksjonsteorier for det moderne samfunnet*. Oslo: Universitetsforl.
- Hagen, R. (2010). Collective Power: Reception and prospect of a scientific concept. *Transference. Interdisciplinary Communications 2008/2009*.
- Hagen, R. (2012). Samfunn som handlingsdyktig fellesskap. I H. E. Næss & K. Dahlgren (red.), *Tanker om Samfunn* Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagen, R. (2016). Abduction. Assessing Fruitfulness and the Construction of Scientific Concepts. I P. L. Sohlberg, Hakon (red.), *Theory in Action: Theoretical Constructionism*: Brill Online Books and Journals.

- Hagen, R., og Johnsen, E. (2013). Styring gjennom samhandling: Samhandlingsreformen som kasus. I A. o. L. M. Tjora (red.), *Samhandling for helse. Kunnskap, kommunikasjon og teknologi i helsetjenesten* (s. 30-53). Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Hagen, R., og Kristiansen, T. T. (2016). Individuell frihet og kollektiv selvbegrensning. *Sosiologisk tidsskrift*, 24(03), 201-224.
- Haraway, D. (2013). *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*: Routledge.
- Hardin, G. (2011). The Tragedy of the Commons. *Proceedings of the Institution of Civil Engineers-Engineering Sustainability*, 164(2).
- Hargrave, T. J., og Van de Ven, A. H. (2006). A collective action model of institutional innovation. *Academy of management review*, 31(4), 864-888.
- Harste, G. K., Morten. (2014). *Systemteoretiske analyser: at anvende Luhmann*. Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Hellesnes, J. (2001). Sosial konstruktivisme i vitenskapsteorien. *Nytt norsk tidsskrift*, 2, 132-148.
- Helsedirektoratet. (2012). *Læring for bedre beredskap: helseinnsatsen etter terrorhendelsene 22. juli 2011*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra <https://helsedirektoratet.no/Lists/Publikasjoner/Attachments/364/Lering-for-bedre-beredskap-helseinnsatsen-etter-terrorhendelsene-22-juli-2011-IS-1984.pdf>.
- Hilt, L. (2016). The Borderlands of Educational Inclusion. Analyses of inclusion and exclusion processes for minority language students: The University of Bergen. *Innst. 210 S (2012–2013)*. (2013). Lesedato 18.02.2017. Hentet fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Innstillinger/Stortinget/2012-2013/inns-201213-210/>.
- Jakhelln, H. (2012). *Notat 22. juli-kommisjonen: Innsatsaksjoner og innsatspersonellets plikt til å utføre arbeidsoppgaver med særlig faregrad*. Institutt for offentlig rett Universitetet i Oslo
- Johansen, A. (2012). Virkelighetssjokk. *Prosa*, 18(5), 16-23.
- Jordheim, H. (2013). 22. juli-minnesmerker. Hvilke, hvor og hvorfor? I: *Aagedal et al. (red): Den offentlige sorgen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Kalleberg, R. (1992). *A constructive turn in sociology* (vol. 19). Oslo: Department of Sociology, University of Oslo.
- Kalleberg, R. (1995). Ønskverdige framtider, alternative fortider, deterministiske demoner og konstruktiv forskning. *Tidsskriftet alternativ framtid*, 1995 :2, S.36-50.
- Kjølørød, L., og Frønes, I. (2016). Marginalisering eller forklaringskraft; kommentar til Slagstad dystopiske refleksjoner om sosiologifaget og «Det norske samfunn», fra <http://sosiologen.no/2016/11/marginalisering-forklaringskraft-kommentar-slagstad-dystopiske-refleksjoner-sosiologifaget-norske-samfunn/>.
- Kneer, G., og Nassehi, A. (1997). *Niklas Luhmann : introduktion til teorien om sociale systemer*. København: Hans Reitzel.
- Kollock, P. (1998). Social dilemmas: The anatomy of cooperation. *Annual Review of Sociology*, 24, 183-214.
- Kommunal_og_regionaldepartementet. (2013). *Høringsnotat: Forenklinger og endringer i lov om planlegging og bygge- saksbehandling (plan- og bygningsloven)*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/horing-forenklinger-i-plan-og-bygning/id731835/>.

- Kontroll- og konstitusjonskomiteen. (2012). *Åpen høring om sikringen av regjeringskvartalet*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Horinger/2012-2013/121116/sak/>.
- Kristiansen, T. T. (2008). Det norske samfunns sosiologiske refleksjon: en empirisk analyse av ulike teoretiske tilnærminger til forholdet mellom samfunnsdel og samfunnshelhet i norsk sosiologi.
- Krueger, J. I., DiDonato, T. E., og Freestone, D. (2012). Social Projection Can Solve Social Dilemmas. *Psychological Inquiry*, 23(1), 1-27.
- Kulturdepartementet. (2012). *Steder for å minnes og påminnes*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra https://www.regjeringen.no/contentassets/2c6e27291e0c43dd8705ededae10a700/steder_for_aa_minnes_og_paaminnes_22juli_utgitt_april2012.pdf.
- Kvarme, O. C. (2012). Kirken etter 22. juli – erfaringen med riter og ritualer. *PACEM - Tidsskrift for militær etikk*.
- Luhmann, N. (1988). How Can the Mind Participate in Communication? I H. U. Gumbrecht & K. L. Pfeiffer (red.), *Materialities of communication* (vol. 20, s. 371-388): Stanford University Press.
- Luhmann, N. (1990). Technology, environment and social risk: a systems perspective. *Industrial Crisis Quarterly*, 4(3), 223-231.
- Luhmann, N. (1997). The control of intransparency. *Systems Research and Behavioral Science*, 14(6), 359-371.
- Luhmann, N. (2000a). *The reality of the mass media*. Cambridge: Polity Press.
- Luhmann, N. (2000b). *Sociale systemer : grundrids til en almen teori*. København: Hans Reitzel.
- Luhmann, N. (2012a). *Theory of Society* (vol. 1). Palo Alto, CA, USA: Stanford University Press.
- Luhmann, N. (2012b). *Theory of Society* (vol. 2). Palo Alto, CA, USA: Stanford University Press.
- Lysgaard, S. (1967). *Arbeiderkollektivet*: Universitetsforlaget.
- Meld.St.29. (2011-2012). *Samfunnssikkerhet*. Lesedato 08.12.2016. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/meld-st-29-20112012/id685578/>.
- Michel, P. O., og Hellevik, P. (2015). *Psykososiale konsekvenser av nasjonalt minnesmerke i Hole kommune*: Nasjonalt Kunnskapssenter for Vold og Traumatisk Stress.
- Moeller, H.-G. (2011). *The radical Luhmann*. New York: Columbia University Press.
- Møen, A. (2012). Nettverk, fellesskap og symbol. Eit Durkheim-perspektiv på nettverkssamfunnet. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 53(01), 81-97.
- Nissen, M. A. (2014). At analysere refleksionsteorier: Spesifisering og anvendelse af den funktionelle metode. I *Systemteoretiske analyser: at anvende Luhmann*. Nyt fra Samfundsvitenskapene: Nyt fra Samfundsvitenskapene.
- NOU2012:14. *Rapport fra 22. juli-kommisjonen*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra <http://www.regjeringen.no/nb/dep/smk/dok/nou-er/2012/nou-2012-14.html?id=697260&WT.tsrc=epost>.
- NOU2014:10. *Skyldevne, sakkynndighet og samfunnsvern*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/NOU-2014-10/id2008986/>.
- NRK. (2012). P2_Dagsnytt18, 3. mars.
- Næss, H. E., og Dahlgren, K. (2012). *Tanker om samfunn*. Oslo: Universitetsforl.

- Nødetatene. (2015). *PLIVO - nasjonal prosedyre*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra <https://www.dsb.no/lover/brannvern-brannvesen-nodnett/artikler/nasjonal-prosedyre-for-nodetatenes-samvirke-ved-pagaende-livstruende-vold-plivo/>.
- Olsen, J. P. (2010). *Governing through institution building: Institutional theory and recent European experiments in democratic organization*: OUP Oxford.
- Olson, M. (2009). *The logic of collective action* (vol. 124): Harvard University Press.
- Parsons, T. (1951). *The social system*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Politidirektoratet. (2012). *22. juli 2011: evaluering av politiets innsats*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra https://www.politi.no/vedlegg/rapport/Vedlegg_1648.pdf.
- Porpora, D. V. (2015). *Reconstructing sociology: The critical realist approach*: Cambridge University Press.
- Prior, L. (2003). *Using documents in social research*. London: Sage.
- Prior, L. (2011). Using Documents in Social Research. I D. Sliverman (red.), *Qualitative Research (3ed)* (s. 93-111). Los Angeles: Sage.
- Rafoss, T. W. (2015). Meningsløs terror og meningsfylt fellesskap: Stoltenbergs taler etter 22. juli. *Sosiologisk tidsskrift*, 23(01-02), 6-28.
- Rafoss, T. W. (2016). *Terrorens kulturelle logikk. Det offentlige ordskiftet etter 22. juli*. UiO, Oslo.
- Rem, T., og Jordheim, H. (2014). *Hva skal vi med humaniora?* Oslo: Fritt ord.
- Renå, H. (2016). *Ressursene som ikke fant hverandre?* Politiforum.
- Renå, H. (2017). 22. juli-kommisjonens analyse, vurderinger og konklusjoner. *Norsk statsvitenskapelig tidsskrift*, 32(01), 10-36.
- Roth, S., og Schütz, A. (2015). Ten systems: Toward a canon of function systems. *Cybernetics & Human Knowing*, 22(4), 11-31.
- Schiefloe, P. M. (2011). *Notat til 22. juli-kommisjonen: En modell for samfunnssikkerhet*: Institutt for sosiologi og statsvitenskap NTNU Samfunnsforskning AS.
- Searle, J. R. (1995). *The construction of social reality*: Simon and Schuster.
- Searle, J. R. (2005). What is an Institution? *Journal of institutional economics*, 1(01), 1-22.
- Searle, J. R. (2010). *Making the social world : the structure of human civilization*. Oxford: Oxford University Press.
- St.meld.nr.22. (2007-2008). *Samfunnssikkerhet, Samvirke og Samordning*. Lesedato 08.12.2016. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-22-2007-2008-/id510655/>.
- Stensønes, M. (2017). *På vår vakt: beretninger fra politiets beredskapstropp*. Oslo: Aschehoug.
- Stortinget. (2012). *Innstilling fra Den særskilte komité om redegjørelse fra justisministeren og forsvarsministeren i Stortingets møte 10. november 2011 om angrepene 22. juli*. Lesedato. Hentet fra.
- Stortinget. (2014). *Lovvedtak 93 (2013-2014)*. Lesedato 01.02.2017. Hentet fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Vedtak/Beslutninger/Lovvedtak/2013-2014/vedtak-201314-093/>.
- TenHouten, W. D. (2007). *A general theory of emotions and social life*. London: Routledge.
- Titscher, S. (2000). *Methods of text and discourse analysis*. Los Angeles, Calif.: Sage.
- Tomasello, M. (2014). *A natural history of human thinking*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

- Weick, K. E., og Roberts, K. H. (1993). Collective Mind in Organizations - Heedful Interrelating on Flight Decks. *Administrative Science Quarterly*, 38(3), 357-381.
- Weick, K. E., Sutcliffe, K. M., og Obstfeld, D. (2008). Organizing for high reliability: Processes of collective mindfulness. *Crisis management*, 3(1), 81-123.
- Weyher, L. F. (2012). Emotion, rationality, and everyday life in the sociology of Emile Durkheim. *Sociological Spectrum*, 32(4), 364-383.
- Willer, R. (2009). Groups Reward Individual Sacrifice: The Status Solution to the Collective Action Problem. *American Sociological Review*, 74(1), 23-43.
- Yin, R. K. (2009). *Case study research : design and methods* (4. utg. vol. 5). Thousand Oaks, Calif: Sage.
- Østerberg, D. (2012). *Sosiologiens nøkkelbegreper og deres opprinnelse* (7. utg. utg.). Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Aagedal, O., Botvar, P. K., og Høeg, I. M. (2013). *Den offentlige sorgen : markeringer, ritualer og religion etter 22. juli*. Oslo: Universitetsforl.
- Aakvaag, G. C. (2006). Den samtidsdiagnostiske sosiologiens forjettelse. *Sosiologi i dag*, 36(4).
- Aakvaag, G. C. (2009). *Frihet og demokrati i den sosiologiske diskursen om det moderne*. UiO, Oslo.
- Aakvaag, G. C. (2013a). Farvel til gullaldersosiologien. *Sosiologisk tidsskrift*, 21(04), 374-395.
- Aakvaag, G. C. (2013b). *Frihet et essay om å leve sitt eget liv*. Oslo: Universitetsforl.

Vedlegg

Vedlegg 1: **Transkripsjon Statsministerens innlegg på toppledermøtet**

1 *kjære alle sammen. jeg er veldig glad for å få lov til og møte alle topplerne i*
2 *staten, og det å møte topplerne i staten det er litt høytid, fordi det er dere som til*
3 *daglig og forvalter, står og er ansvarlig for, står og gjennomfører store og små*
4 *vedtak i det fellesskapet som vi er så stolte av, og som det er grunn til å være stolt*
5 *av. også er det ekstra viktig for meg i dag for å uttrykke takk for den jobben dere*
6 *gjør, og det er ekstra viktig for meg å stå her i dag, fordi det vi har satt på*
7 *dagsorden er så viktig, det er lærdommen etter 22. juli-kommisjonen. den*
8 *kommisjonen og den rapporten angår oss alle. den angår oss fordi det handler om*
9 *beredskap, det handler om det som sviktet og det som fungerte den 22. juli, og det*
10 *er slik at alle deler av statsforvaltningen, alle ledere i staten har på en eller annen*
11 *måte beredskapsansvar. og bud nummer en er å bevisstgjøre oss på det alle*
12 *sammen hele tiden. men den andre grunnen til at 22. juli kommisjonens rapport,*
13 *og lærdommen derfra, gjør at det er riktig å sammenkalle et så stort møte med så*
14 *mange ledere og sette det på dagsordenen er at i tillegg til de lærdommene den har*
15 *gitt oss om beredskap så har den reist noen grunnleggende spørsmål i forhold til*
16 *hvordan forvaltningen i sin alminnelighet fungerer, kvaliteten,*
17 *gjennomføringskraften i norsk forvaltning generelt. jeg skal si noen ord... holde*
18 *meg på 25 minutter forsøksvis, om mer det overordnede og generelle bildet og så*
19 *skal justis- og beredskapsminister... grete faremo og rigmor aasrud si noe mer om*
20 *de to områdene og enkeltsakene de har ansvar for og jobber med. og da litt først*
21 *om det generelle. og da er det en utfordring jeg opplever at vi oftere og oftere står*
22 *overfor. det er at i den offentlige debatten så er det stort sett og i hvert fall mest*
23 *oppmerksomhet om det som ikke fungerer. og 22. juli kommisjonen har fått mest*
24 *oppmerksomhet om det den har påpekt av svakheter og mangler. og da tror jeg*
25 *det er en innebygget hva skal vi si menneskelig egenskap i hvert fall hos meg, men*
26 *jeg mistenker også hos noen av dere, at vi går i forsvarsposisjon, ikke sant, det*

27 *gjelder ikke min etat. men jeg tror at vi skal være grunnleggende sett glad for og*
28 *ønske velkommen at det er oppmerksomhet om mangler, om det som ikke fungerer*
29 *fordi det er det som er formålet med både politikk og forvaltning er jo å gjøre noe*
30 *med mangler. og så kan vi helt sikkert noen ganger føle at det er... at det er skjevt*
31 *og overdrevet, men den dagen vi på en måte blir selvgode, og forsøker å fornekte at*
32 *det er svikt og mangler, da begynner vi på en linje som er helt sikkert feil over tid.*
33 *så får vi leve med at det noen ganger at liksom vektleggingen kanskje noen ganger*
34 *er skjev, at det noen ganger er overdrevet men det å være åpen for kritikk, åpen for*
35 *at det er manglene vi skal bruke tid og krefter på, det er en viktig egenskap med oss*
36 *som statlige ledere enten vi er statsråder, vi er ekspedisjonssjefer.. ledelse i*
37 *departementene eller i de ulike etatene. samtidig er det viktig at vi når vi er opptatt*
38 *av det som ikke fungerer.. manglende gjennomføringskraft, ting som tar for lang*
39 *tid, for byråkratiske prosesser at vi greier å ta med oss en selvtillit for norsk*
40 *statsforvaltning som handler om at basert på det vi har av kunnskap og forståelse,*
41 *så er norsk statsforvaltning alt i alt god. og så må vi bare greie å kombinere både*
42 *en trygghet på at det er mye vi får til med en utålmodighet på det vi ikke får til. og*
43 *det er ingen motsetning mellom det. og hvorfor sier jeg at norsk statsforvaltning er*
44 *god? jeg skal gi dere... altså at hovedbildet er bra, selv om det er mangler og*
45 *alvorlig feil og alltid farer for at det kan utvikle seg større feil. og da har jeg*
46 *egentlig tre momenter argumenter som taler for at det er mulig å argumentere for*
47 *at vi har lov til å si at hovedbildet av statsforvaltningen er at den er god. det ene er*
48 *noe som handler om egentlig hvordan går det med norge. og hvis man legger til*
49 *grunn, og det mener jeg vi kan gjøre, at norge utvikler seg i riktig retning, så*
50 *handler jo statsforvaltning handler om å styre landet vårt, det handler om å*
51 *gjennomføre små og store politiske vedtak, og om det gjøres på en god eller dårlig*
52 *måte, det måles egentlig først og fremst på resultatene. og jeg husker at jeg*
53 *studerte som student et fag som het planlegging, som var utviklet av en som het leif*
54 *johansen, som alle mente skulle få nobelprisen. han døde dessverre før han kom så*
55 *langt. men det var et fag som het planlegging. og der lærte vi om mål og*
56 *virkemidler vi lærte om forholdet mellom antallet mål og antallet virkemidler. vi*
57 *lærte om målkonflikter, vi lærte om usikkerhet at mye planlegging måtte skje*
58 *under usikkerhet. men vi lærte i alle fall en ting, det husker jeg, at det er ikke*
59 *antallet virkemidler og det er ikke antallet tiltak, og det er ikke antallet*

60 styringsgrep, som er målet på om du styrer godt eller dårlig, men det er
61 resultatene. hvordan mener jeg at det må være lov å si at når norge i hovedsak
62 utvikler seg i god retning, at vi lykkes med de overordnede målene det er
63 økonomien politikken, eller det er i forhold til og utvikler velferdsordninger eller
64 det er å bidra til jevn inntektsfordeling eller andre overordnede politiske mål, så er
65 det et uttrykk for at vi styrer grunnleggende sett på en god måte og det hadde ikke
66 vært mulig uten en god og effektiv statsforvaltning. høy befolkningsvekst mange
67 flytter til landet, som normalt er uttrykk for noe.. altså man flytter til normalt til
68 land hvor det går bra.. så tenker av og til at det skyldes bare oljen. ja oljen er god
69 ha for landet vårt men det er ikke slik at olje i seg selv er en garanti for at det går
70 bra, vi har sett i vårt eget land og ikke minst i andre land, at land med høye
71 inntekter fra naturressurser lett har styrt feil, det er lett å styre feil også med store
72 inntekter dessuten er oljen også et uttrykk for jeg vil si noe som forvaltes godt.
73 nemlig at de inntektene og mulighetene forvaltes på en god måte. så det ene
74 anerkjennelsen dere skal ha er at når hovedretningen i landet vårt er i riktig
75 retning så er det et uttrykk for at vi må ha en statsforvaltning og en ledelse som
76 gjør en god jobb på mange plan og på mange områder. det andre er
77 brukerundersøkelser, tillitsmålinger til undersøkelser vi har i forhold til
78 brukertilfredshet og der har vi målinger både før og etter 22. juli, før og etter
79 rapporten ble lagt fram, og hovedbildet er med noen nyanser og unntak for det
80 første at brukertilfredsheten er høy, ikke 100 % men høy, og at tilliten til
81 offentlig forvaltning er høy. og på samme nivå som før 22. juli. det er et forbehold i
82 forhold til politiet, de har fått en.. altså de har noe lavere nivå enn de hadde før 22.
83 juli men ellers så er tilliten til statsforvaltningen, kommunalforvaltningen høy i
84 norge. og det tredje er det vi har av internasjonale undersøkelser som viser at når
85 verdensbanken for eksempel nå nylig lagde en ny undersøkelse så scorer vi høyt i
86 forhold til åpenhet, integritet, faglighet, alt jeg som norsk statsforvaltning liker å
87 forbinde seg selv med.. at det er en integritet enn faglighet en åpenhet og en
88 ryddighet som gjør at vi er blant de beste på internasjonale målinger og
89 rangeringer av hvordan statsforvaltningen er. så når jeg nå skal snakke om det
90 som er hva skal vi si problemer og utfordringer, så gjør jeg det med det bakteppet
91 at vi i utgangspunktet må få lov til å si at hovedbildet er at vi har en
92 statsforvaltning som gjør en god jobb og som oppnår store og viktige resultater.

93 men en grunn til at vi gjør det er altså at vi hele tiden må passe på å være
94 selvkritiske og evne å se det som ikke fungerer og evne å ikke liksom lene oss
95 tilbake og tenke at fordi da gått ganske bra fram til nå så vil det også gå bra i
96 framtida. rapporten gir oss en del kunnskap som er alvorlig og det som 22. juli juli
97 kommisjonen påpeker, og der vil jeg si en ting om denne rapporten og det var at
98 den er veldig lesverdig det var velskrevet, man kan lese mye eller lite i den, og det er
99 mye der som er relevant for veldig mange. mye er veldig spesifikt på selve
100 hendelsene, det har interesse i seg selv, men det som handler om styring og
101 forvaltning om gjennomføringsevne det mener jeg har interesse for alle som driver
102 med statsforvaltning og politikk i landet vårt. og det de jo peker på det er at det er
103 de peker på at det er et fundamentalt problem. at det er for mange eksempler på,
104 innenfor den sektoren tid har sett på, at vedtak er fattet, men det er ikke.. det har
105 ikke skjedd noe. gjennomføringsevne. og det som er-det
106 som er-det som er-hva skal vi si skummelt og nærmest fascinerende, det er å se
107 hvor mange gode grunner det er til at det ikke har skjedd noe. altså hver for seg er
108 det en forskrift en innsigelse en høring en eller annen utredning en
109 kvalitetssikring en kvalitetsikring nummer én, en nummer to og så en
110 konseptutvalgsutredning og litt forskjellig sånn.. så årene går og det er på en måte
111 ingen som gjør noe feil men summen er at det går altfor mange år fra noe er
112 vedtatt til noe skjer. og det er jo normalt alvorlig, men det er spesielt alvorlig når
113 det handler om beredskap. og det vi også lærer ifra den rapporten det er at, ikke
114 sant, mye er bra, men hvis det svikter i et ledd så kan det hele svikte. det gjelder helt
115 sikkert på en del andre områder også men spesielt på beredskap. så det tror jeg vi
116 alle må ta innover oss både vi som lager regler, forvalter regler, håndhever regler
117 og alle systemene som skal påse kvalitet, at summen av alle de hensynene blir noe
118 egentlig ingen vil ha. manglende gjennomføringskraft, manglende samhandling,
119 sånn at de forteller jo om etater om ressurser om kapasiteter som var der men som
120 ikke ble mobilisert, ikke virket sammen, og der vi egentlig kunne gjort mer men vi
121 fikk ikke gjort det. og det er en rapport som forteller oss om ikt. om ikt utstyr som
122 ikke var investert i, men kanskje vel så alvorlig ikt utstyr som var det men som ikke
123 ble brukt eller som ikke virket sammen. og dette er igjen dette handler jo om
124 beredskapsetatene som er analysert av 22. juli kommisjonen men jeg mener vi vet
125 dere vet at dette er utfordringer vi finner også på mange andre etater. og det er i

126 *større eller mindre grad noe som svekker offentlig forvaltning svekker evnen til å*
127 *gjennomføre de målene vi har satt oss. slik at den manglende*
128 *gjennomføringskraften manglende samhandlingen, manglende bruken av ikt*
129 *hjelpemidler som noen eksempler - jeg har andre eksempler - det er noe vi må ta på*
130 *det største alvor. og så er spørsmålet hvordan gjør vi noe med det? og da kommer*
131 *vi med en gang opp noen dilemmaer. for eksempel kommer vi opp i det dilemmaet,*
132 *og det er ikke slik at vi fra regjeringens side har alle svarene nå men vi er opptatt*
133 *av dialog med dere at vi bevisstgjør oss for å kunne justere og endre - store*
134 *endringer eller små endringer og det ene dilemmaet som som jeg også brukte litt*
135 *tid på overfor stortinget i redegjørelsen det er følgende - det er dilemmaet mellom*
136 *gjennomføring og forankring. ikke sant det er at vi har et demokratisk system i*
137 *norge, vi har et system der vi i lovverket har mye bestemmelser om høringer om*
138 *kommunal forankring og lokal forankring om uttalelser og innsigelser, men*
139 *summen av det gjør ofte at det tar veldig lang tid, og jeg har opplevd som*
140 *statsminister kritikk begge veier: ikke sant da vi skulle bygge kraftmaster i*
141 *hardanger, så var jo argumentet at du hadde for lite forankring selv om vi hadde*
142 *forankret en del år, mens da vi skulle stenge grubbegata så var kritikken at det var*
143 *for mye forankring det tok for lang tid - altså for mange prosesser. og jeg tror nok*
144 *det handler litt om selvfølgelig konklusjonen altså hadde det blitt kraftmangel i*
145 *bergen så hadde helt sikkert kritikken vært motsatt. og hadde man valgt en raskere*
146 *framgangsmåte i grubbegata for eksempel droppet kommunal saksbehandling,*
147 *kommunal plan og gått rett på statlig plan, så er jeg sikker på at det hadde vært*
148 *kritikk på at vi altså overkjørt lokaldemokratiet og bare tok oss til rette i oslo*
149 *sentrum for å beskytte regjeringsbygget. men og derfor er det ikke en entydig*
150 *lærdom men og en entydig konklusjon men jeg tror det i hvert fall er at vi må høyne*
151 *bevisstheten om alle de ordningene vi har for høringer, innsigelser og så se om noe*
152 *av det kan reduseres - redusere mulighetene for omkamper. vi har gjort noe i*
153 *forhold til plan og bygningsloven og vi ser på ting innenfor samferdsel og*
154 *forenkling i forhold til plan og bygningsloven og vi må kanskje politisk være villig*
155 *til å oftere ta et standpunkt: "nei her tar vi stadig plan her går vi en raskere vei."*
156 *statlig plan er heller ikke sånn... det stilles krav da óg, men at vi er tydelige og er*
157 *villige til å ta kritikken den ene eller den andre veien, og erkjenne at her er det ett*

158 dilemma altså i forhold til effektivisering altså effektiv gjennomføring og raske
159 beslutninger.
160
161 til andre dilemmaer jeg skal ta med dere det er følgende: det er det som gleder meg
162 som handler om dilemmaet mellom overordnet styring og styring i detaljer og eller
163 detaljstyring. der har jo politikken og linjen vært i mange år nå at vi skal prøve å
164 legge oss på en linje der politikerne styrer i det store, setter opp retningslinjer og
165 mål. og så overlater vi til etater fagligheten og å stå for gjennomføringen. og det er
166 en politikk jeg i utgangspunktet mener er riktig. men jeg sier til dere at også det er
167 et område der det er hva skal jeg si lettere sagt enn gjort. jeg har vært med å lage
168 en pengepolitikk hvor vi setter renten bort til norges bank. det er godt mye bedre
169 enn jeg trodde faktisk. ja det må jeg si. jeg tenkte det ville bli masse krav om at
170 staten skulle styre det har gått.. det er kanskje fordi rente har vært lav.. for det
171 hjelper jo. men jeg har også vært med på å opprette at staten overtok sykehusene
172 og opprettet helseforetak. vi skulle arrester meg hvis jeg tar feil: det var seksti
173 milliarder kroner vi overførte til helse sørøst og du får noen føringer men for øvrig
174 så bestemmer det. men ikke sant når du ser en statsråd forklarer hvorfor det ikke
175 kan bli pasienthotell ute på radiumhospitalet for noen år siden. det er ikke mitt
176 bord etter helse sørøst. det er krevende. og når du ser en statsråd måtte forklare
177 hvorfor vi ikke har mer politi i gatene eller vakta er sånn eller sånn. poenget er at
178 politikken ligger jo i detaljene og sakene, og vi blir konfrontert med deg kommer vi
179 blir målt på det og det er også sant at det er i den faktiske gjennomføringen at
180 politikken skal komme til uttrykk. så jeg sier til dere at vi skal fortsatt tilstrebe en
181 politikk der vi prøver å være på det overordnede helhetlige planen, men vi kommer
182 ikke unna at vi da må finne balanse og kompromisser mellom hva politikere gjør
183 overordnet og hva politikere gjør i enkeltsaker. og der er både storting og
184 regjering opptatt av enkeltsaker. da vi startet nasjonal transportplan damer det
185 meningen at det skulle være en overordnet plan, et ganske tynt dokument. det har
186 blitt et av de mest omfangsrrike dokumentene vi laget. fordi vi mener noe om, og
187 sverige, jeg vet ikke om det er sverige, men de sier at i sverige så vedtar riksdagen
188 og sendes og så mye penger over til vegvesenet, og så bestemmer de hva som skal
189 bygges. sånn er det ikke norge. [latter.] og det er litt på tvers av parti, og sånn, sånn
190 at det. og så tror jeg nok at mange av dere føler at at oppdrags brevene blir for

191 detaljerte. for mye detaljer, for mye ambisjoner. og da tror jeg det handler om en
192 dialog mellom oss og dere, altså nå mener jeg dere og dere som er ikke politikere.
193 det er at dere må si klart fra, dere må være tydelige overfor oss at nå er det litt vel
194 mye mål her. så får vi høre på det da. så får vi se om vi gjør noe med det. men det er
195 i alle fall ingen grunn til å ikke si ifra. også må vi som politikere velge mål prøve å
196 være tydeligere på og prioriteringer. det handler ikke om flere mål i alle fall, det
197 handler ikke om. det er ikke nødvendig å ha noen færre mål heller, men det handler
198 i alle fall om bedre mål. og så handler også om å bevisstgjøre seg selv på at vi må
199 passe oss for att mål styringen blir så omfattende at vi bare styrer etter det som er
200 lett å måle. jeg er for karakterer i skolen, men jeg husker en gang på 70 tallet da
201 jeg gikk på kurs og lært om hvorfor jeg skulle være mot. jeg var med en
202 ungdomsorganisasjon som var mot. og da var det et argument som jeg mener er
203 relevant og det er at dersom man har karakterer så går man etter det som lar seg
204 måle med karakterer. . og det må vi gjøre i skolen. men likevel vi må også tenke på
205 om vi kan bli for styrt av mål som gjør at vi blir mer opptatt av å tilfredsstillte noen
206 målbare mål en av å faktisk levere gode resultater og noen av de viktigste målene
207 er kanskje vanskelige å måle. så bedre mål, og igjen erkjennelse av at det er noen
208 kompromisser mellom detaljstyring og overordnet styring, er i hvert fall et
209 dilemma vi står overfor.

210

211 det tredje dilemmaet, det er vel direkte knyttet til beredskap. men det er dilemmaet
212 mellom åpenhet og sikkerhet. et 100 % åpent samfunn er ikke et sikkert samfunn,
213 men et 100 % sikkert samfunn fins ikke og er et samfunn vi ikke vil ha. og igjen er
214 altså jeg har vært jeg har diskutert beredskap en del med andre lands
215 regjeringssjefer og de forteller for eksempel ikke sant i madrid og london, og så er
216 det sånn at der var jo angrepene ikke mot regjeringsbyggene men mot kollektiv
217 transporten, mot jernbane og t-bane. de har du ikke stengt altså vi har jo ikke
218 innført sikkerhetskontroll ved inngangen til t-banen av den grunn. også de har jo
219 ikke sånn som på flyplasser til tog og jernbanen i london og madrid. sånn at vi
220 kommer til å leve med noe åpenhet som kan misbrukes også i fremtiden, og land
221 som har vært utsatt for betydelig terror har opplevd det. og diskusjonen om
222 grubbegata er også et eksempel på dette, fordi at grubbegata skulle og burde vært
223 stengt, fordi det var vedtatt at den skulle stenges det tok for lang tid. men det er jo

224 ikke slik at hvis grubbegata hadde vært stengt så hadde vi unngått et angrep i oslo
225 sentrum. det hadde vært mest sannsynlig andre mål, og og lett med minst like stor
226 og kanskje større skade. og vi er ikke villige til å stenge byen så mye at vi kan si at
227 vi har sikret oss 100 % mot det. så de dilemmaene ville vi måtte leve med, og vil
228 være en del av det vi skal måtte håndtere fremover. så skal jeg bruke noen
229 minutter på hva vi fra regjeringens side, eller eller ja noen forventninger, noen
230 hovedtemaer og --grep som jeg mener det er viktig at vi følger opp fra er
231 regjeringens side. og da starter jeg med å minne om det som er 22. vel så ja. hva er
232 lærdommen da eller hva er det vi skal gjøre? og 22. juli kommisjonen har 31 forslag
233 eller tiltak og anbefalinger. men som dere kanskje husker fra presentasjonen så er
234 det en anbefaling, anbefaling nummer en som kommisjonen selv sier er det
235 viktigste. og da leser jeg den. ” kommisjonens viktigste anbefaling er at ledere på
236 alle nivåer i forvaltningen systematisk arbeider med styrke sine egne og
237 organisasjonenes grunnleggende holdninger og kultur knyttet til risikoen
238 kjennelse, gjennomføring scene, samhandling, ikt utnyttelse og resultatorientert
239 lederskap.” og det handler om lederskap, det handler om kultur, det handler om
240 holdninger til risiko. og det sier jo altså det er den viktigste anbefalingen, også
241 kommer de med 30 andre som er mer sånn konkrete hva skal vi si sånne
242 beredskaps senter, og mer ikt og den type ting.. men den første og viktigste det er
243 kanskje den vanskeligste. for den handler om ting som vi ikke kan vedta eller
244 bevilge oss til. det handler om endring av holdninger, erkjennelse av av risiko i et
245 trygt samfunn. og det jeg skal avslutte med er fem forventninger til oss, da mener
246 jeg både oss i regjeringen og dere i embetsverk, etatsledere som er fem
247 forventninger om hvordan vi kan bidra til å oppfylle det målet om en forvaltning
248 som tar risiko mer på alvor og som har større evne til gjennomføring. da tar jeg
249 først nummer en. og nummer en er at beredskap må høyere på dagsorden. det
250 gjelder alle ledere, alle ledere har et ansvar for at beredskap skal høyere på
251 dagsorden, fordi det er den eneste måten vi kan øke bevisstheten. og det er en
252 utfordring å snakke om beredskap og risiko når vi lever i trygghet, og derfor må
253 det altså altså noen sier det er bare snakk, men altså når det gjelder beredskap så
254 er det faktisk viktig med mer snakk. det at vi er her i dag og snakker om beredskap,
255 alle lederne, og bare om det, er viktig i seg selv, for det øker vår beredskap.
256 beredskap må ikke bare være noe så noen driver med litt sånn bortgjemt i en krok,

257 *det må være topplederens ansvar. og det handler om å stille spørsmål, det handler*
258 *om å følge opp, det må handle om å være kritisk, og vi er opptatt og må begynne på*
259 *toppen, enten det nå er toppen av regjeringen eller toppen i de ulike etatene. og*
260 *derfor har alle statsrådene fått i oppdrag å gå gjennom rapporten og hva denne*
261 *betyr på deres områder. jeg tror grete faremo skal si noe mer om det etterpå. vi har*
262 *bestemt oss for å ha særskilte møter i regjeringen om beredskap. vi drøfter jo*
263 *beredskap i regjeringens sikkerhetsutvalg, vi drøfter beredskap i forbindelse med*
264 *budsjett, og når det kommer konkrete r-notater i forbindelse med nødnett eller hva*
265 *det er. men det å si nå har vi egne møter bare om beredskap, det høyner*
266 *oppmerksomheten og bevisstheten om det er noe her som ligger og flyter eller som*
267 *ikke får den oppmerksomheten det skal har. vi bruker mer tid, selv har jeg vært ute*
268 *og reist altså både i norge og i utlandet, skal til finland om noen få dager, hvor*
269 *temaet er beredskap for å høste øke lære av andre land. øve mer øve bedre, og som*
270 *jeg sier altså møtet her i dag. så skal det gjøres helt sikkert på ulike måter i ulike*
271 *etater, og noen etater er jo rene beredskapsetater, mens andre av oss er liksom litt*
272 *mindre eller har andre mange andre oppgaver også. kanskje ekstra viktig at vi er*
273 *mer bevissthet... det handler om den kulturen, denne holdningen som gjør at vi skal*
274 *ta beredskap mer alvorlig. den andre forventningen er at kvalitet og jeg har vært*
275 *litt innom det når jeg har snakket om dilemmaer. det er at kvalitetssikring er*
276 *viktig, men må ikke lamme gjennomføring. og da mener jeg vi skal gå gjennom*
277 *lover og regler, se om vi kan skape beslutningssystemer som er mindre*
278 *tidkrevende, men som ivaretar nødvendig krav til kvalitetssikring, fordi er det for*
279 *lite kvalitetssikring så får vi kritikk for det også, så blir det feil. men i hvert fall,*
280 *men i tillegg så må vi også som beslutningstakere som som ledere i staten noen*
281 *ganger skjønne at nå er dette sikkert nok, nå er dette utredet nok, nå bestemmer og*
282 *gjennomfører vi. og så tar vi eventuelt noe kritikk på at vi ikke tok enda en runde.*
283 *for jeg tror at det er en innebygget risikoaversjon som gjør at hvis en person sier at*
284 *er like lurt med een utredning til, så tar vi den. for da bare utsetter vi prosjektet.*
285 *men det har en høy kostnad og utsette jeg prosjekter. da mener jeg igjen avhengig*
286 *av hvilke prosjekter, men altså på et tidspunkt så må en leder si: det er nok, nå*
287 *gjennomfører vi. og så ta den belastningen. eventuelt være helt eksplisitt på at han*
288 *vurderer den mergevinsten vi får med enda en kvalitetssikring som mindre enn*
289 *fordelen ved å iverksette med noe risiko. ja også det i forhold til involvering altså*

290 noen ganger si at det blir mindre involvering fordi at det må bli gjennomføring.. så
291 nummer tre: nytenkning må ikke hemmes av frykt. og det tror jeg kanskje er en av
292 altså det er en alvorlig formaning. fordi det jeg er redd for det er at fordi man ser
293 at når man gjør dristige ting, store ting, så er det så massiv kritikk at man skal
294 rygge tilbake å slutte å gjøre. jeg skal ta to eksempler på hva jeg tenker på. ja og de
295 som står midt i opp i det, de får liten ære. men jeg skal ta et par eksempler: nav-
296 reformen, det er en riktig reform. det var riktig å slå sammen trygd og arbeid, og
297 samlokalisere med sosial. og det var bred politisk enighet om det. men det ligger
298 jo i kortene at når du gjør så store forvaltning grep også mange 1000 mennesker
299 som angår så mange menneskers hverdag, trygden deres, så vil det bli en smertefull
300 omstilling, det er ikke mulig uten. og så er all oppmerksomhet om problemene i
301 denne overgangsfasen. nå går det ganske bra. men man kan jo tenke seg at man
302 kanskje neste gang ikke tør. fordi det er så stor belastning. nå unnskylder jeg ikke
303 alt det som har gått feil. men jeg bare sier at det er ikke mulig å gå fra a til b, gå
304 fra tre: trygd, sosial, arbeid til en, uten at det koster. og det må ikke. men det er
305 riktig. at det er. altså hvis vi er der vi er i dag, så vil ingen vurd..tenke på å gå
306 tilbake. tilsvarende på sykehus det har vært omstridt og krevende den omstillingen
307 vi har hatt på sykehusene. både den statlige overtakelsen men også en del av det vi
308 har gjort i forhold til struktur, arbeidsdeling mellom sykehus, spesialisering. få
309 sykehus er veldig gode på noen krefttyper andre er veldig gode på hjerte infarkt.
310 denne arbeidsdelingen har vært omstridt, men det har gitt oss noen av de beste
311 kreftbehandlingen og beste hjerte og hjerneslag behandlinger i verden. ingen vil
312 vurdere å gå tilbake, men når vi gikk derfra til dit, var det mange som fikk mye
313 kritikk høyt og lavt i systemet. og vi må ikke, vi må være jeg tror nesten at vi må
314 når vi vedtar reformer må være tydelige på at her blir det en smertefull omstilling,
315 men på den andre siden er det noe bra. og når jeg sier det så er det for at igjen bare
316 tanken på at du skal igjen innføre 20 ulike eiere av sykehus norge 19
317 fylkeskommuner og staten, det tror jeg ingen nå foreslår. men det var mange som
318 derimot overgangen. og den var smertefull. så det jeg ber dere om er og.. hva skal vi
319 si: våge å tenke nytt kommer stort og smått, også være innforstått med at det
320 innebærer at man kommer til å gjøre noen feil, og så sier vi lære av feilene. men den
321 som skal være 100 % sikker på å aldri gjøre noen feil, han gjør den største feilen av
322 alle, han sitter stille. og det vil norsk statsforvaltning tape på. fornyelse, omstilling

323 er smertefullt, er nødvendig, vil innebære krevende prosesser, vi har sett på mange
324 områder, men altså er en viktig del av det. så fjerde er at vi skal samarbeide mer på
325 tvers av forvaltningen, men vokte oss for omkamp og uthaling. vi skal samarbeide.
326 men vi skal ikke trenere, og skal vi koordinere, så må også folk laser koordinere. jeg
327 hører veldig mange folk som er for koordinering, men de er imot at de skal bli
328 koordinert. [latter] det er de andre. men det innebærer også at vi nå akseptere
329 legitime interesser hos andre etater, grete kanskje sier noe mer om samarbeid
330 mellom forsvar og politi. men ikke sant det legger noen begrensninger, i hvertfall
331 innebærer noe i forhold til innretning av forswarets ressurser i forhold til at de også
332 skal kunne bistå politiet. men da må vi si at det er viktigere, at de også kan
333 gjennomføre den typen oppgaver i det prioritert.
334
335 eh... jeg tror jeg skal være kort på de ... den femte er: at det er krevende å omstille,
336 å endre og utvikle, men... alternativet er enda verre for det er å stagnere. og da
337 altså da bruker jeg forsvaret som eksempel. forsvaret har vært igjennom veldig
338 store omstillinger siden 2000. hæren er samlet.. hæren var mange steder det har
339 vært strid med hver eneste beslutning nå er hæren samlet indre østland rena, og
340 oppe i troms. sjøforsvaret er i hovedsak samlet ved haakonsvern. vi har nedlagt
341 mange baser, og luftforsvaret var to steder om ikke så lenge så er det altså
342 ørlandet. altså vår base. alt har vært strid. men det er vært riktig, og det har gjort
343 at forsvaret er nå er en vesentlig mye mer slagferdig, velorganisert, kraftfull
344 organisasjon, og de er stolte av det. slik at den evnen til omstilling som mange
345 statlige etater har vist, skal dere fortsette med, fordi det gjør oss bedre i stand til å
346 løse oppdragene, enten det er beredskap eller det er andre oppdrag. så jeg
347 avslutter med å si at dere er ledere i staten, dere har mye å være stolt av, men
348 endring omstilling, gjennomføringsevne, der har vi et felles oppdrag om å strekke
349 oss enda lenger, og da vil det bli strid, da vil det bli kritikk, men det er viktigere enn
350 at vi ser at det forvitrer og så at vi opplever alvorlige mangler og feil når det
351 virkelig gjelder, slik vi også så for mye av 22. juli. takk for oppmerksomheten.

Vedlegg 2: Transkripsjon Dagsnytt18, 15.03.2012

Deltakere:

- I: intervjuer, NRK p2
M: Øystein Mæland, politidirektør
S: Olav Sønderland, leder for evalueringsgruppen
G: Anstein Gjengedal, politimester Oslo Politidistrikt
H: Sissel Hammer, politimester Nordre Buskerud Politidistrikt
L: Mette Yvonne Larsen, bistandsadvokat
B: Trond Blattmann, leder for støttegruppen etter 22. juli 2011

Transkripsjon:

[forrige innslag avsluttes]

- 1 *I: så til politiets egen rapport om 22. Juli som ble lagt fram i dag, og slik innledet*
2 *politidirektøren pressekonferansen:*
3
4 *M: [opptak avspilles] det er et utvetydig faktum at politiets innsats denne dagen*
5 *bidro til å redde mange liv. Jeg vil likevel på vegne av norsk politi beklage at vi ikke*
6 *lyktes med å pågripe gjerningsmannen tidligere enn vi klarte. Det er tungt å vite at liv*
7 *kunne vært spart hvis gjerningsmannen hadde vært stanset før.*
8
9 *I: det er tungt å vite at liv kunne vært spart, mæland. Kunne liv vært spart om politiet*
10 *hadde visst mer, vist bedre skjønn, vurdert situasjonen annerledes*
11
12 *M: min vurdering som jeg har gitt uttrykk for i dag den bygger på den*
13 *evalueringsrapporten som jeg nå har fått. Det er en grundig rapport som man har*
14 *jobbet med gjennom flere måneder. Og hvor man nettopp har prøvd å kartlegge alle*

15 *elementer i en stor og komplisert hendelse. Ut fra det innsamlede materialet i denne*
16 *rapporten så er det ikke sånn at man kan peke på enkeltbeslutninger og enkelt*
17 *hendelser som, hvis de hadde vært gjort annerledes med sikkerhet ville ført til et*
18 *annet og bedre utfall, men det er heller, altså, det motsatte er heller ikke umulig.*
19 *Altså det er absolutt en mulighet fordi at andre typer beslutninger kunne ført til et*
20 *annet utfall og der er det jo sånn at, det er der jeg mener det er viktig og ha den*
21 *åpenheten og i ydmykheten for at vi kunne fått en situasjon hvor det hadde vært*
22 *mulig å pågripe ham før.*

23

24 *I: det er 54 punkter som dere kaller for forbedringspunkter, Olav Sønderland, det er*
25 *du som har ledet direktoratets evalueringsarbeid, er det da i bunn meningen her at*
26 *dere skulle fordele ansvar?*

27

28 *S: nei. Vårt oppdrag var ikke verken å søke etter ansvarlige eller og peke på noen*
29 *spesielle. Vi er bedt om å se på hva som skal kunne gjøres for å forbedre politiets*
30 *innsatsledelse på beredskapsområdet, og til og håndtere alvorlig og komplekse*
31 *situasjoner. Og det har vært vårt utgangspunkt, altså se på hva som er lagt til rette*
32 *for, og hvilket grunnlag hadde politiet for å kunne reagere også på en slik situasjon.*

33

34 *I: dere fant altså 54 Punkter med et forbedringspotensial, hvilke av disse punktene vil*
35 *du trekke fram som de mest alvorlige og kritiske?*

36

37 *S: det som har vært oppe i media er jo særlig dette med alarm-meldinger. Riksalarm*
38 *og andre meldinger som går på å kunne varsle politiet som etat om alvorlige*
39 *hendelser som de må vite om utover det enkelte distrikt. Det går på kompetanse til å*
40 *håndtere blant annet pårørende-telefoner, nød-telefoner som kommer inn.*
41 *Kapasiteten til å håndtere disse. Det ble overflod av meldinger inn i forhold til hva*
42 *man klarte å håndtere, både i Oslo som er det største politidistriktet og mindre*
43 *distriktene, og også på de andre nødsentralene. Dette må utvides og forbedres og*
44 *det er tatt skritt til å gjøre. Det går på dette med politiets, som det heter, IKT-*
45 *kompleks, som allerede tidligere er meldt må forbedres for å bli funksjonelt i forhold*
46 *til det behovet som er, og det gjelder også på beredskaps områdene.*

47

48 *I: men du snakker altså også om eller dere skriver om kompetanse.. Flere ganger, så*
49 *peker dere på at kompetansen bør heves, og så snakker dere også en god del om*
50 *svikt i kommunikasjon, internt i politiet, mellom politi og nød-etater, mellom politi og*
51 *helsevesen, mellom politi og pårørende, medier og det norske folk.*

52

53 *S: i forhold til pårørende går det på dette med pårørende-telefon og varslings-*
54 *mulighetene, mellom politidistriktene eller innad i etaten, så er det mye knyttet opp*
55 *mot at vi nå har en utbygging av det såkalte nød-nettet, det digitale nød-nettet, slik*
56 *at vi i et par år fremover som vi har nå vil ha et skille mellom de distriktene som har*
57 *digitalt samband, den nye systemet, og de som sitter med det gamle dette, det*
58 *analoge. Som vi hadde her, og som skapte utfordringer. Det betyr at vi må ta*
59 *erfaringer fra det som skjedde nå, og prøve å hindre i den videre utbygging at man*
60 *får situasjoner hvor distrikter som skal samarbeide også i en krisesituasjon får*
61 *problemer*

62

63 *I: dere nevner også riksalarm. Peker dere på hvorfor riksalarm men ikke blitt utløst?*

64

65 *S: den ble utløst. Men den virket ikke. Det var det som var problemet. Det er et*
66 *system for såkalt riksalarm, men den fungerte ikke.*

67

68 *I: hvorfor ikke?*

69

70 *S: det har mange årsaker. Vi har pekt på noen. Det vi har sagt er at hele systemet må*
71 *byttes ut.*

72

73 *I: politimester i Oslo, Anstein Gjengedal, en av de kritiske punktene som kom fram i*
74 *dag er at dere allerede 15:34 22. Juli, altså 9 minutter etter at bomben sprang ved*
75 *høyblokka, fikk melding om at det var observert en mistenkelig person, iført*
76 *politiform, og dere fikk også registreringsnummeret på bilen av et vitne. Det*
77 *spørsmålet dere da fikk på pressekonferansen i dag, det var da, hvorfor etterlyste*
78 *dere ikke den bilen?*

79

80 *G: ja denne meldingen som du siterer den kom inn til sentral-bordet fordi at alle*
81 *operatørene fire stykker på operasjonssentralen, også operasjons-leder var opptatt*
82 *med, det var utallige anrop. Den meldingen som sentralbordet tok den ble*
83 *nedskrevet og videreformidlet til operatøren som da ringte til vitnet opp igjen, og fikk*
84 *verifisert og fikk også flere opplysninger, den samtalen varte fra 15:55 til 16.00*
85 *igjen. Da blir også kripes, de hadde også ringt oss, da ble dette med riksalarm,*
86 *da ble kripes bedt om å sette i verk riksalarm. Vi varslet nabostriktene direkte per*
87 *telefon, så kan man stille seg spørsmålet, burde vi gått ut med disse opplysningene*
88 *tidligere. Det var en vurdering som ble gjort der og da.*

89

90 *I: ja hva innebærer det, der og da?*

91

92 *G: det var de som håndterte disse opplysningene, og det man så for seg og som vi*
93 *også har sagt, det blir ikke vurdert akkurat øyeblikkelig, men det vi fryktet det var*
94 *altså ut ifra erfaring et terroranslag nummer to i Oslo sentrum. Vi visste ikke om det*
95 *var flere gjerningspersoner, at det kunne være flere grupperinger og så videre. Den*
96 *vurderingen som da tenkte, var at hvis vi nå går ut med informasjonen som vi har, så*
97 *kan en eventuell terroristgruppe, eller en andre terrorister, ta sine forholdsregler.*
98 *Derfor så tok man den vurderingen at man ikke gikk ut med en sånn... varsling via*
99 *media for å få det ut i befolkningen, fordi at da vil også mulig andre grupperinger*
100 *som kunne gjøre anslag i Oslo fange opp dette og endre taktikk. Det viser i ettertid*
101 *når viser at det er en person, så skulle vi gjerne gått ut med det*

102

103 *I: ja vi sitter altså med en slags fasit. Sånn at alle spørsmålet som blir stilt også i*
104 *dette studioet er jo ut i fra det. Men med det vi vet i dag da, så er det jo mange som*
105 *stiller spørsmålet om hvorfor blir det ikke slått en jernring rundt Oslo, eller hvorfor*
106 *ble ikke veier sperret og biler kontrollert så lenge man altså 9 minutter etter den*
107 *store bomben i Oslo sentrum visste registreringsnummeret på bilen.*

108

109 *G: ja, som jeg da må bare minne om at operasjonssentralen fikk den meldingen først*
110 *senere ikke, det var en sentralbord dame som tok denne meldingen først. Men dere i*

111 dag hadde fokus på, det var en enorm bombe-eksplosjon i regjeringskvartalet med
112 mange rammede bygninger. Det ble prioritert av de mannskapene vi hadde
113 tilgjengelig og redde de, evakuering og livreddende arbeid der oppe, samtidig så fikk
114 man inn mange meldinger om mistenkelige personer og mistenkelige gjenstander
115 som, spesielt dette med mistenkelige gjenstander som kunne være bomber, som
116 måtte gjennomgå. Det var over 20 slike meldinger. Den, det arbeidet ble prioritert
117 av operasjonssentralen nettopp for å redde liv og for å hindre nye eksplosjoner i Oslo
118 sentrum. Og vi hadde ikke kapasitet til å gjøre mer, det blir altså rett og slett
119 overlesset med informasjon, og som det også har vist på pressekonferansen så var
120 det et enormt press på operasjonssentralen i Oslo på den tiden. Og det tar jeg ansvar
121 for, at vi var altså ikke dimensjonert for å håndtere alle disse meldingene som kom
122 inn på sambandet der og da, og det er veldig kort tid på skal vi si, foreta solide
123 vurderinger som vi kan nå sitte og gjøre i etterkant.

124

125 I: politimester i nordre Buskerud Sissel Hammer, dere var, om Oslo da ikke var
126 dimensjonert så var hvertfall ikke dere dimensjonert for noe slik, for dere er [.....]
127 indre politikamrene, eller områdene i Norge. Men det spørsmålet som dere sitter
128 igjen med, og stadig får, kommer til å få mange mange ganger til, det er spørsmålet
129 rundt frakten av personell ut til Utøya. Hvorfor tok dere ikke bare for dere de
130 tilgjengelige båtene? Du fikk det spørsmålet tidligere i dag, men du må nesten svare
131 oss også.

132

133 H: det var ikke tilgjengelig båter. Det var, den første patruljen som kom til stedet der
134 var det ikke båter, og på det tidspunktet hvor det kom båter, så hadde de fått en
135 ordre om å sende dem videre til storøya, hvor beredskapstroppen skulle møte.
136 Årsaken til at ikke de i det hele tatt kom seg over, det har sammenheng med at det
137 var ikke båter og oppdrive.

138

139 I: ikke båter og oppdrive...

140

141 H: nei, ikke båter og oppdrive der. Vi forholdt oss til det som var det sikre, og vi hadde
142 politibåten selv. Vi kalte ut brann-båten og vi tok kontakt med natur-tilsynet i forhold

143 *til å få ut båter. Men det har kommet frem at dette med campingplassen, men der*
144 *hadde ikke vi noe mannskaper.*

145

146 *I: politidirektør Øystein Mæland, altså flere av disse forbedring punktene snakker,*
147 *omhandler som vi har hørt det å øke kompetansen. Hos mange grupper i politiet i*
148 *flere ledd. Hva er forskjellen på det å uttale behovet for økt kompetanse og det å*
149 *peke på udugelighet?*

150

151 *M: det synes jeg er en ganske stor forskjell. Fordi, her er, når du snakker om*
152 *udugelighet så får jeg jo et inntrykk av at du kanskje sikter mot noen individuelle, ja*
153 *altså et individuelt fokus.. Det er jo sånn her at...*

154

155 *I: (avbryter) nei et system kan også være udugelig.*

156

157 *M: (avbryter) ja det være, men, men altså det som har vært hele formålet med denne*
158 *evalueringen det har vært og ha fokus på systemets. Hva er det med systemet som,*
159 *hvilke svakheter blir avdekket gjennom den belastningen som systemet ble utsatt for*
160 *den 22. Juli. Og det har vi fått mange gode svar på gjennom denne rapporten. Økt*
161 *kompetanse det er pekt på som et av de viktige områdene. Det dreier seg blant*
162 *annet om å øke kompetansen rundt stabsarbeid, der er det allerede i gang et*
163 *utdanningsopplegg som ikke alle politidistrikter ennå har vært igjennom, men som vi*
164 *gjærne ønsker at alle skal gå igjennom. Og det dreier seg jo om, rett og slett om at de*
165 *personene som går inn i stabsfunksjoner i krisehåndtering situasjoner skal være mest*
166 *mulig best mulig trent på det. Det er også kompetanse knyttet til det å gå inn i*
167 *skarpe situasjoner hvor deler av politi styrken jo er trent godt på det, men hvor vi*
168 *ønsker å vurdere om ikke den treningen bør omfatte også flere. Og det er bare to*
169 *mindre eksempler, men det er ikke overraskende at man får avdekket denne type*
170 *svakheter i en situasjon som er så ekstrem som dette og jeg er jo veldig glad for alt*
171 *man kommer fram med så mange forbedringspunkter som man faktisk gjør, fordi*
172 *det er jo det som skal da gi grunnlaget for at vi i neste omgang skal være bedre*
173 *rustet til å møte den type situasjoner.*

174

175 *I: mæland, dette skal vi snakke mer om, så du må bli sittende. Men Olav Sønnerland,*
176 *Anstein Gjengedal og Sissel Hammer, takk skal dere ha. For vi får inn en som leder*
177 *støtte gruppa etter 22. Juli, det er Trond Blattmann, og vi får inn Mette Yvonne*
178 *Larsen som er bistandsadvokat. Og først til deg Blattmann, altså leder for støtte-*
179 *gruppa, hva er din generelle kommentar til rapporten?*

180

181 *B: i dag er vi glade for at det kom en beklagelse. Vi synes nok at den kunne ha*
182 *kommet mye før, men vi er glad for at det kommer en beklagelse og vi er glad for den*
183 *ydmykheten som vises ifra mæland sin side. Vi stusser litt på når Sønnerland forklare*
184 *seg, så ser det ikke ut som om de er helt samstemte. Han, litt sånn populært sagt,*
185 *frikjenner hele operasjonen mens Mæland er tydelig på at han beklager at de ikke*
186 *kom før, og ikke fikk tatt gjerningsmannen tidligere. For oss har avgjort tidsaspektet*
187 *vært et essensielt problem, og vi stusser i dag på at ikke flere problemstillinger er*
188 *trukket opp i forhold til å ha gjort andre vurderinger som kunde til sagt at de hadde*
189 *kommet til Utøya mye tidligere. Her kan nevnes utplassering av båt, eller for den saks*
190 *skyld hvorfor ble det ikke rekvirert båt? Vi vet at det var båter ute tidlig på fjorden*
191 *som kunne vært rekvirert. Valg av oppmøtested, eventuelt også kanskje valg av en*
192 *annen innsatsstyrke, så lenge som man visste at det var en gjerningsmann som var*
193 *tilstede. Så jeg synes det er en del problemstillinger som politiet ikke trekker opp, og*
194 *jeg synes det er litt viktig å forklare lytterne at dette etter vår oppfatning har vært en*
195 *rapport som skal føre til læring, som skal gi læring for ettertid. Og da er det viktig at*
196 *sånne hypoteser og alternative vurderinger også blir trukket opp for og gi en*
197 *forklaring og for også å svare på spørsmål fra pårørende, etterlatte og overlevende.*

198

199 *I: var ikke det i mandatet, Mæland?*

200

201 *M: nei altså mandatene kan godt kritiseres for at ikke det går bredt nok, men det*
202 *mandatet bygger på som ligger i politiets beredskapssystem, altså at man skal ha*
203 *denne type evalueringer i etterkant av spesielle hendelser, og hvor utgangspunktet er*
204 *å se på hva som faktisk har skjedd, og ettergå... på hvilken måte eller på hvilket*
205 *informasjonsgrunnlag man hadde på ethvert tidspunkt under forløpet av*
206 *operasjonen opp mot de beslutningene som ble tatt. Og det er konklusjonen,*

207 utvalgets konklusjon, det er jo at man ut fra det innsamlede materialet, og her er det
208 også feilkilder, men ut fra det innsamlede materialet, så finner man ikke enkelt
209 beslutninger eller enkelthendelser sånn, hvis man hadde gjort noe annet, med
210 sikkerhet kunne ført til et annet og bedre resultat.

211

212 I: (avbryter) unnskyld at jeg avbryter Mæland, men da er vi tilbake igjen til
213 Blattmanns tanker om at du beklager, men hvis man leser rapporten, så er det ikke
214 så mye beklagelse man kan lese der heller mellom linjene.

215

216 M: nei, men dette går jo på roller, fordi utvalgets rolle er ikke å beklage. Utvalgets
217 oppgave har vært å besvare et mandat som jeg har gitt dem. Og det er jeg som
218 ansvarlig leder og øverste leder for norsk politi som skal trekke konklusjonene og
219 gjøre vurderingene på grunnlag av rapporten.

220

221 I: og det er helt sikkert riktig, men Blattmann etterlyser jo, eller sier jo at rapporten
222 på mange måter frifinner så å si politiet som sådan i sin helhet i rapporten.

223

224 M: det er jeg nok ikke enig i, det er jo denne rapporten som har gitt meg grunnlaget
225 for å si det jeg i dag har sagt. Jeg har også lyst til å si at de formuleringene som jeg
226 har brukt i dag de har jeg vært opptatt av å forankre ute blant hele sjiktet av topp-
227 ledelsen i norsk politi, politisjef gruppen, og også i morges med de ansattes
228 organisasjoner, og det jeg har lyst til å si da det er jo da at tilslutningen til disse
229 formuleringene har vært unison. Så jeg føler jo også at dette står sterkt og at det er
230 en felles oppfatning i norsk politi om at dette var helt nødvendig å si.

231

232 I: Mette Yvonne Larsen, bistandsadvokat. Politidirektøren kommer med en klar
233 unnskyldning. Hvordan tolker du det?

234

235 L: altså, på vegne av de jeg representerer så tenker jeg jo at det var veldig bra at han
236 kommer med en beklagelse og det var også for så vidt på høy tid. Mange av mine
237 klienter har jo også i direkte kontakt med han ventet på den beklagelsen lenge, og
238 det er bra når den kommer. Og det har jeg fått positiv tilbakemelding på. Når det er

239 *sagt, så synes vi det er litt tidlig og konkluderer med dette litt sånn... er det en*
240 *strategisk beklagelse, eller er det noe som Mæland virkelig mener, fordi han selv har*
241 *sett at det var noe som gikk galt. Og da skulle jeg ønske at han var litt mer tydelig på*
242 *hva han tenker konkret gikk galt. Vi synes for eksempel det er veldig rart at man*
243 *nærmest frifinner nordre Buskerud, altså det man sier er at den båten, det var*
244 *uheldig at denne båten ikke fungerte, men altså de strategiske valg og har Storøya*
245 *som utgangs-sted, det at ikke første politi-mann i Utvika gikk ut, og at vi i tillegg nå*
246 *får høre at det ikke var båter der. Altså vi som kjenner denne saken vet at det var*
247 *båter på fjorden. Så det blir veldig vanskelig å høre på fortsatt en gang til, sånn at*
248 *det blir litt som noe med.. Hva hvor er det man kan spare minutter? Det skulle jeg*
249 *ønske at han liksom kunne fylle beklagelsen sin med konkrete ting.*

250

251 *M: ja, det jeg kan si til det er jo at, det er, det er betydelig, det byr på betydelige*
252 *vanskeligheter å tegne et helhetlig og fullstendig bilde av hvordan situasjonen var i*
253 *sanntid 22. Juli. Og nettopp i dette at selv om det er vanskelig da ut fra, at utvalget*
254 *synes det er vanskelig ut fra innsamlet materiale å peke på enkeltbeslutninger og*
255 *enkelthendelser. Så er det jo også sånn at man kan ikke utelukke at andre valg kunne*
256 *gitt et bedre resultat. Og det er...*

257

258 *L: (avbryter) og hvilke andre valg? For dette har vi hørt nå, så vi må få vite hvilke*
259 *andre valg. Hva er det man tenker at var det dummeste man gjorde 22. Juli, i Utvika*
260 *eller på Utøya.*

261

262 *M: jo, men der er vi igjen tilbake til det som har vært utvalgets mandat. . Og det jeg*
263 *har gjort i dag det er å bruke den utvalgsrapporten til nettopp å fokusere på den*
264 *usikkerheten og ha ydmykhet for at det er de andre, eventuelt andre måter å gjøre*
265 *ting på som kunde gitt et annet utfall. Og så har jeg også i dag sagt at det er det som*
266 *i dag er lagt fram er per i dag det beste fakta-grunnlaget jeg kan forholde meg til.*
267 *Men selvsagt også ta et forbehold om at 22. Juli kommisjonen, som har et annet*
268 *mandat og en annen oppgave vil kunne framkomme med både nye fakta og andre*
269 *vurderinger knyttet til politiets innsats denne dagen.*

270

271 *L: men hvis din beklagelse, Mæland, skal bære oss videre, og det er helt nødvendig,*
272 *da snakker jeg om de vi representerer de som også Trond Blattmann representerer,*
273 *hvis den skal være oss videre i en sånn tillits-byggende situasjon, så må vi vite mer*
274 *om hva den faktisk rommer den beklagelsen din. For først da kan vi virkelig tro på at*
275 *man så at noe gikk galt denne dagen, og at 79 eller 77 minutter for å pågripe*
276 *en drapsmann det er for lenge. Og det som mine klienter i dag også bekymrer seg for*
277 *det er jo, hva ville skjedd dersom dette her var et helt annet sted i landet eller hva*
278 *er på en måte. Dette var som du selv sa Oslo oss eller var Norges største kommune*
279 *og Norges minste, men når det går såpass galt her så hva med et annet sted i landet,*
280 *det er jo noe man lurer på, hvor mye skal vi lære av det? Det er bekymringen fortsatt.*
281

282 *M: ja og det er. Jeg deler mange av de bekymringen er knyttet til hvis dette hadde*
283 *skjedd et annet sted, så, jeg sa jo i dag at vi skal bruke denne hendelsen naturligvis til*
284 *å være mest mulig og bli best mulig i stand til å håndtere fremtidige krisesituasjoner*
285 *og hendelser. Samtidig så kan vi ikke bruke 22. Juli som et mål på hvilket nivå vi skal*
286 *ha en beredskap alle steder i landet. Det tror jeg alle innser at det er, det lar seg rett*
287 *og slett ikke gjøre. Slik at den usikkerheten, eller det ubehaget som er knyttet til det,*
288 *det må vi som land på en eller annen måte håndtere, og det er ubehagelig.*

289

290 *I: Blattmann, de du representerer, etterlatte, pårørende, og overlevende. Hva sier de*
291 *til deg om beklagelsen som er kommet i dag?*

292

293 *B: ja nå har ikke jeg jeg har ikke fått snakket veldig mye med veldig mange. Jeg har*
294 *liksom løpt i ett siden den pressekonferansen i dag så det er, sånn er det. Men det er*
295 *åpenbart at vi sitter med en del ubesvarte spørsmål her. Og så hører jeg at Mæland*
296 *sier at han hadde et mandat som han har forholdt seg til. Ja det kan jeg godt forstå,*
297 *men men problemstillingen er at fremdeles sitter overlevende og pårørende og*
298 *etterlatte igjen med en rekke spørsmål og problemstillinger. Spesielt knyttet til*
299 *hvorfor tok det så lang tid? Og hvis det er sånn at Mæland aksepterer at det tok så*
300 *lang tid, hvorfor løfter han ikke da opp og drøfter problemstillinger med om en annen*
301 *avgjørelse en annen beslutning kunne ført til kortere tidsbruk. Det er på mange*
302 *måter det vi vil ha fram. Fordi at sånn som det er nå, så får vi ikke svar. Ta dette med*

303 båter. Vi vet jo at det var båter på fjorden 17:40. De var tilgjengelig hvis man ønsket
304 å rekvirere de. Fra politiets side så sier de at det var ikke båter tilgjengelig. Vi
305 skjønner ikke disse, for her er det snakk om store uoverensstemmelser. Og vi vet helt
306 bevisst at det var båter. Hvorfor ble ikke de rekvirert, og hva kunne i så fall det har
307 gjort i forhold til å være på øya tidligere?

308

309 M: ja, altså igjen så kommer vi inn i ulike detaljdiskusjoner. Altså det som, de
310 politifolkene som mer befant seg på landsiden hadde jo som en av sine oppgaver å
311 lete etter båter, og når det dukket opp tilgjengelige båter så ble de bedt om å gå i
312 møtet med beredskapstroppen. Det er det faktagrunnlaget jeg kan forholde meg til...

313

314 L: (avbryter) men altså detaljer, jeg beklager at jeg bryter inn, men det er jo
315 detaljene vi har ventet på svar på nå i syv måneder det er jo de det er jo ikke hvilke
316 som helst detaljer. Det er de ekstremt viktige spørsmål, på hvorfor disse
317 ungdommene ikke var reddet før, det er nettopp båt, og det er nettopp hvorfor går
318 man ikke ut, og det er hvorfor man sender delta styrken fra Storøya, og de tingene
319 der må vi vite, og når ikke Sønderland kan fortelle oss hvorfor dette var beslutningen,
320 og hvorfor dette var viktig og ikke feil, så lurer vi fortsatt. Så detaljene er faktisk
321 veldig viktige.

322

323 M: det er jeg enig med deg i, men jeg anbefaler at du før du konkluderer endelig på
324 dette faktisk leser rapporten som i dag er framlagt. Det er lagt fram hundrevis av
325 sider med gjennomgang av det som skjedde fra ulike distrikter og ulike særorganer
326 og (bistandsadvokaten forsøker å bryte inn) det som er poenget her det er også at...
327 Det du gjør er å bestride et faktagrunnlag, og det har du naturligvis all rett til, men
328 jeg må faktisk forholde meg til at når vi har hatt en samvittighetsfull og omfattende
329 evaluering og gjennomgang og jeg får framlagt et faktagrunnlag så kan ikke jeg
330 produsere et annet faktagrunnlag.

331

332 I: vel, så langt akkurat det, for som du sa så er det altså en rapport til, og det er det
333 22. Juli kommisjonen som skal komme med i august, og du har jo selv antydnet, i alle

334 *fall så har du sagt at det kan komme, hva var det du sa, flere opplysninger og*
335 *muligens andre opplysninger.*
336
337 *M: (avbryter) nye fakta og andre opplysninger, ja.*
338
339 *I: så langt, takk skal dere ha, Mette Yvonne larsen, bistandsadvokat, Trond*
340 *Blattmann, leder for støttegruppa etter 22. Juli, og til deg Øystein Mæland,*
341 *politidirektør.*
342
343 [neste innslag]

Vedlegg 3: Php-skript for oppsplitting av nyhetsartikler

```
<?php

$myfile = fopen("dok.txt", "r") or die("Unable to open file!");
$content = utf8_encode(fread($myfile, filesize("dok.txt")));

$pieces = explode("|", $content);

$i = 0;
foreach ($pieces as $piece) {
    $file = 'piece' . $i . '.txt';
    // Open the file to get existing content
    file_put_contents($file, $piece);
    $i = $i + 1;
}

?>
```

Vedlegg 4: Stoppordliste NVivo

O aftenposten aldri alle allerede alltid alt andre annen annet bak bare bedre beste blant ble bli blir blitt bra bruke burde bør både dag dager deg dei del deler dem den denne der dere deres derfor dersom det dette disse egen egentlig egne ein eller enda eneste enn ett etter feil fem fikk finne finnes fire fjor flere fleste folk for fordi forhold fortsatt fra fram frem før først første får fått gamle gang ganger gikk gir gitt gjelder gjennom gjorde gjort gjør gjøre god gode godt grad grunn går gått hadde ham han handler hans har hatt hele heller helt henne hennes her hos hun hva hvem hver hverandre hvert hvis hvor hvordan hvorfor ifølge igjen ikke ikkje ingen inn jeg jobb kan kanskje kjent klart klassekampen kom komme kommer kommet kunne lang langt lenge ligger like likevel lite litt man mange mann med meg mellom men mener mens mer mest millioner min mindre minst mistet mitt mot mulig mye måte måtte ned nei neste nesten noe noen nok nye nytt når ofte også opp opptatt ord oss over per plass rekke rett rundt sagt saken samme sammen samtidig satt seg selv senere ser sett side siden sier sin sine siste sitt sitter skal skjedde skjer skrev skriver skulle slik slike snakke som spesielt sted stedet sterkt sto stor store stort større største står svar svært synes særlig tar tatt tenker tid tidligere til tilbake tillegg ting tok tre trenger tror ulike under uten utenfor var ved vei vel veldig vet videre viktig viktigste vil ville viser være vært vår våre vårt ønsker